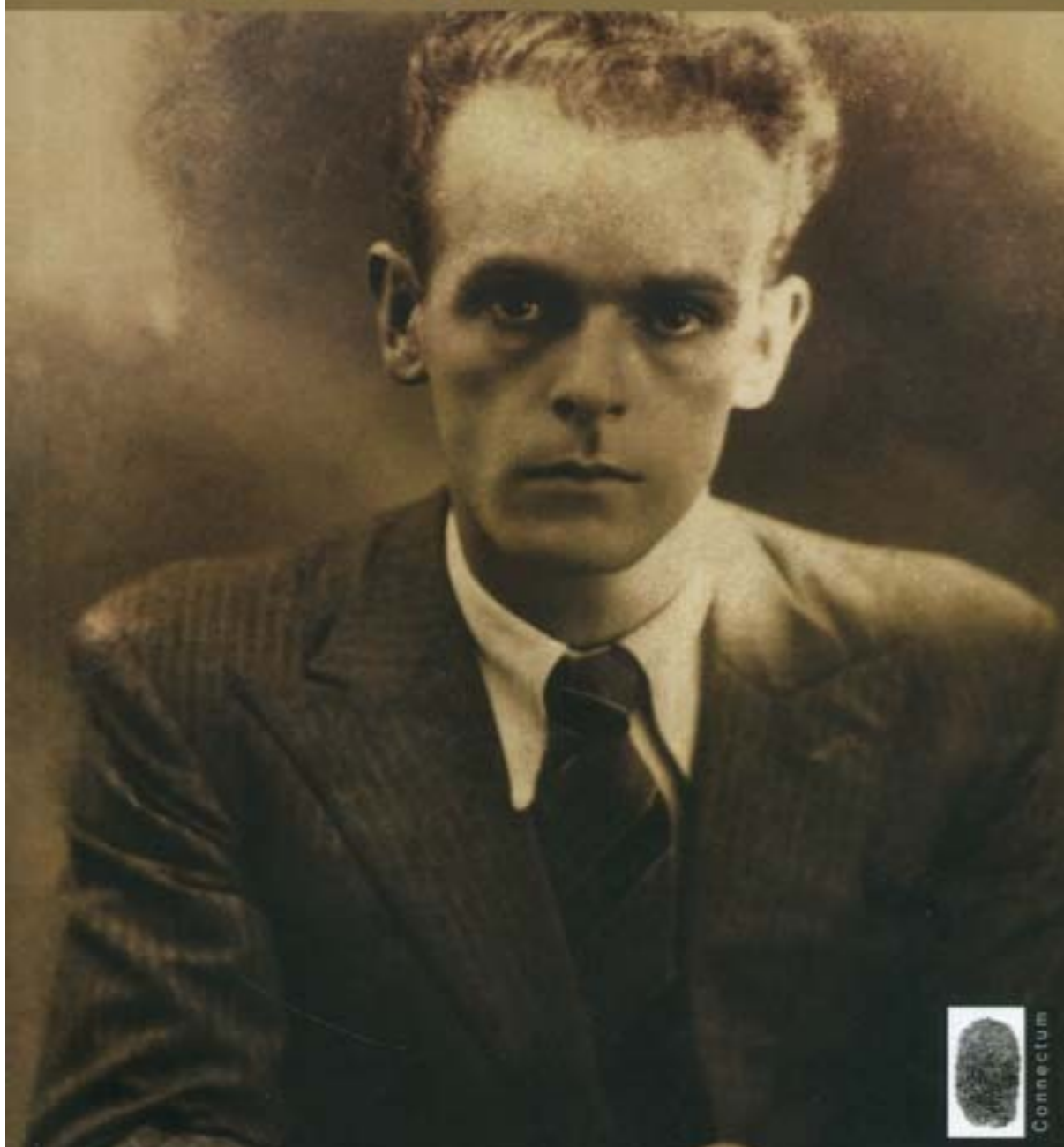

vrtovi / roman

Derviš i smrt

Meša SELIMOVIĆ

Connectum

Meša Selimović

Derviš i smrt

Elektronsko izdanje

*Kad bih umio da napišem najljepšu knjigu na svijetu, posvetio bih je svojoj ženi Darki.
Ovako ću zasvagda ostati dužnik njenoj plemenitosti i ljubavi.
I sve što mogu, to je da sa zahvalnošću pomenem njeno ime na početku ove priče, koja,
kao i sve druge, govori o traženju sreće.*

Pisac

PRVI DIO

1.

Bismilahir-rahmanir-rahim!

Pozivam za svjedoka mastionicu i pero i ono što se perom piše;

Pozivam za svjedoka nesigurnu tamu sumraka i noć i sve što ona oživi;

Pozivam za svjedoka sudnji dan, i dušu što sama sebe kori;

Pozivam za svjedoka vrijeme, početak i svršetak

Svega — da je svaki čovjek uvijek na gubitku.

Počinjem ovu svoju priču, nizašto, bez koristi za sebe i za druge, iz potrebe koja je jača od koristi i razuma, da ostane zapis moj o meni, zapisana muka razgovora sa sobom, s dalekom nadom da će se naći neko rješenje kad bude račun sveden, ako bude, kad ostavim trag mastila na ovoj hartiji što čeka kao izazov. Ne znam šta će biti zabilježeno, ali će u kukama slova ostati nešto od onoga što je bivalo u meni, pa se više neće gubiti u kovitlacima magle, kao da nije ni bilo, ili da ne znam šta je bilo. Tako ću moći da vidim sebe kakav postajem, to čudo koje ne poznajem, a čini mi se da je čudo što uvijek nisam bio ono što sam sad. Svjestan sam da pišem zapleteno, ruka mi drhti zbog odplitanja što mi predstoji, zbog suđenja koje otpočinjem, a sve sam ja na tom suđenju, i sudija i svjedok i tuženi. Sve ću biti pošteno koliko mogu, koliko iko može, jer počinjem da sumnjam da su iskrenost i poštenje isto, iskrenost je uvjerenost da govorimo istinu (a ko u to može biti uvjeren?), a poštenja ima mnogo, i ne slažu se među sobom.

Ime mi je Ahmed Nurudin, dali su mi ga i uzeo sam ponuđeno, s ponosom, a sad mislim o njemu, poslije dugog niza godina što su prirasle uza me kao koža, s čuđenjem i ponekad s podsmijehom, jer svjetlo vjere to je oholost koju nisam ni osjećao a sad je se pomalo i stidim. Kakvo sam ja svjetlo? Čime sam prosvijetljen? Znanjem? višom poukom? čistim srcem? pravim putem? nesumnjanjem? Sve je došlo u pitanje, i sada sam samo Ahmed, ni šejh ni Nurudin. Sve spada s mene, kao haljina, kao oklop, i ostaje ono što je bilo prije svega, gola koža i go čovjek.

Četrdeset mi je godina, ružno doba: čovjek je još mlad da bi imao želja a već star da ih ostvaruje. Tada se u svakome gase nemiri, da bi postao jak navikom i stečenom sigurnošću u nemoći što dolazi. A ja tek činim što je trebalo učiniti davno, u bujnom cvjetanju tijela, kad su svi bezbrojni putevi dobri, a sve zablude korisne koliko i istine. Šteta što nemam deset godina više pa bi me starost čuvala od pobuna, ili deset godina manje pa bi mi bilo svejedno. Jer trideset godina je mladost, to sad mislim, kad sam se nepovratno udaljio od nje, mladost koja se ničega ne boji, pa ni sebe.

Rekoh čudnu riječ: pobuna. I zaustavih pero nad ravnim retkom u kom je ostala utisnuta jedna nedoumica, prelako izrečena. Prvi put sam tako nazvao svoju muku, a nikad ranije nisam o njoj mislio, nisam je zvao tim imenom. Odakle je došla opasna riječ? I je li samo riječ?. Upitao sam se, ne bi li bilo bolje prekinuti ovo pisanje, da sve ne bude teže nego što jest. Jer ako ono neobjašnjivim putevima izvlači iz mene čak i što nisam htio da kažem, što nije bila moja misao, ili je moja nepoznata misao što se skrivala u mraku mene, ulovljena uzbuđenjem, osjećanjem koje me više ne sluša, ako je sve to tako, onda je pisanje nemilosrdno isljeđenje, šejtanski posao, i možda bi najbolje bilo slomiti trščano pero pažljivo zarezano na vrhu, prosuti divit na kamenu ploču pred tekijom, neka me crnom mrljom podsjeća da se nikad više ne prihvatim magije što budi zle duhove. Pobuna! Je li to samo riječ, ili je misao? Ako je misao, onda je moja misao, ili moja zabluda. Ako je zabluda, teško meni; ako je istina, teško meni još više.

Ali ja nemam drugog puta, nikome ne mogu da kažem osim sebi i hartiji. Zato sam nastavio da povlačim nezaustavne redove, s desna na lijevo, od provalije do provalije ruba, od provalije do provalije misli, u dugim nizovima koji ostaju kao svjedočanstvo, ili optužba.

Čija optužba, veliki Bože, što si me ostavio najvećoj ljudskoj mucu, da se zabavim o sebi, čija? protiv koga? Protiv mene ili protiv drugih? Ali više nema spasa, ovo pisanje je neminovnost, kao življenje, ili kao umiranje. Biće ono što mora, a moja je krivica da sam ono što sam, ako je krivica. Čini mi se da se sve stubokom mijenja, sve se u meni trese u samom temelju, i svijet se ljulja sa mnom, jer je i on bez reda ako je nered u meni, a opet, i ovo što se dešava, i ono što je bilo, iz istog je razloga: što hoću i moram sebe da poštujem. Bez toga ne bih imao snage da živim kao čovjek. Smiješno je možda, bio sam čovjek s onim od juče, i hoću da budem čovjek s ovim od danas, drukčijim, možda i suprotnim, ali me to ne buni, jer čovjek je promjena, a zlo je ako ne poslušamo savjest kad se javi.

Šejh sam tekije melevijskog reda, najbrojnijeg i najčistijeg, a tekija u kojoj živim nalazi se na izlasku iz kasabe, među crnim i surim gudurama što zaklanjaju širinu neba, ostavljajući samo plavu prosjeklinu nad sobom, kao škrtu milost i sjećanje na prostranstvo ogromnog neba djetinjstva. Ne volim ga, to daleko sjećanje, muči me sve više, kao propuštena mogućnost, iako ne znam kakva. Sasvim nejasno upoređujem sočne šume iznad očeve kuće, polja i voćnjake oko jezera, sa kamenim tjesnacem u koji smo uhvaćeni ja i tekija, i čini mi se da ima mnogo sličnosti između tog stješnjavanja u meni i oko mene.

Tekija je lijepa i prostrana, nadnesena nad rječicom što se probija kroz kamen, iz planina, s baščom i ružičnjakom, s odrinom nad verandom, sa dugom divanhanom u kojoj je tišina mekana kao pamuk, još tiša zbog sitnog žubora rječice ispod nje. Kuću, nekadašnji harem predaka, poklonio je redu bogati Alijaga Džanić, da bude stjecište derviša i sklonište siromaha, »jer su oni slomljena srca«. Molitvama i tamjanom sprali smo grijeh s te kuće, i tekija je stekla slavu svetog mjesta, iako nismo potpuno istjerali sjenke mladih žena. Ponekad se činilo da prolaze odajama i da se osjeća njihov miris.

Svako je znao, zato i ne krijem, drukčije bi ovo pisanje bilo laž koju znam (za laž koju ne zna, kojom se nesvjesno vara, niko nije kriv), tekija i njena slava i njena svetost, to sam bio ja, njen temelj i njen krov. Bez mene ona bi bila kuća sa pet odaja, ista kao i ostale, sa mnom je postala bedem vjere. Kao da je bila odbrana kasabe od znanih i nezvanih zala, zaštitnica njena, jer drugih kuća poslije tekije nije bilo. Gusti mušebci i debeli zid oko bašče činili su našu samotnost tvrdom i sigurnijom, ali je kapija uvijek otvorena, da uđe svako kome je potrebna utjeha i očišćenje od grijeha, i dočekivali smo ljude lijepom riječju kad su dolazili, iako ih je bilo manje nego nevolja i mnogo manje nego grijehova. Nisam ohol zbog te svoje službe, a to je zaista služba vjeri, iskrena i potpuna. Smatrao sam dužnošću i srećom da sebe i druge čuvam od grijeha. I sebe, uzalud je kriti. Griješne misli su kao vjetar, ko će ih zaustaviti? I ne mislim da je to veliko zlo. U čemu je pobožnost, ako nema iskušenja koja se savladavaju? Čovjek nije Bog, i njegova snaga je baš u tome da suzbija svoju prirodu, tako sam mislio, a ako nema šta da suzbija, u čemu je onda zasluga? Sad o tome mislim drukčije, ali da ne pominjem ono što će doći kad bude potrebno. Biće vremena za sve. Na koljenu mi je hartija koja mirno čeka da primi moj teret, ne skidajući ga s mene i ne osjećajući ga sama, preda mnom je duga noć bez sna, i mnoge duge noći, na sve ću stići, sve ću učiniti što moram, i da se optužim i da se odbranim, žurba nije potrebna, a vidim da ima stvari o kojima mogu pisati sada, i poslije možda nikad više. Kad dođe vrijeme, i želja da se kažu druge, i one će doći na red. Osjećam kako stoje nagomilane u magazama moga mozga, i vuku jedna drugu, jer su povezane, nijedna ne živi sama za sebe, a opet ima nekog reda u toj gužvi, i uvijek jedna, ne znam kako, iskaće između drugih i izlazi na svjetlo, da se pokaže, da ošine ili utješi. Ponekad se guraju, nasrću jedna na drugu, nestrpljive, kao da se boje da će ostati nerečene. Polako, za sve ima vremena, dao sam ga sam sebi, a suđenje ima suočenja i svjedočenja, neću ih mimoići, i moći ću na kraju da donesem presudu sam sebi, jer sam samo ja u pitanju, niko drugi, samo ja. Svijet mi je odjednom postao tajna, i ja svijetu, stali smo jedan prema drugome, začuđeno se gledamo, ne raspoznajemo se, ne razumijemo se više.

Da se opet vratim sebi i tekiji. Volio sam je i volim je. Tiha je, čista, moja, miriše na kaloper ljeti, na ljut snijeg i vjetar zimi, volim je i zato što je postala poznata zbog mene, i što zna moje tajne koje nikome nisam kazivao, koje sam krio i od sebe. Topla je, mirna, golubovi gucu na krovu u rano jutro, kiša pada po ćeramidi, i šobonji, i sad pada, uporna, dugotrajna, iako je ljeto, otiče drvenim olucima u noć što je zloslutna legla na svijet, bojim se da nikad neće otići a nadam se da će sunce uskoro svanuti, volim je što sam zaštićen mirom mojih dviju soba, u kojima mogu da budem sam kad se odmaram od ljudi.

Rječica je slična meni, bujna i plaha ponekad, a češće tiha, nečujna. Krivo mi je bilo kad su je zagatili ispod tekije i jarkom natjerali da bude poslušna i korisna, da kroz badanj tjera

vodenični točak, a radovao se kad je, nabujala, razrušila ustavu i potekla slobodno. A znao sam da samo ukročena melje žito.

Ali evo, golubovi na tavanu se javljaju tihim gukanjem, kiša još lije, tako već danima, i ne mogu da izađu ispod strehe, to je nagovještaj dana koga još nema. Ukočila mi se ruka kojom držim pero, svijeća tiho kašljuca i prska sitnim varnicama braneći se od smrti, a ja gledam u duge redove slova, u nišane misli, i ne znam da li sam ih ubio ili oživio.

2.

Kad bi Bog kažnjavao za svako učinjeno zlo, ne bi na zemlji ostalo nijedno živo biće.

Sve je počelo da se zapliće prije dva mjeseca i tri dana, računacu vrijeme, izgleda, od te đurđevske noći, jer je ovo moje vrijeme, jedino koje me se tiče. Brat je već deset dana ležao zatvoren u tvrđavi.

Hodao sam ulicama toga dana, pred sumrak, uoči Đurdeva, gorak i uznemiren preko mjere. A izgledao sam miran, na to se čovjek navikne, išao korakom koji ne otkriva uzbuđenje, tijelo samo misli na to skrivanje, ostavljajući mi slobodu da u tami razmišljanja što se ne vidi, budem kakav hoću. Najradije bih krenuo izvan kasabe, u ovaj tihi predvećernji čas, da me noć zateče sama, ali me posao vodio na drugu stranu, među ljude. Zamijenio sam bolesnog hafiz-Muhameda, pozvao ga je stari Džanić, naš dobrotvor. Znao sam da leži bolestan mjesecima, i da nas možda zove pred smrt. I znao sam da mu je zet kadija Ajni-efendija, koji je napisao nalog da se zatvori moj brat. Zato sam rado pristao da pođem, nadajući se nečemu.

Išao sam kao i obično, dok su me vodili kroz avliju, kroz kuću, naviknut da ne vidim ono što me se ne tiče, tako sam bliže sebi. Ostavljen na dugom hodniku, čekao sam da glas o meni dopre gdje je potrebno, osluškivao tišinu, potpunu, kao da niko nije živio u ovom velikom zdanju, kao da se niko nije kretao po hodnicima i sobama. U muku prigušenog življenja, uz samrtnika što još diše negdje ovdje, u nečujnosti koraka što umiru u prostirci, i tihih razgovora što se vode šapatom, jedva čujnim čijukom rasprskavalo se staro drvo prozora i tavanica. Gledajući kako veče polako opkoljava kuću svilenim sjenkama i drhti na džamovima posljednjim odbljescima danjeg svjetla, mislio sam na starca i na ono što ću mu reći na posljednjem viđenju. Nisam jednom govorio s bolesnicima, nisam jednom otpremio samrtnika na veliki put. Iskustvo me uvjerilo, ako je za to potrebno ikakvo iskustvo, da svako osjeća strah pred onim što ga čeka, pred nepoznatim što već kuca, neotkriveno, u obamrlom srcu.

Govorio sam, tješeći:

Smrt je jekin, sigurno saznanje, jedino za što znamo da će nas stići. Izuzetka nema, ni iznenađenja, svi putevi vode do nje, sve što činimo to je priprema za nju, priprema čim zakmećimo udarivši čelom o pod, uvijek joj bliže, nikad dalje. Pa ako je jekin, zašto se čudimo kad dođe. Ako je ovaj život kratak prolazak što traje samo čas, ili dan, zašto se borimo da ga produžimo još dan ili čas. Zemaljski život je varljiv, vječnost je bolja.

Govorio sam:

Zašto vam srca od straha drhte kad se u predsmrtnim mukama noge omotaju jedna oko druge? Smrt je preseljenje iz kuće u kuću. To nije nestanak već drugo rođenje. Kao što prsne ljuska jajeta kad se pile potpuno razvije, tako dođe vrijeme da se rastave duša i tijelo. Smrt je nužnost u neizbježnosti prelaska u drugi svijet, u kome čovjek dostiže svoj puni uspon.

Govorio sam:

Smrt je propadanje stvari a ne duše.

Govorio sam:

Smrt je promjena stanja. Duša počinje da živi sama. Dok se nije rastala od tijela, ona je prihvatila rukom, gledala okom, slušala uhom, ali je suštinu stvari znala sama sobom.

Govorio sam:

Na dan moje smrti, kad bude nošen moj tabut, ne misli da ću osjećati bol za ovim svijetom.

Ne plači i ne govori: šteta, šteta. Kada se mlijeko pokvari, veća je šteta.

Kad vidiš da me polože u grob, ja neću nestati. Zar mjesec i sunce nestanu kad zađu?

Tebi se čini smrt, a to je rađanje. Grob ti se čini tamnica, a duša je slobodna postala.

Koje to zrno ne nikne kad se stavi u zemlju? Pa zašto da sumnjaš u zrno čovjekovo?

Govorio sam:

Budi zahvalan, dome Davudov. I reci: došla je istina. Došao je čas. Jer svako kruži svojom putanjom do određenog roka. Stvara vas Bog u utrobama majki vaših, pa vas iz

jednog oblika u drugi pretvara, u tami trostruko neprozirnoj. Ne tugujte, radujte se raj u koji vam je obećan. O robovi moji, nema za vas straha danas, i nećete biti žalosni. O smirena dušo, vrati se gospodar u svome zadovoljna, jer je on tobom zadovoljan. Uđi među robove moje, uđi u moj dženet.

Govorio sam tako, bezbroj puta.

A sad nisam siguran da to treba da kažem starcu što me čeka. Ne zbog njega, već zbog sebe. Prvi put — koliko ću puta ovih dana reći: prvi put? — smrt mi nije izgledala tako jednostavna kako sam vjerovao i uvjeravao druge. Desilo mi se da sam sanjao strašan san. Stajao sam na praznom prostoru, iznad mrtvog brata, tabut pokriven modrom čohom izdužio se pred mojim nogama, oko mene ljudi u krugu, daleko. Nikog ne vidim, nikog ne poznajem, znam samo da su zatvor ili krug oko nas i ostavili me samog, u mučnoj tišini nad mrtvacem. Nad mrtvacem, kome ne mogu da kažem: zašto drhti srce tvoje? Jer i moje srce drhti, plaši me gluhi muk. Boli me tajna kojoj ne vidim smisla. Ima smisla, govorio sam, braneći se od užasa, ali ga nikako nisam pronalazio. Ustani, govorio sam, ustani. A on je sakriven mrakom, u magli nestajanja, u zelenkastoj tami, kao pod vodom, utopljenik nepoznatih prostranstava.

Kako sad da kažem samrtniku: Hodi poslušno putevima gospoda tvoga. Kad me jeza obuzima od tih skrivenih puteva, o kojima moje sićušno znanje ni slutnje nema.

Vjerujem u sudnji dan i u vječni život, ali sam počeo da vjerujem i u strahotu umiranja, u strah pred tom neprozirnom crninom.

Ništa nisam riješio, kad su me uveli u jednu od soba, mlada djevojka me vodila, išao sam spuštenih očiju, da joj ne vidim lice, da smislim ma šta. Lagaću ti, starče, Bog će oprostiti jer ću govoriti ono što očekuješ a ne ono što zbunjeno mislim.

Ovdje ga nije bilo. I ne podigavši pogled, osjetio sam da u sobi nema teškog bolesničkog mirisa, koji se, nakon dugog ležanja, ne može ničim istjerati, ni čišćenjem, ni vjetrenjem, ni kađenjem.

Kad sam pogledao, potraživši dugotrajnog bolesnika što ne miriše na smrt, ugledao sam na sećiji lijepu ženu, što je podsjećala na život više nego što može biti dobro.

Čudno je možda što to kažem, ali je zaista tako: osjetio sam se nelagodno. Razloga je moglo biti dosta. Spremao sam se za viđenje sa starcem, samrtnikom, pritisnut i sam mračnim mislima, a našao se pred njegovom kćerkom (nikad je nisam vidio a znao sam da je ona!). Nevješt sam razgovoru sa ženama, pogotovu sa ženama njene ljepote i njenih godina. Oko trideset, čini mi se. Mlade djevojke zamišljaju život i vjeruju riječima. Starice se boje smrti i s uzdahom slušaju o raj u. Ovakve znaju vrijednost svega što gube i dobijaju, i uvijek imaju svoje razloge, koji mogu biti čudni, ali su rijetko naivni. Njihove zrele oči su slobodne i kad se obaraju, neugodno otvorene i kad se skrivaju trepavicama. Najneugodnije je što znamo da one znaju više nego što pokazuju, i da nas mjere svojim neobičnim mjerilima, koja teško saznajemo. Njihova neobmanuta radoznalost, što zrači i kad se skriva, zaštićena je njihovom neprikosnovenošću, ako to samo hoće. A mi pred njima nismo zaštićeni ničim. Uvjerene u svoju snagu, koju ne koriste, držeći je kao sablju u koricama ali im je ruka uvijek na balčaku, gledaju u nama mogućeg roba, ili prezreno stvorenje bez razloga ponosno na svoju nekorisnu snagu. Ta luda samouvjerenost toliko je ubjedljiva, da djeluje i kad je preziremo. Ostaje strah u čovjeku, i pored pouzdanja, u neku nepoznatu mogućnost u neku vradžbinu, u neku tajnu silu iblisovu.

Ova žena imala je i neku posebnu snagu koja nije njena već soja kome je pripadala. Njen stav i njeni pokreti, sigurni, zapovjednički (tako mi je pokazala da sjednem), izgledali su ublaženi, umekšani nečim što nisam znao da odredim, dugom navikom, mekanim sjajem surmom osjenčenih očiju u prorezu jašmaka, rukom što je savijena kao labudov vrat držala jedan kraj tanke tkanine, čudnom draži što izbija iz nje kao čarolija.

Iblisova kći, mislio je u meni seljak, proklinjao derviš, začuđeni obojica.

Mrak se uvlačio u sobu, bijelio se samo njen veo i njena ruka. Sjedili smo gotovo na dva kraja sobe, između nas je nedovoljna razdaljina sobe i mučno očekivanje.

— Pozvala sam hafiz-Muhameda — rekla je, zaštićena polutamom.

Bila je nezadovoljna. Ili se meni tako učinilo.

— Molio me da dođem mjesto njega. Bolestan je.

— Svejedno. I ti si prijatelj naše kuće.

— Jesam.

Htio sam da kažem više, svečanije: ne bih zaslužio lijepu ljudsku riječ ako ne bih bio, nedostojan pažnje našeg dobrotvora, u našim srcima ova kuća je zapisana i tako dalje, nešto kao u pjesmi, ali je ispalo sakato.

Djevojke su ušle sa svijećama i posluženjem.

Čekao sam.

Svijeće su gorjele između nas, na peškunu, sa strane. Izgledala je bliža, i opasnija. Nisam znao šta sprema.

Mislio sam da su me pozvali zbog njenog oca, došao bih i da se nisam nadao čudu, nekoj skrivenoj mogućnosti, nekom srećnom slučaju, da pokušam spasti brata. Između razgovora o smrti i raju, smjestio bih negdje riječ kojom bih tražio milost za njega, možda bi pomoglo, možda bi učinio sevap, pred veliki put o kome ništa ne znamo, možda bi podigao sebi zadužbinu. Možda. Jer pred smrt se sjećamo da nam dva anđela sjede na ramenima i zapisuju naša zla i dobra djela, i stalo nam je da popravimo svoj račun, a teško da se može korisnije umrijeti nego sa plemenitošću koja ostaje svježja i neukisla iza nas. A mogao bih. Ajni-efendiji je više stalo da se ne zamjeri bogatom tastu nego da zadrži u zatvoru nekog jadrnika, ako bi Alijaga odlučio da mu njegovo jednostavno oslobođenje, bez žrtve i bez muke, bude stepenica na putu u raj. Nikad ništa lakše ne bi zaslužio i ne vjerujem da bi odbio.

A o njoj ništa nisam znao, ni o čemu bi mogla da govori sa mnom, ni za što bih mogao da joj poslužim. Nikakvu vezu između sebe i nje nisam uspio da sagledam.

Stajali smo jedno prema drugome kao dva ratnika sa skrivenim oružjem iza leđa, kao dva protivnika sa skrivenim namjerama u sebi, pokazaćemo se kad krenemo u napad, čekao sam da vidim šta hoće da zauzme, šta hoće da oduzme, nada je još živjela u meni ali nije bila čvrsta kao maloprije, ova žena je suviše mlada, i lijepa, da bi mislila na anđele što bilježe naša djela. Za nju je postojao samo ovaj svijet.

Nije dugo oklijevala, nije dugo tražila riječi, bila je zaista ratnik što polazi u bitku ne zadržavajući korak, ne osvrćući se. To je od njenog soja, ali i zbog mog. Preda mnom se ne ustručava, ako se ikad ustručava. U početku sam s pažnjom pratio njen namjerno tihi glas, boje zurne, i slušao govor što je ličio na vez, na nizanje bisera, riječima i sklopom sasvim drukčijim od čaršijskog, pomalo uveo ali kićen, s mirisom ovih starih odaja i dugog trajanja.

— Nije mi lako da ovo kažem, i ne bih rekla svakome. Ali ti si derviš. Vidio si i čuo sigurno svašta, i pomagao ljudima koliko si mogao. I znaš da se u svakoj porodici dešavaju stvari koje nikome nisu drage. Ti poznaješ moga brata Hasana?

— Poznajem.

— O njemu bih htjela da govorim.

Rekla je tako, počinjući, sve što je trebalo: polaskala, pokazala povjerenje, pozvala se na moje zvanje, pripremila me na ono što će reći a što nije lijepo, uključivši u to sve porodice, da ne zaboravim da su ružne stvari svačije a ne samo njihove, pa iako je tako zlo veće, sramota je manja, jer je opšta, i može se o njoj bez zazora govoriti.

Iza tog nekorisno lijepog uvoda slijedila je prilično nam poznata žalba zbog šugave ovce u porodici, zbog velikih nada koje su sramotno iznevjerene. Toj porodičnoj zalutaloj ovcu ne smeta njena šuga, a za njih je to tuga i nesreća, sramota pred svijetom i strah pred Bogom. Tu lijepu tužbalicu pjevaju pred nama ponekad iskreno, nadajući se pomoći, koju obećavamo ali rijetko ispunjavamo, a najčešće da budemo svjedoci pred ljudima kako su oni učinili sve što su mogli, čak su i božje ljude pokrenuli, i nije njihova krivica što je zlo neiskorjenjivo.

Napamet sam znao tu priču, odavno nam je već pričaju, i moje zanimanje je odmah splasnulo čim sam je čuo, i slušao sam je s lažnom pažnjom, prikrivajući to prividno budnim izrazom. Bez razloga sam očekivao nešto neobično, nešto nesvakidašnje što će me iznenaditi. Ništa me neće iznenaditi, ona će reći ono što je red da kaže, požaliće se na brata i zamoliće me da razgovaram s njim i da pokušam da ga urazumim. Ja ću sa saučešćem primiti to tobože tužno ispovijedanje, i obećaću da učinim sve što je u mojoj slaboj moći, uzdajući se u božiju pomoć. I sve će ostati na istome, ona će biti mirna jer je izvršila dužnost i znaće se za to, ja ću govoriti s Hasanom trudeći se da ne ispadnem smiješan. Hasan će nastaviti da živi kako mu se sviđa, srećan što njegova porodica zbog toga bjesni. I niko neće imati štete od svega. Ni koristi. A najmanje ja, i moj zatvoreni brat. Jer ona govori bez stvarne potrebe, bez izgleda na korist i uspjeh, sa mlakim osjećanjem društvene obaveze, namijenjenim za tuđe uši. Ja treba da ga obznamim. Ali to je samo lijepo ophođenje, stav koji odgovara ugledu porodice, opravdanje za neokužene, ograđivanje od krivca, njegovo isključivanje. Ona dobija malo, ni izdaleka toliko da bih za uzvrat mogao tražiti milost za

svoga brata. Ovakvih odmetnika od porodice, kao što je Hasan, bivalo je sve više, izgledalo je da im je dosadio red i ugled očeva, i Hasan je samo jedan od mnogih, pa to i nije bila neka naročita sramota, već pojava kao i mnoge druge kojima je ljudska volja teško mogla da upravlja.

Neudubljen, nevučen u njenu priču, kojoj sam znao kraj čim sam čuo početak, nimalo ganut njenim žaljenjem jer je neiskreno, a i ona je znala da održi mjeru, ne želeći da pretjera. Dovoljno je da kaže. Bilo je neke prihvatljive bezobzirnosti u tom vršenju dužnosti koju srce nije tražilo.

Kad već nisam imao razloga ni mogućnosti da je slušam s pažnjom, počeo sam s pažnjom da je posmatram. To sam činio sa zanimanjem, mogla je misliti da je to zbog njenih riječi, i tako smo izgledali pristojni oboje.

Gledao sam je doduše od samog susreta, iznenadila me ljepotom glatkog lica što se prosijavalo kroz tanku tkaninu, i stišavanom svjetlošću velikih očiju što su otkrivala vrelu naglost i teške sjenke u njoj. Ali to je bio letimičan pogled, uznemiren, nesiguran, u očekivanju onog što će ona reći, i više je govorio o meni nego o njoj. A kad je skinula sa sebe opčinjenost, kad sam se ušančio u sigurnost tobožnjeg slušanja, povukla me da je vidim očima a ne strepnjom.

Nije to bila obična radoznalost, da bolje sagledamo ova neobična stvorenja, toliko izvan našeg svijeta, a koju rijetko zadovoljavamo, ili je čak i ne osjećamo u susretima, iz razumljivih obzira. Iznenada sam se našao u položaju da je posmatram skriven, ne remeteći ništa u odnosu, ostajući pred njom derviš koji uvažava njenu volju i njeno gospodstvo. Malo nadmoćan u sebi zato što znam šta misli, i što je slobodno gledam, a ona mene ne vidi. Ne vidi, i ništa ne zna o meni. To je prednost koju bi čovjek uvijek mogao da želi, a rijetko je ostvaruje. To je ona stara njegova želja da bude nevidljiv. A ne činim ništa ružno, gledam mirno i sabrano, i znam da se u meni neće pokrenuti nijedna misao koje bih se sjećao sa stidom.

Prvo sam zapazio njene ruke. Dok je pridržavala jašmak, prisilnom kretnjom, koja je određena, bez mnogo mogućnosti, bile su razdvojene i neizrazite, jedva su se primjećivale. Ali kad je pustila tkaninu i sastavila ruke, one su odjednom oživjele, postavši cjelina. Nisu u pohod polazile naglo niti su se kretale živo, ali je u njihovom stišanom mirovanju, ili laganom lutanju, bilo toliko snage i nekog neobičnog smisla, da su neprestano prikivale svoju pažnju. Izgledalo je da će svakog časa učiniti nešto važno, nešto presudno, stvarajući tako napetost očekivanja, stalnu i uzbudljivu. Mirovale su u krilu, sastavljene, obgrljene, kao da se dave u tihoj čežnji, ili čuvaju jedna drugu da ne odlutaju, da ne učine štogod nerazumno, nepomične u neprestanom talasanju što se jedva vidjelo, slično nemirnom drhату, lakom grču od preobilja snage. Onda su se bez žurbe razdvajale, kao da su se dogovorile, i samo trenutak lebdjele, tražeći se, pa nježno padale, poput zaljubljenih ptica, na atlasno koljeno, opet zagrljene, nerazdvojne, srećne u svom sastavljenom ćutanju. Dugo je tako trajalo, i jedna se pomaknula, prstima što su se sporo i strasno grčili počinjala da gladi atlas ispod sebe, i kožu ispod atlasa, a druga je ležala na njoj, priljubljena, utišana, osluškujući nečujno pucketanje glatkog kumaša nad okruglim mermernim koljenom. Samo ponekad bi se otkinule i jedna bi pošla u samostalan pohod, da ovlaš dodirne mindušu na kraju uha stidljivo skrivenog ispod crne kose crvenkasta odsjaja, ili bi se zaustavila u vazduhu, da čuje neku riječ, pa bi se povlačila, bez mnogo zanimanja za razgovor, idući u susret onoj drugoj što je ćutala, uvrijeđena tom malom nepažnjom.

Pratio sam ih, iznenađen izrazitošću njihova osamostaljenog života, kao dva mala stvora što imaju svoju vlastitu životnu putanju, svoje prohtjeve i svoju ljubav, svoju ljubomoru, čežnju, blud, u jednom trenutku oduševljen, u drugom uplašen, zbog lude misli o zatvorenosti i besmislenosti tog sitnog života, sličnog svakom, ali je to bila brza i bezopasna misao, trenutni otkučaj drukčijeg života u meni, koji nisam želio da budim.

Gledao sam ih i zbog ljepote. Počinjale su od zglavaka, oivičene halhalama i vezenim rubom svilene košulje, nježno obliih i nepojmljivo tankih zglobova, prozračnih članaka. Najljepši su bili prsti, dugi, gibljivi, svijetle kože salivene u pravilne čunjeve sa sjenkama pregiba, začudno živi kad su se polako širili ili skupljali u prozirnu čašku, kao laticice.

Ali ako sam prvo obratio pažnju na ta dva mala stvora, dvije životinje, dvije sipe, dva cvijeta, nisam ih primjećivao same, ni u početku dok sam najviše u njih gledao, ni poslije kad sam je otkrivao kao nepoznatu zemlju. Sve je na njoj bilo skladno i nerazdvojivo: pogled očiju lako oivičen crnom bojom, što se spajao s pokretom ruke jedva skrivene providnom tkaninom košulje; meki nagib glave; kad bi zatreptao zlatom obuhvaćeni smaragd na čelu, i

nesvjestan trzaj noge u srebrnoj papučici; lice bez neravnina, po kome se razlivala blaga svjetlost nekud iznutra, iz krvi što se preobraćala u tople odsjaje; vlažan bljesak zuba iza prividno lijelih, punih usana.

Imala je samo tijelo, sve drugo je njime potisnuto. Nije u meni probudila želju, ne bih to sebi dopustio, udavio bih je u samom začetku, stidom, mislju o godinama i zvanju, sviješću o opasnosti kojoj bih se izvrgao, strahom od nemira koji može da bude teži od bolesti, navikom da vladam sobom. Ali nisam mogao da sakrijem od sebe da je gledam sa zadovoljstvom, sa dubokim i mirnim uživanjem kojim se gleda tiha rijeka, nebo u predvečerje, mjesec u ponoć, procvjetalo drvo, jezero moga djetinjstva u zoru. Bez želje da se ima, bez mogućnosti da se potpuno doživi, bez snage da se ode. Ugodno je bilo gledati kako se love njene žive ruke, kako se zaboravljaju u igri, ugodno je bilo slušati je kako govori, ne, nije trebalo ništa da govori, dovoljno je bilo da postoji.

A onda mi je došlo do svijesti da je opasno i ovo radosno posmatranje, nisam se više osjećao nadmoćan, ni skriven, oživjelo je nešto neželjeno u meni. Nije to bila strast, već možda gore od toga: uspomena. Na jednu jedinu ženu u mom životu. Ne znam kako je isplivala ispod naslage godina, nije lijepa kao ova, nije joj ni slična, zašto je jedna dozvala drugu, više me se tiče ona daleka koja ne postoji, dvadeset godina je zaboravljam, i pamtim, dolazi u sjećanje kad neću i kad mi ne treba, gorka kao pelin. Dugo je nije bilo u meni, odakle sad da se javi. Da li zbog ove žene s licem iz grijehnih snova, da li zbog brata, da ga zaboravim, da li zbog svega što se desilo, da se prekorigim? Da se prekorigim što sam ispustio sve mogućnosti, i više ne mogu da ih vratim.

Oborio sam pogled, nikad čovjek ne smije misliti da je siguran, ni da je umrlo što je prošlo. Ali zašto se budi kad mi je najmanje potrebno? Nije ona važna, ta daleka, sjećanje na nju zamjenjuje skrivenu misao da je sve moglo biti drukčije, pa i ovo što me boli. Odlazi, sjenko, ništa nije moglo biti drukčije, i našlo bi se nešto drugo da boli. Ne može biti drukčije pa da bude bolje u ljudskom životu.

Ova što me pokrenula, vratila me sebi.

— Slušaš li?

— Slušam.

Je li primijetila da sam se izgubio?

— Slušam, nastavi.

Slušao sam zaista, to je sigurnije. Slušao i čuo, iznenađen što ona ne priča sasvim običnu priču, nije doduše ni neobična ali nije dosadna, i vrijedilo je slušati, vrijedilo više nego gledati. Moja nada je odjednom digla glavu.

Ispričala je, a to sam znao, čudnu sudbinu svoga brata, što je svršio škole u Carigradu i dospio do položaja koji je odgovarao i njegovu znanju i ugledu porodice (jedno je možda precijenila, drugo potcijenila, jer položaj mu nije bio visok, ali je tako izravnala dobitak i gubitak). Bili su ponosni na njega svi njegovi, pogotovu otac. A onda se desilo nešto nenadano, niko to ne umije da objasni, niko ne zna da kaže pravi razlog, čak ni Hasan: izmijenio se, sasvim. Kao da nikad nije ni sreo u životu onog divnog mladića, rekla je. I svi se zaprepašteno pitaju, kud je otišlo njegovo znanje o kome su i muderisi govorili s priznanjem, kako su se bez traga izgubile tolike godine, gdje se to pripremalo zlo. Ostavio je službu, ne upitavši nikoga, došao ovamo, oženio se kako mu ne odgovara, počeo da se druži s prostim ljudima, okrenuo da pije i da razbacuje imetak, čuda pravi po kasabi sa svojim društvom, kod čengija (glas joj se utišao, ali nije klonuo) i na drugim mjestima koje nije lijepo ni pomenuti. A onda je postao kiridžija (u glasu joj gađenje, gotovo užas), dogoni stoku iz Vlaške, iz Srbije, i odgoni u Dalmaciju i Austriju, za druge trgovce, kao pretrga, tuđi sluga. Ištetio se, upropastio, imanja nestaje, pola je prodao što je od majke ostalo, otac se izbezumio, zbog Hasana je i u postelju pao, uzalud je molio, uzalud prijetio, niko ga s tog puta ne može odvratiti. I otac više neće da zna za njega, ne dopušta ni ime da mu se pomene pred njim, kao da ga nema, kao da je umro. Ona je oči isplakala pred ocem, ali ništa nije pomoglo. Tada je rekla ono što je probudilo moju pažnju: zurna je zasvirala zanimljivu pjesmu. Otac je odlučio da ga isključi iz nasljedstva, da sastavi testament pred uglednim ljudima i da ga se javno odrekne. I eto, da se to ne bi desilo, da ne biva grde nego što jest, moli me da govorimo s Hasanom da se on sam, dobrovoljno odrekne nasljedstva, da ne padne očeva kletva na njega, i da bude manja sramota za porodicu. O tome, dodala je, njen Ajni-efendija ništa ne zna, neće da se miješa između oca i sina, i ona čini sve na svoju ruku, da umanjiti nesreću, a mi joj možemo mnogo pomoći, ja i hafiz Muhamed jer, čula je, Hasan

dolazi u našu tekiju, i to joj je drago da makar ponekad porazgovara s pametnim i dobrim ljudima.

Bio sam joj zahvalan što se tako razgolitila preda mnom. Pokazala je doduše da me ne cijeni mnogo, jer se ne ustručava, ali svejedno, važnije su stvari bile u pitanju.

Neka je blagoslovena hafiz-Muhamedova sumnjiva bolest, stvorila mi je priliku o kakvoj nisam mogao ni misliti. Ni njen otac, pred smrt, ne bi imao više razloga da mi pomogne. Bilo mi je jasno da Ajni-efendija zna za sve ovo, da je možda i smislio riječi koje je njegova žena sa zadovoljstvom izgovorila. On je mogao znati da nije lako lišiti jedinca sina nasljedstva bez stvarnih razloga. A da je bio siguran, da su bili sigurni, ne bi se mnogo brinuli za ugled porodice, i ne bi nas zvali u pomoć. Pa dobro, mislio sam, gledajući je s pažnjom koju sam joj u početku ostao dužan, i nastojeći da mi izraz lica ne bude suviše veseo. U nevolji smo i ti i ja, zbog braće. Ti svoga hoćeš da upropastiš, ja svoga da spasem. Želimo to više od svega, oboje, samo što je moje pošteno, tvoje prljavo. Ali neka bude, ne tiče me se. Ništa ne znam o vama, a čini mi se da jasno vidim koliko možeš da budeš nadmoćna nad svojim beskrvnim kadijom, koji poštuje tvoju snagu i tvoje bogatstvo, jer nema ni jedno ni drugo. Jedna njegova stidna noć, i jedan tvoj odlučniji zahtjev mogli bi da izmijene sudbinu moga brata. Tako malo ulažemo, a toliko mnogo dobijamo.

Gotovo da sam joj otvoreno rekao: u redu, nemamo više razloga da se krijemo. Daću ti Hasana, daj mi moga brata. Tebi do tvog nije stalo, ja bih za svog učinio i mnogo više.

Nisam rekao, naravno. Uvrijedila bi se zbog moje otvorenosti, ne vole je kod drugih.

Rekao sam, pristajući na njenu molbu, da Hasan zaista dolazi u tekiju, da je prijatelj hafiz-Muhamedov (što je bila istina), i moj (što nije bila istina), i da ćemo s njim govoriti da učini što ona traži, jer sam dirnut njenom sestrinskom žalošću i njenom brigom za ugled porodice. Jer ako su oni oštećeni, svi smo oštećeni, i moramo pomoći da ne padne ljaga na ono što je među nama najbolje, da spriječimo zlurade podsmijehe kad se uglednima dešavaju nesreće. A obavezuje me i zahvalnost prema dobrotvoru tekije (pomenuo sam njenog oca namjerno, kad kći neće). I mislim da je dobra ne samo njena namjera već i zamisao, jer bi sve drugo bilo nesigurno. Teško je razbaštiniti prvog nasljednika bez krupnih razloga.

— Krupni razlozi postoje.

— Govorim o sudu. Hasan trguje stokom, to je istina, ali to nije nepošteno zanimanje. Troši, ali ono što zaradi. Pola imanja dao je svojoj bivšoj ženi, a nije prodao. Teško da ima ikakvih razloga, a ne krupnih.

Osjećao sam se siguran, sigurniji od nje, izmijenio sam odnos u samome sebi. Nismo ono što smo bili u početku, ona gospodska žena lijepih očiju, a ja skromni derviš, vječni seljak, već dvoje jednakih što govore o poslovima. Tu sam jači od nje. Ali dok sam se saglašavao s onim što je govorila, gledala me blagonaklono, bilo joj je to sasvim razumljivo, ali kad sam rekao ono što nije moglo da joj se dopadne, luk njenih obrva počeo je da se grči, pogled joj se zaoštrio. Moje suprotstavljanje joj je izgledalo glupo i inadžijsko.

— Otac će ga razbaštiniti, sigurno — rekla je prijeteći.

Nisam se mnogo brinuo da li će ga otac razbaštiniti ili neće. Niti me mnogo uznemirila svojom ljutnjom. Htio sam samo da joj razbijem sigurnost, da postignem ono do čega mi je stalo.

— Može ga razbaštiniti — rekao sam mirno. — Ali otac je star i već dugo boluje. Hasan može podići tužbu za obaranje testamenta, i dokazivaće da je otac bio slab, nemoćan, da nije pri punoj svijesti donio odluku, ili da ga je neko nagovorio.

— Ko bi mogao da ga nagovori?

— Govorim o tužbi. Svejedno ko. Bojim se da bi presuda ispala u Hasanovu korist. Pogotovu što se ne bi sudilo ovdje, zbog Ajni-efendije. A ne smijemo zaboraviti da i Hasan ima veza.

Gledala me ćuteći. Skinula je jašmak davno, još kad su svijeće donesene i kad je počela svoju ružnu priču. Na lijepom licu od mjesecina e oči su sjale u uglovima žiškom odsjaja od plamena svijeća, drhtavo i nemirno. To nije njen drhtaj, ali ga primam kao njen. Malo sam zlurad. Znam da sam je uznemirio, nije vjerovala da ću njenoj zamisli natovariti na vrat ovalike teškoće, mada je sigurno znala za neke.

Posmatrala me netremice, kao da nastoji da vidi trag šale na mome licu, nesigurnost uvjerenja, moguću nedoumicu. Ali vidi samo sigurnost i žaljenje što je tako. Činilo mi se da njena ljutina raste, kao iz ponornog izvora, ješ teža što nije mogla da se suprotstavi

dostojnim razlogom, i namjerno sačekavši da je preplavi, spriječio sam da izbije. Pristao sam na sve što je htjela, ali su opravdane zamjerke ostale:

— Treba ga nagovoriti, da sve prođe bez tužbe.

Mislio sam da će ustrajati u svome prkosu, osporavaće mogućnost ma kakvog parničenja i mijenjanja očeve volje, a onda će otpočeti drugi razgovor, koji joj nudim.

Odustala je, međutim, od otpora odmah. Žurilo joj se.

Upitala je, otkrivajući svoju neuvjerenost: — Da li će pristati?

— Treba pronaći dobre i pametne razloge koji ga neće ni naljutiti ni uvrijediti. S njim je teško na prkos.

— Nadam se da možete naći dobre i pametne razloge.

To je podsmijeh, ili nestrpljivost. Mislila je da će sve biti lakše.

I ja sam tako mislio.

— Pokušaću — rekao sam.

Ne znam da li je u mome glasu osjetila nesigurnost, kolebanje, sumnju. Ne znam. Ali moje oduševljenje je zaista klonulo.

— Ne vjeruješ da će pristati?

— Ne znam.

Da sam izdržao samo još trenutak, da je moja ljubav prema bratu bila malo jača od moralnih obzira u meni, sve bi se svršilo dobro. Ili bi bilo gore. Ali bih možda spasao brata.

Nisam lako odustao od svoje želje, kao što bi moglo izgledati. U jednom jedinom trenu našao sam bezbroj razloga i za jedno i za drugo, i da pristanem i da odbijem, i često je to bio isti razlog, i dok je ona čekala, u kratkom razmaku vremena, koliko da se odahne, bjesnila je u meni oluja. Odlučivao sam o svome i bratovljevom životu. Predaću joj njenog lakovjernog brata, nasješće na savjete prijatelja. Naplatiću za trud i izdaju, ne suviše veliku, jer bi i bez mene učinili što hoće, a ja bih mogao pomoći da sve ipak izgleda ljepše. Zašto da se stidim, zašto da prebacujem sebi? Brata spašavam!

Samo, trebalo je da vičem jače, i uvjerljivije, da nadvičem drugi glas koji me opominjao. Ne znam šta je brat učinio, ne znam koliko je kriv, ne vjerujem da je išta teško, suviše je pošten i mlad za veće zlo. Možda će ga i pustiti uskoro. Ali ako i neće, čak da sam i siguran da neće, mogu li pristati na ovu nepoštenu zavjeru protiv čovjeka koji mi nikad ni ružnu riječ nije rekao? Nije u pitanju imetak, nemam ga i ne poštujem ga mnogo ni kod drugih. U pitanju je nešto drugo, nepravda, prljav postupak, nepoštenje, nasilno oduzimanje prava. Ne cijenim mnogo njenog brata, površan je, lakomislen, čudan, ali i da je gori nego što jest, kako ću se opravdati pred sobom ako ovoj bezobzirnoj ženi pomognem u ovoj hajdučkoj pljački?

Šta sam onda govorio drugima tolike godine? Šta ću reći sebi poslije svega? Živ brat će me neprestano podsjećati na moj ružni čin, koji više neću moći popraviti. Ništa nemam osim uvjerenja da sam častan, ako i to izgubim, biću ruševina.

Tako sam mislio, zaista. Možda će nekome izgledati čudno kako sam mogao da se kolebam između te dvije nejednake stvari, da učinim sitnu izdaju da bih oslobodio brata. Ali kad je čovjek naučio da mjeri svoje postupke strogim mjerilima savjesti, bojeći se grijeha možda i više nego smrti, onda to i nije tako čudno.

Osim toga, znao sam, potpuno sam bio siguran, treba samo da odem Hasanu i da mu kažem: odreci se, zbog moga brata, odrekao bi se, odmah.

Ali nisam mogao, nisam htio ništa da joj kažem dok s njim ne razgovaram.

Požurivala me, razbijajući moje kolebanje:

— Ne bih zaboravila učinjenu uslugu. Stalo mi je da se ne diže buka oko naše porodice.

Čime bi vratila uslugu, veliki Bože!

Ustani, Ahmede Nurudine, ustani i izađi.

— Javiću ti — rekao sam, utirući put za ponovno viđenje.

— Kada?

— Čim Hasan dođe.

— Vraća se za dan, dva.

— Onda za dan, dva.

Ustali smo u istom času.

Njena lijepa ruka nije se podigla da sakrije lice. Bili smo u zavjeri.

Nešto se ružno desilo među nama, i nisam bio siguran da sam ostao potpuno čist.

3.

Moj Bože, oni ne vjeruju!

Nemir me strpljivo čekao, kao da sam ga ostavio pred ovom kućom, i opet ga uzeo kad sam izašao.

Samo je sad bio složeniji nego maloprije, obogatio se, otežao, postao neodređeniji. Nikakvo zlo nisam učinio, ali je ostalo sjećanje na muklu tišinu, neproziran mrak, čudna svjetlucanja, mučno čekanje, ružnu napetost, skrivene i smiješkom uljepšavane misli, stidne tajne, i činilo mi se da sam nešto promašio, da sam u nečemu pogriješio, ali ne znam u čemu, ne znam kako, ne znam a nisam miran. Teško sam podnosio taj osjećaj nelagodnosti, uznemirenost kojoj nisam mogao da odredim uzrok. Možda zato što nisam pomenuo brata, što nisam nastojao da o njemu govorimo. Ali to sam učinio namjerno, da ništa ne pokvarim. Ili što sam prisustvovao ružnom razgovoru i čuo ružne namjere, a nisam se suprotstavio, nisam uzeo u zaštitu nevina čovjeka; samo, ja sam imao svoje razloge važnije od svega toga, i ne bi bilo pravo da sebi prebacujem previše. Čemu god sam se približio, našao sam opravdanje, a tegoba je ipak ostala.

Bila je mjesečina, krhka i svileni, nišani na mezarlucima bjelasali su se toplo, između kuća čučorila je razbijena moć, po sokacima i avlijama uznemireno se kretao mladi svijet, čuo se kikot, i daleka pjesma, i šapat, izgledalo je da u ovoj đurđevskoj noći kasaba cepti u groznici. I odjednom, bez ikakva razloga, osjetih da sam izdvojen iz svega ovoga. Neprimjetno se uvukao u mene strah, sve je počelo dobijati čudne razmjere, nisu to više bila poznata kretanja, ni poznati ljudi, ni poznata kasaba. Nisam ih nikad vidio ovakve, nisam znao da se svijet može toliko izobličiti za dan, za sat, za tren, kao da se uzbunila vilenjačka krv, i niko je utišati ne može. Vidio sam ih po dvoje, čuo po dvoje, bili su iza svih taraba, iza svih kapija, iza svih zidova, nisu se smijali kao drugih dana, ni gledali, ni razgovarali, glasovi su im prigušeni, teški, vrisak se probija kao munja u ovoj oluji što prijeti, vazduh je natopljen grijehom, noć ga je puna, poletjeće noćas vještice s kikotom iznad krovova polivenih mlijekom mjesečine, i niko neće ostati razuman, buknuće ljudi strašću i bijesom, ludošću i željom da se upropaste, odjednom, svi, kuda ću ja? Trebalo bi se moliti, tražiti milost od Boga za sve griješne, ili kaznu, da ih urazumi. Obuzimala me srdžba, kao groznica, kao nastup. Zar ništa ne pomaže sve što činimo? Je li riječ božja koju propovijedamo mutava i glinena, ili je uho njihovo gluho za nju? Je li prava vjera u njima toliko slaba da se ruši kao trula ograda pred krdom divljih strasti?

Iza taraba su se čuli vreli glasovi djevojaka što su spremale miloduh i crvena jaja u bakračne pune vode, da se u ranu zoru izmiju, kao divljači vjerujući čarolijama cvijeća u noći.

Sram vas bilo, govorio sam u drvenu tarabu, sram vas i stid bilo. Čiju vjeru vjerujete? Kojim se šejtanima predajete?

Uzalud je bilo išta činiti i govoriti te večeri, luđe od drugih. U ponoć otići će ove djevojke pod vodenice i gole se kupati na vodenoj maji što je rasipa vodenični točak, i šejtani, što tad ustaju sa svojih legala, rutavim šapama pljeskaće ih po vlažnim butinama, sjajnim od mjesečine.

Idite kući, kažem mladićima što nailaze, objesni. Sutra je Đurdev, kaurski svetac, nije naš. Ne činite grijeha.

A njima je svejedno, i cijeloj kasabi je svejedno, niko im ovu noć ne može oduzeti.

To je staro pravo na grijeh u jurjevskoj noći. Čuvaju ga mimo vjere, i protiv nje, pogani u ova dvadeset četiri sata razbludnog mirisa miloduha i ljubavi, miloduha što griješno miriše na ženu i ljubavi što miriše na miloduh ženskih bedara. Grijeh je prosut u tom spregu dana i noći, štedro, kao iz ogromnog vedra, iz zatvorenih mijehova želje. Vuče se staro tuđe vrijeme za nama, jače od nas, javljajući se u pobuni tijela, koja kratko traje, a pamti se do sljedeće pobune. Tako i ne prestaje, i sve ostalo je privid, sve što je između tih iskonskih pobjeda grijeha. I nije toliko nevolja u razbludnosti već u vjekovnom trajanju tuđeg zla, jačeg od prave vjere. Šta smo učinili, šta smo postigli, šta smo srušili, šta izgradili? Da li se uzalud ne borimo protiv prirodnih nagona, jačih od svega što može da poludi razum? Da nije suviše suho i neprivlačno, ono što dajemo u zamjenu za sočno dravno divljanje? Čime se

suprotstavljamo čarima pradavnih doziva? Hoće li nas osvojiti daleki divlji preci i vratiti na svoje vrijeme? Ništa drugo ne želim već da moje strahovanje bude gore od istine, ali se bojim da je pogled moje uznemirene duše bistriji nego u moje braće kojima je bliži ovaj svijet od onoga. Nikoga ne tužim, Bože koji sve znaš, i budi milostiv i meni, i njima, i svima griješnim ljudima.

Zapamtio sam tu noć, zapamtio bih je po vrelini kojom me gušila i po praznini kojom me istrugala tuđa strast, da ništa drugo nije bilo. Ali Bog je htio da ona bude drukčija od ostalih, da se u njoj sluči, kao na dugo pripremanom sretanju, sve što je rascijepilo moj život na dvije polovine, i da me odvoji od svega što sam bio četrdeset mirnih godina.

Vraćao sam se prema tekiji, pogrúžen, utučen, možda jedini nesrećan čovjek te večeri u kasabi, izmučen nemirom izmijenjenih sokaka, pritajenom mjesečinom, bezrazložno oživjelim strahom, nesigurnošću kojom me ispunjavao svijet, kao da sam prolazio između zapaljenih kuća, i mirna zaspala tekija je izgledala kao željeno utočište, čiji će me debeli zidovi vratiti tišini koja mi je potrebna i miru koji neće biti gađenje. Proučiću jasin i u molitvi uspokojiti uzdrhtalu dušu, što pati teže nego što je Bogu drago. Jer pravi vjernik ne smije pasti u očajanje i malodušnost. A ja, griješan, bio sam toliko malodušan da sam i zaboravljao razlog što sam ga našao na putu, i vraćao ga naporom svijesti, da ima za što da se drži moj nemir. Htio sam da žilavi paganski grijeh bude i jedini razlog, kako bih druge ostavio u tami.

Nije trebalo da jurim vještice te noći po sokacima, nije mi bilo stalo do tuđeg grijeha, ali sam htio da okrenem misli od brata i od iskušenja koje mi je poslato, a uspio sam samo da se vratim nespokojan i zatrovan.

U drugim noćima ostajao bih često na mjesečini nad rijekom, puštajući da me polako osvaja tiho palucanje sjećanja, ili nejasnih želja, znao sam kad to smijem, kad god je u meni vedri mir koji ne prijete burama. Ali kad sam naslućivao makar i nagovještaj uzburkanosti, stešnjavao sam se u četiri zida svoje sobe, i prisiljavao se da idem poznatom tvrdom stazom molitve. Ima u njima nešto prisno zaštitničko, kao u starim porodičnim stvarima koje su postale neprijeteći dio nas samih, one su priznata i primljena utjeha, smiruju i umrtvljuju opasnu misao što ponekad bez naše volje oživi u nama, vjerujemo im ne misleći, svoju slabost stavljamo pod zaštitu njihove prastare snage, umanjujemo svoje ljudske brige i more navikom da ih mjerimo vječnim mjerilima, i stavljajući ih tako u neravnopravan položaj, svodimo ih na neznatne razmjere.

Te noći nisam mogao da ostanem u bašči, potrebno mi je bilo da se odvojim, da zaboravim, a ovdje se sve nametalo kao izazov. Mjesečina je ledena i kao da je zaudarala na sumpor, cvijeće je mirisalo prejako, razdražujuće, počupati bi ga trebalo, pogaziti nogama, da ostane samo čkalj i pusta ledina, da ostane mezarje, bez oznaka, da ne podsjeća ninašto, da ostane gola ljudska misao, bez slika, bez mirisa, bez veze sa stvarima oko nas, i rijeku bi trebalo zaustaviti da ne žubori podsmješljivo, i ptice podaviti po krošnjama i pod strehama da ne čučore besmisleno, i porušiti sve vodenice pod kojima se kupaju gole djevojke, zagradi sokake, zakovati kapije, silom utišati život, da ne buja zlo.

Urazumi me, Bože.

Nikad nisam s takvim nerazumnim bijesom mislio o ljudima i životu. Uplašio sam se. Odakle ta želja da ničega ne bude?

Htio sam da uđem u sobu, morao sam da uđem, a nisam mogao. Čudnom snagom zadržavala me noć koju sam mrzio, jača od mene. A kad sam se već predao, osjetio sam da me utišala. Savladala me blagim nasiljem tihih zvukova, snenih i samo sebi važnih, svjetlucavim mrakom što je treperio u jedva vidljivom kretanju, u neobičnim sjenkama i oblicima, u mirisima što su prodirali duboko u krv i postajali dio mene, mirisalo je životom što se sitnim glasićima i pokretima spleće u nešto jako, jače od svega što bih htio, neodvojivo od mene, isto što i ja sam, još nepronađen a željan, zaboravio sam da je maločas mjesečina bila ledena i da je mirisala sumporom, to je bio samo strah od nje, sad ga nema, i mirno svjetlo je nada mnom i nad svijetom, trag nečega u meni, nečega što je moglo biti i što je bilo, nečega što će biti ako ustrajem u ovom praznom stanju, bez odbrane i bez zaštite, sa dignutom ustavom navike i svijesti i volje. Ili će iz crnih podruma moje krvi suknuti nepoznate želje, i biće kasno kad izađu, nikad više neću moći misliti da su pomrle ili ukroćene, i nikad više neću biti ono što sam bio. A činilo mi se da nemam snage da ih zaustavim, da ih vratim u tamu njihovog prinudnog boravka, nisam to čak ni želio. Nejasno mi je kakve su, znao sam samo da su veoma snažne. Nevine nisu, sigurno, ne bi se krile.

U tom času nemoći i čekanja, a želio sam da potraje, Bog me spasio od opasnog razgrađivanja. Kažem Bog, jer slučaj ne bi mogao biti tako tačan, tako izračunato predusretljiv, da dođe baš u onom neuhvatljivo malom djeliću vremena kad su nepoznate snage u meni počele da rastu, nepoznate, još neobasjane mojim unutrašnjim vidjelom, ali nagomilane i upola oslobođene. Poslije, dok sam razgovarao sa Mula-Jusufom, drago mi je bilo što se nisu otele, ali sam žalio što nisam vidio kakve su. Zato sam bio rastresen, u sebi, pred drugima sam naučio da se krijem.

Prišao je tiho, čuo sam ga tek kad je zaškripao pijesak pod njegovim opreznim nogama, i kad me oprljio njegov stišani dah. Znao sam odmah ko je, i ne okrećući se, jer niko ne gazi tako nečujno, suviše je rano usvojio oprezan korak.

— Jesam li te omeo u razmišljanju?

— Nisi.

I glas mu je tih, skriven, ali još nevješto, ptice pjevaju u njemu. I oči ga izdaju, svijetle su i nemirne.

Ništa ga ne pitam, sam treba da kaže. Pristao je da nema ličnih tajni, osim onih koje niko ne može saznati. Red u tekiji je strog, i zapamtio bih da nije rekao gdje se zadržao.

— Bio sam u Sinanovoj tekiji. Abdulah-efendija je govorio o spoznaji.

— Abdulah-efendija je mističar. On pripada bajramijskom redu.

— Znam.

— Šta je govorio?

— O spoznaji.

— To je sve što znaš? Nisi ništa zapamtio?

— Zapamtio sam stihove koje je tumačio.

— Čije stihove?

— Ne znam.

— Da čujem.

— »Tajnu božjeg jedinstva ne zna Ahriman. Pitaj Asafa, on zna. Može li vrabac pojesti zalogaj kao Anka-ptica? Može li jedna testija zahvatiti vodu velikog mora?«

— To su Ibni Arebini stihovi. Govore da je spoznaja božje mudrosti moguća samo odabranima, samo rijetkima.

— A šta ostaje nama?

— Da spoznamo ono što možemo. Ako vrabac ne može progutati zalogaj Anka-ptice, uzeće koliko je u stanju. Testijom ne možeš zahvatiti cijelo more, ali i ono što zahvatiš i to je more.

Naglavce, sa strašću i uživanjem sam se bacio na to olako pobijanje Ibni Arebine mistike, možda prvi put uviđajući da su nebesa i tajne svemira, da su tajne smrti i postojanja, najpogodnija oblast u koju se može pobjeći od ovozemaljskih briga. Kad ne bi postojale, trebalo bi ih izmisliti, kao pribježište.

Ali ovaj mladi čovjek nije prikladan sabesjednik. Čovjek doduše najčešće govori radi sebe, ali mora da osjeti odjek svojih riječi. A on je stajao preda mnom, lica osvijetljena mjesečinom tako jasno da se na njemu vidjela svaka crta. Stajao je poslušno, nije mogao da ode dok ga ne otpustim, ali je misao njegova otišla bez njega, bogzna kuda i kako daleko, nju nisam mogao da zadržim, i ostavila njegovo tijelo da praznim prisustvom izražava dužnu poslušnost. A stihovi i mistika i spoznaja bili su tako daleko od njegove pažnje i od mogućnosti njegova shvatanja, da je sigurno slušao samo očima, posmatrajući micanje mojih usana. Bilo je besmislenije nego da sam riječi vikao u prazan bunar, bar bi ih odjek vraćao. Nije se ni trudio da shvati. Da se saglasi sa mojom mišlju, makar je i ne shvatio. Nije on dugo slušao stihove u Sinanovoj tekiji.

Neiskusan je, izložio se mjesečini, još ne umije da se krije tamom i lažnim izrazom, oči su mu širom otvorene, tobože sluša. Ali sjaj nečeg viđenog prije ovog časa, svjedoci protiv njega, kazuje da me ne čuje, izdaju ga. Šta je u njima? Kakva slika ili sjećanje, kakva riječ što još odzvanja, kakvo to sneno pamćenje, kakav grijeh? Bljedilo mjesečine nije ugasilo zdravu boju njegovih obraza, osjenčenih muškim crtama mladog težaka, ženika, i snagom jake krvi. Šta traži u ovoj tišini svetog mjesta, u tvrdim okovima derviškog reda, on je od ovog svijeta, od ove đurđevske noći, od ove osvijetljene mlake tame što zove u grijeh, miris miloduha je na njemu, donio ga je na rukama, u dahu, prožet je čarolijom ostrašćenih sokaka, čuo je tetrijebski šapat i ogluhnuo od njega, možda mu u obeznanjenom dlanu još bije udar krvi nekog drugog mladog tijela i teško stišavani plamen suklja iz njega kroz otvore očiju. Opoganjen je ovom poganskom noći, uprljan, oprljen, osvijetljen, očišćen, trebalo bi ga

staviti večeras pod sedam katanaca da ne izgori u svojoj i tuđoj vatri, ugušiće ga ova tekijaska tišina, i samoća, zašto se ne vrati u noć i ne bude ono što je, teško će dočekati daleku zoru, miloduh miriše večeras, nešto se dešava večeras, nešto je strašno večeras, mjesec dugo neće zaći, po zgrudvanoj svjetlosti punoj omamljujućih sjenki prštaće varnice vodenih kapi pod vodenicama, pod johama, mjesec će sjati cijelu ovu noć, mjesec će zvati cijelu ovu noć, otići treba, s njim, otići sam, otići i lutati, otići i ne vratiti se, otići i umrijeti, otići i živjeti, ove noći što ostaje kad se sve gubi.

Eto, provalilo je.

Sigurno nije trajalo duže od trena, koliko očni kapak da se spusti, znao sam po tome što je mladić stajao preda mnom sa sleđenim odsutnim smiješkom, ništa nije čuo, ništa osjetio od orljava u meni, nezačuđen ludilom što me iznenada obuzelo. Došlo je, kao buna, poslije muke i straha zbog brata, poslije sumnji što su me uzdrmale u korijenu, provalila je sila života što čeka da se poruše temelji koje smo gradili, i kao bujica odnijela dugo njegovane zasade, ostavivši krš i pustoš. Nisam mogao tada, u tom času zaprepaštenja, da sudim sebi, ni da se kajem, ni da se molim, suviše je još sve bilo vrelo. Kao da je grom udario i sprljio me, oduzevši mi snagu.

Idi, rekao sam mu tiho. Idi, rekao sam. Možda nisam ni rekao, ali on je razumio, po micanju usana, ili po pokretu ruke, jer je želio da ode, i otišao je, ne žureći, da ne pokaže nestrpljenje koje ga je sigurno gonilo da što prije ostane sam s onim što je donio u očima. Idi, rekao sam, jer on je bio svjedok moje slabosti, nesvjestan, slijep i gluhi, ali ja znam da je bio tu, i nisam želio da ga se stidim. Ni da ga mrzim. Htio sam da ostanem sam sa sobom.

Znao sam za nemire i uzbune u sebi i ranije, ali to je nailazilo i odlazilo, kao trenutno gubljenje svijesti, kao neobjašnjivi prkos redu u sebi. Bila su to kratka posrtanja, koja nisu ostavljala traga. A te noći činilo se da me zadesila potpuna pometnja, da su sve veze popucale u meni, i da nisam ono što sam bio. Sagledao sam jednu svoju mogućnost, koja bi mogla da postane razorna, ako ustraje.

Prvo što sam osjetio bio je strah, još dalek, ali dubok, siguran, kao izvjesnost da ću platiti taj trenutak. Kazniće me Bog mukom savjesti, i neću dugo čekati da se javi. Možda ove noći, možda sad.

Ali se ništa nije desilo. Stajao sam na istom mjestu, nogama ukopan u pijesak baštenske staze, rastresen i umoran, jedva još vrelo od vatre što je buknila u meni. Oprosti mi, Bože, šaptao sam nesvjesno, bez učešća, ne sjećajući se molitve koja bi mi u tom času mogla pomoći.

Odmaknuo sam se sa tog mjesta, kao da sam bježao, i stao uz ogradu nad rijekom.

Činilo mi se da nijedne misli u meni nema, da su mi čula pretrnula od udara. Ali za čudo, bio sam svjestan svega, osjetljiviji i prijemljiviji za sve oko sebe nego maloprije. Uho je hvatalo zvonke šumove noći, jasne i prečišćene, kao da su se odbijali od stakla. Razlikovao sam svaki posebno a svi su se opet sivali u zajedničko brujanje, vode, ptica, lakog vjetra, izgubljenih dalekih glasova, tihog hujanja noći što se lagano giba pod udarima nepoznatih i nevidljivih krila. I ništa mi sve to ne smeta, ne uznemiruje me, htio bih da je više tih glasova, šumova, brujanja, lepeta, da je više svega, izvan mene, možda sam i čuo tako jasno da ne bih slušao sebe.

Bilo je to vjerovatno jedini put u životu da su se glasovi i šumovi, da su se svjetlo i oblici, javljali kao ono što jesu, kao zvuk, šum, miris, obličje, kao znak i objava stvari izvan mene, jer sam slušao i gledao izdvojen, neumiješan, bez tuge i bez radosti, ne kvareći ih i ne popravljajući, živjeli su sami, bez mog učešća, neizmijenjeni mojim osjećanjima. Tako samostalni, istiniti, nepretopljeni u moju misao o njima, ostavljali su pomalo ravnodušan utisak, kao tuđa neprepoznata stvar, nešto što se dešava, što biva mimo svega, zaludno i nepotrebno. Isključio sam se, i bio isključen, odvojen od svega oko sebe, i svijet je prilično avetinjski, živ ali ravnodušan. A i ja sam osamostaljen i neprobojan.

Nebo je ispražnjeno i pusto, nije ni prijetnja ni utjeha: gledao sam ga tako izmijenjeno, izvrnuto i razbijeno u vodi, blizak odsjaj a ne tajanstveno prostranstvo. Odsjevi kamenih bjelutaka vidjeli su se u bistroj vodi, kao trbusi riba što spavaju ili umiru na plitkom dnu, pritajeni i nepomični poput mojih misli, ali one će isplutati, neće ostati na dnu mene. Pa neka ih, neka ustanu kad ožive, kad budem mogao da ih primim sa značenjem koje nije samo nagovještaj. Za sad su mirne, i možda moja čula blago piruju, u zatišju, za koje ne znam koliko će trajati, svoja i oslobođena. Za čudo, čula su čista i nevina kad ih ja ne opterećujem nasiljem misli, ili želja, oslobađala su i mene i vraćala me u mir, u neko daleko vrijeme koje možda nije ni postojalo, toliko je lijepo i čisto da ne vjerujem u njegovo bivše

postojanje, iako ga sjećanje nosi. Najljepše bi bilo ono što je nemoguće, vratiti se u taj san, u nesaznano djetinjstvo, u zaštićeno blaženstvo toplog i tamnog praznora. Nisam osjećao tugu i ludost takve žudnje, koja nije želja, jer je neostvariva i kao pomisao. Lebdjela je u meni kao stišana svjetlost, okrenuta nekud unazad, u nemoguće, u nepostojanje. I rijeka je tekla unazad, sitni nabori vode okovani srebrom mjesečine nisu oticali, a rijeka je opet tekla svome izvoru, kamena riba bijelog trbuha isplivala je na površinu, a rijeka je opet tekla svome izvoru.

Tada mi je došlo do svijesti da to oživljava moja misao, počinjući da preobraća ono što vidim i čujem u bol, u sjećanje, u neostvarive želje. Iscijeđeni sunder moga mozga počeo je da se natapa. Vrijeme odvajanja bilo je kratko.

4.

Zar mislite da će čovjek postići ono što želi?

Na sokaku, pored tekijskog zida, zaraslog u bršljan, čuli su se koraci. Nisam obratio na njih nikakvu pažnju, jedva sam ih i zapazio, po nečemu što je moglo da izgleda neobično, ali je utisak ostao sasvim površan, neprovjeren, rastresenost mi nije dopuštala da povežem pojavu i mogući uzrok. Nije me se ticalo ni ko je mogao da prolazi u to kasno pretponoćno doba pored tekije, posljednje kuće na izlasku iz kasabe. Ništa se u meni nije pokrenulo, nikakav predosjećaj, nikakva slutnja, ti koraci su imali značaja koliko i let noćnog leptira, i ništa me nije upozoravalo da bi mogli biti presudni u mom životu. Kakva je to šteta i kakvo čudo što čovjek ne osjeća ni najneposredniju opasnost koja mu prijete. Da sam znao, zatvorio bih teški mandal na kapiji, i ušao u kuću, neka se tuđe sudbine rješavaju bez mene. Ali nisam znao, i nastavio sam da posmatram rijeku, nastojeći da je vidim kao trenutak ranije, nju samu, bez sebe. Nisam uspijevao, skoro će ponoć, pomalo sam sujevajno išao u susret tom času buđenja duhova svakakvog mraka, očekujući da se nešto desi i od ove moje tišine, dobro ili zlo.

Koraci su se vratili, tihi, tiši nego maloprije. Nisam znao kakvi su, a bio sam siguran da su isti. Nešto u meni je znalo, uho je zapazilo neobičnost o kojoj nisam razmišljao, i zapamtilo je: jedan korak je oprezan, drugi nečujan, možda čujan samo zato što je bilo nemoguće zamisliti da neko ide na jednoj nozi, pa sam sam stvarao privid tog drugog nepostojećeg koraka. Noćobdija se nije čuo, je li to poranio neki jednonogi duh?

Koraci su zastali pred kapijom, onaj stvarni, tih i oprezan, i moj, nečujni.

Okrenuo sam se i čekao. Počeli su da me se tiču, nametnuli su se jezom. Još sam mogao da priđem kapiji i da gurnem mandal, a nisam to učinio. Mogao sam da se prislonim na crvotočno drvo vrata i da čujem diše li taj neko ili je odletio ili se pretvorio u mrak. Čekao sam, pomagao slučaju nemiješanjem.

Sokakom su se čuli koraci, više ih je, u trku, užurbani i usopljeni. Hoće li im se jednonogi pridružiti, ili ga više nema?

Kapija se otvorila, i neko je ušao.

Stao je na kamenu ploču dovratka i naslonio se leđima na široka vrata, kao da je klonuo, ili ih drži da se ne otvore. Bio je to nesvjestan i uzaludan pokret, njegovo krhko sitno tijelo nikoga ne bi zadržalo.

Dva drveta su bacala sjenku na kapiju, a on je stajao u procijepu svjetla, kao osuđen, izdvojen, izložen, a sigurno bi volio da se skloni u najgušću tamu. Ali nije smio da se makne, koraci su u trku prošli pored kapije, protutnjali kaldrmom, pa se utišali kod okuke u sutjesci, tu je arnautska straža, sigurno su gonjoci pitali za ovog što stoji razapet na vratima. Znali smo i ja i on da će se gonitelji vratiti.

Gledali smo se, nepomični na svojim mjestima, i ćutali. Preko cijele širine vrta vidio sam na ploči dovratka jednu njegovu bosu nogu, i lice bjelje od tekijskog zida. U tom bijelom licu, u nemoćno razapetim rukama, u ćutanju, bio je užas čekanja.

Nisam se micao, nisam govorio, da ne poremetim tu uzbuđljivu igru gonjenja i bježanja. Što je naš položaj postajao nemogućniji, čekanje je postajalo sve napetije. Osjećao sam da sam uvučen u nešto neobično, teško i surovo, nisam znao ko je od njih surov, ovaj što bježi ili ovi što gone, nije mi bilo ni važno tada, hajka je mirisala na krv i smrt, i sve se rješavalo pred mojim očima. Sinulo mi je u mislima da se to zapleo u krvav čvor sam život, možda malo prejako, sabijeno, preblizu, izraženo grubo, a uvijek isto, u svim malim i velikim gonjenjima, koja ne prestaju. Nisam bio ni na jednoj strani, a moj položaj je izuzetno važan. Uzbudivalo me što sam mogao da budem sudija, i samo jednom glasnom riječju sve da presudim. Sudbina ovog čovjeka bila je u mojim rukama, ja sam mu bio sudbina, nikad nisam osjetio toliko moći u onome što sam mogao da učinim. Nisam ga odao, a nevin pozdrav ili tihi kašalj mogli su da ga upropaste, ne zato što me njegove oči, koje sa svog mjesta i ne vidim dobro, sigurno preklinju za milost, ni što bi to možda bilo nepravedno, već što sam htio da se igra produži, da budem gledalac i svjedok, užasnut i uzbuđen.

Gonjoci su se vratili, ne više u trku, hodom, zbunjeni, bijesni, jer se sve zaplelo, sad oni više nisu samo progonitelji već i krivci: njegovo bjekstvo značilo bi njihovu osudu. Ovdje se ništa nije moglo riješiti mirno, ishod mora biti ružan, ma kakav da je.

Čutali smo svi koji smo bili upleteni u ovu igru, ja, gonjeni, i gonitelji. Samo su arnauti-stražari, na bentu u tjesnacu, pjevali otegnutu pjesmu iz svoga zavičaja, i ta strana tužaljka, što je ličila na divlji jecaj, činila je naše čutanje još težim.

Koraci su se približavali, utišani i neodlučni, počeo sam da ih pratim sa dubokom napregnutošću, pomalo i gonilac i gonjeni, jer nisam ni jedno, strasno sam želio da bude uhvaćen i da pobjegne, čudno se miješao u meni strah za gonjenog i želja da viknem gdje se nalazi, i sve se to pretvaralo u mučno uživanje.

Gonitelji su zastali pred vratima, prestao sam da dišem, damara nabijenih nestrpljenjem proživljavao sam taj trenutak koji je rješavao i moju sudbinu.

Ni gonjeni sigurno nije disao, samo ga je tanka daska dijelila od gonilaca, ni pedalj razmaka nije ih razdvajao, a bili su daleko, kao planinom razdijeljeni, oni neznanjem, on nadom. Ruke su mu još razapete, a lice blješti kao fosfor. Od uzbuđenja počele su da se mute pred mojim očima račve njegovih ruku i nogu, ali je bijela mrlja lica ostala kao znamenje njegove groze.

Hoće li gonjoci otvoriti kapiju i ući? Hoće li mu se omaknuti noga na glatkom kamenu, i upozoriti ih? Hoću li se nakašljati, od uzbuđenja, i dozvati ih? Opirao bi se samo tren, borila bi se dva očaja, a njih je više, i našli bi se oči u oči. To bi mu bio kraj, oborili bi se na njega, sa surovošću zbog straha i srdžbe što su ga izgubili, i zbog sreće što su ga našli. Ja bih gledao, zgađen raspletom, i molio bih samo da odu iz tekijске bašče. Ali toga časa osjećao sam se kao gonjeni, slučajno, jer se moglo desiti da mislim i kao gonitelji, a možda i nije slučajno, Njega sam vidio i želio da nevidljivi ljudi odu ispred kapije, da ne vidim ružni kraj. Činilo mi se da ta moja želja pomaže čovjeku što se tako nemoćno bori za život da mu daje neke izgledne na sreću.

I zaista, kao da je moja napregnuta volja djelovala, koraci su se odmaknuli od kapije, pa zastali u neredu, neko od njih nije siguran da li bi trebalo pokušati, još su mogli da se vrate, ali nisu, krenuli su niz sokak, prema kasabi.

Čovjek je još stajao u istom položaju, ali je sigurno ukočenost njegovih mišica popuštala, i što se koraci više udaljuju, snaga mu je sve slabija.

Dobro je što se tako svršilo. Da su ga uhvatili, ili tukli preda mnom, ostala bi mi surova slika dugo u pameti, a moglo bi da se javi i kajanje što sam u jednom trenutku bio spreman da im ga predam, i što sam uživao, bolno, ali uživao, u tom ljudskom lovu. Ovako će kajanje, ako se i javi, biti slabije.

Nisam mislio ko je kriv a ko prav, čak me se nije ni ticalo, ljudi raščišćavaju svoje račune i krivica se lako nađe, a pravda je pravo da učinimo ono što mislimo da treba, i onda pravda može da bude sve. I krivda isto tako. Dok ništa ne znam, nema ni određenja, i neću da se miješam. Doduše, već sam se umiješao, ćutanjem, ali to je miješanje koje me ne opovrgava, uvijek mogu da ga opravdam razlogom koji će mi biti najpogodniji, ako istinu saznam.

Pošao sam prema tekiji, ostavljajući čovjeka samome sebi, sad može da učini što mu je drago. Hajka je minula, neka ide svojim putem. Gledao sam preda se, u pijesak staze i zelene rubove trave, da ga isključim, da pokidam i one tanke niti veze što je postojala među nama samo tren ranije, da ostane ono što je, nepoznati, s kojim se ne ukrštaju ni moje oči ni moj put. Ali, i ne gledajući, vidio sam mu bjelinu košulje i bljedilo lica, možda u sebi, po sličici koju pamtim, vidio sam da je opustio ruke i sastavio noge, nije više napregnut, ni svezan u čvor drhtavih živaca što žive samo za taj čas trajanja koji odlučuje život ili smrt, već čovjek riješen trenutne muke, da bi bio oslobođen za misao o onome što ga čeka. Jer, znao sam, ništa nije odlučeno između njega i onih što ga love, samo je produženo, odgođeno na nepoznato vrijeme, možda samo na sljedeći čas, jer on je bio osuđen da bježi a oni da ga hvataju. A onda mi se učinilo da je podigao ruku, neodlučno, jedva je odvojivši od tijela, kao da je htio da me zaustavi, da mi nešto kaže, da me privoli da se umiješam u njegovu sudbinu. Ne znam jesam li to vidio i je li to zaista učinio, ili sam pogađao pokret koji bi mogao, koji je morao da učini. Nisam se zaustavio, nisam htio da me se više tiče. Ušao sam u tekiju, okrenuvši ključ u zardaljoj bravi.

U sobi sam još čuo taj škripavi zvuk kojim sam se odvojio. Za njega je to bilo oslobođenje, ili možda još veći strah, konačna usamljenost.

Osjećao sam potrebu da uzmem knjigu, Kur-an, ili neku drugu, o moralu, o velikim ljudima, o svetim danima, umirila bi me muzika poznatih rečenica kojima vjerujem, o kojima čak ne mislim, nosim ih u sebi kao krvotok. Nismo ga svjesni, a sve nam je, omogućava da živimo i dišemo, drži nas uspravne, daje svoj smisao svemu. Uvijek me je čudno uljuljkivala ta povorka lijepih riječi o stvarima koje znam. U tom poznatom krugu kojim se krećem, osjećam se siguran, bez busija kojima prijete ljudi i svijet.

Samo, nije dobro što sam htio da uzmem ma koju knjigu, i što sam tražio zaštitu poznatih misli. Čega sam se bojao? Od čega sam htio da pobjegnem?

Znao sam, onaj čovjek je još dole, u bašči, čulo bi se da je otvorio kapiju. Nisam upalio svjetlo, stajao sam u žutoj tami sobe, s nogama u mjesecini, i čekao. Šta sam čekao?

Bio je još dole, sve je u tome. Dosta što ga je tekija spasla, treba da ode. Zašto ne odlazi?

U sobi miriše na staro drvo, na staru kožu, na staro disanje, sjenke su samo prolazile njome, ponekad, već mrtvih mladih djevojaka, navikao sam na njih, tu su živjele prije mene. A sad se u ovaj stari mir, u ovo staro sklonište uselio nov, nepoznat čovjek sa bijelom mrljom lica, i sa rašljama nogu i ruku, što je, u mucu, sam sebe razapeo na vratima. Znao sam da je promijenio položaj, vidio sam kako mu se tijelo opustilo, kao da mu je odjednom polomljen cijeli splet kostiju, i to je bilo novije, i važnije, i bolnije, a ja sam pamtio njegov raniji grč i napor, njegovu napetost, koja živi, bori se, nikome se ne da, pamtio sam razapete opruge njegovih mišica sposobnih na čudo. Više sam volio tu sliku nego onu drugu, porušenu. Od nje sam se više nadao, lakše me oslobađala, obećavala da se osloni na vlastite moći. Druga je bila zavisnost, nenadanje, potreba za osloncem. Sjetio sam se onog viđenog, ili neviđenog pokreta, kojim je želio da okrene moje oči prema svojim. Zvao me, molio da ne prođem pored njega i pored njegova straha kao da me se ništa ne tiče. Ako to nije učinio, ako sam ja samo zamislio taj neizbježni pokret života koji se brani i zove u pomoć, onda je ostao potpuno bez snage, a sad i bez nade. Šteta što ništa ne znam o tom čovjeku. Ako je kriv, ne bih mislio o njemu.

Prišao sam prozoru, i uplašio se mjesecine što mi je udarila u lice. Kao da me je prokazala. Pogledao sam, sa strane, nije ga više bilo na kapiji, otišao je. Pogledao sam slobodnije po bašči, da je vidim pustu. Ali nije otišao. Stajao je pod drvetom, u sjeni, prilijepljen uz drvo. Opazio sam ga kad se pomaknuo, i njegove noge su u mjesecini, sjena ga je sjekla iznad koljena.

Nije gledao u kuću, ni u prozor, od mene više ništa nije očekivao. Osluškiavao je prema sokaku, čuo je sigurno čak i korak mačke, meškolenje ptice, svoj utišan dah. Pogledao je u krošnju drveta, i ja za njegovim pogledom: lagano se njihala pokrenuta ponoćnim vjetrom. Da li je molio da se utiša ili je proklinjao njeno šuštanje? Jer više nije mogao da raspozna šumove izvan tekijskih zidova, koji su mu mogli vrijediti koliko i život.

Okrenuo se oko drveta, s leđima uz stablo, u krugu pomičući posrebrene noge, pa se odvojio, korakom koji se nije čuo, kao bez težine, prišao dvorišnoj kapiji i oprezno je zatvorio mandalom. Zatim se vratio, i krijući se ispod sjenke drveća, došao do ograde, nadnio se nad rijeku, pogledao gore, u tjesnac, i niz maticu, prema kasabi, pa se povukao i nestao u gustom žbunju. Da li je nešto čuo ili vidio, ili ne smije da izađe, ili nema kud?

Volio bih da znam je li kriv.

I eto, prošao sam pored njega, pogleda oborena u zemlju, zaključao tekijska vrata, zatvorio se u svojoj sobi, a nisam se odvojio od tog čovjeka što je nahrupio u ovaj mir, prisilivši me da mislim na njega i da, stojeći uz prozor, posmatram njegov oživjeli strah. Učinio je da zaboravim na tuđi grijeh u ovoj đurđevskoj noći, i na početak svoga, i na dvije čudesne ruke u sumrak, i na brigu. A možda je baš bilo zbog nje.

Trebalo je da okrenem leđa prozoru, da upalim svijeću, da odem u drugu sobu, ako ne bih htio da ga nepotrebno muči osvijetljeni prozor, da učinim šta bilo, samo ne ono što sam učinio. Jer to je vezanost, bolesno zanimanje, neriješenost u sebi. Kao da nisam više imao povjerenja u sebe i svoju savjest.

Ovo skrivanje je djetinje, ili još gore, kukavičko, nemam čega da se plašim, čak ni sebe, zašto se pravim da ne vidim čovjeka, i dajem mu priliku da ode a on to neće, zašto se pretvaram kao da nisam siguran da je u tekijskoj bašči, da krije zločin ili bježi od njega? Nešto se dešava, nimalo nevino, znam da se stalno dešavaju teške i surove stvari, ali ovo je pred mojim očima, ne mogu da ga otisnem u neznano i neviđeno, kao sve ostalo, i neću da budem ni krivac ni nevoljni saučesnik, hoću slobodno da se odlučim.

Sišao sam u bašču, mjesec je svijetlio na kraju neba, uskoro će zaći, dafina je počela da cvjeta, vazduh je okužen njome, treba je posjeći, otužna je, nametljiva. Osjetljiv sam suviše

na mirise ponekad, cijela zemlja vonja nepodnošljivo i guši me, dolazilo je to iznenada, sa uzbuđenjem, izgleda, iako ne znam kakve to međusobne veze može da ima.

Stajao je u spletu šiblja, ne bih ga našao da nisam znao gdje je, lice mu je bez crta, potrto polusjenom, on mene bolje vidi, otkriven sam svjetlom, pa mi se čini da sam go, a ne mogu da se zaklonim. Pretvorio se u šiblje, izrastao u grane, počeo da se njiše pod vjetrom noćnikom što kroz tjesnac silazi s planine.

— Treba da ideš — rekao sam šapatom.

— Kuda?

Glas mu je čvrst, dubok, kao da nije onaj sitni čovjek preda mnom.

— Odavdje. Svejedno kuda.

— Hvala ti što me nisi odao.

— Neću da se miješam u tuđe stvari, zato i želim da odeš.

— Ako me otjeraš, umiješao si se.

— Možda bi bilo najbolje.

— Jednom si mi pomogao. Zašto da to sad pokvariš? Moglo bi ti nekad zatrebati lijepo sjećanje.

— Ništa ne znam o tebi.

— Sve znaš o meni. Gone me.

— Sigurno si im zlo učinio.

— Nikakvo zlo nisam učinio.

— Šta misliš sad? Ne možeš ostati ovdje.

— Pogledaj, je li stražar na mostu?

— Jest.

— Čekaju me. Svuda su okolo. Zar me goniš u smrt?

— Derviši ustaju rano, vidjeće te.

— Skloni me do sutrašnje večeri.

— Putnici mogu da naiđu. Namjernici.

— I ja sam putnik namjernik.

— Ne mogu.

— Onda zovni stražare, tu su, iza zida.

— Neću da ih zovem. I neću da te sklonim. Zašto da ti pomognem?

— Nizašto. I skloni se, tebe se ovo ne tiče.

— Mogao sam da te upropastim.

— Nisi imao snage ni za to.

Zbunio me, nisam bio spreman na ovaj razgovor. Najviše me iznenađivalo, iz riječi u riječ, to što sam očekivao da susretnem sasvim drukčijeg čovjeka. Prevarila me slika razapetih ruku i nogu na kapiji. Zamisljao sam ga, prema žaljenju, prema bijeloj mrlji lica, prema slaboj odbrani tanke daske, kao jadnog, uplašenog, izgubljenog čovjeka, mislio sam čak da znam kakav mu je i glas, drhtav, nesiguran, a sve je bilo drukčije. Vjerovao sam da će ga smekšati jedna moja riječ, da će ponizno gledati u mene, jer je bio u bezizlaznom položaju, jer je zavisio od moje zle ili dobre volje. A njegov glas je miran, čak nije ni srdit, činilo mi se da zvuči gotovo veselo, podsmješljivo, izazovno, da ne odgovara ni nabusito ni ponizno već ravnodušno, kao da je iznad svega što se dešava, kao da zna nešto što ga čini sigurnim. Toliko je iznevjerio moja očekivanja, da sam sigurno i pretjerivao u ocjeni njegove mirnoće. Začudilo me i kako je tražio da ga sklonim, kao da je to najobičnija stvar, usluga koja bi mu dobrodošla ali nije presudna. Molbu, ili zahtjev, nije ponovio, lako je odustao, nije se ljutio što sam ga odbio, nije ni gledao u mene, osluškivao je, malo podignute glave, ne očekujući više moju pomoć. Ne očekujući više ničiju pomoć, znao je da mu sad niko ne smije pružiti ruku, da nema ni rođaka ni prijatelja ni poznanika, osuđen da bude sam u nesreći. Oko njega i njegovih gonitelja ostavljen je prazan prostor.

— Sigurno misliš da sam rđav čovjek.

— Ne mislim.

— Nisam. Ali ne mogu da ti pomognem.

— Svako svoje zna.

Ni to nije prijekor, ni pomirenost sa nesrećom, već primanje onoga što jest, neko drevno gorko saznanje o nikakvoj volji ljudi da pomognu osuđenom čovjeku, svih ljudi, i mene je ubrojio u njih, i ne iščuđava se radi toga. To ga nije slomilo, nije mu oduzelo snagu, nije se obazirao izgubljeno oko sebe, već vrlo sabrano, vrlo određeno, odlučan da se bori sam.

Upitao sam zašto ga gone. Nije odgovorio.

- Kako si pobjegao?
- Skočio sam sa stijene.
- Jesi li ubio koga?
- Nisam.
- Jesi li ukrao, oteo, učinio kakvu sramotu?
- Nisam.

Nije žurio da se opravda, nije se trudio da me ubijedi, odgovarao je na moja pitanja kao da su suvišna i dosadna, ne cijeneći me više ni po dobru ni po zlu, ni kao opasnost ni kao nadu: nisam ga izdao a neću da mu pomognem. Začudo, to prelaženje preko mene, kao da sam drvo, žbun ili dijete, pogodilo je moju sujetu, nekako me obezličavalo i umanjivalo, oduzimalo mi vrijednost ne samo u njegovim već i u mojim vlastitim očima. Nije me se ticao, nisam znao o njemu ništa, nikad ga više vidjeti neću, a stalo mi je do njegova mišljenja, uvrijedilo me što se drži kao da me nema. Volio bih da se ljutio.

Napuštao sam ga, a uznemiravala me njegova samostalnost.

Stajao sam tako, i stajao, u mirisu dafine što me gušila, u đurđevskoj noći što je živjela za sebe, u bašči što je postala svoj svijet, stajali smo, čovjek do čovjeka, bez radosti što smo se sreli, bez mogućnosti da se razdvojimo kao da se nismo sreli. Mučno sam razmišljao šta da učinim s njim što se pretvorio u granje, da ne učinim zlo, da ne podržim tuđi grijeh, ne znajući kakav je, želeći da se ne ogriješim o savjest a ne nalazeći rješenje.

Čudna je to bila noć, ne samo zbog onoga što se dešavalo, već kako sam to primao. Razum je govorio da se ne miješam u ono što me se ne tiče, a umiješao sam se toliko da nisam vidio izlaza, duga navika da vladam sobom odvela me u sobu a vratio sam se gonjen nekom novom potrebom, tekijski i derviški red me naučio da budem tvrd a stajao sam pred bjeguncem ne znajući šta da učinim, a to je već značilo da činim što ne treba. Svi su razlozi govorili da ostavim čovjeka njegovoj sudbini, a išao sam s njim njegovim klizavim i opasnim putem, koji nije mogao da bude i moj.

I još dok sam mislio o tome, tražeći pogodnu riječ da se izvučem, rekao sam nenadano:

- U tekiju te ne mogu uvesti. Bilo bi opasno i za mene i za tebe.

Nije odgovorio, nije me ni pogledao, ništa mu novo nisam rekao. Još je bilo vremena da se povučem, ali već sam počeo da klizim i teško se bilo zaustaviti.

— U dnu bašče ima kućica — šapnuo sam — niko ne ide tamo. Tu držimo nepotrebnu starudiju.

Tada me bjegunac pogledao. Oči su mu žive, nepovjerljive, ali nimalo plašljive.

- Skloni se dok ne odu. Ako te uhvate, nemoj reći da sam ti ja pomogao.
- Neće me uhvatiti.

Rekao je to s takvom sigurnošću, da mi se smučilo. Osjetio sam ponovo onu uznemirenost zbog njegove samouvjerenosti, i pokajao se što sam mu ponudio sklonište. Dovoljan je sam sebi, odstranjuje te: kao da me udario, odgurnuo pruženu ruku, siguran u sebe do odvratnosti. Poslije sam se stidio te svoje narogušenosti (šta mu je ostalo drugo nego da vjeruje u sebe!), uhvatio sam se u niskom osjećanju potrebe da nam ljudi budu zahvalni, da se pokazuju maleni i zavisni, jer to stvara našu naklonost, hrani je, i povećava značaj našeg djela i naše dobrote. Ovako ispada sitna i nepotrebna. Tada se, međutim, nisam stidio, bio sam ljut, činilo mi se da sam se upustio u besmislenu stvar, ali sam pošao kroz bašču prema oronuloj kućici skrivenoj šibljem i zovikom. Bez radosti, bez svog opravdanja, bez određene unutrašnje potrebe, a nisam mogao drukčije.

Vrata su bila otvorena, šišmiši i golubovi su tu stanovali.

Zastao je.

- Zašto ovo činiš?
- Ne znam.
- Već si se pokajao.
- Suviše si ponosan.
- Mogao si to i da ne kažeš. A čovjek nikad nije suviše ponosan.

— Neću da te pitam ko si i šta si učinio, to je tvoja stvar. Ostani tu, to je sve što mogu da ti dam. Neka bude kao da se nismo ni sreli ni vidjeli.

- Tako je najbolje. Idi sad u svoju sobu.
- Da ti donesem hranu?
- Ne treba. Već ti je krivo što si i ovo učinio.
- Zašto misliš da mi je krivo?

— Suviše oklijevaš, suviše razmišljaš. Što god bi sad učinio, bilo bi ti krivo. Idi u tekiju, ne misli više na mene. Prijavićeš me ako budeš mislio.

Je li to podsmijeh, ruganje, prezir? Odakle mu snaga da se tako drži?

— Ne vjeruješ mnogo ljudima.

— Skoro će zora. Ne bi bilo dobro da nas nađu zajedno.

Htio je da me se riješi, nestrpljivo je pogledao u nebo što se mijenjalo slutnjom predjutarnjeg svjetla. A ja sam želio da mu postavim bezbroj pitanja, nikad ga više neću vidjeti. Niko mi ne može odgovoriti, samo on.

— Još samo ovo: sam si, zar se ne bojiš? Uhvatiće te, ubiti, nemaš izgleda ninašto.

— Ostavi me na miru!

Glas mu je grub, prigušen od ljutine, bilo je zaista nepotrebno govoriti mu o onome što je i sam znao, mislio je možda da sam zaista rđav čovjek, da pakosno uživam u njegovim mukama. I vratio mi je, ravnom mjerom:

— Nešto te muči — rekao je s onom neočekivanom pronicljivošću koja me poražavala, loveći me u mojim vlastitim gustišima. — Doći ću jednom na razgovor, kad ne bude opasno. Idi sad.

Nije mi odgovorio na ono što me zanimalo, vratio me u mene sama. I kakav je odgovor mogao da mi da? Kakve smo veze nas dvojica mogli da imamo? Čemu je mogao da me pouči?

Otvorio sam prozor, zagušljivo je u sobi. Sišao bih u bašču da njega nije bilo, da bez sna dočekam zoru, kao što ću je dočekati i ovdje, nije daleko, ptice ranoranilice najavljuvale su je sve gušćim pjevom, a nebo nad tamnim brijegom otvaralo je kapke, pokazujući modru zjenicu. Drveće je sad sneno u vrtu, pokriveno maglicom tankog polumraka, uskoro će u prvo svitanje i ribe početi da iskaču iz vode, volio sam taj jutarnji čas buđenja, kao da život tek nastaje.

Čekao sam nasred sobe, s osjećanjem nemira, a nisam mogao da mu odredim uzrok, gorak zbog onoga što sam učinio, i što nisam učinio, promašen te noći ispunjene prijetnjom i strepnjom bez razloga.

Osluškiavao sam svaki šušanj, šum ptičjeg krila, čuo ujednačen tok rijeke, a očekivao da čujem njega, ili njih, kako idu po njega. Hoće li pobjeći, hoće li ostati, hoće li ga uhvatiti? Jesam li pogriješio što ga nisam odao, ili što ga nisam sklonio u svoju sobu? Rekao mi je: što god bi učinio, bilo bi ti krivo. Kako je mogao da pogodi i ono što ni meni samom nije bilo sasvim jasno? Nisam htio da budem ni protiv njega, ni za njega, i našao sam srednje rješenje, nikakvo, jer ništa nije bilo riješeno, samo je muka produžena. Moraću da stanem na jednu stranu.

Bezbroj razloga bilo je i za jedno i za drugo, da ga uništim, ili da ga spasem. Derviš sam, stojim na odbrani vjere, i reda, pomoći mu znači izdati svoja uvjerenja, izdati ono u što je uloženo toliko godina moga čistog života. Nezgodno je i za tekiju, kad bi ga uhvatili, a još nezgodnije ako bi se saznalo da sam mu ja pomagao, niko mi to ne bi oprostio, a sasvim je vjerovatno da bi se saznalo, on bi kazao, iz pakosti ili iz straha. Nezgodno je i za brata. I za mene i za brata. Pogoršao bih i svoj i njegov položaj, našla bi se neka veza i dosljednost u tom postupku, ličilo bi na moju osvetu zbog brata, ili bi izgledalo kao pomoć drugome, kad već bratu nisam mogao pomoći. Bilo je dosta razloga da ga predam vlastima, pa neka izravna svoj spor sa pravdom kako zna.

A opet, čovjek sam, ne znam šta je učinio i nije moje da sudim, a i pravda može da pogriješi, zašto da ga uzmem na dušu i opteretim se mogućim kajanjem. Bilo je dosta razloga i da mu pomognem. Ali su bili nekako blijedi, nedovoljno uvjerljivi, a što sam ih izmišljao i davao im značaj, bilo je samo zato da mi posluže kao zaklon ispred onog pravog, jedino važnog: što sam pokušavao da njime riješim sebe. Naišao je upravo u času kad je mogao da postane jezičac na kantarju moje kolebljivosti. Osudivši ga, predavši ga vlastima, prešao bih preko svoje zbunjenosti, ostao bih ono što sam bio bez obzira na sve što se desilo, kao da se ništa nije desilo, bez obzira na zatvorenog brata i na žalost zbog njega, žrtvovao bih njega unesrećenog i sebe ozlijeđenog, i išao dalje utrvenom stazom poslušnosti, nevjeran svojoj mucu. Ali ako bih ga spasio, to bi bila moja konačna odluka: bio bih na drugoj strani, digao bih se protiv nekoga i protiv sebe dosadašnjeg, nevjeran svome miru. A nisam mogao ni jedno ni drugo, od jednog me odvrćala poljuljana sigurnost, od drugog snaga navike i strah od puta u nepoznato. Prije deset dana, dok brat nije zatvoren, bilo bi mi svejedno, ma šta da učinim bio bih miran, sad sam znao da je to određivanje, zato sam ostao na pola puta, neodređen. Sve je bilo moguće, a ništa se nije ostvarivalo.

A on je bio u bašči, u staroj kućici, u grmlju, gledao sam neprestano u tom pravcu, ništa se nije pomaknulo, ništa se nije čulo, krivo mi je bilo što nije otišao. Tako bi sam sve riješio, sad više nije mogao pobjeći, ostaće tu cijeli dan, i cijeli dan ću misliti na njega i čekati noć spasiteljicu, za njega ili za mene.

Znao sam kako se tekija budila. Prvo je ustajao Mustafa, ako nije spavao kod svoje kuće, lupao teškom obucom po kamenom podu u prizemlju, udarao vratima, izlazio u bašču i uzimao abdest, duvajući snažno kroz nos, čisteći grlo, trljajući se po širokim prsima, klanjao na brzinu, a onda ložio vatru, uzimao i ostavljao posuđe, sve s takvom bukom da bi se probudio i ko nije navikao na rano ustajanje. Gluh je, i u njegovom pustom svijetu bez zvukova i odjeka buka je samo želja, i kad smo ponekad uspijevali da mu kažemo kako suviše lupaa, udara, lomi, zvoni, on se čudio što nekome može čak i to da smeta.

Gotovo u isto vrijeme čulo se i hafiz-Muhamedovo kašljanje, ponekad nije prestajalo cijele noći, u proljeće i jesen bivalo teško i zagušljivo, znali smo da baca krv ali je crvene tragove sam sklanjao, i izlazio sa smiješkom, sa crvenim pečatima na obrazima, govoreći o običnim stvarima, ne o sebi ni o bolesti, činilo mi se ponekad da je to oholost naročite vrste, da bi bio iznad nas i svijeta. Pranje je vršio s posebnom pažnjom, dugo trljajući providnu kožu. To jutro je kašljao manje, lakše, dešava se da ga smiri blagi prolječni dah, isti koji ga drugi put uništava, znao sam da će danas biti ugodan, stišan, dalek, tako se on sveti svijetu, ne pokazujući, ogorčenje.

Onda je sišao Mula-Jusut. Klepet njegovih nanula je uzdržan i spor, suviše odmjeren za njegovo bujno zdravlje, on svome držanju poklanja više pažnje nego ijedan od nas, jer ima više da krije. Nisam vjerovao toj smirenosti, ličila je na laž, ne neprirodnost, sa njegovim rumenim licem i njegovih svježih dvadeset pet godina. Ali to nije sigurna misao, već sumnja, utisak koji se mijenjao prema raspoloženju.

Nismo znali mnogo jedan o drugome, iako smo živjeli zajedno, jer nismo nikad razgovarali o sebi, i nikad potpuno, već o onome što nam je zajedničko. I to je dobro. Lične stvari su suviše tanane, mutne, nekorisne, i treba ih ostaviti sebi ako ne možemo da ih ugušimo. Način razgovora među nama sveden je uglavnom na opšte, poznate rečenice, kojima su se služili i drugi prije nas, zato što su sigurne, provjerene, zato što čuvaju od iznenađenja i nesporazuma. Lična boja je poezija, mogućnost iskrivljenja, proizvoljnost. A izaći iz kruga opšte misli znači posumnjati u nju. Zato smo se poznavali samo po onome što nije važno ili što je u nama jednako. Drugim riječima, nismo se poznavali, niti je to potrebno. Poznavati se, značilo bi znati ono što ne treba.

Ali ova opšta razmatranja nisu bila nimalo mirna, jer sam njima pokušavao da se ukopam u nešto sigurno, da me oluja ne odvuče iz zajedničkog kruga; išao sam samom ivicom, i htio sam da se vratim u nelično. Zavidio sam svima jutros, jer je njihovo jutro svakidašnje.

Postojao je siguran i jednostavan način da svoju muku umanjim, čak i da je odstranim: da je pretvorim u zajedničku brigu. BjeGUNAC se sad tiče tekije, i odluku ne treba da donosim sam. Imam li prava da krijem ono što je postalo i njihovo. Mogu da kažem svoje mišljenje mogu da se založim za bjeGUNCA, ali ne smijem da ga sakrijem. Bila bi to upravo ona odluka od koje bježim. A treba učiniti da bude naša, ne moja, tako je lakše i poštenije. Sve drugo bilo bi nepoštenje, i laž, znao bih da činim nešto nedopušteno, a nisam imao nikakva razloga za to. Čak ni sigurnosti da je trebalo da tako učinim.

Ali s kim da razgovaram? Ako budemo svi zajedno, bjeGUNAC će biti unaprijed žrtvovan. Bojaćemo se jedan drugoga i govorićemo za one koji nisu prisutni, i tada je najprihvatljivije ono što je najstrože. Razgovarati s jednim je lakše, i poštenije, ne vuče ga broj, pred manje ušiju ima više obzira pred razlozima razuma. Samo, koga da izaberem? Gluhi Mustafa sigurno otpada, jednaki smo pred Bogom, ali bi svakome bilo smiješno da sam se s njim dogovarao, i ne zato što je gluh. Toliko je obuzet mislima o svojoj nevjenčanoj ženi, od koje je često bježio, spavajući iz noći u noć u tekiji, i o petoro djece, svoje i gotove dobijene, da bi se i sam čudio što ga pitam o nečemu što on ne zna, a mnogo štošta tako potpuno ne zna, da je u tom pogledu ličio na svoju mnogobrojnu djecu.

Hafiz Muhamed bi me slušao rastreseno, sa smiješkom koji ništa ne kazuje. Živio je nagnut nad požutjelim knjigama istorije. Za ovog čudnog čovjeka, tad sam mu zavidio na tome, kao da je postojalo samo vrijeme koje je prošlo, pa i ovo vrijeme je samo vrijeme koje će proći. Rijetko je ko bio tako srećno isključen iz života kao on. Godinama je lutao po istoku, tragajući u čuvenim bibliotekama za istorijskim djelima, i vratio se u svoj rodni kraj, sa velikim zavešljajem knjiga, siromašan a bogat, pun znanja koje nikome nije trebalo, osim

njemu. Iz njega je izlazilo znanje kao rijeka, kao potop, zatrpavala su te imena, zbivanja, strah te hvatao od gužve što je u tom čovjeku živjela kao da sad postoji, kao da to nisu aveti i sjenke već živi ljudi koji neprestano djeluju, u nekoj strašnoj vječnosti postojanja. U Carigradu ga je jedan oficir tri pune godine poučavao i astronomiji, i zbog te dvije nauke on je sve stvari mjerio ogromnim prostranstvom neba i vremena. Mislio sam da i on piše istoriju našeg doba, ali sam posumnjao, jer su u njemu događaji i ljudi dobijali razmjere veličine i značaja tek kad su bili mrtvi. On je mogao da piše samo filozofiju istorije, beznadnu filozofiju neljudskih razmjera, ravnodušan za običan život koji traje. Da sam ga upitao za ovog bjegunca, sigurno bi mu bilo mučno što ga uznemiravam neprijatnostima u ovo divno jutro koje je dočekao bez groznice, i što ga prisiljavam da misli o takvim sitnicama kao što je sudbina čovjeka u tekijskoj bašči. I odgovorio bi tako neodređeno, da bi opet sve ostalo na mojoj odluci.

Riješio sam da razgovaram s Mula-Jusufom.

Upravo je dovršio abdest, i pozdravivši me htio da se ukloni bez riječi. Zaustavio sam ga, rekavši da bih htio da govorim s njim.

Kratko me pogledao i odmah oborio glavu, nečega se bojao, ali ja nisam želio nikakvu prednost od njegova mučnog iščekivanja, i ispričao mu sve o bjeguncu: kako sam čuo, i vidio iz svoje sobe, kad je ušao u bašču, i sklonio se u grmlju. Sigurno je i sad tu negdje, a sigurno je i da bježi, jer se ne bi skrivao. Rekao sam ono što je istina, da sam bio u nedoumici, kao što sam i sad, šta da učinim, da li da ga prijavim vlastima, ili da sve prepustim slučaju. Možda je kriv, nevine ne vijaju po noći, ali sam opet mislio i ovako: ništa ne znam o njemu i mogao bih učiniti nepravdu, a Bog neka me od nje sačuva. I sada treba da vidimo, je li zlo ako se umiješamo ili ne umiješamo? Je li gore sakriti zločin, ako je zločin, ili ne učiniti milosrđe?

Gledao me napregnuto, skrivajući pažnju i zanimanje koje je u njemu izazvala moja zbuñjena priča, ali je njegovo rumeno lice bez bora, svježije od vode i jutra, postalo živo i nemirno.

— Je li još u bašči? — upitao je tiho.

— Do zore nije izašao, po danu ne smije.

— Šta misliš da učinimo?

— Ne znam. Bojim se grijeha. Stigao bi nas prijekor od ljudi ako je kriv, a i za tekiju bi bilo nezgodno. Ali ako nije kriv, grijeh će pasti na našu dušu. A samo Bog zna svačiju krivicu, ljudi ne znaju.

Ružičasto polusvjetlo, još teško sjenkama noći, vedrina neojačalog dana, čas kad su sve boje življe i svi rijetki šumovi jači. Ali danas ne primjećujem radost nezamorenog jutra, svezao sam jučerašnji dan sa današnjim, brige mu ne olakšavši snom.

Kad sam se vratio iz džamije, nesmiren jutarnjom molitvom, zatekao sam u tekijskoj bašči stražare s Mula-Jusufom. Pretražili su svaki kutak, pregledali kućicu, ali bjegunca nije bilo.

— Možda sam se prevario — rekao sam nezadovoljnim stražarima.

— Nisi se prevario. Pobjegao je sinoć i sklonio se negdje.

— Jesi li ih ti pozvao? — upitao sam Jusufa poslije. kad su stražari otišli.

— Mislio sam da ti tako želiš. Ne bi mi govorio da nisi želio.

Uostalom, svejedno, tako je najbolje. Skinuo sam odgovornost i krivicu sa sebe, a nikome nije zlo nanoseno. Trebalo je da olakšano odahnem i ne mislim o prošloj noći.

A mislio sam, više nego što sam to mogao ma čime opravdati. Obišao sam bašču, tragovi su se vidjeli na pijesku staze, jedna noga obućena, druga bosa, stajale su uporedo, to je sve što je ostalo od njega, i polomljene grančice biserka, i slika razapetih ruku i nogu na vratima, i prisustvo nečeg neobičnog što lebdi pod granama starih stabala, neki novi miris, odsustvo praznine i pustoši, svježina poslije oluje. Sada, kad nije bio u mome domašaju, kad nije bilo opasnosti meni od njega ni njemu od mene, mislio sam o tom nepoznatom čovjeku veoma čudnovato, kao da je bujica, čist vjetar, kao da je došao u san. Rastvarao se, iskustvo ga je odricalo, živ čovjek nije odavdje mogao otići neprimijećen, a dva stopala su potvrđivala njegovo prisustvo, ne potirući tim stvarnim tragom nekakav čudni smisao koji sam osjećao, i ne razumijevajući ga sasvim. Pobjegao je ispred stražara, kroz prozor svoje kuće kad su ga tražili, iz zatvora provalivši zid, skočio je sa stijene, ušao u nepoznatu kapiju ne poštujući tuđi ograđeni prostor, nestalo ga je a nije se oglasio korakom između straža što su ga čekale u obruču, kao da je duh. Nije mi povjerovao, nikome više ne vjeruje, bježi od tuđeg straha kao i od stražarske surovosti, siguran samo u sebe, žao mi je što je potpuno

izgubio vjeru u ljude, biće nesrećan i pust u sebi. Zato je sada živ, i slobodan doduše, ali bih volio da nikad ne sazna kako sam ja mogao biti krivac za njegovu propast. Ne tiče me se taj čovjek, ništa ne dugujemo jedan drugome, ne može mi učiniti ni zlo ni dobro, a drago bi mi bilo da ponese u svoju samoću lijepu misao o meni, da u teškoj nevjerici prema ljudima sačuva sjećanje na mene drukčije nego na ostale.

Gledao sam poslije kako Mula-Jusuf prepisuje Kur-an, napolju, pred tekijom, u gustom hladu granate jabuke, potrebno mu je ujednačeno svjetlo, bez bljeska i bez sjenki. Posmatrao sam punu ružičastu mladićevu ruku što je izvlačila složene zavoje slova, beskrajn niz redova po kojima će lutati tuđe oči a neće ni misliti koliko je trajao ovaj teški rad niti će možda primijetiti njegovu ljepotu. Začudio sam se kad sam prvi put vidio tu mladićevu neponovljivu vještinu, a evo, i poslije toliko vremena gledao sam je kao čudo. Oplemenjene vijuge, sočne obline, uravnoteženi talas vrsta, crveni i zlatni počeci ajeta, cvjetni crteži na rubovima listova, sve se to pretvaralo u ljepotu koja je zbunjivala čovjeka, pomalo i griješnu, jer nije bila sredstvo, već sama sebi cilj, sama po sebi važna, blještava igra boja i oblika što je odvrćala pažnju od onoga čemu treba da služi; pomalo i stidnu, kao da iz tih ukrašenih stranica izbija putena čulnost, možda zato što je ljepota sama po sebi čulna i griješna, a možda i ja vidim stvari kako ne treba.

Dafina je mirisala, ona ista sinoćnja što me gušila svojim gustim dahom, iz mahale se čula pjesma, ona ista sinoćnja što me zaprepastila golom bestidnošću, obuzimao me crni bijes, onaj isti sinoćnji što me ispunio strahom, izašao sam iz brazde, ispao iz kruga, ništa me više ne drži, ništa me ne čuva od mene i od svijeta, ni dan me ne štiti, nisam gospodar svojih misli ni svojih postupaka, postao sam jatak razbojnika, treba otići odavdje, ma kuda, treba otići od ovog mladog čovjeka što me draži ispitivačkim pogledom, treba govoriti šta bilo, da se ne otkrijem, mnogo zna o meni jutrošnjem, nešto tamno ima u njemu, surovo a mirno, nikad vrelije a sigurnije oči nisam vidio.

Okrenuo sam se od njega, od ružne slike koju sam vidio u njemu, i od bezrazložne mržnje što je u meni buknila, gušeći me kao dim, kao gnjilež. Kako je samo mirno otišao po stražare, da uhvate bjegunca. Ni za trenutak se nije zamislio nad njegovom sudbinom, ni nad njegovim životom, ni nad njegovom mogućom nevinošću. Ja sam se lomio cijelu noć, on je presudio odmah. I sad je spokojno ispisivao svoja divna griješna slova, vezući kao pauk svoja čudesna tkanja, vješt, surov, i neosjetljiv kao i on.

Prišao sam nejednakim stopama u pijesku, i izbrisao trag.

— Jedna noga mu je bila bosa — rekao je Jusuf.

Posmatrao me, pratio moje kretanje i moje misli. Obuzela me luda želja da mu pomognem, da ne luta, da ne odgoneta, da mu kažem sve o bjeguncu, da kažem sve što mislim o njemu, ne bi bilo nimalo lijepo, i o njima, i o sebi, i o mnogočemu, čak i ono što ne mislim, samo da bude ružno.

— Možda su ga već uhvatili — rekao sam u omaglici, gotovo gubeći se.

Tren je bio dovoljan da me opreznost opomene i da se riječ izmijeni. Uplašio sam se ovog mladog čovjeka, zbog onog što sam htio da kažem, zbog onog što sam mogao da postanem, zbog onog što bi on mogao da učini.

Moja riječ je bila neočekivana, nesaglasna sa vrelinom srdite odluke što se jedva skrila, i sa bojom glasa podešenim za huljenje, i on me gledao začuđeno, kao razočaran.

I tad mi je postalo jasno da sam od prvog časa znao šta će ovaj čovjek uraditi. Kad sam odlučio da sve kažem nekome u tekiji, kad sam izabrao baš njega, unaprijed odbacivši sve ostale, kad sam rekao da bi bilo najbolje da se ne miješamo, bio sam siguran da će pozvati stražare. Toliko siguran, da sam poslije molitve u džamiji hodao okolnim ulicama, da ne bih vidio kako ga hvataju i odvođe. Računao sam na njegovu bezobzirnost. Znao sam, a ipak sam osjetio gađenje i prezir prema njemu kad je to učinio. Bio je izvršilac moje potajne želje, koja nije bila odluka, odluka je njegova, ali čak i da je moja, djelo je njegovo.

A možda sam i nepravedan prema njemu. Ako je zaista mislio da ja želim da se bjegunac preda stražarima, krivica bi mu bila u poslušnosti, a to nije krivica. Njegovu spremnost da bude surov, još juče bih nazvao odlučnošću. Danas mu zamjeram. Nije se promijenio on, nego ja, i onda se sve promijenilo.

Htio sam ljubaznošću da mu se odužim za moguću nepravdu, koju on nije znao ali je meni smetala, ma da mišljenje o njemu nisam mnogo izmijenio, mržnja još nije izvjetrila iz mene, i možda je nisam dobro ni sakrio.

Rekao sam da će njegov Kur-an biti pravo umjetničko djelo, a on me pogledao začuđeno, gotovo uplašeno, kao da je čuo prijetnju. Možda zato što je iskrena ljubaznost među nama rijetka, a ako se desi, onda služi nečemu.

— Trebalo bi da odeš u Konstantaniju, da usavršiš kaligrafiju.

Sad se na njegovu licu pokazao pravi strah, veoma slabo prikriiven.

— Zašto? — upitao je tiho.

— Ruke su ti zlatne, bila bi šteta da ne naučiš sve što se može.

Sagnuo je glavu.

Nije mi vjerovao. Mislio je da tražim izgovor da ga udaljim odavdje. Umirio sam ga, koliko je njegovo nepovjerenje moglo da se stiša u tom kratkom času, ali je u meni ostao čudan osjećaj nelagodnosti. Da li je to njegovo nevjerovanje postojalo i juče, i lani, i uvijek, a ja ga tek sada otkrivam? Zar se i on boji mene, kao i ja njega?

Nikad ranije nisam ovako mislio, sve se mijenja kad se čovjek pomjeri iz ležišta. A ja baš to nisam htio, ni da se pomjerim iz ležišta, ni da mijenjam ugao gledanja, jer ne bih bio više što sam, a šta bih bio, to nitko ne bi mogao da zna. Možda neko nov i nepoznat, kome ne bih mogao da odredim ni predvidim postupke. Nezadovoljstvo je kao zvijer, nemoćna kad se rodi, strašna kad ojača.

Jest, htio sam da predam bjegunca stražarima, i miran sam radi toga. On je bio izazov, podsticaj, mamljenje u nepoznato, junak iz dječijih priča, san o hrabrosti, luđački prkos, još opasniji ako sam samo mislio da je to, trebalo je ubiti svoju neodgovornu misao, njegovom krvlju se ukopati na mjestu koje je moje, moje po razumu i savjesti.

Tekija je mirovala na suncu, ozelenjela bršljanom i sočnim listom, iz njenih debelih zidova i tamnocrvene kape krova zračila je stara sigurnost, ispod strehe čulo se tiho golubije gukanje, uspjelo je da prodre u moja dotle zatvorena čula, to se vraća spokojstvo, bašča miriše suncem i dahom zagrijanih trava, čovjek mora da ima neko mjesto koje mu je drago zato što je njegovo, i što je zaštićeno, svijet je pun zamki kad si bez oslonca. Polako, cijelim stopalom gazim po izbujalom koštanu, rukom dodirujem sedefnu kuglicu biserka, slušam groljavu oticanje vode, smještam se u stari mir, kao prezdravjeli bolesnik, kao povratnik, stranstvovao sam mišlju cijelu dugu noć, a sad je dan, i sunce, i vratio sam se, i sve je opet lijepo, ponovo dobijeno.

A kad sam došao do mjesta gdje smo se pred zoru rastali, opet sam vidio bjegunca: nejasan smiješak i podrugljiv izraz lica lebdjeli su preda mnom, u jari vreline što je osvajala sa danom.

— Jesi li zadovoljan? — upitao je, gledajući me mirno.

— Zadovoljan sam. Neću da mislim na tebe, htio sam da te ubijem.

— Ne možeš da me ubiješ. Niko ne može da me ubije.

— Precjenjuješ svoje snage.

— Ne precjenjujem ja, već ti.

— Znam. Ti i ne govoriš. Ti možda i ne postojiš više. Ja mislim i govorim umjesto tebe.

— Onda postojim. I utoliko gore po tebe.

Pokušao sam da se nasmiješim sam sebi, nemoćno, gotovo poražen. Samo je tren prošao kako sam likovao zbog pobjede nad njim, i onim što je mogao da znači, a već je oživio u mome sjećanju, još opasniji.

5.

Jesu li stavljani katanci na srca njihova?

Na dugom hodniku što obuhvata stari han kao četvrtasti obruč, ljudi su zakrčili prolaz. Pred vratima jedne sobe čekali su uzbuđeni, sabivši se u gomilu, zatvorivši nepravilan krug, u čijem je praznom središtu stajao stražar. Nadolazili su i drugi, i hodnik se punio, kao začepljen kanal, čula se šuštava šaputanja, ljutita i začuđena, gomila ima svoj jezik, drukčiji od jezika kojim se služi svaki od ovih ljudi, liči na zujanje pčela, ili na režanje, gube se riječi a ostaje skupni zvuk, gube se pojedinačna raspoloženja a ostaju zajednička, opasna.

Ubijen je neki putnik, trgovac, sinoć, sad će dovesti i ubicu, uhvatili su ga jutros, sjedio je i pio mirno, kao da nije ubio čovjeka.

Nisam smio da upitam ko je ubica, iako mi njegovo ime ništa ne bi reklo. Bojim se da bih ga prepoznao, ma koje ime da čujem, jer sam mislio samo na jednoga. Gotovo i ne razmišljajući, pripisao sam ovo ubistvo mome bjeguncu. Učinio je to sinoć, gonili su ga, sklonio se u tekiju, a jutros otišao da pije, misleći da je siguran. Začudio sam se kako je uzak krug što se zatvara oko ljudskih života, i kako su izukrštane staze kojima hodimo. Sinoć ga je slučaj doveo do mene, a sad je slučaj mene doveo da mu vidim kraj. Možda je bilo najbolje da to saznanje i dokaz brze božje pravde ponesem u sebi kao znak i umirenje. Ali nisam mogao, čekao sam da mu vidim lice što me zbunilo sinoć, i njegovu porušenu sigurnost, ili zločinačku drskost, da ga odbacim. Slušajući oko sebe utišan razgovor kako je izvršeno ubistvo, nožem, u vrat i u srce, mislio sam kako sam umiješan u ružnu stvar, kako sam proveo tešku noć, mučen savješću, ničim ne predosjećajući da je to ubica, uprljan susretom, ponižen njegovim riječima, kriv što je pobjegao i što je mogao da ne učini ludost i da ne svrati u kafanu.

Ali uzalud sam sve zamišljao težim, optužujući se i pretvarajući da osjećam gađenje. Bilo mi je u stvari lakše, mučan teret je spao s mene, nestajalo je more što me pritiskivala neprestano. On je ubica, gadni, surovi ubica što nosi tuđu smrt na oštrici hitrog noža, nizašto, za riječ ili za zlato, svim srcem sam želio da to bude, tako bih ga se riješio. Zato me držao taj osjećaj olakšanja: sad ću ga istisnuti iz sebe i zaboraviti ludu sinoćnju noć što je kao vatra ožegla sve što je bilo čuvano u meni kao neprikosnovenost. A ubica je samo nesrećnik, i svejedno je da li ću ga pljunuti ili ožaliti, on u meni može pokrenuti samo tugu, ili gađenje, zbog ljudi.

Po tihim uzbuđenim glasovima što su šunjeli kao lagani vjetar (sve je iz njega moglo proizaći, i oluja i tišina), glasovima punim mržnje, uzbuđenja, uzdrhtale radoznalosti, mirisa krvi, potajnog divljenja, spremnosti na nasilje i na odmazdu, znao sam da vode ubicu. Najavljivale su ga življe kretanje, uznemireno sitno pomicanje nogu što su se premještale na jednom mjestu, radoznalo okretanje prema onima što su nailazili, grč što ih je stegao oduzevši im glas, i dah valjda. U potpunoj tišini čuli su se koraci kaldrmisanim hodnikom, i ne dižući glavu, pokušavao sam da odredim da li je jedan nepotpun, onda sam ga vidio između dva stražara, od nogu, obje su obuvane, digao sam pogled naviše, ničeg se nisam sjećao od sinoć osim bijele košulje i oštrog lica, ruke su mu vezane unakrst, pomodrele, nateklih žila, ni o njima ništa ne znam, zaustavio sam pogled na mršavom vratu, trebalo je da odem ranije, pa bez žurbe, i bez volje, prenio oči na lice. Nije bio onaj od sinoć.

Znao sam to i prije nego što sam ga vidio.

Ovaj je stajao u krugu, blijed, miran, učinilo mi se da se čak smiješi jednim krajem tankih usana, svejedno mu je šta se s njim dešava, ili je zadovoljan što ga ljudi posmatraju. Stražari su razmaknuli gomilu i uveli ga u sobu u kojoj je ležao ubijeni trgovac.

Pošao sam hodnikom, ovo me se ne tiče. Nisam se začudio što nije bio on, bilo bi zaista nevjerovatno, a želio sam da bude, čekao sam čudo. Možda sam mu učinio nepravdu, a možda i nisam, dovodeći u vezu spoljašnje uzroke, a zaboravljajući sve što sam jutros i sinoć mislio o njemu. Ali nije bio važan on, nego ja. Htio sam da ga se oslobodim, kao i jutros. Ovo je drugi pokušaj da ga uništim, da kaznim sebe i izbrišem trag što ga je ostavio. Suviše sam se zabavio njime, zamamio je moj duh toliko da sam se kolebao u sebi, želeći čak da pobjegne potjeri i sačuva slobodu, kao neukročena rijeka. Bio je jedna mogućnost, rijetka i

neobična, koju je trebalo sačuvati. Tako sam mislio, i odmah se pokajao. Upao je u moj život u času slabosti, i bio uzrok i svjedok izdaje, kratkotrajne ali stvarne. Zato sam želio da bude ubica, sve bi tada bilo lakše. Ubistvo je manje opasno nego buntovništvo. Ubistvo ne može biti uzor i podstrek, izaziva osudu i gađenje, a dešava se iznenada, kad se zaboravi strah i savjest, neprijatno je, kao ružno podsjećanje na trajnost niskih nagona kojih se ljudi stide, kao što se stide nedostojnih predaka i prestupnih rođaka. A pobuna je zarazna, može da podstakne nezadovoljstva, kojih uvijek ima, liči na junaštvo, a možda i jeste junaštvo, jer je otpor i neslaganje, izgleda lijepo jer je nose zanesenjaci koji umiru za lijepe riječi, sve stavljaju na kocku jer je sve njihovo nesigurno. Zato je privlačno, kao što ponekad čovjeku izgleda privlačno i lijepo sve što je opasno.

Otac je stajao nasred sobe, otvorio je vrata i čekao.

Znao sam šta je trebalo učiniti, prići mu i zagrliti ga, bez časa gledanja i oklijevanja. Time bi sve među nama bilo riješeno na najbolji i najjednostavniji način, razvezao bih tako sve uzlove, svoje i njegove, i onda bismo mogli da se ponašamo kao otac i sin. Ali je teško bilo pružiti ruke i zagrliti ovog sijedog čovjeka, koji nije uzalud stajao na sredini sobe, plašeći se ovog susreta. Bili smo zbunjeni obojica, nismo znali kako da se držimo i šta da kažemo jedan drugome, između našeg posljednjeg viđenja stajale su mnoge godine, a htjeli smo nekako da sakrijemo da nas je život rastavio. Gledali smo se jedan dugi tren, lice mu je izrovašeno starošću, oči ukočeno uprte u mene, ništa nije kao nekad, sve sam morao da nadomještam, oštre zategnute crte, snažan glas, jednostavnost jakog čovjeka kome ruke ne smetaju, potrebno mi je bilo zbog nečega da ga zamišljam neoronulog, dugo sam ga takvog nosio u sjećanju. A bogzna kako je on mene vidio, šta je tražio i šta je našao. Bili smo dva stranca koji nisu htjeli tako da se ponašaju, a najmučnije je zbog zamišljanja kako je trebalo da bude, šta smo mogli i šta nismo mogli da učinimo.

Prignuo sam se da ga poljubim u ruku, svi sinovi tako čine, ali nije dopustio, uhvatili smo se za mišice, kao poznanici, i to je bilo najbolje, izgledalo je prisno a nije pretjerano. Ali kad sam osjetio njegove ruke, još jake, na mojima, kad sam iz blizine vidio njegove sive vlažne oči, kad sam prepoznao njegov krepki miris, drag mi od djetinjstva, zaboravio sam na svoju i njegovu zbunjenost, i djetinjim pokretom prisionio glavu uz njegova široka prsa, odjednom raznježen nečim što sam mislio da je davno nestalo. Možda me uzbudio sam taj pokret, ili blizina starčeva što je pokrenula skrivena sjećanja, mirisao je na jezero i žitna polja, možda je razlog bio u njegovu uzbuđenju, osjećao sam kako mu drhti ključnjača na koju sam se oslonio čelom, ili me savladala priroda, čudom oživjeli ostatak onoga što je moglo biti moja priroda, iznenadivši i mene samoga obiljem iskrenih suza. Trajalo je to samo trenutak, i još dok suze nisu počele ni da se suše, zastidio sam se tog smiješnog djetinjeg postupka, jer nije odgovarao ni mojim godinama ni odjeći što sam je nosio. Ali sam, začudo, dugo poslije pamtio tu stidnu slabost kao beskrajno olakšanje: na čas samo bio sam izdvojen iz svega i vraćen u djetinjstvo, pod nečiju zaštitu, oslobođen godina, događanja, muka odlučivanja, sve je bilo predato u jače ruke od mojih, bio sam divno nejak, bez potrebe za snagom, zaštićen ljubavlju koja sve može.

Htio sam da mu ispričam kako sam sinoć jurio mahalama uplašen griješnom uzbuđenošću ljudi, i sam otrovan čudnim mislima, uvijek je tako kad sam smeten i nesrećan, kao da tijelo traži izlaz iz muka, a sve je to zbog brata, i on, otac, došao je zbog njega, znam i želio sam da mu kažem kako se bjegunac sklonio u tekiju i nisam znao šta da učinim, sve se iščašilo u meni, zato sam htio da kaznim i sebe i njega, jutros, i sad, maloprije, iako je svejedno, ništa više nije na svome mjestu, i zato tražim utočište na njegovim prsima, malen kao nekad.

Ali kad je nježnost minula, brzo, kao bljesak munje, vidio sam pred sobom starog čovjeka, zbunjenog i uplašenog mojim suzama, i znao sam da su bile glupe i nepotrebne. Mogle su da mu ubiju svaku nadu, jer je mislio samo na jedno. Ili da ga uvjere kako sam promašio u životu, a to nije istina. Jasno mi je bilo i to da ništa ne bi shvatio od svega što sam mislio da kažem, iako nisam ni mislio već strasno želio, kao dijete, kao nemoćnik: odmah bi me spriječile njegove užasnite oči i budni stražari moga razuma. Željeli smo isto jedan od drugoga, uzdajući se on u moju ja u njegovu snagu, nemoćni obojica, i to je bilo najžalosnije u ovom viđenju bez svrhe.

Upitao sam ga zašto nije došao u tekiju, kod nas odsjedaju i nepoznati putnici, a zna kako bi me obradovao. I ljudi će se čuditi, zašto da traži konak na drugom mjestu, nismo se ni zavadili ni zaboravili. A i nezgodno je u hanu, han je svačije svratište, dobro za čovjeka koji nema nikoga svoga, ko zna ko dolazi a ko odlazi, svakakva svijeta ima danas.

Na sva moja uvjerenja, kojima sam odgađao ono što je trebalo da dođe, odgovarao je samo jedno: sinoć je kasno stigao i nije htio da smeta.

Odmahnuo je rukom kad sam upitao da li zna za ubistvo u hanu. Zna.

Nije pristao da pređe u tekiju, po podne se vraća, noćice kod prijatelja u jednom selu.

— Ostani dan-dva, odmori se.

Opet je odmahnuo rukom i glavom. Nekad je govorio lijepo, polako, za sve je imao vremena, slažući riječi u skladno složene rečenice, bilo je nekog mira i sigurnosti u tom tihom neužurbanom govorenju, činilo se da je iznad stvari i da vlada njima, vjerovao je u zvuk i smisao riječi. A sad je to nemoćno odmahivanje rukom značilo predavanje pred životom, odustajanje od riječi koje ne mogu da spriječe ni da objasne nesreću. I zatvarao se tim pokretom, skrivao zbunjenost pred sinom s kojim više nije znao ni da razgovara, užas pred gradom što ga je dočekao zločinom i mrakom, nesnalaženje pred nevoljama što su mu upropastile starost. Trebalo je samo da svrši posao zbog kojega je i došao, pa da odmah pobjegne iz ove varoši koja mu je oduzela sve što je imao, sinove, sigurnost, vjeru u život. Osvrtao se oko sebe, gledao u pod, stiskao kvrgave prste, krio oči. Bilo mi je žao i teško.

— Rasuli smo se — rekao je — samo nas nesreće okupljaju.

— Kad si čuo?

— Neki dan. Naišle neke kiridžije.

— I odmah si pošao? Uplašio si se?

— Došao sam da vidim.

Razgovarali smo o zatvorenom bratu i sinu kao o mrtvome, ne pominjući mu imena, on nas je, nestali, i sastavio. Mislili smo na njega i kad smo govorili o svemu drugome.

Sad je otac gledao u mene sa strahom i nadom, sve što ću reći za njega je presuda. Nije pominjao ni bojazan ni očekivanje, sujevnjerno se čuvajući da ne kaže ma šta određeno, plašeći se zle magije riječi. Dodao je samo posljednji razlog, koji ga je i doveo ovamo:

— Ti si ovdje ugledan, poznaješ sve prve ljude.

— Nije ništa opasno. Govorio je nešto što nije trebalo.

— Šta je govorio? Zar se i za riječ zatvara?

— Danas ću ići muselimu. Da saznam razlog i da molim milost.

— Treba li i ja da idem? Reći ću da su pogriješili, zatvorili su najpoštenijeg, o, ne može učiniti ništa ružno, ili ću kleknuti na koljena, neka vide roditeljsku žalost. I platiću ako treba, prodaću sve i platiću, samo neka ga puste.

— Pustiće ga, ne treba da ideš nikud.

— Onda ću čekati ovdje. Neću izaći iz hana dok se ne vratiš. I reci im da mi je samo još on ostao. Uzdao sam se da će se vratiti kući, da mi se neće ugasiti ognjište. A opet bih sve prodao, ništa mi ne treba.

— Ne brini, sve će biti dobro, s božjom milošću.

Sve sam izmislio, osim božje milosti, nisam imao srca da ga ostavim bez nade, niti sam mogao da kažem da o bratu ne znam ništa. Otac je živio u naivnom uvjerenju da sam ja bratu moguća zaštita svojim prisustvom i svojim ugledom, a nisam htio da mu pomenem da bratu moje prisustvo nije pomoglo a da je i moj ugled doveden u pitanje. Kako bi mogao shvatiti da je dio bratovljeve krivice pao i na mene.

Izašao sam iz hana pod teretom obaveze koju sam preuzeo iz obzira, ne znajući kako da je izvršim, pritisnut neopreznom riječju što je ocu izmakla u tuzi. Nikad je ne bi izrekao da je vladao sobom, po tome sam vidio kolika je njegova žalost. A vidio sam i da je mene otpisao, za njega više ne postojim i isto je kao da sam mrtav, samo mu je onaj drugi ostao. Tako je trebalo i da kažem ljudima: ja sam mrtav za oca, samo mu je još onaj ostao, vratite mu ga. Mene nema. Mir duši grijeshnog derviša Ahmeda, umro je, i samo izgleda da je živ. Nikad ne bih saznao to mišljenje o sebi, da ga tuga nije obeznanila, a sad ga znam, i vidim se drukčije, tuđim očima. Zar je put koji sam izabrao toliko ništavan za moga oca da me radi toga živa sahranio? Zar ovo što činim za njega nije ništa, zar smo toliko odvojeni, toliko drukčiji, na potpuno suprotnim stazama, da i ne priznaje moje postojanje? Čak ni žalosti nije bilo u njemu što me izgubio, toliko je taj gubitak davno i konačno prežaljen. A može biti da pretjerujem, možda bi otac i zbog mene ovako dojurio, ako bi me zadesila nevolja, i mislio samo na mene, jer je najpreći onaj kome je najteže.

Šta se to odjednom desi, koji se to kamen iz temelja izmakne pa sve počne da se ruši i odronjava? Život je izgledao čvrsta zidanica, nijedna pukotina se nije vidjela, a iznenadan potres, besmislen i neskrivljen, porušio je ponosnu zidanicu kao da je od pijeska.

S brda, iz ciganske mahale, što se povukla u vis i na kraj, zaglušno je udarao bubanj i pištala zurna, đurđevsko veselje se sručivalo na kasabu kao pljusak, neprestano, nikud se od njega nije moglo pobjeći.

Budale, mislio sam nesabrano, jučerašnjom srdžbom. Oni i ne znaju da ima važnijih stvari na svijetu.

Ali moja ljutina nije bila vrela kao sinoć. Nije bila ni ljutina, već uvrijeđenost. To ludo veselje je smetnja i nepravda, moja briga je otežana njime. Sav sam se pretvorio u nju, postala je moj svijet i moj život, ništa izvan nje ne postoji.

Nesavladivo je teško sve što sam mogao da učinim, ličilo je na prestup ili na prve korake u životu. A morao sam, zbog sebe, brat sam mu, zbog njega, brat mi je, i ne bih tražio drugi ni bolji razlog izvan tog uobičajenog što lijepo zvuči i objašnjava se sam sobom, da nije bilo ovog nemira u meni, ovog nespokojstva punog crne slutnje, što me nagonilo da zelenom srdžbom mislim na zatvorenog brata: zašto mi je to učinio. U početku sam pokušavao da se odbranim od te sebične misli. Nije lijepo, govorio sam sam sebi, što njegovu nevolju smatraš samo svojom nesrećom, on je krv tvoje krvi, treba da mu pomogneš, ne misleći na sebe.

Tako bi bilo ljepše, mogao bih da budem ponosan na svoju plemenitu misao, ali nisam uspijevaao da odstranim brigu o sebi. I odgovarao sam svojoj nemoćnoj čistoj misli: da, brat mi je, ali baš zato je teško, i na mene je bacio sjenku. Ljudi su me gledali podozrivo, podsmješljivo ili sažaljivo, neki su okretali glavu da nam se pogledi ne sretnu. Uvjeravao sam sam sebe: to je nemoguće, samo ti se čini, svako zna da postupak tvoga brata nije tvoj, ma kakav da je.

Ali uzalud, pogledi ljudi nisu kao ranije. Teško ih je izdržati, neprestano podsjećaju na ono što bih htio da ne znaju. Bezuspješno nastojiš da ostaneš čist i slobodan, neko tvoj će ti zagorčati život.

Skrenuo sam iz čaršije, putem pored rječice, idući za njenim tokom, između bašča i njenog plitkog korita, tuda ljudi samo prolaze, ne zadržavaju se; najbolje bi bilo otići za njenom vodom daleko izvan kasabe, u polje između brda, znam da ne valja kad čovjek želi da pobjegne, ali se misao sama oslobađa kad joj je teško. U plitkoj vodi plivaju sitni srebrni cikovi, izgleda da nikad ne narastu, i to je dobro, gledam ih uporno, ne zastajući, držim se njih, ovo nije moj put, trebalo je da idem na drugu stranu, ali se ne vraćam, uvijek ima vremena za ono što je neprijatno.

Bilo bi lijepo da sam skitnica. On uvijek može da traži dobre ljude i drage krajeve, i nosi vedru dušu otvorenu za široko nebo i slobodan drum koji ne vodi nikuda, koji vodi svukuda. Kad čovjeka samo ne bi držalo osvojeno mjesto.

Idi od mene, odvratna nemoći, zavaravaš me lažnim slikama rasterećenja, koje nisu čak ni želje.

Putem iza sebe začuo sam potmulu topot, kao ispod zemlje. Veliki dželep goveda išao je pored rijeke u oblaku prašine.

Skrenuo sam u jednu baštensku kapiju da propustim tu stoglavu rogatu snagu, slijepu i ludu, što je zatvorenih očiju jurila na šibe goniča.

Na konju ispred dželega jahao je Hasan, u crvenoj kabanici, uspravan, vedar, jedini on miran i nasmijan u toj gužvi, u tom uzbuđenom mukanju, vici i psovkama što su se razlijevali riječnom dolinom.

Uvijek isti.

Poznao je i on mene, i odvojivši se od dželega, od goniča, od oblaka prašine, dokasao do moje kapije.

— Ne bih želio da baš tebe pregazim — rekao je smijući se. — Da je neko drugi, ne bih žalio.

Sjahao je, lako, kao da je tek pošao na put, i snažno me zagrlio. Bilo mi je čudno i nelagodno kad sam osjetio kliješta njegovih šaka na svojim ramenima, on je uvijek neskriveno pokazivao svoju radost. A baš to me i čudi, ta radost. Je li to zbog mene, ili je rasipno razbacivanje, isto prema svakome? Prazna životna vedrina što se presipa kao voda, bezvredna jer je svačija.

Vraća se iz Vlaške, mjesecima je na putu, pitam ga iako znam, samo da nešto govorim. Sinoć sam bio spreman da ga izdam sestri.

— Potavnio si — kaže.

— Imam briga.

— Znam.

Odakle je mogao da zna? Gotovo tri mjeseca je hodao po tuđim zemljama, hiljade milja je prešao trgujući, i tek što je stigao, sve je čuo. A ja sam mislio da ni svi ljudi u kasabi ne znaju. Uvijek svi znaju za nesreću i zlo, samo dobro ostaje skriveno.

— Zašto je zatvoren?

— Ne znam. Ne vjerujem da je ikakvo zlo mogao da učini.

— Da je učinio zlo, znao bi.

— Bio je miran — rekao sam, ne razumjeviši ga.

— Naši ljudi žive mirno, a stradaju naglo. Žao mi je, i zbog njega, i zbog tebe. Gdje je sad?

— U tvrđavi.

— Pozdravio sam je izdaleka, zaboravio sam šta je u njoj. Doći ću večeras u tekiju, ako ti neću smetati.

— Zašto bi mi smetao!

— Kako je hafiz Muhamed?

— Dobro.

— Sve će nas on ukopati — nasmijao se opet.

— Čekaćemo te večeras.

Neće mi ni pomoći ni smetati njegova prazna neplodna dobrota. Sve je u njega prazno i nekorisno, i mirna narav, i vedro raspoloženje, i bistar um, prazno i površno. Ali je on bio jedini čovjek u kasabi koji mi je rekao riječ saučešća, nekorisnu ali sigurno iskrenu. Pa opet, stidim se da kažem, ličila je na milostinju siromaha, i nije me ni zagrijala ni ganula.

Odjahao je ispred volovskih rogova, spuštenih kao za napad, zavijen prašinom što je kao siv mjehur plovila nad govedima, skrivajući ih.

Držao sam ga na odstojanju, zbog onog sinoć, i zbog onog što čekam.

U mislima sam skrenuo preko drvenog mosta, na drugu obalu, u tišinu mirnih sokaka u kojima korak ostaje usamljen, a kuće su skrivene u granama drveća iza visokih ograda, kao da se sve sklanja jedno pred drugim, izdvajajući se u samoću i mir. Nikakva posla nisam imao tamo, a želio sam da odem, odlazeći sve prije nego što sam išta pokušao. Možda bih i otišao u te mrtve skrivene sokake, na drugu stranu, kud je lakše, ali sam tada iz čaršije čuo uplašeno udaranje bubnja, drukčije nego cigansko, i piskav zvuk trube sa sahat-kule, u nevrijeme, i zbrkane nejasne glasove što su se dozivali u zajedničkoj mucu, ličilo je na napadnutu košnicu, zujale su uskomešane ljudske pčele, odlijetale da pobjegnu i vraćale se da brane, vičući kletve i dozivajući u pomoć. Iznad kasabe dizao se polako siv končić dima, kao da se u to tanko povjesmo uprela ljudska cika postavši vidljiva, a oko njega su letjela jata golubova, dignuta vikom i vrelinom.

Uskoro je stub vatre ojačao i počeo da se širi iznad kuća, gust i crn. To se plamen oslobodio i, nesmiljen, žestok, bujan, skakao sa neskrivenom radošću s krova na krov, natkriljen nad vikom i strahom ljudi.

Nagonski sam zadrhtao pred tom nesrećom, uvijek smo ugroženi, uvijek se nešto ružno dešava, a onda sam se odvojio svojom nevoljom, bila je teža od ove, i važnija, čak sam sa zadovoljstvom počeo da gledam u vatru, nadajući se da će ljudi pred njom ostati nemoćni, i da će se tako riješiti sve, i moje. Ali bila je to trenutna ludost, poslije me se nije ticalo.

I eto, kada sam imao dovoljno razloga da skrenem s puta, da ne izvršim ono što sam naumio, odlučio sam da ne odgađam. Nisam mnogo razmišljao, ali je možda oživjela u meni nada da je lakše govoriti o milosti u ovakvoj nesreći koja podsjeća ljude na krhkost i nemoć pred voljom gospodnjom.

A imam prava da znam o rođenom bratu onoliko koliko treba da mi kažu, koliko bi rekli svakome, dužan sam da mu pomognem, ako je moguće. Ružno bi bilo da ostanem po strani, svako bi mi zamjerio. Koga imam osim njega? I koga on ima osim mene? Hrabrio sam se i opravdavao, utvrđivao svoje pravo i pripremao odstupnicu. Nisam zaboravio šta sam mislio prije toga, da se bojim za sebe i da žalim njega, čak nisam znao ni šta je važnije, niti sam lako odvajao jedno od drugoga.

Pred musulimatom je stajao stražar, sa sabljom o pojasu i malom puškom u bensilahu. Nikad ovdje nisam bio, i nisam mislio o naoružanim stražarima koji stoje kao prepreka.

— Je li musulim u musulimatu?

— Zašto?

Potajno sam se nadao da neću naći musulima, vatra je u gradu, i drugih poslova ima svakakvih, čudo bi bilo da je baš ovdje kad ga ja tražim, možda me ta skrivena misao i natjerala da dođem, jer ga neću naći, i otišao bih odgodivši posjetu za drugi dan. Ali kad me

stražar, s rukom na jabuci puške, drsko upitao ono što ga se ne tiče, buknila je u meni ljutina, kao da je nespokojstvo našlo oduška, jedva dočekavši da se istutnji kako bilo. Ja sam derviš, šejh tekije, i jedan sejmen ne može da me dočeka tako, s rukom na pušci, makar i zbog ove odjeće koju nosim. Bio sam iskreno uvrijeđen, a docnije sam mislio kako se za strah svetimo gdje možemo. Njegovo pitanje je grubo, isticalo je njegovo pravo i značaj, označilo je moju bezvrijednost, pokazalo mi da ni red kojem pripadam ne uliva poštovanje. A sve to nije moglo da posluži kao izgovor da odem. Da je rekao da muselima nema, ili da danas ne prima, bio bih mu zahvalan i otišao s olakšanjem.

— Ja sam šejh mevlevijske tekije — rekao sam tiho, smirujući srdžbu. — Treba da se vidim s muselimom.

Stražar je gledao mirno, nimalo zbunjen mojim riječima, sumnjičav, uvredljivo nemaran prema onome što sam rekao. Uplašio sam se tog kurjačkog mira, učinilo mi se da bi on, bez radosti i bez ljutine, mogao da izvuče kuburu i da me ubije. Ili da me pusti muselimu. On je sinoć gonio moga bjegunca, on je odveo moga brata u tvrđavu, on je kriv njima. A oni su krivi meni, zbog njih sam sad ovdje.

Ne žureći, očekujući još nešto od mene, grdnju ili molbu, zovnuo je drugog stražara, iz hodnika, i rekao mu da nekakav derviš hoće muselimu. Nisam se pobunio protiv tog obezličjenja, možda je tako bolje. Muselim sad neće odbiti mene već nekog bezimenog derviša.

Čekali smo da ta poruka prođe kroz hodnike i da se vrati odgovor. Stražar je opet stao na svoje mjesto, ne gledajući me, s rukom na kuburi, nije ga se ticalo da li će me primiti ili odbiti, njegovo crno mršavo lice zračilo je spokojnom bezobzirnošću kojom ga je hranilo ovo mjesto.

Čekajući, pokajao sam se što sam se zainatio da pređem ovu prepreku, misleći da je ništavna, a ona je isto što i muselim, njegova ispružena ruka. Sad više nisam mogao da odem, sam sebe sam prikovao za ovo mjesto, doveo sam se u priliku da me uvedu ili vrate. Ne znam šta je gore. Namjera mi je bila da svratim kod muselima, poznavao sam ga, i da povedem razgovor o bratu, kao usput. Sad je to nemoguće, pokrenuo sam čitav tespih ljudi, zahtijevao da me muselim primi, razgovor više ne može biti uzgredan, dat mu je značaj prava. A biće priznanje kukavičluka, ako budem govorio u pola glasa, ponizno. Želio sam da sačuvam i dostojanstvo i opreznost. Drskost mi ne bi pomogla, i nemam je, poniznost bi me uvrijedila, a osjećam je u svim žilama.

Bolje bi bilo da me odbije, bio sam zbunjen i nepripremljen, uzalud sam zamišljao šta ću reći, uzalud sam zamišljao izraz lica koji ću unijeti u sobu, vidio sam zgrčene crte usplahirenog čovjeka koji nije znao čak ni šta ga goni na taj korak, ljubav prema bratu, strah za sebe, obzir prema ocu, i koji strepi, kao da čini nešto zabranjeno, kao da sve dovodi u pitanje. Šta sam dovodio u pitanje? Nisam znao, zato i kažem: sve.

Pozvali su me da uđem.

Muselim je stajao kraj prozora, gledao požar. Kad se okrenuo, vidio sam da je nesabran, u njegovu pogledu nisam ugledao sebe, kao da me nije poznao. Ničim mi nije pomoglo to nepokretno lice.

U jednom trenu, dok sam gledao njegove odbojne oči, što su čekale da mi presude, osjetio sam se kao krivac. Stajao sam između njega i počinjenog nepoznatog zločina, i on me gurao od sebe, bliže prestupniku.

Mogao sam da uđem u razgovor na više načina, da nisam bio uzbuđen. Mirno:

— Nisam došao da branim već da pitam. Široko: — Kriv je čim je zatvoren, mogu li da znam šta je učinio? Umjereno uvrijeđeno: — Zatvoren je, dobro; bilo bi pravo da ste i mene obavijestili. Trebalo je početi s nekom namjerom, s nekim određenim htijenjem, pokazujući više čvrstine u ovom uplitanju, a ja sam izabrao najgori način, nisam ga ni izabrao, sam se nametnuo.

— Htio sam da pitam za brata — rekao sam smeteno, počinjući kako ne treba, bez sigurnosti, odmah otkrivajući slabo mjesto, ne uspjevši da pripremim povoljniji prijem i utisak. To teško neprobuđeno lice me prisililo da kažem šta bilo, sve odjednom, da bi me prepoznao, da bi me primijetio.

— Brata? Kakvog brata?

U tom gluhom pitanju, u mrtvom glasu, u čuđenju što sam pretpostavljao da bi trebalo da zna nešto nevažno, osjetio sam kako smo se brat i ja smanjili do zrnca prasine.

Neka mi oprostite svi časni ljudi, hrabriji od mene, svi dobri ljudi koji nisu doživjeli iskušenje da zaborave ponos, ali moram da kažem, ništa mi ne bi pomoglo kad bih pred

sobom skrio istinu: nije me uvrijedila njegova namjerna grubost, ni strašna daljina koju je postavio između mene i sebe. Uplašilo me to, jer je bilo neočekivano, osjetio sam se nespokojan i ugrožen, brat nije postojao kao moguća spona između nas, trebalo ga je oživjeti, dovesti ga pred njega prvi put, i prvi put odrediti stepen njegove krivice. Ali šta sam mogao da kažem da ne naneseš štetu bratu i da ne uvrijedim muselima?

Rekao sam da žalim što se to desilo, nesreća me pogodila kao smrt moga najbližeg, sudbina me nije sačuvala od nevolje da rođenog brata vidim tamo kuda odlaze grijehnici i neprijatelji, i da me ljudi gledaju s čuđenjem, kao da sam i ja ponio dio krivice, ja koji godinama časno služim Bogu i vjeri. I još dok sam govorio, znao sam da je to ružno, činio sam izdaju, ali su riječi tekle lako i iskreno, tužba na sudbinu otimala se sama od sebe, sve dok prijekor iz mene nije postao toliko jak i glasan, da mi se ogadio taj slatki plač nad sobom, zbog kukavičluka kojemu nisam znao pravi razlog, zbog sebičnosti što je ugušila svaku drugu misao. Ne! zazivalo je nešto u meni, ružno je, zar si došao da sebe braniš, od čega, brat je u opasnosti, stidjećeš se poslije, otežaćeš mu položaj, učuti i izaći, reci i izaći, reci i ostani, pogledaj mu u oči, samo te plaši svojim kumirskim licem, učutkaj bezrazložni strah, nemaš čega da se bojiš, ne sramoti se jadikovkama i pred njim i pred sobom, reci ono što moraš.

I rekao sam. Da je brat, kako sam čuo, učinio nešto što možda nije trebalo, ja ne znam, ali ne vjerujem da je nešto teško, zato molim muselima da ispita tu stvar, kako se zatvoreniku ne bi pripisalo i ono što nije.

Bilo je malo to što sam rekao, nedovoljno hrabro i nedovoljno pošteno, ali to je sve što sam mogao. Obuzimao me težak umor.

Njegovo lice ništa nije govorilo, nije odavalo ni srdžbu ni razumijevanje, iz njegovih usta mogla je da izađe i osuda i blagost. Docnije sam se nesigurno prisjećao da sam tada mislio kako je u strašnom položaju svako ko moli: nužno malen, ništavan, pod tuđom nogom, kriv, ponižen, ugrožen od tuđeg hira, željan slučajne dobre volje, podložan tuđoj moći, ništa od njega ne zavisi, čak ni izraz straha ili mržnje koji ga može upropastiti. Pod tim pogledom bez sjaja, što me jedva vidio, prestao sam da očekujem dobru riječ ili milost, i samo želio da odem, a sve neka se svrši kako alah hoće.

Napokon je musliman progovorio, a bilo mi je već svejedno, mrtvo kao što je i ćutao, godinama naviknut na taj stav neprobojnosti i strogog prezira, ali mi je i to bilo svejedno. Malo me mučilo gađenje.

— Brat, veliš? Zatvoren?

Pogledao sam kroz prozor, vatra je ugašena, samo se još dim vukao iznad čaršije, trom, crn. Šteta što nije sve uništila.

— Znaš li zašto je zatvoren?

— Došao sam da pitam.

— Eto, ne znaš ni zašto je zatvoren. A dolaziš da moliš, bez obzira šta je učinio.

— Nisam došao da molim.

— Hoćeš li da ga optužiš?

— Neću.

— Možeš li da navedeš svjedoka za njega ili protiv njega? Da ukažeš na druge krivce? Ili saučesnike?

— Ne mogu.

— Šta onda hoćeš?

Govorio je lijeno, s prekidima, okrećući glavu u stranu, kao da je uvrijeđen, kao da mu je mučno što mora da objašnjava tako jasne stvari i što gubi vrijeme s nerazumnim čovjekom.

Obuzeo me stid. Zbog straha, zbog kukavičke sebičnosti, zbog njegova prezira, zbog prava na grubost, zbog dosade koju nije krio, zbog toga što me ponizio, što je razgovarao sa mnom kao da sam hamal, softa, dušmanin. Navikao sam da slušam, da ne prigovaram, da sagibam glavu, čak i to što sam pitao za brata ličilo mi je gotovo na prestup, ali je osionost ovog surovog čovjeka, a možda još više njegova prostačka neučtivost, ugušila u meni dugu naviku. Osjećao sam da postajem zelen od mržnje, iako sam znao da mi nije korisna. Njemu je svejedno, meni nije, on to i hoće, on nastoji, čak i ne nastoji, on zrači osjećanjem odvratnosti prema ljudima. Ne znam zašto mu je stalo da stvara neprijatelje, i ne tiče me se, ali kako smije prema meni tako da se ponaša? Još me zavaravala misao o značaju reda i poziva kome sam pripadao.

Ljudi žive mirno, a umiru naglo, rekao je onaj čudni dželepčija, Hasan, što nikad neće prenađati ni stradati zbog nepromišljenosti. I ja sam vjerovao da sam siguran od iznenađenja u sebi.

— Šta hoću? — rekao sam, čudeći se sam sebi i znajući da nije dobro što to govorim. — Nije trebalo to da kažeš. Je li zločin upitati za brata, ma šta da je učinio! To mi je dužnost, i po božjim i po ljudskim zakonima, svako bi mogao da me pljune ako bih se oglušio o to svoje pravo. I sve nas, kad bi se to pravo osporilo. Jesmo li postali životinje, ili gori od životinja?

— Riječi su ti teške — rekao je isto onako mirno, samo su mu se suzili kapci na teškim očima. — Na čijoj je strani pravo? Ti braniš brata, ja zakon. Zakon je strog, ja mu služim.

— Ako je zakon strog, treba li mi da budemo kurjaci?

— Je li kurjački braniti zakon, ili ga napadati, kao ti?

Htio sam da kažem da je kurjački biti surov po svaku cijenu. Čovjek strada naglo. Dobro je što ništa nisam odgovorio na njegov izazov, on osjeća potrebu i zadovoljstvo da izbezumljuje ljude.

Poslije sam bio potišten, ljutina me brzo prošla, a smijenilo je kajanje zbog naglosti koja mi nije svojstvena. Odgovorio sam oštro, jer sam bio suviše napregnut, nesposoban da obuzdam nerazmišljene porive. Sve što se tada učini, obično je štetno: to je oblik glupog junaštva, samoubilački prkos bez svrhe, koji ne traje dugo i ostavlja nezadovoljstvo sobom. I zakašnjelo naknadno razmišljanje koje ničemu ne služi.

Desilo se ono čega sam se najviše plašio, rečeno mi je da branim brata, suprotstavljajući se zakonu. Ako je zaista tako, ako nekome izgleda da je tako, jer ja znam da nije, ako ljudi budu mislili da ja svoj lični gubitak pretpostavljam svemu izvan mene, onda je sve ispalo kako najgore može biti, i moja mutna strahovanja bila su opravdana. A najgore je što u stvari nisam branio brata, samo sam se u jednom nerazumnom trenutku pobunio protiv strašne surovosti, a nisam bio ni na njegovoj ni na muselimovoj strani. Nisam bio nigdje.

Drago mi je što je podne blizu, što neću ostati sam, odvojiću se molitvom od današnjeg dana, ostaviću mučnu misao pred džamijskim vratima, čekaće me sigurno, ali ću bar neko vrijeme biti bez nje.

Kad sam stao pred nekoliko vjernika i počeo molitvu, jače nego ikad osjetio sam zaštitnički mir poznatog mjesta, gusti topli miris istopljenog voska, ljekovitu tišinu bijelih zidova i čadave tavanice, materinsku nježnost sunčanog svjetla što je iskrilo na zlatnim zrcima prašine. Ovo je moja državina, pohabani ćilimi, bakreni svijećnjaci, mihrab gdje klanjam pred ljudima pogruženim na koljenima, moja tišina i sigurnost, godinama sam ovdje svoj, znam ćilimsku šaru gdje staje moja stopa, istrvena je i izbljedjela, trag svoj sam ostavio na onome što traje duže od nas, iz dana u dan vršim svetu dužnost u ovoj kući što je postala moja, naša i božija, krijući i od samog sebe da je bila najviše moja. Ali toga dana, toga podneva, oslobođen more, vraćen iz čudnog svijeta na koji nisam naviknut u ovaj stišani mir, ja nisam vršio dužnost, bio sam siguran da nikome ne služim već da sve služi meni, da me zaklanja i vraća, da potire ružan san o nečemu nejasnom. Ronio sam u nasladu poznate molitve, osjećao da mi se vraća poremećena ravnoteža zbog svega što je godinama moje, zbog prisnih mirisa, nejasnog mrmljanja ljudi, tupih udara koljena, zbog molitava uvijek istih, zbog kruga što se zatvarao kao odbrana, kao tvrđava, opravdavajući me i potvrđujući. Ne prekidajući molitvu, vršeći je navikom, vidio sam sunčevu zraku što se probija kroz staklo, zategnuta od prozora do mojih ruku, kao da se igrala, izazivajući me; čuo sam vedar svađalački cvrkut vrabaca oko džamije, neprekinut žamor njihovih glasova, veselo žutih, činilo mi se, kao žito i sunce; i nešto toplo i vedro lebdjelo je oko mene, odvajajući me, budeći sjećanje na ono što je jednom bilo, ne znam kad, ne znam gdje, ali bilo, nemam potrebe da ga oživljavam, živo je, jako i drago kao nekad, kao nikad, neuobičajeno i zato sveobuhvatno, bilo je, znam, možda u djetinjstvu, koje više ne postoji u sjećanju već u žaljenju, možda u želji da bude, i biva, prozračno, lagano, kao njihanje, tihi tok vode, miran šum krvi, sunčana radost ni zbog čega, i znao sam da je to grijeh, to zaboravljanje u molitvi, ta slast tijela i misli, a nisam mogao da se otmem, nisam želio da prekinem taj čudni zaborav.

A onda se prekinuo sam.

Učinilo mi se da iza mojih leđa, među ljudima u molitvi, stoji moj sinoćnji bjegunac. Nisam smio da se okrenem, ali sam bio siguran da je u džamiji, ušao je poslije mene, ili ga nisam vidio. Njegov glas se čuje drukčije nego ostali, dublji je i muškiji, njegova molitva nije molba već zahtjev, oči su mu oštre, pokreti gipki, ime mu je Ishak, zovem ga tako jer je tu i jer mu ne znam ime, a treba da znam. Došao je mene radi, da mi zahvali, ili sebe radi, da se

skloni. Ostaćemo sami poslije namaza, da ga pitam što sam propustio sinoć. Ishak, ponavljam, Ishak, to je ime moga ujaka koga sam kao dijete mnogo volio, Ishak, ne znam kako ih dovodim u vezu, i kako i zašto tako uporno dozivam djetinjstvo, sigurno je to bježanje. Bježanje od ovoga što jest, spašavanje nesvjesnim sjećanjem i ludom željom da ne bude stvarnosti, neostvarivom željom, natjerala bi me u očaj da je bila stvarna misao, a ovako se čak i ostvarivala, u trenucima, izvitoperenjima, maglovitim zanosima, u kojima su tijelo i nepoznate unutrašnje snage tražile izgubljeni mir. Nisam bio svjestan u tom času da je vijek zaboravu kratak, ali kad se javila misao o Ishaku, znao sam da se moj mir opet muti, jer i Ishak je iz onoga svijeta na koji nisam htio da mislim, i možda sam zato i želio da ga smjestim u prostor dalekih snova, odvajajući ga od časa i vremena u kome nismo mogli biti zajedno. Želio sam da se okrenem, molitva mi je zbog njega bila prazna, svedena na riječi bez sadržine, i duža nego ikad.

O čemu bih s njim govorio? O sebi neće da kaže ništa, uvjerio sam se sinoć. Govorili bismo o meni. Sješćemo ovdje, u ovaj prazan prostor džamije, u svijetu a izvan njega, sami, smiješiće se onim svojim sigurnim dalekim osmijehom, koji i nije osmijeh već pronicljiva hladnoća, pogled koji sve vidi ali se ničemu ne čudi, slušaće me pažljivo, zagledan u šaru ćilima pred sobom ili u sunčanu zraku što se uporno probija kroz iskričavu sjenku, i reći će mi istinu od koje će mi biti lakše.

Zamišljajući taj razgovor, oživljavao sam njegov lik, ne čudeći se kako sam mnogo od njega zapamtio, čekao sam da ostanemo sami, kao sinoć, da nastavimo neobični razgovor, ne krijući se. Taj nemirni pobunjeni čovjek koji je mislio suprotno od svega što sam ja mogao da pomislim, hirom potpune nedosljednosti izgledao mi je kao čovjek na koga bih mogao da se oslonim. Sve što je činio bilo je ludo, sve što je govorio bilo je neprihvatljivo, a samo bih njemu mogao da se povjerim, jer je nesrećan ali pošten, ne zna šta hoće ali zna šta radi, ubio bi ali ne bi prevario. I dok sam tako ispisivao u svom srcu lijepe osobine potpuno nepoznatog odmetnika, nisam ni primijetio koliki sam put prešao od sinoć. Jutros sam htio da ga predam stražarima, a u podne sam bio na njegovoj strani. Ali, ni jutros nisam bio protiv njega, a i sad bih ga možda prijavio, i to dvoje nema među sobom veze, ili ima, ali nekako naopako, sasvim spleteno. U stvari, bio sam samo siguran da bi mi on, Ishak, pobunjenik, mogao da objasni neke stvari zauzlane u meni u čvor. Jedini on. Ne znam zašto, možda što je patio, što je u mukama stekao iskustvo, što ga je pobuna oslobodila naviknutog mišljenja koje veže, što nema predrasuda, što je raščistio sa strahovima, što je pošao putem koji nema izlaza, što je već osuđen i samo junački odgađa smrt. Takvi ljudi mnogo znaju, više nego mi koji klecemo od naučenog pravila do straha od grijeha, od navike do strepnje pred uvijek mogućom krivicom. I mada nikad ne bih pošao putem odmetništva, ni u mislima čak, rado bih čuo njegovu istinu. O čemu?

Ne znam o čemu.

Reći ću mu ovako:

Dvadeset godina sam derviš, a malim djetetom sam pošao u školu, i ne znam ništa izvan onoga što su htjeli da me nauče. Učili su me da slušam, da trpim, da živim za vjeru. Boljih od mene je bilo, vjernijih nema mnogo. Uvijek sam znao šta treba da činim, derviški red je mislio za mene, a osnovi vjere su i tvrdi i široki, i ništa moje nije postojalo što se u njih nije moglo uklopiti. Imao sam porodicu, živjela je svojim životom, moja po krvi i dalekom sjećanju, po djetinjstvu koje cijelog života zatrpavam, varajući se da je mrtvo, moja jer tako treba da bude, volio sam tu ljubav bez dodira i koristi, iako je zato bila i hladna. Postojali su, moji su, i to mi je bilo dovoljno, i njima valjda, tri viđenja u ovih dvadeset godina nisu ništa ni pokvarila ni popravila, nisu ni smetali ni pomagali mojoj službi vjeri, iako sam više osjećao ponos što sam našao širu porodicu, nego žalost što sam se udaljio od svoje vlastite. I eto, desilo se da je moga brata stigla nesreća. Kažem tu riječ, jer ne znam pravu, ne mogu da kažem ni pravda ni nepravda, i tu počinje muka. Ne volim nasilje, mislim da je to znak slabosti i nerazumnog rasuđivanja, to je i način da se ljudi otjeraju u zlo. Pa ipak, kad je vršeno nad drugima, čutao sam, odbijao da donosim presudu, prebacujući odgovornost na druge, ili se navikavajući da ne mislim o onome što nije moja krivica, priznavajući čak da se ponekad mora učiniti zlo radi većeg i važnijeg dobra. Ali kad je bič vlasti pogodio moga brata, i mene je rasjekao, do krvi. Nejasno mislim da je mjera surova, poznajem tog mladića, nesposoban je za zločin. Ali evo, ne branim ga dovoljno čvrsto, a njih ne opravdam, čini mi se samo da su mi svi zajedno nanijeli zlo, gotovo podjednako, poremetili me, suočili sa životom izvan moje prave putanje, natjerali me da se određujem. Šta sam ja sad? Zakržljali brat ili nesigurni derviš? Jesam li izgubio ljudsku ljubav ili sam oštetiо čvrstinu vjere,

izgubivši tako sve? Volio bih da plaćem zbog brata, ma kakav da je, ili da budem tvrdi branilac zakona, makar i brat bio u pitanju, makar i žaleći. A ne mogu ni jedno ni drugo. Šta je to, Ishaće, buntovni mučeniče, koji si stao na jednu stranu i ne znaš šta je neodlučnost, jesam li izgubio ljudski lik ili vjeru? Ili oboje? I šta je onda ostalo od mene, ljuska, mezar, nišan bez oznake? Strah se nastanio u meni, Ishaće, strah i zbuđenost, ni korak više ne smijem da učinim ni na jednu stranu, izgubiću se i propasti.

Nisam se okrenuo da ga vidim, ne vjerujući da je više tu, i ne znajući šta bih mogao da mu kažem od sve te muke što ni imena nije imala. A bila je opasna misao da baš njemu povjerim ono što nikome ne bih rekao. Nije mi pao na um nijedan derviš, nijedan od ljudi s kojima se susrećem, već odmetnik, bjegunac, čovjek izvan zakona. Jesam li mislio da se samo on ne bi iznenadio kad bi to čuo? Jesam li vjerovao da me jedino on ne bi prijekorno pogledao? Pomozi mi, Bože, da iz ovih iskušenja izađem isti kao što sam bio. A jedini pravi izlaz vidim u tome da se ništa nije desilo.

Spas i mir Ibrahimu,
Spas i mir Musau i Harunu,
Spas i mir Ilijasu,
Spas i mir Ishaku,
Spas i mir nesrećnom Ahmedu Nurudinu.

Ljudi su izlazili, kašljucajući, tiho šapućući, ostavljali su me, ostao sam na koljenima pred mukom, sam, srećom, sam na žalost, bojeći se da napustim ovo mjesto gdje sam mogao da se mučim neodlučnošću.

Napolju se čula strka, neko je vikao, neko je prijetio, neću da čujem riječi, neću da znam ko više i ko prijeti, sve što se u svijetu događa ružno je, primi, Bože, molitvu moje nemoći, oduzmi mi snagu i želju da izađem iz ove tišine, vrati me u mir, prvi ili posljednji, mislio sam da između njih postoji nešto, bila je nekad jedna rijeka, i magle u njenim predvečerjima, i sunčev odsjaj na njenim širinama, postoji i sad u meni, mislio sam da sam zaboravio, ali ništa se izgleda ne zaboravlja, sve se vraća iz zaključanih pretinaca, iz mraka tobožnjeg zaborava, i sve je naše što smo mislili da je već ničije, ne treba nam a stoji pred nama, svjetluca svojim bivšim postojanjem, podsjećajući nas i ranjavajući. I sveteći se zbog izdaje. Kasno je, sjećanja, uzalud se javljate, beskorisne su vaše nemoćne utjehe i podsjećanja na ono što je moglo da bude, jer što nije bilo, nije ni moglo da bude. A uvijek izgleda lijepo ono što se nije ostvarilo. Vi ste varka koja rađa nezadovoljstvo, varka koju ne mogu i ne želim da otjeram, jer me razoružava i tihom tugom brani od patnje.

Otac me čeka, izgubljen od bola, zbog sina, samo mu je još on ostao, mene nema, ni njega nema, sam, starac me čeka u hanu, sam, nekad smo mislili da smo jedno, sad ne mislimo ništa, prvo će me njegove oči upitati, i ja ću odgovoriti, sa osmijehom, imaću toliko snage, zbog njega, rečeno mi je da će brat biti pušten uskoro, ispratiću ga s nadom, zašto da odlazi satrven, nikakve koristi od istine ne bi imao. I vratiću se tužan.

Udisao sam svježju majsku noć, mladu i iskričavu, volim proljeće, mislio sam, volim proljeće, neumoreno i neotežalo, budi nas vedrim lakomislenim zovom da počnemo iznova, varka i nada svake godine, novi pupovi niču iz starih stabala, volim proljeće, vičem u sebi uporno, prisiljavam se da povjerujem, krio sam ga od sebe ranijih godina, a sad ga zovem, nudim se da me obuzme, dodirnom cvijet jabuke kraj puta, i glatku novu grančicu, sokovi žubore njenim bezbrojnim žilicama, tok im osjećam, neka mi kroz jagodice pređu u tijelo, jabukov cvat da nikne na mojim prstima, i prozirno zeleno lišće na mojim dlanovima, da budem blagi miris voćkin, i njena tiha nebriga, nosiću ocvjetale ruke pred zadivljenim očima, pružaću ih kiši hraniteljki, u zemlju ukopan, nebom hranjen, proljećima obnavljan, jesenima smirivan, dobro bi bilo početi sve iz početka.

A početka više nema, niti je važan, niti znamo kad bude, poslije ga određujemo, kad smo u virovima, kad se sve samo nastavlja, i onda mislimo da je moglo biti nekako drukčije, a nije, i namećemo se proljeću, da ne mislimo na nepostojeći početak, ni na ružno nastavljanje.

Uzalud hodam sokacima, trošim vrijeme što se ne da potrošiti, Hasan me čeka u tekiji. Otac me danas čekao u hanu, Hasan večeras u tekiji, stoje na svim putevima i na svim raskršćima, ne daju mi izaći iz brige. — Odmah mi javi kad ga puste — rekao je otac na odlasku. — Neću se smiriti dok ne čujem. A najbolje bi bilo da dođe kući.

Najbolje bi bilo da nije ni išao od kuće.

— Otiđi sutra muselimu — napomenuo je da ne zaboravim — i zahvali mu. Zahvali i u moje ime.

Drago mi je što je otišao, teško je gledati u njegovo lice, koje je tražilo utjehu, a ja sam mu je mogao dati samo kroz laž. Odnio je i jedno i drugo, meni je ostalo ružno sjećanje. Zaustavili smo se na kraju polja, poljubio sam ga u ruku, on mene u čelo, opet je bio otac, gledao sam za njim, išao je poguren, vodeći konja kao da se naslanja na njega, okrećući se, neprestano, laknulo mi je kad smo se rastali, a bio sam tužan i usamljen, sad je to bilo konačno, varke više nije moglo biti. Sahranili smo jedan drugoga baš u času kad smo se prepoznali, ništa nam ta nepotrebna posljednja toplina nije mogla pomoći.

Stajao sam usred širokog polja kad je otac uzjahao konja i zašao za stijenu, kao da ga je progutao suri kamen.

Duga popodnevna sjenka, tmurna duša brda, puzila je poljem, zatamnjujući ga, prešla je i preko mene, opkolila me odasvud, a sunčana strana je bježala od nje, uzmičući prema drugom brdu. Daleko je noć, to je samo njen rani predznak, nešto zloslutno je u tim mrkim prethodnicama. Nikoga nema na polju prepovoljenom sjenkom, puste su obje strane, jedini ja stojim na toj zavađenoj širini što se zamračuje, sitan u prostoru što se zatvara, obuzet mutnim tjeskobama koje nosi moja prastara duša, tuđa a moja. Sam u polju, sam u svijetu, nemoćan pred tajnama zemlje i širinama neba. A onda se odnekle od brda, od kuća u pristranku, začula nečija pjesma, probijala se kroz sunčani prostor polja do moje sjenke, kao da mi je išla u pomoć, i zaista me oslobodila kratke i bezrazložne začaranosti.

Nisam izbjegao Hasanovu netraženu pažnju. Sjedio je sa hafiz-Muhamedom, u čardaku, iznad rijeke, u plavom mintanu, podšišane mekane brade, jagom namirisana, svjež, nasmiješen, saprao je sa sebe tri mjeseca putovanja, miris stoke, znoja, hanova, prašine, blata, zaboravio na psovke, na planinske prevoje, na opasne prelaze preko rijeka, i sad je ličio na mladog agu koga je život razmazio, ne tražeći od njega ni napor ni hrabrost.

Zatekao sam ih u razgovoru. Taj dželepčija i bivši muderis podsticao je hafiz-Muhameda da izlaže ono što zna, da bi mogao da mu se suprotstavi, šaleći se, ne pridajući značaja ni onome što je čuo ni onome što je odgovarao. Uvijek sam se čudio kako je u neozbiljnim razgovorima pronalazio pametne razloge, zaodijevajući ih u lude oblike.

Upitao me kad smo se pozdravili:

— Jesi li saznao štogod za brata?

— Nisam. Ići ću sutra opet. A ti, kako si putovao?

Tako je najbolje, moje brige neka ostanu meni.

Rekao je nekoliko običnih rečenica o svom putovanju, šaleći se, kako uvijek zavisi od volje božije i od čudi stoke, i on svoju volju i čud podređuje njima, a onda predložio da hafiz Muhamed nastavi svoje izlaganje, veoma zanimljivo, i veoma sumnjivo, o postanku i razvitku živih bića, pitanje od značaja sve dok ima živih bića i pogodno za sporenja, naročito u vremenu kad sporenja nema i kad svi umiremo od dosade, slažući se u svemu.

Hafiz Muhamed, koji je tri mjeseca ćutao, ili govorio o najobičnijim stvarima, nastavio je svoje izlaganje o postanku svijeta, čudno i netačno, Kur-anom nepotvrđeno, ali je zanimljiva slika koju je razvijao, uzeta iz bogzna koje knjige od mnogih koje je pročitao, maštom oživljena, sva svjetlucava od vatre usamljenih groznica, kad se u njegovim bolesnim viđenjima svijet stvarao i rastvarao. Ličilo je na bogohuljenje, ali smo se već navikli, jedva smo ga i smatrali pravim dervišem, izvojevao je sebi pravo da bude neodgovoran, najljepše i najređe pravo u našem redu, i nije se smatralo da je suviše štetno ono što je ponekad govorio, jer je bilo prilično nerazumljivo.

Izgledalo mi je sasvim neobično, nezamišljivo gotovo, kako jedan bezazlen učenjak govori o postanku svijeta jednom duhovitom spadalu, neozbiljnom dobričini, nekadašnjem alimu i sadašnjem goniču stoke i pratiocu karavana. Kao da se sam šejtan potrudio da sastavi ova dva čovjeka koji ničeg zajedničkog nisu imali, i da ih navede na razgovor koji niko ne bi očekivao.

Ovaj mladi čovjek me uvijek iznova iznenađivao nekom neočekivanošću koju nije bilo lako objasniti ni opravdati. Iako je pametan i obrazovan, sve što je činio bilo je neobično, izvan svega što bi se moglo pretpostaviti. Završio je školu u Carigradu, hodao po Istoku, bio muderis na medresi, službenik na Porti, oficir, pa ostavio sve, zbog nečeg živio u Dubrovniku, vratio se s jednim dubrovačkim trgovcem i njegovom ženom, govorilo se da je zaljubljen u tu bjelokožu Latinku crne kose i sivih očiju, što sad s mužem živi u Latinluku, tužio sudu nekog dalekog rođaka koji je prisvojio njegovo imanje i odustao od tužbe kad je vidio koliko djece taj nesrećni rođak hrani, oženio se kćerkom tog dalekog rođaka koju su mu nametnuli da se oduže za imanje, a kad je vidio čime su ga usrećili, pobjegao je glavom bez obzira, sve ih ostavivši u svojoj kući, i počeo da se bavi trgovinom, odlazeći na istok i

zapad, na užas porodice. Kako je spojio toliko zanimanja, šta je bilo njegovo, teško je reći. Nijedno, smijao se on, ali se od nečega mora živjeti, i svejedno je, na kraju krajeva. Bio je suviše govorljiv za službu na Porti, suviše bujan za muderisa, suviše obrazovan za dželepčiju. Govorilo se da je otjeran iz Carigrada, kolalo je isto toliko priča o njegovu poštenju koliko i o nepoštenju, o izuzetnim sposobnostima kao i o potpunoj nesposobnosti; nazvali su ga nemilosrdnim kad je podnio tužbu zbog imanja, a budalom kad je odustao; jedni su pričali da je bestidan jer živi sa Dubrovkinjom, pored muža mamlaza, a drugi da je on mamlaz, jer ga Dubrovkinja i njen muž iskorišćuju. Pretresan je na sitno kasablijsko sito, zgodan predmet za stotine radoznalih nagađanja, naročito u početku, dok se nisu navikli, a on je na sve odmahivao rukom, bilo mu je svejedno, kao i sve u životu. Družio se sa svakim, razgovarao s muderisima, trgovao s trgovcima, pijančio s barabama, šalio se s kalfama, ravan svakome u svemu čime se bavio, a opet promašen u svemu.

Nisam želio da govorim s njim o bratu, bio bi ožalošćen ali zakratko, ozlojeđen ali zakratko. A mučio me i sinoćnji razgovor s njegovom sestrom. Volio bih da nije došao.

Srećom, nije nametljiv. I srećom, zanimao ga je razgovor koji su vodili. Tako ću moći sve da odložim.

Vlaga i toplina su izvor života, govorio je hafiz Muhamed. Iz trule memljivosti, u kojoj su se dugo stvarala, najprije su ponikla živa bića, bez oblika, bez udova, zrnca i štapići u kojima je tinjala životna snaga, kretala su se u mraku svoga nevidjela, tumarajući bez svrhe i bez cilja, živeći u vodi, odlazeći na kopno, zavlazeći se u mulj. Hiljade godina je tako prošlo...

— A Bog? — pitao je Hasan.

Bilo je to šaljivo a ipak ozbiljno pitanje. Hafiz Muhamed nije htio da ga čuje.

— Hiljade godina je tako prošlo, ta mala nemoćna bića su se mijenjala, jedna su se navikavala na kopno, druga na vodu. Rađala su se gluha i slijepa, bez ruku, bez nogu, bez ičega na sebi, i sve je nicalo poslije duge potrebe i mnogih pokušavanja.

— A Bog?

— Bog je tako htio.

Morao je tako da kaže, iako je zvučalo neubjedljivo, ali je hafiz Muhamed više uklanjao jednu nezgodnu smetnju neprikosnovenom opštom tvrdnjom, nego što je odgovarao na izazov.

Začudilo me držanje i jednog i drugog. Hafiz Muhamed je zaista odricao božije učešće u stvaranju svijeta, a Hasan je samo šaljivo na to upozoravao, ne želeći da stvar tjera do kraja niti da iskoristi prednost koju je, mogao lako steći.

Znao sam, bila su to nešto izmijenjena učenja grčkih filozofa, a prenio ih je Ibn-Sina u svojim djelima na arapskom jeziku. Po tom učenju, čovjek je postepeno postajao ono što jest, polako se prilagodio prirodi, potčinjavajući je sebi, jedino stvorenje koje ima svijest. Zato mu priroda nije više tajna, ni prostranstvo oko njega nepoznanica, osvojio ga je i savladao, prešavši ogroman put od crva do gospodara zemlje.

— Rđav gospodar — nasmijao se Hasan.

Spor je i počeo oko toga, i cio razgovor: da su ljudi rđavo udesili ovaj svijet, kako je tvrdio Hasan, ne ljuteći se što je tako. A hafiz Muhamed se nije slagao, i pošao je za dokazom čak do klice svijeta.

Stotinu prigovora moglo se učiniti svemu što je hafiz Muhamed govorio, od objašnjenja postanka živih bića, koje se desilo samo po sebi, pa do tvrdnje da je čovjek gospodar zemlje, gotovo nezavisno od božije volje. Ali kad sam se umiješao u razgovor, nisam mu prigovorio zbog tih ogrešenja, izgledalo mi je smiješno da se sporim oko suviše poznatih stvari. Važnije mi je bilo nešto drugo: zar nije naivno mišljenje da je čovjek ugodno smješten na zemlji i da je tu njegov pravi dom?

Prostranstvo je naša tamnica, rekao sam osluškajući odjek svojih nepoznatih misli, unoseći neočekivanu vatru u mrtvi i nepotrebni dotadanji razgovor. Prostranstvo posjeduje nas. Mi ga posjedujemo samo koliko može oko da pređe preko njega. A ono nas umara, plaši, zove, goni. Mislimo da nas vidi, a mi ga se ne tičemo, kažemo da ga savladavamo, a samo se koristimo njegovom ravnodušnošću. Zemlja nam nije naklonjena. Gromovi i talasi nisu za nas, mi smo u njima. Čovjek nema svog pravog doma, on ga otima od slijepih sila. To je tuđe gnijezdo, zemlja bi mogla biti samo stanište čudovišta koja bi bila u stanju da se nose s nedaćama što ih ona pruža u izobilju. Ili ničija. Pa ni naša.

Ne osvajamo zemlju, već grumen za svoju stopu, ni planinu već sliku u svome oku, ni more već njegovu gibljivu čvrstinu i odsjaj njegove površine. Ništa nije naše osim varke, zato se čvrsto držimo za nju.

Mi nismo nešto u nečemu, već ništa u nečemu, nejednaki s tim oko sebe, ne isto, nespojivo. Razvitak čovjekov trebalo bi da ide ka gubljenju svijesti o sebi. Zemlja je nenastanjiva, kao i mjesec, a mi sebe varamo da je ovo naš pravi dom, jer nemamo kud. Dobra za nerazumne, ili za neranjive. Možda će biti izlaz čovjekov da se vrati unazad, da postane samo snaga.

A kad sam izrekao svu tu nerazumnost, uplašio sam se da sam razgolitio sve što sam htio da sakrijem. Odgovarao sam današnjem danu i svojoj ozlojeđenosti. Doveo sam u neugodan položaj i sebe i njih dvojicu.

Hafiz Muhamed je gledao u mene začuđeno, gotovo uplašeno, a Hasan rastreseno, smiješeći se, i ja sam tek u njihovim očima sagledao pravu težinu svojih riječi, o kojima ranije nisam razmišljao. Ali me savjest nije prekoravala, čak mi je bilo lakše.

Hasanov izraz lica postao je neočekivano sabran. Ne, rekao je, polako odmahujući glavom, kao da se izvinjava što govori ozbiljno. Ne treba čovjek da se pretvori u svoju suprotnost. Sve što u njemu vrijedi, to je ranjivo. Možda nije lako živjeti na svijetu, ali ako mislimo da nam ovdje nije mjesto, biće još gore. A željeti snagu i bezosjećajnost, znači svetiti se sebi zbog razočarenja. I onda, to nije izlaz, to je dizanje ruku od svega što čovjek može da bude. Odricanje svih obzira je prastari strah, davna suština ljudskog bića koje želi moć, jer se boji.

— Ovdje smo, na zemlji — rekao je hafiz Muhamed uzbuđeno. — Poricati da je ovo mjesto za nas, znači poricati život. Jer...

Zakašljao se, ali je i dalje mahao rukom da se ne slaže sa mnom, ne uspjevši da smiri uzbuđenu bolest.

— Treba da ideš u sobu — upozorio ga je Hasan. — Hladno je, vlažno. Da ti pomognem?

Odbio je rukom: ne treba. I otišao, kašljući: nije volio svjedoke u bolesti.

Ostali smo sami, Hasan i ja.

Šteta što se nismo mogli rastati bez ikakva objašnjenja, bez ikakva daljeg razgovora, najbolje bi bilo ustati i otići, teško je bilo i prekinuti i nastaviti, a nije više bilo ni hafiz-Muhameda, koji nam je služio kao spona i kao razlog za opšti razgovor. Čekalo nas je ono što se tiče samo njega i mene.

Ali Hasanu nije nezgodno, uvijek je nalazio načina da sve bude prirodno. Svratio je pogled sa hafiz-Muhameda na mene i nasmijao se. Smijeh mu je put do čovjeka, izražava razumijevanje, olakšava.

— Uplašio si hafiz-Muhameda. Izgledao je zabezeknut.

— Žao mi je.

— Znaš li šta sam mislio dok si govorio? Kako neki ljudi mogu da kažu sve što hoće, i možeš da primiš ili ne primiš, ostaješ miran. A neki u jednu riječ unesu sebe, i odjednom se sve zažari, niko ne ostaje miran. Osjetimo da se nešto važno dešava. To više nije razgovor.

— Nego šta je?

— Spremnost da se sve baci na lomaču. Suviše te pogodila bratova nesreća.

Nikome ne bih dopustio da ovako sa mnom govori, odbio bih ljutito, ali on me porazio, pogađajući suštinu moje pobune, a još više dobronamjernošću, koja nije u riječima već u pogledu, dubokoj iskrenosti, razumijevanju, zabrinutosti, u čitavom načinu kako je zračio, kao da me tek sada vidio i s one strane koja se obično krije. Ali ako ga i nisam odbio, želio sam da skrenem razgovor, nisam volio da iko kopa po meni.

— Šta si mislio govoreći o prastarom strahu koji vučemo iz davnine?

— Zar je ovo večeras prvi put što se vidimo? Htio bih da razgovaramo o tvome bratu. Ako ti nije nezgodno.

Mogao sam da mu kažem: ne tiče te se, ostavi me na miru, ne ulazi u moje skrivene prostore, muka mi je od ljudi koji daju savjete. I to bi bilo najiskrenije. Ali nisam podnosio ni svoju ni tuđu grubost, stidio sam se kad bi me pobijedila, dugo pamtio kad bi mene pogodila. Rekao sam, izvinjavajući se, da mi je otac danas došao od kuće, i da nisam baš najboljeg raspoloženja.

— Već drugi put me odbijaš — nasmijao se.

— Šta bih mogao da ti kažem? Ništa nisam saznao.

— Ni zašto je zatvoren?

— Ni to.

— Onda ja znam više od tebe.

Nije ga lako odbiti.

Ispričao je čudnu priču, koju sam jedva shvatao svojim ograničenim i jednostranim iskustvom, djetinjim po nepoznavanju svijeta u kome sam živio.

U okolini grada živio je neki mali posjednik, rekao je Hasan, živio, sad je mrtav. Je li imao stvarnog razloga, zato što je bio nečim pogođen, ili je bio naivan, ili pošten, je li bio naprasit, ukoljica, zanesenjak, je li imao nekoga za leđima, ili je imao dokaze, da li je bio lud, ili mu je bilo svejedno šta će se s njim desiti, teško je znati, a sad nije ni važno, tek taj čovjek je počeo da govori sve najcrnje o nekim ljudima iz vlasti, optužujući ih jasno i glasno za ono što svi znaju ali ne pominju. Lijepo su mu poručili da dođe sebi, ali on je mislio da ga se boje, i nije prestao da čini ono što nikome nije bilo od koristi. Tada su poslali po njega sejmene, doveli ga vezana u kasabu, zatvorili u tvrđavu, napisali saslušanja u kojima je nesrećnik priznao mnoge grijehe, sam naveo vlastite riječi protiv vjere, države, sultana, valije, objašnjavajući da je govorio u ljutini i bijesu. Priznao je čak da je održavao veze sa pobunjenicima u Krajini, da im je slao pomoć, a njegova kuća je bila stjecište njihovih glasnika i povjerljivih ljudi. Poslali su ga sa svim saslušanjima veziru u Travnik, ali je čovjek na putu isječen, sabljama, jer je pokušao da pobjegne. Sad, što se tiče tog pokušaja bjekstva, može da misli ko šta hoće, možda je i pokušao da bježi, a možda i nije, svejedno mu je bilo uostalom, jer bi ga posjekao vezir da nisu sejmene. I ne bih ti o njemu ni pričao, nije jedan, ni posljednji, da u sve to nije umiješan i tvoj brat. A nije ga ni poznavao, nije ga čak ni vidio, čovjek nije nikad ni saznao da postoji taj mladić, a njegova bi sudbina bila ista i da se tvoj brat nije umiješao. Nisu se poznavali, nisu se nikad sreli, nikakve veze nisu imali, bili su različiti a opet po nečemu slični: u obojici je bilo nešto samoubilačko. Na nesreću, tvoj brat je radio kod kadije, na nesreću, kažem, jer je opasna i teška blizina moćnih, i kao povjerljiv pisar nekako je došao do skrivenih spisa. Kako je došao, niko sad ne može saznati, a sigurno mu ih nisu pokazali, naišao je slučajno, a to je najkobnija stvar na koju je mogao naići.

— Na što je naišao?

— Na saslušanje krivca, napisano prije nego što je čovjek saslušan, prije nego što je doveden u kasabu, prije nego što je zatvoren, i u tome je njegova kob i opasnost. Shvaćaš li, unaprijed su znali šta će govoriti, šta će priznati, šta će ga ubiti. Dobro, ni to nije tako neobično, žurilo im se, trebalo je da se sve brzo i sigurno svrši, i sve bi bilo kako je bilo, da je mladi pisar ostavio to unaprijed pripremljeno saslušanje ondje gdje ga je i našao. I zaboravio što je vidio. Ali nije. Šta je učinio, ne znam, možda ga je pokazao nekome, možda je ispričao, možda su ga uhvatili s tim spisima, tek zatvorili su ga. Suviše je znao.

Slušao sam s nevjericom. Šta je ovo? Ludilo? Užas koji nas obuzima u teškim snovima? Tamna oblast života u koju neko nikad ne zaviri? Nevjerovatno izgleda da čovjek može toliko da ne zna. Jesu li ljudi preda mnom ćutali, je li se suviše tiho šaputalo, jesam li bio unaprijed spreman da ne povjerujem, jer bi me saznanje izbacilo iz osvojenog mira i poremetilo stvorenu sliku o prilično uravnoteženom svijetu koji je moj. Ako i nisam mislio da je savršen, vjerovao sam da je snošljiv, kako bih mogao primiti da je nepravedan? Mogao bi neko da posumnja u iskrenost mojih riječi i da me upita: kako to da zreo čovjek, koji je proživio tolike godine među ljudima, vjerujući da im je blizak i da proniče u ono što kriju od drugih, a nije glup, ne vidi i ne sazna šta se dešava oko njega a što nije nimalo nevažno? Je li to licemjerje? Ili sljepilo? Da nije grijeh kleti se, zakleo bih se tvrdom kletvom da nisam znao. Pravdu sam smatrao potrebom, a krivdu mogućnošću. A ovo je sve suviše zapleteno za moju naivnu misao o životu, stvorenu u izdvojenosti i poslušnosti, trebalo je mnogo crne mašte da se uđe u te zamršene spletove odnosa, koje sam primao kao mučnu i časnu, doduše prilično neodređenu borbu za božiju misao. Ili su ljudi krili od mene, čuvajući se da ne kažu ono što ne bih želio da čujem? Teško je u to povjerovati. Pa i tada, kad sam čuo, bio sam spreman da ne povjerujem, bar ne potpuno: povjerovati značilo bi smrtno se uplašiti, ili učiniti nešto, ni riječi nemam da obilježim tu nepoznatu neophodnost koju bi mi nalagala savjest. Priznajem, ne stidim se, iskrenost mišljenja me pravda, da je sama Hasanova ličnost umanjila značaj obavještenja koje sam čuo. Bio je dobronamjeran ali površan, pošten ali lakomislen, i njegova neodgovorna mašta mogla je da izmisli bogzna kakvu priču, dodajući na zrnice istine tovar proizvoljnosti. I kako bi mogao da zna, tek je stigao s puta?

Upitao sam ga, bacajući kotvu za koju bih se uhvatio:

— Odakle to znaš?

— Slučajno — rekao je mirno, kao da je očekivao pitanje.

— Možda je sve to nagađanje, prazna priča?

— Nije nagađanje, ni prazna priča.

— Taj koji ti je ispričao, je li na takvom položaju da može znati.

— Zna samo ovo što sam ti kazao.

— Ko je on?

— Ne mogu ti reći, niti je važno! Od njega bi mogao čuti samo ovo što si već čuo. Šta ti treba više!

— Ništa.

— Bio je toliko uplašen, da mi ga je bilo žao.

— Zašto ti je onda govorio?

— Ne znam. Može biti, da se rastereti. Da ga ne udavi ono što zna.

Bio sam toliko smeten onim što sam čuo, da nikako nisam uspijevao da saberem misli, bježale su kao ptice pred požarom, skrivale se u tamne jame, kao kamenjarke. Strašna se ukazivala preda mnom slika svemoćnog zla.

— To je strašno — rekao sam. — Toliko strašno, da jedva mogu vjerovati. Volio bih da mi nisi ispričao.

— I ja bih. Sad. Pa, neka bude kao da ništa nisam rekao, ako ti ne treba.

— To je nemoguće. Stvari ne postoje dok se ne kažu.

— Stvari ne mogu da se kažu dok ne postoje. Pitanje je samo, treba li da se kažu. Da sam znao koliko ću te uzbuditi, možda bih ćutao. Zašto se plašiš istine?

— Šta imam od nje?

— Ne znam. A možda i nije istina.

— Kasno je sad da se povlačiš. Ne možemo potrti što je rečeno. Poznajem li ga, tog što ti je ispričao?

Pogledao me začuđeno:

— Htio sam da ti pomognem. Mislio sam da ćeš razmišljati kako da spaseš brata, što prije, što brže. A ti si, izgleda, zapamtio samo tog jasnika koji sigurno noćima ne spava od straha. Kao da ne želiš znati ništa drugo.

Možda je to tačno, možda je imao pravo, tom mišlju o sporednom olakšavao sam svoj užasni teret. Samo, nije trebalo ovako razgovarati, a činilo mi se da znam i kako je trebalo. Na samom rubu usana mi je bilo nepametno, djetinje pitanje: šta da radim, dobri čovječe, koji si prešao preko opomene svoga razbora i krenuo u susret drugom čovjeku, reci mi šta da učinim? Zaprepašten sam tvojim otkrićem, kao da sam doveden nad provaliju, a neću da pogledam, hoću da se vratim u ono što sam bio, ili da se ne vratim, želim da spasem vjeru u svijet, a to je nemoguće dok se ovaj strašni, ubilački nesporazum ne otkloni. Kaži mi, od čega da počnem?

Nisam bio svjestan, tada, kako ne pristajem na raskid, kako uporno čuvam davno uspostavljene veze, ne znajući da time bacam krivicu na brata, jer neko mora biti kriv. Kamo sreće da sam počeo da govorim, prestao bih da se zaklanjam pred njim, i pred sobom. Ne znam šta bi se desilo, možda mi ne bi znao ništa reći, možda mi ne bi mogao ničim pomoći, ali bi popustio grč moje duše, i ne bih bio sam. A možda bih izbjegao put kojim je docnije krenuo moj život, da sam prihvatio njegovo veće i gorče iskustvo, da se nisam zatvorio u svoju muku. Iako ni to nije bilo sigurno, jer su se naše namjere potpuno razilazile, on je želio da spase jednog čovjeka, ja sam spašavao jednu misao. Doduše, tako sam mislio poslije, a u tom času bio sam pometen, ogorčen, nesvjesno kivan na njega što je otkrio što nisam znao, svjestan da moram učiniti sve da istina izađe na vidjelo, sad moram; da nisam znao, mogao bih da čekam, branilo bi me neznanje. Sad više nije bilo izbora, osuđen sam istinom.

Obuzet brigom o onome što je moralo da dođe, sutra, za dva dana, kroz neko vrijeme koje nije daleko, ipak sam mislio kako je mučno da se rastanemo. Da ode bez riječi, da kažemo nešto suviše obično, da se razdvojimo hladno i ljutito? Ne nalazim pravu riječ i pravi odnos kad su moje lične stvari u pitanju: do sada sam uvijek znao šta da kažem i kako da se držim. Ostala je neka neprijatnost od ovog razgovora, izvjesna težina predosjećanja, i nezadovoljstvo što nije sve rečeno, ali sam se i nehotice uzdržavao da ne pokažem hladnoću i uvrijeđenost, jer nisam znao da li će mi ovaj čovjek još biti potreban. Kažem: nehotice, jer nisam svjesno smišljao lukavstvo, nisam znao na kom bi mi putu mogao biti koristan, jer ga nisam ni odredio, ali mi je unutrašnja opreznost nalagala da ga ne izgubim. A možda će mi biti potrebna njegova naklonost zbog posla koji sam dogovorio s njegovom sestrom. Zato sam završio razgovor tako da se može ponovo započeti ili ne započeti, kako bude volja božija.

Rekao sam, s najboljom željom da mi glas bude običan i ljubazan:

— Kasno je. Ti si sigurno umoran.

Iznenadio me odgovorom i postupkom, neočekivanim a prirodnim, toliko jednostavnim, da je baš zato bio čudan.

Stavio je svoje duge čvrste prste na podlanicu moje ruke što je ležala na naslonu klupe, jedva me dodirnuvši, tek da osjetim ugodnu hladnoću njegove kože i mekih jagodica, i rekao mirno, tihim dubokim glasom kojim se valjda izgovara ljubav:

— Izgleda da sam te povrijedio, a nisam to htio. Mislio sam da znaš više o svijetu i ljudima, mnogo više. Trebalo je drukčije da razgovaram s tobom.

— Kako si drukčije mogao da razgovaraš?

— Ne znam. Kao sa djetetom.

Te riječi mogle bi da ne znače ništa, ali je na mene ostavio utisak način na koji ih je izrekao, glasom duboke krnete, bez šumova i prizvuka, bez nemirnih predisaja, sa smiješkom tužnim zbog nečega što se nije desilo sada, a blagim i pametnim i oslobađajućim, i pomislio sam s čuđenjem, prvi put, kako u njemu živi nešto veoma zrelo i puno, što se otkriva samo u časovima kad se ne čuva. Pri ovakvoj mjesecini što nas obliva nemirom. U trenucima kad je teško. Zapamtio sam taj obli glas što goni na povjeravanje, i taj osmijeh što miruje, i to pretponoćno vrijeme kad se otvaraju tajne, ostalo mi je u sjećanju sve, zbog nečeg jakog a ipak neuhvaćenog potpuno. Možda zato što mi se učinilo da sam odjednom, sasvim iznenada, doživio da jedan čovjek pokaže svoju skrivenu stranu, koju niko prije mene nije vidio. Ne znam da li se tek rađao ili otkrivao, svlačeći zmijsku košuljicu, ne znam ni šta je pokazao, a ubijeđen sam da je trenutak bio izuzetan. Razmišljao sam i o tome da je moje vlastito uzbuđenje u stanju da preobrazi svaku riječ, svaki pokret, svaki doživljaj, ali je sjećanje ostalo.

Tada je on ustao, uspješno je razvezao uzlove nelagodnosti među nama, našao je pravu riječ koja lijepo i dugo zvoni, i mogao je da ode. Malopredašnje bezrazložno uzbuđenje me nije više držalo, zamijenila ga je ružna namjera, čudnija zato što se rodila neposredno poslije oduševljenja, nego što se javila.

Na polasku izvadio je iz džepa neki zavežljaj i stavio na klupu. — Za tebe — rekao je.

I otišao.

Ispratio sam ga do kapije. A kad je zašao za ćošak, pošao sam za njim. Koračao sam tiho, blizu zidova i taraba, spreman da zastanem ako se okrene, misleći da sam sjenka. Gubi se u tami sokačića, pratim ga po udaru koraka, moji se ne čuju, mekani su i skriveni, nikad ranije nisam tako hodao, ponovo pronalazim plavi mintan i visoku priliku na raskršćima obasjanim mjesecinom, i slijedim ga, uokrug, čini mi se, a onda razočaran vidim kako se to varljivo kruženje sužava, prema poznatom mjestu. Zastao sam kod džamije, on je kucnuo halkom na vratima svoga dvorišta i neko je otvorio, kao da ga je čekao iza kapije. Da je ušao u neku tuđu kuću, vjerovao bih da je svratio kod onog koga mi nije otkrio. Ovako nisam znao ništa.

Vratio sam se u tekiju, umoran od nečega što nije zamor tijela.

Na klupi je ležao Hasanov poklon: Abul Faradžova "Knjiga priča", u skupocjenim koricama od safijanske kože, sa četiri zlatne ptice u uglovima. Iznenadilo me što su i na svilenoj marami u koju je knjiga zamotana bile izvezene četiri zlatne ptice. To nije kupljeno usput.

Jednom sam u razgovoru pomenuo Abul Faradža, sjećajući se mladosti. Pomenuo i zaboravio. On nije.

Sjeo sam na klupu i držeći knjigu u krilu, gladeći prstima glatki safijan, gledao mjesecinom umrtvljenu rijeku, slušao kako otkucava vrijeme na sahat-kuli, i čudno stišan, želio da zaplačem. Od dalekog djetinjeg Bajrama što se već izgubio u pamćenju, ovo je prvi put da mi je neko donio dar, prvi put da je neko mislio na mene. Zapamtio je moju riječ, i sjetio se negdje u dalekoj zemlji.

Osjećanje je sasvim neobično: kao da je svježe sunčano jutro, kao da sam se s dalekog puta vratio kući, kao da me obasjala bezrazložna a jaka radost, kao da je tmine nestalo.

Otkucala je i ponoć, javljale su se noćobdije, kao noćne ptice, vrijeme je prolazilo, a ja sam sjedio začuđen. Zbog Abul Faradžove knjige i zbog četiri zlatne ptice. Vidio ih je na beznoj marami, to je jedino što mi je ostalo iz naše kuće, otac mi je donio tvrde gurabije u seljačkom peškiru, davno, i maramu, ljepšu, preko grubog cetena. I to je zapamtio.

Teško je vjerovati, ali je istina: bio sam duboko ganut. Zato što me se jedan čovjek sjetio. Ni zbog čega, ni zbog kakve koristi, iz čista srca, ili iz šale, možda. Tako se, eto, kupuje

pažnjom i stari okorjeli derviš koji je mislio da je savladao sitne slabosti u sebi. A one, izgleda, ne umiru tako lako. I nisu ni sitne.

Noć je prolazila, a ja sam sjedio ozaren, smiješan sam sebi zbog uzbuđenja koje nisam mogao da objasnim. A nisam želio da ga se lišim.

6.

Slab je koji traži, a slabo je i što se od njega traži.

Išao sam jutros u polje, peo se uz iscvjetalo brdo, stajao uz nisko stablo voćke, licem uz grozd cvjetova, listića, čašica, lepeza, hiljade živih čuda spremnih na oplodnju, osjećao sam opojnu slast od tog bujanja, od hućanja sokova kroz bezbroj nevidljivih žilica, i opet sam želio, kao i sinoć, da uklopim obje ruke u granje, da me protoči bezbojna krv bilja i da bez bola cvjetam i venem. I baš to ponavljanje čudne želje uvjeravalo me o težini muke koju nosim.

Iz šume je zvonko odjekivala sjekira, u određenim razmacima, u kojima je bio zamah nećijih snažnih ruku, i kratka tišina poslije udarca, i na toj daljini znao sam da je sjekira oštra, dugog sječiva, i da zagriža drvo ljutitim cikom, bijesno prodirući do srčike. I kukavica se čula, sa svojom dvosložnom tugovankom, pečalno ravnodušnom, kao sudbina, i nećiji zov, ženski, vedar, prodoran, nerazumljiv, žena je mlada, proljetnim suncem opaljena, nasmijana, ne vidim je, okrećem se prema tom mladom glasu kao prema krbli, a znam sve o njoj. Samo ta tri glasa u tišini proljetnog jutra, u prostranstvu tuđeg svijeta. Zatvorio sam oči, sladak miris peluda je u meni, i slušao: tri sasvim jednostavna glasa. I tada sam doživio neobičan trenutak zaborava. Nije to bilo sjećanje, već prisustvo u drugom vremenu, mnogo ranijem, ništa od mene sadašnjeg nije postojalo tada, bio je samo lagan, radostan osjećaj življenja, uzdrhtala saživjelost sa svim oko sebe. Znao sam, sjekira je očeva, to njegove jake ruke zamahuju u šumi iznad kuće. I kukavičin glas prepoznajem, nisam je nikad vidio, ali se javlja uvijek sa istog mjesta. Znam i djevojku, šesnaest joj je godina, vidim je preko tolikog beskrajnog vremena, kao da su vijekovi prošli, a ništa zaboravio nisam, sićušne zlatne malje oko nasmijanih usana, stas za obruč dviju šaka, miris na miloduh, neiščilio kroz duge godine. Koga to djevojka zove kroz vrijeme? Nisam mogao da se odazovem, nisam mogao da se vratim.

Iz te začaranosti dalekog vremena probudio me vedar susret. Putem prema meni naišao je dječak, kidao je cvijeće i bacao iznad glave, grudama tvrdog čačka gađao ptice, izvikivao nerazumljive riječi, svoje, veseo i bezbrižan, kao mače. Ugledavši me, umirio se i pošao u stranu, uozbiljen. Nisam spadao u njegov svijet.

Davno, prije mnogo godina, susreo sam na drugoj stazi, u drugom kraju, istog ovakvog dječaka. Nije bilo nikakva razloga da se toga sjetim i da ih upoređujem. A eto, sjetio sam se. Možda zato što je dan bio određen za sjećanje, ili što sam i onda bio na životnom raskršću, kao i sad, ili što su obojica buc masti, zaneseni, sami sebi dovoljni u pustom kraju, i što su i jedan i drugi prošli pored mene ozbiljni, kao da sam im utulio radost. Upitao sam dječaka, oči su mu kao kudeljini cvijet, isto što i onog nekadašnjeg, pitanje je staro i zvoni tužno, ali on to ne zna.

Srećom, razgovor između nas je bio sasvim drugačiji nego onaj raniji. Zapisao sam ga radi olakšice, bez druge potrebe, kao što se umorni putnik zaustavi pored svježih vode.

— Čiji si, mali?

Zastao je, pogledao me nimalo prijateljski.

— Ne tiče te se.

— Ideš li u mekteb?

— Ne idem više. Juče me hodža istukao.

— Za tvoje dobro te istukao.

— Onda bih to dobro mogao da dijelim i šakom i kapom. A hodža ga dijeli po našim stražnjicama. Za svako slovo pomodri kao patlidžan.

— Ne govori ružne riječi.

— Zar je patlidžan ružna riječ?

— Veliki si đavo.

— Ne govori ružne riječi, efendija.

— Jesi li juče tako slobodno govorio?

— Do juče sam bio hodžin bubanj. Danas sam ko ova tica. Hajde, neka me sad neko udari!

— Šta ti kaže otac?

— Kaže: alim svakako nećeš postati. A orati možeš i s elifom i bez elifa, zemlja te čeka, nećemo je drugome davati. A ako je dijeliti batine, to mogu i ja, veli.

— Hoćeš li da govorim s ocem, da te povedem u kasabu? Učićeš školu, postaćeš alim.

Rekao sam to i onom nekadašnjem dječaku, sad je u tekiji, derviš. Ali ovaj je drukčiji. Veselog izraza nestalo je s njegova lica, a javila se mržnja. Gledao me trenutak mrko, u bijesnoj nedoumici, pa se naglo sagnuo i uzeo kamen s puta.

— Eno oca — rekao je prijeteci. — Ore. Hajde, pođi da mu to kažeš, ako smiješ.

Možda bi zaista udario. Ili bi plačući pobjegao u brdo. Bio je pametniji od onog drugog dječaka.

— Neću — rekao sam pomirljivo. — Niko te ne može natjerati. A možda je i bolje da ostaneš ovdje.

Stajao je zbunjen, ali nije ispuštao kamen iz ruke.

Pošao sam i osvrnuo se nekoliko puta. Nije se micao s onog mjesta, prepreka između oca i moje ponude, uplašen i nepovjerljiv. Tek kad sam se udaljio, kad nije imao razloga da se boji, bacio je kamen daleko u žito i potrčao prema ocu.

Vratio sam se tmuran.

Mala žena je otvorila kapiju, i tobože sakrivajući lice jašmakom, uputila me u bašču, tamo su, veli, tri luda hvataju jednog bijesnog, pa mogu da odem, ako hoću, a mogu i da sačekam ovdje a ona će javiti Hasanu, i reći će mi šta kaže, ako bude išta kazao, jer danas nije razgovorljiv.

Idem tamo, rekao sam, a žena je zatvorila kapiju i otišla u kuću.

U velikoj bašči iza kuće, na slobodnom travnom prostoru okruženom šljivikom, dva Hasanova momka hvatala su mladog ždrijepca. Hasan je stajao kraj ograde, s unutrašnje strane, i mirno gledao, čuteći, ili ih podstičući kratkim uzvicima i psovkama.

Nisam ušao u to travno borilište, u kome je busenje zemlje letjelo ispod kopita poludivljeg konja.

Prilazili su mu naizmjenice jedan i drugi momak, stariji, nizak i snažan, i mlađi, visok i vitak. Bilo je čudno što ga nisu hvatali zajedno, savladali bi ga lakše, i čudno je što je Hasan čutao, puštajući ih da se muče.

Ždrijebac, crne i sjajne dlake, jakih sapi, žilavih nogu i tankih članaka, stajao je nasred bašče, naljučen, raširenih ružičastih nozdrva, izdreljenih bionjača, trepereći u lakim drhtajima što su mu nabirali čvrstu kožu kao sitni talasi.

Stariji momak, uvučene glave u široka ramena, sav napregnut, prilazio mu je sa strane, ne pokušavajući da ga umiri glasom ili pokretom, pristajući da budu neprijatelji, i iznenada skočio, nastojeći da se dočepa vrata i grive, siguran u svoju snagu. Konj je stajao prividno miran, i odjednom se okrenuo uokrug, strelovitom kretanjem, ali čovjek kao da je to očekivao, izmakao se i bacio se s druge strane, uhvativši se za dugu grivu. Konj je zastao, iznenađen, a onda počeo da ga vuče, nastojeći da se oslobodi, ali je zagrljaj čvrst, i jake ruke ne puštaju vitki vrat. Izgledalo je da će ga savladati, ličilo je na čudu kako ljudska snaga može da ukroti ovaj čvor napetih mišica, stajali su ukopani, kao da su premoreni, kao da nemaju mogućnosti da se razdvoje, kao da ne znaju šta treba dalje da čine. A onda je životinja iznenadnim trzajem odbacila čovjeka daleko od sebe.

To se desilo i mlađem. On je prilazio konju opreznije, lukavije, pokušavajući da ga prevari otvorenim dlanom, čak i ljubaznim licem, na kome je lebdio besmislen smiješak, ali kad je došao nadohvat ruke, konj se zavrteo u krug i odbacio ga tijelom.

Hasan je dobacio ružnu riječ, mlađi se nasmijao, stariji opsovao ovu divlju mrcinu.

— Ti si mrcina — rekao mu je Hasan.

Gledao sam kako mirno prati ovu borbu, kao rvanje, kao dvoboj, i nije mu važno da konja uhvate, iako je kovač čekao s ove strane ograde, kao i ja, već da vidi kako pokušavaju i ne uspijevaju, i ne pomaže im savjetom niti prekida ovu opasnu igru. Ali me više začudilo što je neobičajeno ozbiljan, čak i tmuran, nezadovoljan nečim, ali ne vjerujem da je zbog nespretnosti momaka. Čudno je i što je puštao da sve ovo suviše dugo traje, ličilo je na nepotrebnu surovost, koja je među njima možda obična, ali je meni izgledala bez ikakve svrhe. A to ponašanje mijenjalo je i sliku koju sam stvorio o njemu. Nije blag ni vedar, kao što sam zamišljao, ili je takav kad je sa sebi jednakima, a sa momcima je kao i drugi. Ali i kad me primijetio, kratko me pozdravivši, nije se izmijenio. Nije im skratio muke, a ni oni se nisu bunili.

Srećom, konj je pogodio starijeg momka u stegno, i on mu je vratio strašnim udarcem u rebra.

— Lud si ko i on! Izlazite! — viknuo je Hasan, a čovjek je bez riječi othramao izvan domašaja životinje.

Sačekao je da se izmaknu u stranu i stanu uz ogradu, I polako pošao prema konju, obilazeći ga u krugu, prilazeći s glave, uporno mijenjajući položaj, ne žureći, ne čineći usplahirene pokrete, ne nastojeći da ga prevari, sve dok konj nije stao, umiren nečim, možda Hasanovim ujednačenim kretanjem, možda njegovim tihim nejasnim riječima što su se čule kao neprestano žuborenje, možda njegovim upornim pogledom, ili odsustvom straha i bijesa, i sačekao da mu čovjek priđe, još na izgled nepovjerljiv, frkćući širokim nozdrvama, ali je Hasan već bio kraj njega, i još ga umirujući tihim šaputanjem, pružio ruku prema čelu i počeo da ga miluje, i opet bez žurbe, bez nestrpljenja, kao da i ne primjećuje da konj odmahuje glavom, polako vraćajući dlan na njušku, na čelo, na vrat, pa ga uhvatio za grivu i poveo prema ogradi.

— Evo — rekao je momcima. — Sad ćete valjda moći.

I prišao mi.

— Jesi li dugo čekao? Drago mi je što si došao. Hajdemo u kuću.

— Nisi raspoložen danas.

— Bivao sam i gori.

— Hoćeš li da odem, ako smetam?

— Ne, zašto? Ja bih potražio tebe, da nisi došao.

— Jesu li te momci naljutili?

— Jesu. Želio sam da jedan pogine.

Ništa nisam odgovorio.

On se nasmijao:

— Pravi derviški odgovor: ćutanje. Da, nakrivo sam nasaden, i govorim koješta. Oprosti.

Rekao sam: da odem, a želio sam da me zadrži, ne bih mogao, ne bih smio na sokak, ni jutros nisam lutao bez razloga, htio sam da ga vidim, bila mi je potrebna njegova mirna riječ, i neprijetna sigurnost što je stišavala oluje oko mene, tako čovjek zaželi da sjedne ponekad pored tihe moćne rijeke i da se uspokoji zbog njene mirne snage i sigurnog toka. A eto, našao sam drugog čovjeka, nepoznatog, bilo mi je žao, osjećao sam se oštećen, i nisam znao šta mogu učiniti dvojica uznemirenih ljudi.

Srećom, on je umio da se svladava, ili njegova vedra priroda nije mogla dugo da izdrži bijes, i postajao je sve više onaj koga tražim.

Uveo me u veliku sobu, s prozorima na cijeloj prednjoj strani, polovina neba nudila se pogledu, neskrivena, iznenadilo me prostranstvo te ljetne odaje, sa minderlucima, levhama, izrezbarenim dolafima, sa mnoštvom ćilima, čitavo jedno zaprašeno bogatstvo, raskoš o kojoj niko ne vodi računa. Kao on, mislio sam. Volio sam red, strog, derviški, svaka stvar treba da ima svoje mjesto, kao i sve u svijetu, čovjek mora da stvara red, da se ne izbezumi. Začudo, nije mi smetala ova nemarnost, ličila je na nesitničavu slobodu da se čovjek koristi stvarima, ne služeći im i ne poštujući ih suviše. Iako to ja ne bih mogao.

Smijao se, sklanjajući mintan, čizme, oružje, kako se navikao na nered po hanovima, pa primijeti tek kad pogleda tuđim očima, kad neko dođe. A ja sam siguran da je takav oduvijek, to je dio njegove prirode, neodgovorne i razbarušene. I rekao sam mu to, u šali, da je baš to lijepo kod njega, a sigurno je bio uvijek isti. Prihvatio je šalu, sa smijehom: tačno, uvijek je bio nemaran, iako ponekad poštuje red koji drugi znaju da stvore, ali sam ne osjeća potrebu za njim, ne misli o tome više. Jednom u životu se čak i trudio, vršeći nasilje nad sobom, uzalud. Kao da je u neprijateljstvu sa stvarima, ili ga ne poštuju, odbijaju da mu se podvrgnu, nema smisla za vlast ni nad čim. U stvari, reda se malo i plaši, red je konačnost, tvrdi zakon, umanjivanje broja mogućih životnih oblika, lažno uvjerenje da vladamo životom, a život se sve više otima, sve nam više izmiče što ga više stežemo.

Bilo je sasvim neobično kako je ovaj grubo malopredašnji džambas lako uskakao u razgovor koji ne priliči njegovom današnjem zanimanju, ali ja sam ga prihvatio sa zadovoljstvom. Upitao sam:

— A kako treba živjeti? Bez reda, bez cilja, bez svjesnih namjera koje nastojimo da ostvarimo?

— Ne znam. Dobro bi bilo kad bismo mogli odrediti cilj i namjere i stvoriti pravila za sve životne prilike, da uspostavimo zamišljen red. I, ako je izmisliti opšte propise, gledajući iznad

glava ljudi, u nebo i vječnost. A pokušaj da ih primijeniš a žive ljude, koje poznaješ i možda voliš, a da ih ne povrijediš. Teško ćeš uspjeti.

— Zar Kur-an ne određuje sve odnose među ljudima? Suštinu propisa možemo primijeniti na svaki pojedini slučaj.

— Misliš? Onda mi riješi ovu zagonetku. Nije rijetka, nije neobična, nije daleka od nas. Susrešćemo se s njom kad god hoćemo da otvorimo oči. Žive, recimo, muž i žena, i žive u ljubavi, na izgled. Ili čekaj, da govorimo o ljudima koje znamo, biće lakše. Da pretpostavimo da su to ovo dvoje koje si vidio, žena koja ti je otvorila vrata, i onaj stariji momak, Fazlija, njen muž. Žive kod mene, u dvorišnoj kući, nije im loše, on putuje sa mnom, zarađuje više nego što im je potrebno, donosi joj poklone s puta, i uživa u njenoj radosti, a ona zna da se raduje, kao dijete. Smiješan je, nespretan, jak kao bivo, pomalo djetinjast, ali neobično pažljiv prema njoj. Voli je, propao bi bez nje. Mene pomalo potkrada, zbog žene, ali voli i mene, poginuo bi da me odbrani. Drago mi je bilo što se slažu, pobjegao bih od muža i žene koji se kolju. Stalo mi je do njih, jer sam i ja pomogao da se nađu, a malo sam ih i zavolio. I sad mislim ovako: šta bi se desilo kad bi žena našla drugog muškarca i krišom mu poklanjala ono što je muževljevo i po božjim i po ljudskim propisima? Šta bi trebalo učiniti kad bi se to desilo?

— Je li se desilo?

— Desilo se. Vidio si i njega, onaj mlađi. Muž ne zna. Kur-an kaže: kamenovati preljubnicu. Ali priznaćeš, to je zastarjelo. A šta da uradim? Da kažem mužu? Da njoj zaprijetim? Da otjeram mladića? Sve to ne bi pomoglo.

— Ni grijeh ne možeš gledati mirno.

— Teže je spriječiti ga. Nju vole obojica, ona se boji muža, a voli mladića. I on je kod mene, malo je lukav ali pametan, toliko vješt u poslovima da se bojim za njegovo poštenje, ali mi je potreban. Stanuje ovdje, s njima, muž ga je sam doveo, to mu je daleki rođak. Muž je dobričina, ništa ne sumnja, vjeruje ljudima, i uživa u svojoj sreći; žena ne želi ništa da mijenja, boji se da sve ne pokvari; mladić čuti, ali neće da ode. Mogao bih da ga smjestim u drugu kuću, ona bi otišla i tamo, sama mi je rekla, i bilo bi gore. Mogao bih da ga pošaljem u drugo mjesto, ona bi otišla za njim. Ma šta da se izmijeni u ovome što je sad, ne bi valjalo. Muž bi ubio i nju i njega, kad bi saznao, jer je, budala, vezao svoj život za nju. Njih dvoje krađu svoju sreću, i misle da imaju pravo na nju, ne usuđujući se da je učine ljepšom. I nije im lako, ni njoj, jer mora da bude žena čovjeku koga ne voli, ni mladiću, jer je prepušta drugome svako veče. Mužu je najlakše, jer ništa ne zna, i za njega ništa ne postoji, a mi mislimo da je on najviše oštećen. Na nju on više i nema prava, održava ga samo njen strah. A ja čekam, puštam da sve traje, ne smijem ništa da učinim, toliko je sve rovito, pokidao bih tanke konce što ih drže zajedno, ubrzao bih nesreću što visi nad njima. Eto sad, nađi kakvo hoćeš pravilo, riješi mi to, uspostavi red! Ali da ih ne uništiš. Jer onda nisi ništa učinio.

— To se može završiti samo nesrećom, sam kažeš.

— Bojim se. Ali neću da je požurujem.

— Govoriš o posljedicama a ne o uzrocima, govoriš o nemoći propisa kad se nešto desi, a ne o grijehu ljudi što ga se ne drže.

— Život je širi od svakog propisa. Moral je zamisao, a život je ono što biva. Kako da ga uklopimo u zamisao a da ga ne oštetimo? Više je štete nanoseno životu zbog sprečavanja grijeha, nego zbog grijeha.

— Onda da živimo u grijehu?

— Ne. Ali ni zabrane ništa ne pomažu. Stvaraju licemjere i duhovne bogalje.

— I šta treba da činimo?

— Ne znam.

Nasmijao se, kao da mu je drago što ne zna.

Ušla je žena, unijela šerbe.

Uplašio sam se da će Hasan početi razgovor s njom, suviše je otvoren i nagao da bi sakrio ono što misli. Srećom, i čudom, nije rekao ništa, gledao je u nju s jedva vidljivim osmijehom, nimalo zlobnim, čak i s nekom podsmješljivom blagonaklonošću, kao što se gleda drago stvorenje, ili dijete.

— Gledaš je kao da si na njenoj strani — rekao sam kad je izašla.

— Da, na njenoj sam strani. Žena je uvijek zanimljiva kad je zaljubljena, tada je pametnija, odlučnija, ljupkija nego ikad. Muškarac je rastresen, ili grub, ili nerazmišljen, ili plačljivo nježan. Ali sam i na njihovoj strani, na strani obojice. Neka ih đavo nosi!

Žalio sam ga u tom času, i zavidio mu. Ne mnogo ni jedno ni drugo. Žalio ga što je svjesno razrušio u sebi cjelovit i siguran način mlšljenja kojim je mogao da posluži vjeri, a zavidio mu zbog nejasne slobode koju sam samo nazirao. Nije bila moja, protivna je meni, a opet je ličila na lakše disanje. I mislim tako zbog njega, činim ustupke, jer ne mogu sebi da sakrijem, drago mi je što ga vidim, drag mi je njegov laki prozračni smiješak što se rascvjetava sam od sebe, drago mi je njegovo vjetrovima opaljeno lice na kome blistaju modre oči, prijatna mi je vedrina što ga okružuje kao svjetlost, možda čak i lakomislenost koja ne obavezuje. U neobičnom odijelu, plavim čakširama i žutim čizmama od jareće kože, u bijeloj košulji sa širokim rukavima i sa čerkeskom kapom na glavi, čist kao bjelutak, širokih ramena, snažnih prsa što su se trokutom zdrave tamnine pokazivala iz proreza košulje, ličio je na hajdučkog starješinu kad se odmara kod sigurnih jataka, na veselog pustahiju koji se ne plaši ni sebe ni drugog, na jelena, na rascvjetalo drvo, na nezauzdani vjetar. Uzalud pokušavam da ga vidim drukčijeg, da ga vratim na početak. I pretjerujem, suprotstavljajući ga sebi.

Nekad je bio što i ja, ili sličan meni. Nešto se desilo, nekad, jednom, zato je izmijenio svoj životni put, i sebe. Zamišljam šejha Ahmeda Nurudina tako preobraženog, kako putuje drumovima, šenluči po hanovima, kroti divlje konje, psuje, govori o ženama, i ne uspijevam da domislim, smiješno mi, nemoguće, morao bih drugi put da se rodim i da ništa ne saznam od ovoga što znam. Zaželio sam da ga upitam, možda zato što i ja slutim promjenu u sebi, ne ovakvu, slutim i bojim se, a ne znam kako da to učinim, izgledalo bi sasvim čudno, on ne vidi put moje misli i opravdanost moje radoznalosti.

Pošao sam stranputicom:

— Jesi li zadovoljan svojim poslom?

— Jesam.

Pa se nasmijao i veselo mi gledajući u oči, rekao bez okolišenja:

— Priznaj da nisi to htio da pitaš.

— Pogađaš tuđe misli, kao sihirbaz.

Čekao je, osmjehnut, oslobađajući me obzira otvorenosću i vedrim izgledom koji ohrabruje. Iskoristio sam tu povoljnu priliku, priliku za sebe, on ih nudi drugima uvijek:

— Nekad si mislio kao i ja, ili slično kao ja, kao mi. Nije lako izmijeniti se, treba odbaciti sve što si bio, što si naučio, na što si se navikao. A ti si se izmijenio, potpuno. To je kao da si ponovo učio da hodaš, da progovaraš prve riječi, da stičeš osnovne navike. Razlog je morao biti veoma važan.

Posmatrao me trenutak s čudnom pažnjom, kao da sam ga vratio u prošlost ili u neku zaboravljenu muku, ali se taj napregnuti izraz ubrzo ublažio. Potvrdio je mirno:

— Da, izmijenio sam se. Vjerovao sam u sve što i ti, kao i ti, možda i tvrđe. A onda mi je rekao Talib-efendija, u Smirni: »Kad vidiš da mlad čovjek stremlje u nebo, uhvati ga za nogu i svuci na zemlju«. I svukao me na zemlju. — Određen si da živiš ovdje — izgrdio me — e pa živi! I živi što ljepše, ali tako da te nije stid. I radije pristani da te Bog pita: zašto nisi to učinio? Nego: zašto si to učinio?

— I šta si sad?

— Skitnica na širokim drumovima na kojima susrećem dobre i rđave ljude, sa istim brigama i nevoljama kao i ovdje, sa istim radostima zbog male sreće, kao i svugdje.

— Šta bi bilo kad bi svi pošli tvojim putem?

— Svijet bi bio srećniji. Možda.

Zatvarao je krug razgovora.

— I sad te se ništa ne tiče. Je li to sve što si postigao?

— Nisam ni to.

Sjedim i razgovaram, sa sve manje pažnje, sa sve manje zanimanja, očekivao sam mnogo od njegove ispovijesti, a nisam dobio ništa. Njegov slučaj je usamljen. Pomalo je čudak, ili pametan čovjek koji krije svoje razloge, ili nesrećnik koji se brani prkosom, a za to je potrebno biti suviše slab ili suviše jak, a ja nisam ni jedno ni drugo. Svijet nas drži čvrstim vezama, kako ih raskinuti? I zašto? I na koji se način može živjeti bez vjerovanja što je za čovjeka priraslo kao koža, koje je ti? Kako možeš bez sebe?

A onda sam se sjetio brata, sjetio sam se kuda sam pošao. Sjetio sam se da ne smijem ostati sam.

— Došao sam da ti zahvalim na poklonu.

— Volio bih da si došao bez razloga. Da porazgovaramo ni o čemu, ni zbog čega.

— Odavno nisam bio tako uzbuđen kao sinoć. Dobri ljudi su sreća na ovome svijetu.

Bila je to ljubaznost koja ne obavezuje ni onoga ko je kaže ni onoga ko je čuje. Ali sam se sjetio sinoćnje večeri i učinilo mi se da zaista tako mislim, i da je malo što sam rekao. Osjećao sam želju da kažem više, da zadovoljim neku svoju potrebu što je rasla, da se ispunim nježnošću i toplinom. Uzalud je Hasan u smijehu pokušavao da me zaustavi, to je sad bilo nemoguće. Držao sam se za njega kao za kotvu, bio mi je neophodan baš tada, u tom času, i potrebno je bilo da mi bude drag, i najbolji. Rekao sam da ću još sutra, možda i danas, učiniti za brata sve što mogu. Vjerujem da sam u pravu, i tražiću pravdu dokle mognem da stignem. Možda neće biti lako, kao što mislim, možda će biti i teškoća (već ih osjećam: jutros muslim nije htio da me primi, drsko su rekli da ga nema iako je preda mnom ušao u muslimat), možda ću biti sam i ugrožen, i eto, zato sam i došao danas do njega, osjećam da mi je blizak, i ništa ne tražeći, osim ljudske riječi, htio sam da mu to kažem, zbog sebe.

Istina je bila to što sam rekao, neka neobična unutarnja istina, koja me i dovukla ovamo, iako sam je i sebi izrekao tek tada, pred njim. Kao da sam polazio na pogibeljan put, u opasnu bitku, gledao sam u jedinog prijatelja, koji se pojavio sa nesrećom, da ne bude potpuna, i mada mi ništa ne može pomoći, niti treba, neka duboka a nesaznana strepnja me vukla da ga sačuvam. Možda mi je tek tada, pred tim sabranim čovjekom što me slušao stišan, privučen ozbiljnošću mog glasa i skrivenom tjeskobom koju je mogao da nasluti, možda mi je tek tada, velim, potpuno došla do svijesti praznina koju sam jutros osjećao pred muslimatom, dok sam začuđeno slušao sejmene kako mi mirno saopštavaju laži. Bio sam ponižen, ali nisam imao snage da osjetim uvredu. Bio sam zaprepašten saznanjem da su brata i mene nepovratno vezali osudom. Morao sam da spašavam sebe, spašavajući njega. Ali nisam mogao da sakrijem pred samim sobom ledenu pustoš što me zapahnula. Znao sam, nisu to jedina vrata na koja treba da zakucam, nije to jedini čovjek koji treba da čuje moj zahtjev, ima ih još, boljih i jačih od ovog siledžije obezumljenog vlašću, a opet sam pretrnuo, naglo onemoćao, kao čovjek koji u noći izgubi put. I to je bio razlog što sam u nastupu povjeravanja i traženja podrške vezivao Hasana za sebe sponama prijateljstva, kopčama ljubavi, iznenađen sam sobom i tom novom potrebom, nerazumnom koliko i snažnom. Uspio sam, učinio sam to najbolje što je moguće, vođen nesvesnim lukavstvom iskrene nemoći, nabujalom čežnjom da zadovoljim neku veliku žed, koja je sigurno odavno postojala, skrivena i gušena. Dugo sam poslije pamtio taj čas i onu silnu ganutost što me obuzela.

Uzbudio sam i njega. Široko otvorene modre oči su gledale kao da me prepoznaju, izdvajaju me iz neke bezličnosti, daju mi crte i lik. Izraz njegove obične, podsmješljive veselosti izmijenio se u uznemirenu napregnutost, a kad je počeo da govori, bio je opet miran i sabran čovjek koji vlada svojim osjećanjima, nadzire ih da ne budu prejako izražena kao kod ljudi koji lako zaboravljaju oduševljenje. Njegov žar je trajniji, nije plamen u kome izgore vrele riječi. I ta misao o njemu je nova. Još danas, još maloprije sam smatrao da je površan, i prazan, iako sam negdje u sebi sigurno mislio drukčije, jer zašto bih baš njemu došao kad mi je bila potrebna ljudska riječ. To ga je branila moja nova ljubav, moje oduševljenje koje sam vezao za njega, plašeci se usamljenosti. Uostalom, svejedno, neka je i površan, neka je lakomislen, neka proćerdava svoju nesvakidašnju pamet kako hoće, ali je dobar čovjek i zna tajnu da bude prijatelj. Ja ne znam, on će mi je otkriti. To je možda molitva pred velikom strepnjom, talisman protiv zlih sila, gatanje pred polazak na hadžiluk patnje.

Ali nikad ne znamo šta izazivamo u drugom čovjeku riječju koja za nas ima sasvim određeno značenje i zadovoljava samo našu potrebu. Pokrenuo sam u njemu, izgleda, dobro skrivanu želju da se miješa u tuđe živote. Kao da je jedva dočekao moj izliv prijateljstva da mi pruži ruku i pomoć. Riječi mu nisu dovoljne.

— Drago mi je što imaš povjerenja u mene — rekao je spremno. — Pomoći ću ti koliko mogu.

Sve je u njemu odjednom oživjelo, pripremi se na nešto, na čin, na opasnost. Trebalo ga je zaustaviti.

— Ne tražim pomoć. Mislim da nije ni potrebno.

— Pomoć nikad nije suvišna, a sad će biti potrebija nego ikad. Moramo ga izvući što prije, i skloniti odavde.

Ustao je, nemiran, ustremljen nada mnom, oči su mu sijale zlom vatrom. Šta sam probudio u njemu?

Nisam očekivao ni ovu ponudu ni ovu brzinu u odlučivanju, do kraja života upoznavaću ljude a nikad ih upoznati neću, uvijek će me zbunjivati neobjašnjivošću postupaka. Razmišljao sam trenutak, zatečen, uplašen ovom naglošću, u opasnosti da budem uvučen u ružan poduhvat. Odbio sam, ne kazujući pravi razlog, i ne znajući ga tačno.

— Onda bi ostao kriv.

— Ostao bi u životu! Važno je spasti čovjeka.

— Ja spašavam više: pravdu.

— Stradaćete i ti, i on i pravda.

— Ako je određeno da bude tako, onda je to božja volja.

Te moje smirene riječi mogle su biti tužne, gorke, bespomoćne, ali su bile iskrene. Ništa mi drugo nije ostalo. Ne znam zašto su ga toliko izazvale, kao da su bile blato koje sam mu bacio u lice. Možda zato što sam zaustavio njegov polet, spriječio ga da bude plemenit. Vatra se zapalila negdje u njemu, drukčija nego maločas, izravnija, bliža, oči su gorjele užarenim bljeskom, uz obraze se pelo gusto crvenilo, lijevom rukom je uhvatio desnu, kao da je sprečava u zamahu. Rijetko sam kad vidio takvu snagu uzbuđenja i takav bijes. Očekivao sam ispad, prasak, psovku. Za čudo, nije viknuo, a više bih volio, govorio je muklo, neprirodno tiho, stežući glasnice, postavši odjednom toliko uznemiren da mu se i lik izmijenio. Prvi put sam čuo da govori vrelo, onako kako je u ljutini mislio, ne ublažavajući teške riječi ni uvrede.

Slušao sam zaprepašten:

— O jadni dervišu! Može li se ikad desiti da ne mislite derviški? Djelovanje po određenju, određivanje po božjoj volji, spašavanje pravde i svijeta! Kako se ne ugušite od tih velikih riječi! Zar ne može nešto da se učini i po ljudskoj volji, i bez spašavanja svijeta? Ostavi svijet na miru, ako Boga znaš, biće srećniji bez te vaše brige. Učini nešto za čovjeka kome znaš ime i prezime, koji ti je slučajno i brat, da ne propadne ni kriv ni dužan u ime te pravde koju braniš. Kad bi smrt tvoga brata bila zaloga za sutrašnji raj ostalih, pa dobro, neka umre, skupio bi mnoge nevolje. Ali neće, sve će ostati kao što je bilo.

— Onda Bog tako hoće.

— Imaš li neku drugu riječ, ljudskiju?

— Nemam. I ne treba mi.

Prišao je prozoru, zagledao se u polovinu neba nad kasabom i nad brdima što su je okružavala, kao da na toj širokoj čistini traži odgovor ili smirenje, a onda počeo da više nekome u dvorište, pitajući da li je konj potkovan, i da požuri po svirače.

Uzalud, teško ga upoznajem. Čim vidim jednu stranu, odmah iskrsne druga, nepoznata, i ne znam koja je prava.

Kad se okrenuo, bio je opet miran, ali mu osmijeh nije vedar kao ranije.

— Oprosti — rekao je pokušavajući da bude veseo — bio sam grub i glup. To je dželepčijski način. Dobro da nisam počeo i da psujem.

— Svejedno. To sad nije važno.

— A možda i nemam pravo. Možda je tvoj način korisniji. Bolje se držati nebeskih mjera nego običnih, ovdašnjih. Neuspjesi te ne uznemiruju, uvijek računaš na beskrajno vrijeme, opravdanje je u razlozima izvan tebe. Lični gubitak postaje manje važan. I bol. I čovjek. I današnji dan. Sve se produžava na trajanje, bezlično i ogromno, pospano tromo i svečano ravnodušno. Kao more: ne može da žali bezbrojne smrti što se u njemu neprestano dešavaju.

Ćutao sam. Šta sam imao da kažem? Te uznemirene riječi su otkrivale nesigurnost i nedoumice kojima se ne može naći kraj. Šta da osporavam ili odobravam, kad ni on ne zna na čemu je? Samo sumnja. Ja ne sumnjam. Zaista mislim da je božja volja vrhovni zakon, da je vječnost mjera našeg djelovanja i da je vjera važnija od čovjeka. Jest, more postoji oduvijek i zauvijek, i ne može se uzburkati zbog svake sićušne smrti. On je to rekao, gorko, sa drugim smislom, ne vjerujući. A ja bih želio da se uzdignem do te misli, i kad je moja sreća u pitanju.

Nisam htio da objašnjavam, ne bi shvatio, jer misli drukčije nego ja, da bratovo oslobođenje pripremljenim bjekstvom ili podmićivanjem ne mogu prihvatiti, jer još vjerujem u pravdu. Kad bih se uvjerio da nema pravde u ovom mome svijetu, ostalo bi mi da se ubijem, ili da se okrenem protiv tog svijeta, koji više ne bi bio moj. Hasan bi opet rekao da je to derviški način mišljenja, slijepa zagnjurenost u pravilo, zato ništa ne govorim, ali ne znam kako bi čovjek mogao drukčije da živi.

Ili može?

Gledao sam u ispupalu granu pod otvorenim prozorom. Trebalo je da odem.

— Proljeće — rekao sam.

Kao da on ne zna. Sigurno ne zna ovako kao ja. Nisam se sjetio da mu je mogla biti čudna ova moja riječ. Kao da je prekidalala razgovor, i misao, a nije.

Sjetio sam se kako se bijelo i ružičasto obilje ponavljalo u beskraj, jutros, nekad, bilo je mnogo svijetlih sjenki ispod stabala, mirisala je razbuđena zemlja, a ja sam mislio kako bi bilo lijepo krenuti u svijet sa derviškim keškulom u ruci, vođen jednim jedinim suncem i ma kojom rijekom, ma kojom stazom, bez ijedne druge želje osim da ne budem nigdje, da se ne vezujem nizašto, da sa svakim jutrom vidim drugi kraj, sa svakom noći da legnem na drugi ležaj, da nemam obaveza ni žaljenja ni sjećanja, da puštam mržnji na volju tek kad odem i kad postane besmislena, da udaljim svijet od sebe prolazeći ga. Ali ne, nisam to mislio, pripisao sam sebi želju koju je Hasan maločas izrekao, učinila mi se toliko lijepa, toliko rješavajuća, da sam je prisvojio, i cio jedan trenutak mislio da je moja. Čak sam je obilježio u sebi njegovim riječima. Odgovarala je mome jutrošnjem bespuću, i prihvatio sam je naknadno, kao da je bila. A nije bila, znam sigurno.

Ispričao sam Hasanu o susretu sa dječakom, poslije poniženja koje mi je poklonio muselim.

— Zašto si ga zvao? — upitao je Hasan smijući se.

— Izgledao je bistar.

— Bilo ti je teško, bježao si od muke, htio si da zaboraviš kako su te sejmeni otjerali ispred muselimate, i tada, u času velike lične tegobe ti primjećuješ bistre dječake i misliš na buduće branitelje vjere. Je li tako?

— Ako mi je teško, jesam li prestao da budem ono što sam?

Mahao je glavom, nisam znao da li me ismijava ili žali.

— Reci da nije, molim te, reci da ti je brat važniji od svega, reci da ćeš sve poslati do đavola da ga spaseš, znaš da je nevin!

— Učiniću sve što mogu.

— To nije dovoljno. Hajde da učinimo više!

— Hajde da ne govorimo više o tome.

— Dobro. Kako hoćeš. Volio bih da se ne pokaješ.

Bio je uporan. Ne znam zašto je htio da se upusti u opasan i nesiguran posao spašavanja čovjeka koga je jedva i poznavao, bilo je čudno i zato što je protivurječilo svemu što sam znao o njemu. Ali nije lagao, nije nudio samo riječi jer je vidio moju odlučnost da ne pristanem: zaista bi učinio, ne oklijevajući ni časa.

Možda bi neko mogao pomisliti da sam bio dirnut tom njegovom spremnošću da pritekne u pomoć, da sam tu njegovu neobičnu žrtvu dočekao sa suzama u grlu. Ali nisam. Nikako nisam. U početku sam htio da ta njegova ponuda bude lažna, prazna riječ koja ne obavezuje na djelo. Ali kad nisam uspio da je na to svedem, jer je njegova iskrenost bila nesumnjiva, osjetio sam ljutinu i uvrijeđenost. Izgledalo mi je neprilično toliko njegovo zanimanje, neprilično i nametljivo, jer je neprirodno. Nadilazio je moju revnost, ukazivao na nedovoljnost moje brige, nudio svoju žrtvu da ukaže na moju malu ljubav, prigovarao i kažnjavao me. Izmučio me ovaj razgovor, i želio sam samo da se završi, nismo mogli da se razumijemo. Zbunio me neočekivanim zaključkom poslije priče o dječaku, kad je otkrio ono o čemu nisam mislio a što je sigurno istina, ali je smisao svega što je govorio bila pobuna. Iskopavši taj zaključak, zatvorio sam se, postao opsadena tvrđava o koju su strijele uzalud udarale. Nije mi prijatelj, ili je čudan prijatelj koji mi siječe korijenje, potkopava temelje. Nema prijateljstva među ljudima koji drukčije misle.

To gorko saznanje (a bilo mi je potrebno kao vazduh, kao lijek) pomoglo mi je da ga lakše odbijem, i da počnem težak razgovor koji sam stalno odgađao, i stalno mislio na njega.

Mogao sam da ga zamolim i kao prijatelja, imao sam prava na to, ali je moja misao išla drugim putem, onemogućavajući to; mogao sam da kažem kao tuđu poruku, koja me se tobože ne tiče, ali bih se onda mučio da kažem svoju molbu, i sve bi ispalo ružno. Ovako je najbolje: nije mi prijatelj, to je sigurno, i izniječtu tuđi zahtjev od koga ja očekujem korist. Možda zato nisam ni pokazao maločas da sam ljut, jer bih ga okrenuo protiv sebe i umanjio izgled na uspjeh.

Rekao sam, spremajući se da pođem, kao da sam se slučajno sjetio, da sam bio kod njegove sestre, pozvala me (znam, dodao je, i tako me upozorio da moram reći više nego što mi je možda korisno), i zamolila me da mu kažem da će ga otac lišiti nasljedstva (znam i to,

nasmijao se Hasan), i da bi bilo najbolje da se sam odrekne, zbog svijeta, pred kadijom, da bude manje bruke.

— Za koga manje bruke?

— Ne znam.

— Neću da se odreknem. Neka čine što im je drago.

— Možda je tako najbolje.

Uzalud je kriti, uzdao sam se da će mi pomoći, meni i mome bratu, posredovanje u ovom ružnom poslu. Kad je odbio, učinilo mi se da je grub i tvrdoglav, i stalo me velikog napora da ga podržim u odluci. Teško je bilo, riječ mi je grizla grlo kao otrov, a nisam mogao da učinim drukčije: ne bih sebi oprostio da je primijetio moju igru. Krivo sam počeo, sve sam zapleo, trebalo je reći jednostavno, kao čovjek čovjeku, ne bi bila nikakva sramota ni da me odbio, ali sad sam sve pokvario. Prilika koju sam dugo čekao, nepovratno se gubila, a ja sam stajao nemoćan.

Ali baš tada, kad sam izgubio svaku nadu, kad sam pomislio da je ova posjeta besmislena, on se sjetio:

— Ako se odreknem nasljedstva, da li bi moj zet, kadija, pomogao tvome bratu?

— Ne znam, nisam o tome mislio.

— Hajde da učinimo tako! Neka ti pomogne, i odreći ću se svega. Sa munare ću vikati ako treba. Svejedno mi je uostalom, ostaviće me bez ičega i ovako i onako.

— Mogao bi povesti parnicu. Ti si prvi nasljednik, nisi uvrijedio porodicu, otac je bolestan, lako je dokazati da sve čini pod nečijim pritiskom.

— Znam.

Naprezao sam se da to kažem, s mukom se prisiljavao da budem pošten, već drugi put. Htio sam da mu budem ravan, htio sam docnije, kad se sjetim njegove velikodušnosti, da imam odgovor sam sebi: učinio sam što sam morao, na svoju štetu, nisam ga prevario, neka sam odlučiti.

— Znam — rekao je — učinimo sad ovako. I zet se boji parnice, on nije glup već nepošten. I gramziv, srećom. Možda će i pomoći, jer mu je više stalo do imanja nego do sitnog nepoznatog pisara. Oslonimo se na ljudske poroke, kad ne možemo drukčije.

— Poklanjaš suviše. A ne mogu ti ničim vratiti nego zahvalnošću.

Nasmijao se, i odmah umanjio svoj dar:

— Ne poklanjam mnogo, svakako bi bilo njihovo. Ko bi se vukao po sudovima!

Sad sam mogao da ga odvrćam koliko god mi je bila volja, ne bi odustao. Ali nisam više htio da se igram sa sudbinom.

Zahvalio sam i počeo da se opraštam. Vratilo mi se dobro raspoloženje, i nada, pobijedio me svojom neuračunljivom velikodušnošću. Srećom, svega se odrekao sam, nije mi objesio o vrat svoju žrtvu, nije me opteretio zahvalnošću, i nije mi više neprijatelj. (Sve je mogao da bude u tim prvim danima, ništa još nije postao određeno, određivao sam se prema trenucima, kao u prvoj nesigurnoj ljubavi, lako je mogla da se preokrene i u mržnju.)

— Šteta što si derviš — rekao je iznenada, nasmijavši se glasno. — Pozvao bih te na veselje, doći će mi prijatelji.

I dodao lukavo otvoreno:

— Ne krijem, jer ćeš sutra svakako doznati.

— Ne voliš red?

— Da, ne volim red. Znam, grdićeš me, ali, »vama vaši poslovi, meni moji«. Nije važno što ne činimo dobro, važno je da ne činimo zlo. A ovo nije zlo.

Šalio se i s Kur-anom, ali bez zlobe i bez ruganja. Nije volio red, nije volio svetinje, bio je ravnodušan prema njima.

Odjednom se njegov veseli glas naglo prekinuo. Razvučene usne su se skupile u zgrčenu kružnicu, a lice, preplanulo od vjetrova, probilo je jedva vidljivo bljedilo. Pogledao sam kroz prozor, za njegovim očima: vitka Dubrovkinja i njen muž ušli su u dvorište.

— Jesu li i oni došli na veselje?

— Šta? Ne, nisu.

Trajalo je samo trenutak, to njegovo gubljenje vlasti nad sobom, i uzbuđenje koje ga je savladalo. Oči su mu zastale među širokim otvorima kapaka, ruke se zbunile. Samo trenutak, i sve je prošlo, kao da nije ni bilo. Vratio mu se osmijeh, i opet je bio siguran, i neuzbuđeno vedar, mirno radostan što su mu došli prijatelji. Ali ga je uzbuđenje još držalo, ma da mu je izgled smiren. Znao sam po tome što me više nije vidio, što za njega nisam postojao. Nije bio neljubazan, nije gledao mimo mene, rekao je da opet navratim,

napomenuo mi da odem do njegove sestre, sve je na izgled bilo obično, ali njegova misao nije sa mnom: dole je, na dvorištu, uz ženu što mu je išla u posjetu. Krenuli smo im u susret, sreli se na vratima, pozdravljajući se pogledao sam krišom i letimice u njeno lice, nije mi se učinila naročito lijepa ovako iz blizine, obrazi su joj mršavi i blijedi, oči sa tragovima vatre od neke bolesti ili tuge, ali ima nešto u izrazu lica što ostaje u sjećanju, i prošao sam kroz oblak lakog mirisa, udaljio se sa mišlju o nerješivosti svega među njima. Zato je s onakvim zanimanjem govorio o onoj ženi iz dvorišta i o dvojici momaka! Je li to i njegova muka, je li to i njegov bezizlaz? Da nije zaljubljen, sve bi lakše i jednostavnije bilo, ali njegovo naglo bljedilo ne vara. Zna li ona? Zna li njen muž, dobrodušan Latinin što se poklonio preda mnom duboko, sa ugodnim smiješkom nezlobiva čovjeka, troma u svemu. Sigurno ne zna, njega strast ne raspinje. On ne bi ubio, i kad bi znao. Žena zna, žene uvijek znaju, makar ništa ne bilo rečeno, i prije će pomisliti da jest nego da nije. Šta se dešava među njima, nekazano, ili izmučano, između muža koji ih odvaja prisustvom i podstiče nesumnjanjem, uvijek spreman da prebrodi njihove opasne ćutnje veselim pričanjem ni o čemu? Kakav je bijes okušane ili neutažene želje među to dvoje mladih ljudi, kakva omađijanost koja se, samo mislima hranjena, može razviti u opasan zanos. Ili je samo Hasan uhvaćen, zbog njenog lelujavog stasa vitke trske i tihe vedrine sjajnih očiju koje je obilježila bolest. Zar se zato izdvojio, da se ovako nepovratno zaplete u strast što se ne troši i ne može da nestane? Misli na nju, mjesecima razdvojen, susreće je kad se vrati, uljepšanu željama s dalekih puteva, upija žednim očima da je zapamti i ponese na nova putovanja. Gdje će se zatvoriti taj krug u kome se strast hrani a ne troši?

Zaboravio je na mene sad, ako je ikad mogao da misli, istisnula me ona odavno, i mene i sve ostalo što nije ona; i ako sam je mrzio u tom času, bilo je to zato što su njena kadifena haljina do tala i njena djevojačka puna usta i zreli mazni glas važniji od mene i moje muke. Potisnula me do nepostojanja, uništila mi oslonac, koji nije ni postojao, ali bih volio da varka nije otkrivena.

Opet sam sam.

Možda je i najbolje tako, ne očekuješ pomoć i ne bojiš se izdaje. Sam. Učiniću sve što mogu, ne uzdajući se u podršku koje nema, i onda je moje sve što postignem, i zlo i dobro.

Prošao sam pored džamije na čošku Hasanova sokaka, prošao pored medrese što se nije vidjela iza zida, prošao nanulđijski sokak, došao do kožara, iščilio je Latinkin miris, blijedila je misao o Hasanu, koračao mimo zanatlijskih radnji i zanačija što su mirno radili svoj posao, počinjala je granica moje vlastite brige i puta u nepoznato. Ali zašto u nepoznato? Nisam sumnjao da ću uspjeti, nisam smio da sumnjam, jer ne bih imao snage da učinim ni korak dalje. A morao sam, to je bilo pitanje moga života, ili nečeg još važnijeg. Čeznuo sam za mirom u tom času, išao pognute glave pored čefenaka, klonulo umoran, osjećao miris kože i johove kore, umoran, gledao okrugli kamen kaldrme pred sobom i noge prolaznika, umoran, bez trunka snage, željan zatvorene sobe i dugog mrtvačkog sna, kao davljenik, iza zaključanih vrata, zatvorenih prozora, kao bolesnik. Ali ta slabost, i taj strah pred neslućenim teškoćama, ta želja da se legne i umre, da se odustane i primi sudbina, ne smiju sada da me zaustave. Nikakav zamor ni klonulost ne mogu me spriječiti da izvršim obavezu. Gonila me moja preostala seljačka upornost i nemilosrdno jasna misao o potrebi da se branim. Moram. Idi naprijed, poslije umri.

Odakle samo strah i predosjećanje prijetećih nevolja, kad me moje iskustvo nije moglo upozoriti?

Kad sam čuo topot konjskih kopita po kaldrmi, digao sam oči i vidio dva naoružana sejmena na konjima, jašu uporedo, ne sklanjajući se nikome. U uskom sokaku prolaznici su se stiskali uz čefenke i zidove da ih ne odgurnu konjske sapi i ne zakače oštre bakračlije. Jahali su polako, i svijet je stizao da se skloni, bez riječi, i da sačeka dok oni prođu. Nisu htjeli da ikog okrznu namjerno, ali nisu ni ustupali. Gotovo da nisu ni vidjeli nikoga.

Mislio sam, da li da uđem u neku radnju i tako ih propustim, ili da stanem uza zid, kao svi ostali. Ostaću, kao svi. Pustiću da me ponize, prolaz je uzak, prolaz je sav za njih, dohvatiće me stremenom, poderaće mi džube, neću se ni okrenuti, neka čine šta hoće, biću kao ovaj svijet što čuti i gleda i čeka, šta čeka, šta su čekali ti ljudi ispred čefenaka dok su sejmeni išli prema meni? da vide kako će me uvrijediti, ili da čuju kako ću viknuti na njih, čin i odijelo daju mi na to pravo. I jedno i drugo sam želio tada, učinilo mi se odjednom da je važno, da je presudno šta ću učiniti, zbunili su me što su čekali i gledali, jesu li na mojoj strani, jesu li protiv mene, jesu li ravnodušni? Ni to nisam znao. Viknuti nisam smio, narugaće mi se sejmeni i biću samo smiješan, ljudi me ne bi požalili radi tog poraza. Ne,

neka me uvrijede, svi će vidjeti da sam se sklonio, da sam isti kao oni, nemoćan, čak sam želio da poniženje bude što veće, da bude teže nego ostalima. Stao sam uza zid jedva osjećajući leđima neravnine čerpića, oborena pogleda, neuznemiren poniženjem što me čeka, namjerno sam izabrao najuže mjesto, čak sam sa nekom bolnom slašću iščekivao da dođe, čuće se, žaliće me, počinjem da bivam žrtva.

Ali se desilo ono što nisam predvidio: jedan sejmen je izjahao naprijed, i prošli su mimo mene jedan za drugim. Čak su me i pozdravili. U početku sam bio iznenađen, taj postupak me zatekao nespremna, sav moj napor bio je nepotreban, i sve je nekako ispalo smiješno: i moje nemoćno junaštvo, i suvišno sklanjanje uza zid, i spremnost da primim uvredu. Krenuo sam, ne dižući očiju, između ljudi što su stajali na sokaku i ispraćali me čuteći, prevaren i postuđen. Bio sam na samoj granici da budem što i oni, a sejmeni su me izdvojili.

Kad sam prošao kroz zamišljene šibe očiju, ne usuđujući se da ih pogledam, kad sam skrenuo u drugi sokak, gdje više nije bilo svjedoka moje promašene žrtve, napregnutost je počela da popušta, osjećao sam se rasterećen, dizao sam pogled prema ljudima, javljao se, otpozdravljao, smiren i tih, i sve mi je jasnije bivalo da je dobro što se ovako svršilo. Priznali su me, odali mi poštovanje, odustali od nasilja nada mnom, a ja sam to i želio, ja sam čak gatao u sebi, stojeći uza zid: ako prođu jedan za drugim, sve će biti dobro, sve što namjeravam da učinim. Ili možda nisam, može biti da sam to pomislio docnije, kad se već desilo, jer bih se ranije sujevno plašio da željeni uspjeh vezujem uz nemoguć uslov, uz čudo. Ali svejedno, čudo se dogodilo, ili nije čudo, već znak i dokaz. Kako sam, malodušan, mogao i pomisliti da sam odbačen i obespravljen? Zašto bi bilo tako? Kome bi koristilo? Ostao sam ono što sam, derviš uglednog reda, šejh tekije, osvjedočeni branilac vjere. Kako da budem odbačen, i zašto? Ne želim, neću, ne mogu da budem išta drugo, i svi to znaju, pa zašto bi me onemogućili? Sve sam uobrazio, isprepleo u sebi bez potrebe, ne znam samo odakle se pojavio taj kukavičluk, stotinu puta sam stajao na biljezi smrti i nisam se uplašio, a sad nam je srce kamičak, mrtvo i hladno. Šta se to desilo? U što se pretvorilo naše junaštvo? U stidno prezanje pred sovinih hukom, pred jačim glasom, pred nepostojećom krivicom. Ne vrijedi tako živjeti. U zubima sam sablju nosio plivajući preko rijeke, u trščaku puzio na trbuhu željno oslušujući disanje neprijatelja, na pušku nalijetao ne zaustavljajući se, a sad se plašim pljesnivog sejmena. Avaj, tugo golema, nešto se desilo s nama, nešto se grdno desilo s nama, smanjili smo se a nismo to ni primijetili. Kad smo se to izgubili, kad smo to dopustili?

Još je dan, slab, umoran, sjenke ga već grizu, ali mora trajati toliko da ne uđem u noć s mukom i stidom. Znao sam kuda idem, još dok nisam ni odlučio da li ću ga posjetiti. Nesvjesno sam mislio na njega, nadajući se da mu je žena ispričala naš razgovor, pravićemo se obojica da nismo upućeni niušta, čuvaćemo tobožnju tajnu, nećemo govoriti o Hasanu, ali će moj vedri izgled sve otkriti. Pa i da mu nije kazala, nemam čega da se plašim. Možda bi bilo bolje da sam prvo otišao do nje, da joj odnesem glas o Hasanovu pristanku, kao poklon. Lakše bih onda razgovarao s njenim mužem.

Uzalud, kukavičluk nas je opsjeo, mislimo njime. On govori iz nas, neka je proklet, i kad ga se stidimo.

Iskoristio sam taj trenutak ogorčenosti, i učinio odmah, da ne bih odgodio na nikad.

Za čudo, Ajni-efendija me primio istog časa, kao da me očekivao, nisu preda mnom išli glasovi ni glasnici, iako se na hodnicima osjećalo prikriveno prisustvo ljudi i očiju.

Dočeka me ljubazno, s pozdravom koji nije ni bučan ni ravnodušan, ne pretvarajući se ni da je obradovan ni začuđen, odmjeren u svemu, neodređeno osmjehnut, ne pokušavajući ni da me uplaši ni da me ohrabri. To je pošteno, mislio sam, ali sam se osjećao nelagodno.

Odnekle se privukla mačka, pogledala me zlim žučkastim očima, i prišla mu, njuškajući ga. Ne skidajući pogled sa mene, pogled ljubazno rasut, milovao je maznu životinjicu što se sladostrasno uvijala pod njegovom rukom, tarući se vratom i bokovima o njegovo koljeno, pa se uspuzala i savila u krilu i počela da pređe škiljeći u mene zloslutno. Sad su me gledale dvoje oči, žučkaste i hladno oprezne obadvoje.

Nisam htio da mislim na njegovu ženu, ali je sama izranjala iz tame, iz daljine, zbog njega, ukočenog, na oprezu, sakrivenih ruku koje su se sigurno davile u dugim rukavima, prozirnog lica, tankih usana, uskih ramena, ispran, krhak. voda teče u njegovim žilama, kakve su noći među njima u onoj velikoj gluhoj kući?

Sjedio je nepojmljivo miran, ne osjećajući potrebu da makne bilo čime (ličilo je na mrtvačku obamrlost ili na fakirsku snagu samosavladavanja), s istim izrazom lica što sam

ga zatekao kad sam ušao, sa osmijehom koji ništa ne izražava, varljivo razapet na ustima bez usana. Umarao me taj osmijeh više nego njega.

Samo, s vremena na vrijeme, a uvijek mi je izgledalo neočekivano, oživjela bi ruka nekako podmuklo, izvukla bi se iz rukava kao zmija (njene su kao ptice), i oči što bi pogledale u iste takve, mačje, jedino tada za trenutak smekšane.

Ne znam koliko sam tako sjedio, bio je sumrak, pa mrak, iz njegova krila žarile su se fosforne oči, začudo i njegove, ili mi se tako činilo, imao je četiri svjetlucava oka, onda su unijeli svijeće (kao i ono veče, ali nisam više mislio na nju, nisam mogao), i bilo je još gore, obespokojavao me njegov mrtvi osmijeh, plašio me njegov mrtvački izgled, plašila me tama iza njegovih leđa i sjenka na zidu, uznemirivalo me tiho šuškanje, kao da su pacovi puzali oko nas. A od svega je možda bilo najmučnije što nijednom nije digao glas, nije izmijenio način govora, nije se uzbudio, naljutio, nasmijao. Polako su otpadale od njega riječi, žute, voštane, tuđe, i uvijek nanovo sam se čudio kako ih dobro slaže i nalazi im pravo mjesto, jer je izgledalo da će se prosuti iz njega, nagomilane negdje u šupljini usta, i poteći bez reda. Govorio je uporno, strpljivo, sigurno, ni jedan jedini put nije bio u sumnji, nije pretpostavio neku drugu mogućnost, i ako sam mu protivurječio, rijetko, izgledao je istinski začuđen, kao da ga je prevario sluh, kao da se susreo s ludim čovjekom, i opet nastavljao da niže rečenice iz knjiga, dodajući vijekovima njihove starosti memlu svoga mrtvila. Zašto govori? — pitao sam se uznemireno. Zar misli da ne znam ove poznate rečenice, ili da sam ih zaboravio? Govori li to njegovo visoko mjesto, njegova istaknuta dužnost? Govori li iz navike, ili da ništa ne kaže, ili se ruga, ili nema drugih riječi osim naučenih? Ili me muči, da me dovede do ludila, a ova mačka je zato tu da mi na kraju iskopa oči?

Onda sam pomislio da je zaista zaboravio sve obične riječi, i to mi je izgledalo strašno: ne znati ni jednu jedinu svoju riječ, ni jednu jedinu svoju misao, biti nijem za sve ljudsko, i govoriti bez potrebe, bez smisla, govoriti preda mnom kao da me nema, biti osuđen na govorenje koje je pamćenje. A ja sam osuđen na slušanje onoga što znam.

Ili je luđak? Ili mrtvac? Ili priviđenje? Ili najgori mučitelj?

U početku nisam vjerovao sam sebi, izgledalo je nemoguće da ga živ čovjek pred njim i živ zatvorenik u tvrđavi ne navedu na jednu jedinu stvarnu riječ, od ovog časa. Pokušavao sam da ga navučem na ljudski razgovor, da kaže ma šta o sebi, o meni, o njemu, ali sve je bilo uzalud, govorio je samo Kur-anom. Avaj, a ipak je govorio i o sebi i o meni i o njemu.

Onda sam i ja zaronio u Kur-an, moj je koliko i njegov, poznajem ga kao i on, i počeo je megdan hiljadu godina starih riječi, koje su zamijenile naše, sadašnje, i koje su stvorene zbog mog zatvorenog brata. Ličili smo na dvije obataljene česme što su rasipale ustajalu vodu.

Kad sam rekao zašto sam došao, odgovorio je kur-anskom rečenicom:

— Koji vjeruju Boga i sudnji dan, ne drže prijateljstvo s neprijateljima alaha i poslanika njegova, makar to bili očevi njihovi, ili braća njihova, ili rođaci njihovi.

Zavapio sam:

— Šta je učinio? Hoće li mi iko reći šta je učinio?

— O pravovjerni, ne pitajte za stvari koje bi vas u brigu i očajanje mogle baciti, ako bi vam se otvoreno reklo.

— Do groba ću ti biti dužnik. Došao sam da mi se otvoreno kaže. I ovako sam u brizi i očajanju.

— Oholo su zemljom hodili i ružne spletke pleli.

— O kome to govoriš? Ne mogu da vjerujem da govoriš o mome bratu. To Bog kaže o nevjernicima, a moj brat je pravovjerni.

— Teško onima koji ne vjeruju.

— Čuo sam da je zatvoren zbog nekih riječi.

— Ne može biti tajnog sporazumijevanja i sašaptavanja među trojicom a da Bog ne bude četvrti među njima. Tajni sastanci su satanino djelo, jer satana hoće da rastuži pravovjerne.

— Dobro poznajem svoga brata, nije mogao da učini zlo!

— Ne budi pomagač i zaleđe nevjernicima!

— Brat mi je, zaboga!

— Ako su vam vaši očevi, vaši sinovi, vaša braća, vaše žene, vaše porodice, miliji od Boga, od njegova poslanika i od borbe na njegovu putu, ne očekujte milost božiju.

— O pravovjerni, klonite se sumnjičenja i klevetanja, jer kleveta i sumnjičenje je grijeh.

To sam ja rekao.

Odvratio sam istom mjerom, kur-anskom, nisam više mogao da ostanem na običnim riječima, tako je bio jači od mene. Njegovi su razlozi božji, moji ljudski. Nismo bili ravnopravni. On je uzdignut iznad stvari, i govori riječima stvoriteljevima, a ja sam pokušavao da svoju situaciju stavim na vagu obične čovječanske pravde. Natjerao me da svoj slučaj podvedem pod vječnija mjerila, da ga sasvim ne obezvrijedim. Nisam tada ni osjetio da sam u tim razmjerama vječnosti izgubio brata.

Pa i tada on je branio načela, ja sebe; on miran i siguran, ja uzrujan, gotovo razjaren. Govorili smo isto, a sasvim drugo.

Rekao je: Nisu za griješnicima plakali ni nebo ni zemlja. A ja sam mislio: teško čovjeku ako su mu mjera nebo i zemlja. I rekao je: Zaista, biće nesrećan ko dušu svoju okalja. I još: O, Zulkarnejne, Jedžudž i Medžudž prave smutnju po zemlji.

A ja: O, Zulkarnejne, Jedžudž i Medžudž prave smutnju po zemlji. I: Zaista biće nesrećan ko dušu svoju okalja. I: Pored istine postoji zabluda. I: Neka ljudi oprostite i smiluju se, zar vi ne želite da vama Bog oprostí? I još: Zaista je čovjek veliki nasilnik, a nasilnici su najdalje od istine.

Na to je on začutao za trenutak, pa rekao mirno, još se smiješeći:

— Teško tebi, teško tebi, i opet teško tebi!

— Alah je svačije utočište — odgovorio sam izgubljeno.

Onda smo gledali jedan u drugog, ja rastrzan svim što je izgovoreno, misleći kako sam brata zaboravio a sebe opteretio; on spokojan, gladeći uzdignuti rep odvratne mačke što mu se uvijala iza leđa. Trebalo je da odem, kamo sreće da nisam ni dolazio, ništa doznao nisam, ništa pomogao nisam, a rekao sam što nije trebalo. Jer i Kur-an je opasan ako božiju riječ o griješnicima vežeš uz onoga ko određuje griješnike. Hiljadu puta se pokaješ za ono što kažeš, rijetko za ono što prečutiš, znao sam za tu mudrost kad mi nije bila potrebna. Bolje bi bilo da sam samo slušao, i kazao što bi bilo vrednije od svega, potpuno sam smeo s uma, a siguran sam da je značajno. Sinoć je bilo, njega se tiče, i mene, žena je rekla da krije od njega. Sjetio sam se: prijatelja sam izdao radi toga.

I ispričao mu kratko, suzbijajući stid što me zapljusnuo, kako sam nagovorio Hasana da se odreče nasljedstva. Ništa više, samo to. Ni u kakvu vezu nisam doveo ni sebe, ni ovu posjetu, ni brata. Ali on će dovesti, mora, i neće moći odgovoriti Kur-anom. Bilo je i crne pakosti u tom naglom mijenjanju razgovora, i zlude želje da ga uprljam njegovom vlastitom pohlepom.

Prevario sam se, opet. Ničim nije pokazao da me shvatio, nije se ni iznenadio, nisam vidio na njemu ni srdžbu ni radost, ali je u svetoj knjizi našao odgovor i za ovu priliku:

— Slab je koji traži, a slabo je i ono što se od njega traži.

Sve je moglo da znači to što je kazao, ili ništa. Prekid razgovora, skrivenu ljutinu, rujanje.

Uzalud, jači je od mene. Liči na mrtvacu, ali nije mrtvac: načelo bjesni u njemu.

Oči mu svijetle u krilu, ispod ruke, mačije, ne usuđujem se da pogledam u njegove, prožiju me ledeno fosfornim sjajem.

Oborio sam pogled i čutao, uplašen svojom nepotrebnom smjelošću i njegovim nadmoćnim odbijanjem.

— Svrati opet — rekao je ljubazno. — Ne vidamo se često.

7.

Ne tugujte, radujte se raju koji vam je obećan.

Izašao sam u noć, drvene noge su bile poda mnom, ledena jeza je kolala žilama, i umor, kajanje, srdžba, strah, skupilo se u meni sve ludo i nemoćno, pretvorilo se u mutljag u kome se svijest gušila. Ispratio me učtivo, do hodnika, svijeće su titrale u rukama dvojice momaka (kako su znali da izlazim?), oslijepiće me treperenjem u dugom mraku, pozvao me da opet dođem, kad god želim. Možda je još čekao da se vratim, možda bi trebalo da se vratim, da kažem kako nisam mislio ništa rđavo, na mucu sam, zbunjen i nespokojan, zato neka zaboravi sve što sam rekao. Možda bi trebalo da se vratim, da ga ubijem, da ga uhvatim za vrat i udavim. Ni onda mu smiješak ne bi nestao sa blijedih usana, niti bi se utulile žute fosforne oči.

Trljao sam oznojene ruke jednu o drugu, kao da sam nosio vlagu njegove kože na svojim dlanovima, držao ih otvorene pred sobom da izvjetri zamišljeni dodir, pokušavao da ga se oslobodim.

Dugo sam išao obalom rijeke, susretao rijetke prolaznike, ljudi se rano zatvaraju u kuće, ostaju u noći samo pasvandžije, sarhoši i nesrećan svijet.

Sve me vuklo u tekiju, da zaključam teška vrata i ostanem sam. Želja je bila jaka, kao nagon da se pobjegne. Ali nisam dopustio sebi tu slabost, odbacivao sam je, čineći nasilje nad sobom, jer sam znao da ovo željeno povlačenje ne bi nikad bilo opasnije nego sad, umanjilo bi me, obezvrijedilo, ne bih više imao prava na samopoštovanje, ne bih bio spreman da ikad išta učinim, čekao bih sve udarce pognute glave, bio bih jad, postao bih ništa. Ne smijem da odustanem. Izazvao sam ih, i moram ostati na nogama. Dotukao bih sam sebe ako bih sada ustuknuo.

Koraćao sam tihom obalom, slušajući hod rječice, i nadao se smirenju, jer priroda i njen moćni život stišavaju čovjeka možda baš zato što su ravnodušni prema njemu. Ali rijeka mi nije pomogla, moji hukovi su bili jači.

Nisam očekivao da sretnem ni odmetnika Ishaka, sazrio sam od onog časa kad sam u džamiji nejasno želio da ga čujem. Njegovo mišljenje i njegov savjet danas me se ne tiču. On ima neki svoj cilj, i nedaće prima kao kišu, kao oblak. A ja ne mislim o određenim nedaćama. Znao sam da je sve moje dovedeno u pitanje. Sve — to je veoma neodređeno, ali i veoma stvarno. To je izgubljenost i bespuće, to je ispadanje sa životne staze a druga ne postoji, to je osjećanje užasa bez imena, zbog praznine i gluhog prostora što bi se mogao stvoriti oko tebe.

Možda će neko, dalek i nepoznat, čitati ove moje neobične zapise, i bojim se da neće sve razumjeti, jer izgleda da zaista postoji poseban derviški način mišljenja o sebi i svijetu, u kome sve naše zavisi od drugih. Niko ne može biti tako razoružan i tako obesmišljen, tako konačno u sebi upropašten kao mi, ako nas izdvoje. A čak i mi to teško uviđamo dok se ne desi.

Kod drvenog mosta, gdje se rijeka savija u luku, zaustavio me pasvandžija. Stajao je u sjenci drveta, skriven, šapnuo i meni da se sklonim, dok ne odu, rekao je. Neki mladići gađali su kamenjem fenjer kraj puta.

Kad je staklo prsnulo a žuto svjetlo se ugasilo, otišli su bez žurbe.

Pasvandžija je gledao mirno za njima, i objasnio da im je već ušlo u običaj da svako veče štogod unište. A on se skloni, čuva glavu. I sutra plate mahaljani, nije pravo da plaća on iz svoga džepa. A što ga pitam zašto ih ne prijavi, kako da ih prijavi kad ne zna ko su? Noć, mrak, daljina, može čovjek dušu ogriješiti. A kad sam rekao da ih ja ne bih štedio da sam na njegovu mjestu, odgovorio je da ne bi ni on, da je na mome mjestu. A ovako, niti vidi niti čuje, a šta mu i ostaje drugo kad je ko maca: puhni, i nema ga. A bogzna čiji su, sve sito-pjano, obučeno opareno, ne ozeblo ne poteglo, sve do zore lingaju, traže žensko, da oprosti moj čin, traže belaja. Po cijelu bogovetnu noć bježi od njih, krije se da se ne susretnu, a ako ne ubjegne, on im kaže: idite malo u drugi kraj; a oni kažu: nećemo; a on im kaže: nemojte; a oni njemu kažu: ti si stara budala; znam, kaže on, i svakog dana sve veća; hoćeš li da te bacimo u rijeku, kažu oni; neću, kaže on. Tako se porazgovaraju, i on gleda kako da

izmakne. Takav posao, veli, svačega se čovjek nagleda i nasluša. Noć je stvorena za ono što se radi skriveno, pa on, hodajući do zore, sazna i ono što ne želi i što ga se ne tiče. A moglo bi se ticati mnogih, samo on ne voli da govori, pogotovu ako je badava: što da čovjek gubi vrijeme uzalud? A to što zna, njemu ne treba, ne može ga ni pojesti ni popiti, a ponekome bi moglo poslužiti. Iako mu dođe nekako čudno: on zna a ne tiče ga se, a drugoga se tiče a ne zna. Njega, pasvandžije, tiče se jedino kad pokloni to svoje znanje, kad ga uruči onome kome može biti od koristi, a sve za ljubav i prijateljstvo, koliko da ne dođe praznih ruku djeci. Doduše, samo onako kaže: prijateljstvo, a baš da ga ima mnogo, nema; po noći ga ne vidi, a po danu spava pa ne zna. Ali od ovog što zna, nije se usrećio. Počeo je i na svoju ženu da gleda ispod oka, da mu ne smišlja kakvo zlo. Sad, što se tiče njegove žene, to pretjeruje i dušu griješi, oko bi mu iskopala, to jest svoje, kad bi mu zatrebalo, i kaže to više kao jedan primjer.

Slušao sam to lukavo-mahnito brbljanje, tu šeretsku otvorenost svačijeg žbira, spremnog da proda tuđe tajne, mene se ne tiču, a nisam žurio da odem, stajao sam dugo, prekraćujući vrijeme i sebi i njemu, on je želio da priča, ja da slušam, svejedno šta, čak me počelo zanimati kako tobože skriva misao a onda je sasvim otkriva, neistrajan u prepredenosti. Onda je postao čudan i čudljiv, star je, pedeset mu je godina najmanje, a starim ljudima je dosadno, ili se plaše samoće. Pozvao me da obidem s njim ulice, sigurno nisam nikad vidio kasabu u duboku noć, a živ čovjek treba sve da vidi, osobito je lijepo pred zoru, kad se u pekarama vade vrući somuni. Možemo da odemo i u Hasanov sokak, ako hoću, Hasan šenluči, doveo je svirače, staćemo gdje god u kraj i slušati, nije to grijeh, a može da razgali svačiju dušu, pa i dervišku. Bilo mu je žao kad nisam pristao. Kako hoćeš, rekao je, kako hoćeš, tvoja volja, a šteta što nećeš. Čudio sam se tom pozivu, ličilo je na grubu šalu ili djetinju želju. Sad će čekati nekog drugog.

— Pa dobro, hajde — rekao je ispraćajući me.

Da li se plašio nečega?

Ostao je ispod jedne kapije sa nastrešnicom, nevidljivu sjenci.

Čudan svijet, mislio sam idući pustim sokacima.

Sve se izmijeni kad padne tama. Za grijeh nije ostavljeno jedno određeno doba, ali je njegovo prirodno vrijeme noć (sad spavaju pametna mala i tupava velika djeca, i oni što stignu da svrše zlo za dana). I uvijek kad se ne vidi.

Eto, to smo postigli: potisnuli smo grijeh u nevidjelo, i učinili ga moćnijim.

Prolazim utišanim gradom, čuje se samo dalek glas zurne, promaknu ponekad ljudske sjenke, nemirne kao obilježene duše, psi laju u mahalama, mjesečina je olovna, nijedna vrata se ne bi otvorila kad bih kriknuo makar i pred smrt, teško se zaustavljam u ovom času što teče, sve se u meni otima prema onome što je bilo ili što će biti, ali ne uspijevam da pređem granice ove noći. Samo, osjećam je izdaleka, kao da sa brda gledam tužni predio, izvan njega sam a u njemu, izdvojen a obuhvaćen. Sitno mi izgleda sve u ovom mome svijetu, mnoga rođenja što se dešavaju evo baš sada, mnoge smrti, mnoge ljubavi, mnoga zla. U mome svijetu, jer drugoga nema. Oko njega su sjenke i prazna mjesečina. Oko nas tiho kapanje vremena. U meni nemoćna ravnodušnost i tišina bez života. Vidjela u meni nema, kao u nevjernicima.

Koji je to neznani grijeh zbog koga me kažnjavaš, moj Bože?

Molim te, usliši moju molitvu.

Spas i mir Ishaku koga nema u ovoj noći.

Spas i mir Ahmedu Nurudinu i njegovu bratu Harunu, koji se traže u ovoj noći.

Spas i mir svima izgubljenim u ovom velikom ćutanju između neba i zemlje.

Trebalo je da ostanem sa pasvandžijom, da ne budem sam sa sobom i sa svojom nemoći da se oduprem ili pomirim.

Prazan i tužno ravnodušan. A opet sam se obradovao kad sam se približio tekiji. Onda nisam ni prazan ni ravnodušan, jer dobro je kad je čovjeku drago ili žao, ma zbog čega. I čim sam zapazio to sitno prisustvo radosti (a gledao sam u svoju dušu, i sve što se u njoj dešava, kao što ratar gleda u nebo, u oblake i vjetrove, da vidi kakvo će vrijeme biti), osjetio sam se čvršćim zbog tog tračka vedrine u oblacima. Ono postoji i kad ga ne vidimo, postoji i kad u njega posumnjamo.

Kad sam kročio u svoj uski sokak što me prigrlio rođački, iz sjenke tekijskog zida izašao je neki čovjek, pojavila se samo glava na mjesečini, kao da je izronio iz vode, kao da je tijelo ostavio na drugom mjestu. Pozdravio me, nastojeći da bude ljubazan, zbog moga straha koji je morao pretpostaviti:

— Dugo si se zadržao. Čekam te odavno.

Ćutao sam, nisam znao šta treba da kažem ili da pitam. Njegovo lice mi je izgledalo poznato, iako se ne sjećam da sam ga ikad vidio, poznato na neki naročit način, kad uočavamo neku osobinu, neki izraz, neko svojstvo zapaženo negdje, nekad, na nekome, pa zaboravljamo jer nije bilo važno.

Pogledao sam prema tekiji, tihoj i mrtvoj na mjesečini, i dok sam se okretao prema njemu, već sam zaboravio njegov izgled. Okrenuo sam se ponovo, sad već nastojeći da mu zapamtim lice, ali uzalud, gubio se iz sjećanja čim ga nisam gledao, začuđujuće bezličan.

Primijetio je moje osvrtnje, i požurio da kaže:

— Šalju me prijatelji.

— Kakvi prijatelji?

— Prijatelji. Mislio sam da nećeš ni doći večeras, u tekiji nisu ništa znali da mi kažu. Dugo si se negdje zadržao.

— Hodao sam ulicama.

— Sâm?

— Bio sam sâm, sve do sad. I bio sam zadovoljan.

Nasmijao se, učtiv, ljubazan.

— Razumijem, kako da ne!

Lice mu je pljosnato, kao dva dlana rastavljena nosom, široka, jaka usta razvučena u vedar osmijeh, žive oči pažljivo zagledane u mene. Kao da je veoma srećan što smo se sreli, i raduje ga sve što kažem i učinim. Njegov izgled mogao bi da bude prijatan, da nije noć i da nismo sami. Ne bojim se ovog čovjeka, ni traga straha u meni nema, čak ni od nasilja. Samo se osjećam čudno, postaje tijesno oko mene. Nestrpljiv sam.

— Dobro, prijatelju, reci šta hoćeš, ili me pusti da prođem.

— Hodao si sokacima i gubio vrijeme, a sad odjednom toliko žuriš!

Pokušao sam da prođem, ali on je stao preda me.

— Pričekaj. Evo šta sam htio.

Izgleda zbunjen, kao da traži pogodne riječi, ili mu je nezgodno što me zaustavlja. Ali ne oklijeva da to učini.

— Otežavaš mi posao. Sad ne znam kako da počnem.

— Dugo si čekao, mogao si da smišliš.

Nasmijao se veselo:

— Imaš pravo. Nije lako s tobom. Pa evo. A možda je najbolje da uđemo u tekiju.

— Dobro. Hajde.

— Svejedno, možemo i ovdje. Poruka je kratka. Od koga misliš da je poruka?

— Poruke mi niko ne šalje, a prijatelji sami kažu šta hoće. A ti tjeraš šegu sa mnom, ili želiš da me naljutiš.

— Taman posla! Baš ste vi učeni ljudi smiješni. Pa šta ako se šalim? Zar ne možemo da porazgovaramo kao ljudi! Pa dobro. Prijatelji ti poručuju da malo pripaziš šta radiš.

— Mora da si pogriješio, ti sigurno ne znaš s kim razgovaraš.

— Nisam pogriješio, i znam s kim razgovaram. Da pripaziš. Suviše istrčavaš, moglo bi da bude opasno. Za tebe, mislim. Što da tovariš krivicu na vrat, i još kad niko tebe ne dira. Šta će čovjeku nevolja, bez nevolje! Je li tako?

Dakle, prijetnja. Namjerno ponižavajuća, stavljena u usta ovog policijskog prostaka, što se još, za svoj račun, zabavlja sa mnom, dajući mi savjete. Sad sam mu zanimljiv, kao rijetka zvjerka, uhvaćena u stupicu, pomalo me i voli: mogao bih mu donijeti radost.

— Dobro — rekao sam stišavajući srdžbu, jer nisam htio da je pokažem pred ovim čovjekom. — Reci svojim prijateljima...

— I tvojim.

— Reci tim prijateljima da im zahvaljujem na poruci, iako su mogli i sami da mi to kažu. A za sve što činim, odgovaraću pred Bogom i pred svojom savješću. Jesi li zapamtio?

— Kako da nisam! Nego mislim, moglo bi se odgovarati i pred nekim drugim. Pred Bogom je lako, oprostiće. A pred svojom savješću još lakše: poturićeš joj hiljadu isprika. Ali kad se nađeš u mengelama, gore u tvrđavi, bogami, teže je. I još kad znaš da si pod krivicom.

— Nikakve krivice nemam.

— Pa sad, nije baš da nema. Ko je nema, reci pravo. Eto, dolazi li u tekiju Hasan, dželepčija? Dolazi. Vodite li svakakve razgovore? Vodite. Pa onda...

— Kako te nije stid!

— Nije me stid, efendija. Pa onda, je li se u tekijšku bašču sklonio bjegunac? Jest, sklonio se. Je li pobjegao? Jest, pobjegao je. A ko mu je pomogao da pobjegne?

— Pozvao sam stražare.

— Kasno si pozvao stražare. A o drugim krivicama da i ne govorim. A ti kažeš: nemam krivice! Pa opet, da li te ko upitao za sve to? Nije niko. E pa, to velim, okani se belaja. A ako nećeš, tvoja stvar, je li tako? A moje je da kažem.

— Je li to sve?

— A kud ćeš više? Pametnu čovjeku i ovo bi bilo previše. Ali ako ustreba, pronaći će se još, ne brini. Svi tako u početku pitaju: je li to sve? Poslije ne pitaju. Ja volim hrabre ljude, samo gdje su? U nekoliko godina jedan ako se nađe malo kočoperniji. Jedan među tolikima. Da pljuneš na svijet! Eto tako. Pa nemoj reći: nisam znao. Sad znaš.

Gledao me još s onim zanimanjem kao u početku, ali sad je svršio posao i htio je da vidi šta je postigao, je li užegao u meni strah.

Uznemirio me, ali straha nisam osjećao. Nadvladala ga je ljutina zbog ružnog postupka i uvrede. Čak se javio i prkos, da istrajem, izazvan trenutnom mišlju kako žele da me zaustave u onome što činim s pravom. To onda znači da nisu sigurni, i da se boje. Jer, da nije tako, zašto bi me upozoravali? Učinili bi što hoće, ne obazirući se na ono što ja činim i govorim. To je utvrdilo moju unutarnju sigurnost, koju nosim odavno, da predstavljam nešto ovdje, u ovom mjestu, u derviškom redu, da nisam prošao svijetom neviđen i beznačajan. Toliko glupi nisu, znaju da bi njihova šteta bila da me napadnu, otvoreno bi pokazali da ne poštuju nikog, ni najpoštenije, ni najodanije, a to neće, niti imaju zašto.

Razmišljao sam tako, idući prema tekiji, s poraslim pouzdanjem, da je čak i dobro što su mi poslali ovog čovjeka: otkrili su da se boje, a uvredom su podstakli moju odlučnost. Samo, znao sam da im ne smijem dati mnogo vremena da djeluju protiv mene, moram prije njih otići do onoga koji može sve da presudi. Da nije noć, otišao bih ovoga časa. Obradovala me ta riješenost da ne čekam, da se ne prepuštam praznom tugovanju i nemoćnom nadanju, već da učinim ono što mogu. Ne smijem da hodam sokacima poput mjesečara, sa uzetom voljom, kao bogalj. Nije čovjek ono što misli, već ono što čini.

Ali kad sam zatvorio tešku hrastovu kapiju i navukao mandal, kad sam se našao u sigurnosti tekijške bašče, suprotno svakom očekivanju, suprotno logici, jer me ovdje sve moje štitilo, obuzelo me mučno nespokojstvo, odjednom, gotovo bez ikakva prelaza, kao da sam otvarajući i zatvarajući vrata, navlačeći mandal i provjeravajući da li se smjestio u svoju drvenu postelju, ispustio misao što je održavala moju budrost. Nestala je, sunula u noć kao divlja ptica, a javio se nemir, sličan strahu, tek tada, naknadno, ne znam zašto, nisam se usuđivao da objašnjavam razloge, možda sam se bojao baš tih razloga i ostavljao ih u tami, nerazaznate, ali svjestan da postoje. Oblila me misao, kao vrelina, udarila me, mislim da tako dolazi kap, kao bolan bljesak, obznanila se kao duboka gluha grmljavina: opkoljavaju me.

Nisam se sjetio ni tada ni dugo poslije, da je ljudska misao nesiguran talas što ga podiže ili smiruje ćudljivi vjetar straha ili želje.

Znao sam jedino, znao ponovo, jer sam bio zaboravio, da je slutnja prvi glasnik nesreće.

Ali i u tom času mi je bilo jasno da se ne smijem predati. Sutra, ranim jutrom, učvrstiću branu pred tom bujicom što joj već čujem huku.

Neću se predati.

Neka mi se ruke sasuše, neka mi usta onijeme, neka mi duša ostane pusta, ako ne učinim što čovjek mora da čini.

A Bog neka odluči.

Ujutro sam izvršio sve svete dužnosti, možda življe nego obično, unoseći uzbuđenje u poznate pokrete i riječi, sjećajući se sinočnjeg nemira, misleći o značaju posla što me čeka, kao pred odsudnu bitku, nijednog časa ne sumnjajući da li treba da počem. U boju se mogu zadobiti rane, može se i poginuti, i zato je molitva vrelija nego ikad, ali vraćanja nema, zato je kletva i zakletva, kojom sam sinoć predusretao svoje oklijevanje, bila nepotrebna. Sjetio sam se, zaista je sve bilo kao pred bitku, onda. Sinoć sam se kupao kad sam došao, činilo mi se da će me voda smiriti, okupao sam se i jutros. Košulja mi je bila čista, a uzeo sam svjež, bijelu kao snijeg. Kao onda. Samo sam u onu bitku išao sa drugima, u redu čvršćem od kamena, s golom sabljom u goloj ruci, s vrelom radošću u očima. Sad idem sam, o drago daleko vrijeme, u crnom džubetu što se sapliće oko nogu, praznih klonulih ruku, sa strepnjom u duši.

Ali idem. Moram.

Svratio sam Hasanu. Nisam imao mnogo vremena, zbog nestrpljenja, a svratio sam, ne bih mogao da odem a da ga ne vidim, kao da bih propustio nešto veoma važno. Iako ne znam zašto mi je to bilo potrebno: nije mi mogao pomoći, nije mi mogao savjet dati. Možda zato što mi je najbliži, iako mi ni on nije blizak. Ličilo je pomalo na gatanje, na odbranu od uroka: njegova vedrina može donijeti sreću.

Nije ga bilo kod kuće. Dugo sam kucao halkom na vratima, mislio sam da spava, i kad sam već odustao, kapiju je otvorila ona sitna žena, opet krijući lice, i namještajući kosu, čudno zbunjena. Objasnila je, žureći i spotičući se u govoru, da Hasan nije kod kuće, otišao je sinoć i još se nije vratio, njen muž ga traži, i sad ih čekaju, obojicu. Njih dvoje čekaju njih dvojicu, zaključani, uzbuđeni, zadovoljni zbog tuđe nevolje koja im je donijela sreću.

Rekao sam i hafiz-Muhamedu kuda idem, da čujem šta misli. Ne bih izmijenio odluku ma šta kazao, ali sam želio da me ohrabri. Bio je pažljiv, kao da sam ja bolesnik a ne on. Treba da ideš, rekao je. Šteta što to nisi učinio i ranije. Dužnost nam je da pomognemo i nepoznatu čovjeku a kamoli bratu rođenom. I ne ustručavaj se, nikakvo zlo ne činiš. Tako je rekao, iskreno i uzbuđeno, ali me nije naročito ohrabrio, jer sam to očekivao. I znao je da sam očekivao. A dobar čovjek će uvijek tako reći, i to nije mišljenje već prazno saučešće.

Hasana nema. Nikad nema onih koje tražiš.

Prolazeći pored pekare, udahnuo sam miris vrućih somuna, i sjetio se da od juče ništa jeo nisam. Pasvandžija je sinoć govorio o somunima. I njega moram pronaći, danas. Kako nisam osjetio da je htio nešto da mi kaže? Ne samo za onog čovjeka što me čekao sa prijetnjom. Gotovo je silom želio da me zadrži uza se, da ga upitam. A ja sam bio gluh i slijep.

Onda sam se prisilio da mislim o kadijinoj ženi, otići ću opet u onu čutljivu kuću, i o Hasanu, šta je činio sinoć i kuda je otišao, i o ocu, javiću mu odmah, čim se riješi sve ovo, i o prošloj noći, dugoj i besanoj, i o bezbroj sitnica, niko nije podrezao ruže u tekijskoj bašči, zarašće u trnje, i o Mustafinoj djeci, sve češće sjede pred tekijom, žena ih otjera da joj ne smetaju a Mustafa gundā i iznosi im hranu, smijaće nam se svijet, već ih zovu derviškom djecom, a nemam srca da zabranim, i još bogzna o čemu, samo da ne mislim na razgovor s muftijom. Ne što ne znam šta ću reći, već što poslije toga nema ništa. Do presude ima nade za sve, a onda ima samo presuda. Ako bude dobra, nada i ne treba, ako bude rđava, ne vrijedi ni misliti.

Muftijina kuća je u brdu, usamljena, u bašči ograđenoj visokim zidom. Nikad nisam ušao unutra. Neću ni sad, izgleda.

Stražar pred vratima mi reče da muftija nije kod kuće. Otišao je iz kasabe.

— Kada će se vratiti?

— Ne znam.

— Kuda je otišao?

— Ne znam.

— Ko zna?

— Ne znam.

Eto, sav strah je bio uzaludan. Nada se produžava, ali sve slabija. Može uskoro da mi i ne zatreba.

Nisam znao šta da činim. Ako odem odavde, teško ću stići do muftije, i kasno, ako i stignem. Kuda je otišao? U koju od svojih kuća? Na koje od imanja? Ugosko? Uglješice? Gor? Tihovice? U ravnicu? Na jezero? Na rijeku? Često je bježao, i od svega, od vrućine, od hladnoće, od magle, od vlage, od ljudi.

Gdje je sad? Samo mi ovdje mogu reći.

— Ne znam šta da radim — požalio sam se stražaru — Muftija mi je poručio da dođem, imamo važan razgovor. Moram da ga nađem.

Stražar je slegao ramenima, ponovivši tako onu jednu jedinu riječ koju je znao. A ja nikako nisam mogao da odem.

— Mora neko da zna u kući.

Tada su se otvorila vrata, i mršav čovjek, bivši vojnik, sudeći po brazgotinama na licu i po dijelovima odjeće što je još zadržavao na sebi, sigurno žaleći da sve odbaci, gledao je strogo u mene. Dok se ne opravdam, ja sam za njega krivac.

I njemu sam rekao što i stražaru.

Po nepovjerljivom izrazu učinilo mi se da sumnja u istinitost mojih riječi. Uvrijedilo me to nepovjerenje, ali je još jača bila želja da mi zaista ne povjeruje. Upleo sam se u laž, bio

sam prisiljen da tako postupim, ali ako muftija sazna, a saznaće, moraću da tražim oprostaj a ne pravdu.

— Pa ništa — rekao sam povlačeći se.

U tom času primijetio sam da se strogo vojničko lice mijenja, razblažuje, rasplinjuje u osmijeh. Zašto?

Tada sam i ja njega prepoznao. Ratovali smo jedno vrijeme zajedno, samo je on na vojni bio i prije mene i poslije mene.

Obradovali smo se obojica.

— Promijenio si se — kaže veselo — ko bi te poznao u tom derviškom ruhu! Ali eto, poznao sam te!

— A ti si isti. Malo stariji, malo mršaviji, ali isti.

— Pa nisam baš isti. Dvadeset godina je prošlo. Uđi.

Kad je zatvorio vrata iza nas, kao da je postao nesigurniji.

— A muftija te pozvao?

— Moram da govorim s njim. Stražar nije htio da mi kaže kuda je otišao.

Kroz bašču se bijelio ravan čisti put pokockan sitnim riječnim kamenjem, oivičen ogradom od šimšira i biserka nježno zelenih listića. U bašči je neko vješto razbacao stabla voćaka, breza, smreka, grmova divljih ruža, ostavljajući ponegdje jedno jedino drvo na čistoj tratini, a negdje ih zbijajući u skupine, stvarajući tako igru što je ličila na prirodu i prirodu što je ličila na igru. Ova cvjetna i lisnata ljepota ogromnog prostranstva djeluje kao čudo, možda najviše zbog misli da je sve ovo stvoreno da jedna noga gazi svijetlo-zelenu travu, i jedan pogled da se odmara na nježnim vršikama stabala. Zaista izgleda da je ljepota samo suvišak.

Vojnik je utišao glas. I ja. Gotovo šapućemo u ovoj očišćenoj, ograbljenoj, njegovanoj šumi kojoj je oduzeta divljina a ostavljena svježina, u ovom tihom prostoru ograđenom zidom, gdje su i olujama podrezana krila.

Vojnik gleda duž puta prema bijeloj kući skrivenoj u drveću. Gledam i ja. U oku se smjenjuje blještavo i zeleno, oštro i sneno, od sunca na staklu prozora, i lakog njihanja granja.

Vojniku je ime Kara-Zaim. Sad je sjenka nekadašnjeg Kara-Zaima, sad je dronjak onog neustrašivog mladića što je golom sabljom išao na голу sablju, dok mu jedna, ulanska, nije otvorila put između rebara na prsima i leđima. Do tada je boden, zasiječan, sječen, skraćivan, nije imao pola lijevog uha, ni tri prsta na lijevoj ruci, lice mu je išarano crvenim brazdama na kojima ne izrasta nova koža, ostale biljege sakrivao je haljinama, i uvijek je lako prebolijevao i vraćao se u bitke. Krv mu je bila jaka, i duboki zasjeci u mlado meso brzo su zacjeljivali. A kad ga je probola dušmanska sablja ulanska, načinivši otvore da svjetlo sunčevo uđe u njega prvi put, kad su mu vrh i sječivo prošli kud im nije put, kroz pluća, Kara-Zaim je pao i zamro, ostavili su ga uzmičući, i džerah je u trku samo dotakao njegovu hladnu ruku i požurio za vojskom, namjeravajući da mu prouči dovu kad izmakne na sigurno mjesto. Kara-Zaim se probudio u noći, od hladnoće, među mrtvacima, iznemogao i tih kao i oni. Ostao je živ, ali nije više bio za vojsku. Izgubio je snagu, i brzinu, i radost. Sad je čuvar bašče, ili kuće, ili nevoljnik što prima milostinju.

— Dobro mi je — pogledao me veselo. Prisiljavam se da mirno gledam u njegovo izorano lice. — Posao nije težak. A muftija ima povjerenja u mene. Ja sam kao nadzornik stražara, pomalo ih učim, nadgledam, i tako.

— Mogao si da budeš i nešto drugo. Dizdar u tvrđavi. Pomoćnik kajmekama. A mogli su da ti daju kakav timar, kao i drugima, da budeš na svome imanju.

— Zašto? — upitao je uznemireno. — Nudili su mi, nisam htio. Ja sam zadovoljan. Na ovom mjestu ne može biti svako.

Vrijeđalo me, i boljelo, što plašljivo gleda prema kući, nekadašnji gazija Kara-Zaim. Da li bi trebalo da i ja ovako gledam ako bih se uputio tamo? Čega se boji on koji se ničega bojao nije?

Rekao sam, ne želeći da ga povrijedim:

— Kakav si ti junak bio! Bože veliki, kakav junak!

I odmah se pokajao. Zašto mu oživljavaš prošlost? Zašto ga budiš iz drijemeža? Nije zaboravio, to je nemoguće, ali se stišao, primirio, prežalio možda; no treba mu pozleđivati rane što su prestale da krvare.

Avaj, govorio sam i o sebi.

Sad je kasno, rečeno je što nije trebalo.

Pogledao me zaprepašteno, sigurno već godinama niko nije govorio o njegovoj prošlosti, ili je on sam govorio, navodeći druge da kažu, da ga se sjete drukčijeg, zar je umrlo i sjećanje? zar ga nema ni u čijoj uspomeni? A možda ni on više ne govori, čemu? ili govori više i beznadnije što prošlost biva dalja, i ne nada se da će se iko sjetiti. U njemu je sve živo, u drugima je umro.

I eto, jedan derviš je progovorio o njemu nekadašnjem. I još kako je progovorio! Sanjao je možda da to neko kaže baš ovim mojim riječima: Bože veliki, kakav si junak bio! Udarile su ga po srcu, sigurno, sunule su kroz krv kao vreli vjetar, uši mu zaglušile. Ili je mislio da su to riječi iz njegovih snova, niko ih nije izrekao, čula ih je samo njegova želja. Ali ne! Rekla je to ova stara dervišina. Sjetila se i rekla.

Gledao me trenutak izgubljeno, kao padavičar, nisam znao da li će skočiti od sreće, i srušiti se na kamen, lomljiv, ili će me zagrliti, da se održi na slabim nogama, ili se nasmiјati, ili zaplakati, i umrijeti, ali ja nisam dovoljno poznao gaziju Kara-Zaima. Sjetio sam se junaka, kako da to ne bude i sad? Samo ga izdaje drhtav glas i tiho krkljanje u probodenim plućima, zbog uzbuđenja:

— Sjećaš se? Da li se zaista sjećaš?

— Sjećam se. Uvijek kad mislim o onom vremenu, vidim tebe.

— Kako me vidiš?

Šapat mu je tih, zove me iz tame vremena.

— U nekom svjetlu, Kara-Zaime. Na širokom polju. Samog. Ideš mirno, ne osvrćući se, ne čekaš nikoga. Sav u bijelom. Ruke su ti gole do lakata. U ruci sablja, i svjetlo je možda od sunca na njenom sječivu. Ličiš na vjetar što se ne može zaustaviti. Na sunčanu zraku ličiš što će svugdje prodrijeti. Svi drugi su zastali, gledaju, nema ih. Samo ti.

— Nisam tako išao.

— To je moje sjećanje. Izbrisalo se ono što je možda bilo, i samo je to ostalo.

— Lijepo je. Ljepše nego u zbilji. Ili nije. U nekom svjetlu, veliš. Na širokom polju.

Šapuće opijeno, a onda gleda u mene, traži svoju sliku u mojim riječima, svoju daleku slavu na mojim usnama.

Zamišlja da pjevam pjesmu o njegovoj hrabrosti, a ja ga žalim.

I ne mogu više.

— Drago mi je što sam te vidio — kažem opraštajući se.

— Čekaj.

Teško mu je da me pusti, ja sam onaj dugo žučeni koji zna, ja sam svjedok da ne umiru uspomene, ja sam potvrda da nije sve samo sjenka u njemu, moje sjećanje je naknada za dugi zaborav, nagrada za čekanje.

Iste riječi, dva raspoloženja. I moje i njegovo istog je korijena, za njega je sreća što je za mene tuga. Svejedno, i moje i njegovo staro je hiljadu godina. I više. Ne vrijedi se oko toga mnogo baktati.

— Moram da idem.

— Čekaj. Muftija je ovdje, u kući. Uđi, ako ti je važno. Reci da sam te ja pustio. Ili nemoj. Reci da te on pozvao.

— Nije me pozvao. Sam sam došao.

— Znam. Samo tako reci: poručio si da dođem. Ima toliko poslova da se neće sjetiti. A ako upita za mene, i ako ti bude zgodno, kaži što znaš. Ono od ranije.

Mislio sam da muftije nema i žalio radi toga, ali sam se pomirio. Gotovo da mi je bilo lakše što odgađam. A sad se sve iznenada izmijenilo, i ono što sam želio treba da se desi. Bio sam zbunjen i nepripremljen. Nisam se začudio što Kara-Zaim moli da ga pomenem, žalio sam što je naglo odustao od ponude da mi njegova preporuka bude oslonac. Još u mislima na svoju sliku, u svjetlu, na junačkom ograšju, ponudio mi se za zaštitnika. A odstupio u istom času, čim se sjetio da je to daleka prošlost. Planuo je i izgorio u istom trenutku. Na isječenom licu još je treptala sreća zbog onoga što je bilo, i plašljiva nesigurnost zbog svega što je sad. Jesu li se u njemu uvijek sudarala dva vremena, različita po svemu a neodvojiva: ne može ni iz jednog.

Dok je šaptao s nekim čovjekom na kućnom ulazu, mislio sam smučeno, vajkajući se što mi je izmakla njegova jadna podrška, da je moja nesigurnost ista kao i njegova. Žalosno smo čekali pomoć jedan od drugoga, ne pouzdavajući se mnogo u sebe. Sastavljali smo dvije nemoći da ispadne jedno slabo nadanje. Kod njega je nadanje ostalo, ali je vrijedilo koliko i moje porušeno.

Kad je čovjek izašao iz kuće i znakom ili tihom riječju rekao nešto Kara-Zaimu, on me pozvao pokretom ruke: pomogao sam ti, hajde! I ništa ne govoreći, uputio me prema ulazu, ali sad je to značilo: uđi, možda će biti dobro. Ali sve sam to vidio usput, nesigurno, tako blijedo vidio sam i kržljavi limun pred kućom, i još kržljiviju palmu što je jedva preboljela našu tešku zimu i drijemala na proljetnom suncu kao bolesnik. Ne sjećam se ni kuda sam prolazio, ni koliko me ljudi pratilo očima, stalno misleći na prvu riječ koju ću reći. Prva riječ! Kao oružje, kao štit. Sve od nje zavisi, ne zato što će nešto objasniti, već što mogu izgubiti svaku hrabrost ako bude neprikladna, može me učiniti smiješnim i nametnuti se kao sud o meni. Nevjerovatno mnogo riječi sam okušao u sebi, i pravo je čudo šta se sve nametalo kao prva misao. Ličilo je na poremećaj u mozgu, na potres koji je sve isprevrtao, ostavljajući zbrku i besmisao. Dok sam išao tim prolazom što mi je ostao mračan i nerazpoznat u svijesti, dolazilo mi je na um sve, od svećanih zaklinjanja do psovke. Ne mogu ni da napišem šta je sve htjelo da izađe pri tom prvom susretu; pri prvom viđenju. Bila je to teško objašnjiva mahnitost, toliko je izgledalo neshvatljivo šta sam ja, šta je moj mozak izmišljao tada, bjesneći i rugajući se svemu razumnom. Kao da se sam iblis smjestio u meni, i šaptao mi tako nedostojne i odurne riječi, tako smiješne i nedostojne postupke, da sam bio zgranut. Odakle me nađe baš u ovom času kad mi je potrebna najveća sabranost! Ali on dolazi baš onda kad se ne nadaš i kad ti je najgore. Jer, misliti kao što sam ja mislio, ozbiljan i miran čovjek, da pridem muftiji i nazovem ga antiohijskom kozom, to može da bude samo đavolov grijehni mig. Ostavi me, božji otpadniče! — prijetio sam, još više ga razdražujući.

Zbunile su me i one južne biljke u drvenim grobištima, palma i limun, pred kućom. Znao sam da je muftija iz Antiohije, i da ne poznaje naš jezik, ali gdje je ta Antiohija, u kojoj zemlji, i kojim se jezikom tamo govori, nikako mi nije dolazilo u pamet.

Srećom, nije bila potrebna prva riječ, nije trebalo ništa da kažem, nije trebalo ništa da učinim.

U sobi, u koju su me uveli, muftija je igrao šaha s čovjekom koga ranije nikad nisam vidio. Zapravo, igra je bila završena, ili prekinuta, u početku nisam znao šta se dešava, niti me se ticalo, a nepoznati čovjek, nezdravo debeo, umorna, strpljivo ponizna smiješka, pristajao je na sve, uporno okrećući glavu prema meni, kako bi skrenuo muftijinu pažnju sa sebe. Sigurno mi je želio uspjeh u svemu što bih tražio, samo da me muftija primijeti.

Ali muftija dugo nije vidio da je neko ušao u sobu (a morao je reći da me puste kad su ga pitali), niti je odgovorio na moj pozdrav.

Cijele zime je čamio u pregrijanim sobama, uplašen surovom hladnoćom što je nizala aršin duge ledenice po strehama, gledao je u njih sigurno sa zaprepaštenjem, izmučen i žut, kao i njegove južne biljke, što su jedva žive dočekale proljeće. leđima okrenut prozoru, ogrnut ćurkom, grijao se na suncu, iskopnio, zlovoljan.

Obojica ugojeni, samo sa salom nejednako raspoređenim, bezbojni i zbrčkani, sparušeni sobnim vazduhom, kao da su presjedili od jesenas nad ovim crnim stolom od abonosa i nad šahom od slonovače.

Ljutito u početku, a onda sve bljede, sve bezvoljnije, muftija je prigovarao a drugi se saglašavao. Izgledalo je čudno kako muftija pita, kako tvrdi, kako odgovara. Jedva sam uspijevao da uhvatim neki smisao.

- Nešto nije u redu.
- Vidim.
- Ništa ti ne vidiš.
- Nešto nije u redu.
- Cijelo vrijeme stajao sam bolje.
- Znam.
- Šta vidiš?
- Negdje sam pogrešno vukao.
- Kako onda gubim?
- Potpuno mi je nejasno.
- Sigurno si negdje pogrešno vukao.
- Sigurno sam pogrešno vukao.
- Odakle tvoj konj ovdje?
- Eto, tu je greška. Nisam mogao doći na to mjesto.
- Onda, šah.
- Tačno. Evo, šejh je došao.
- Zašto ne paziš? Ne mogu ja sve da vidim.

— Obično mi se to ne dešava.

— Ako je konj tu, ja ga jedem, je li tako? Ja ga jedem. Jedem ga.

— I mat.

— Koji šejh?

Čovjek je pokazao na mene, srećom, i muftija se okrenuo. Lice mu je sivo-žuto, mlitavo, s teškim podočnjacima. Upitao me, ne ustajući:

— Igraš li šah?

— Slabo.

— Šta hoćeš?

— Rekao si da dođem. Molio sam da govorim s tobom.

— Rekao sam? Da, da. Kome? Kako je napolju?

— Sunčano. Toplo.

— I zimus su tako govorili: nije hladno. Jesu li zime uvijek ovako oštre?

— Gotovo uvijek.

— Strašna zemlja.

— Čovjek se navikne.

— Dosadna zemlja. Igraš li šah?

Debeli čovjek se umiješao, tiho:

— Ne igra, rekao je.

— A šta hoće?

— Ima neku molbu.

— Ko je on?

Rekao sam ko sam, i da sam u nevolji, i da tražim pravdu, i da mi je niko neće dati ako mi je on ne da.

Muftija je pogledao u čovjeka pred sobom, ne krijući dosadu, gotovo s očajanjem.

U čemu sam pogriješio?

Ustao je, osvrnuo se desno-lijevo, kao da je tražio kuda bi mogao pobjeći, pa počeo da hoda po sobi, gazeći pažljivo po sunčanim plohama. A onda zastao i zamislio se, gledajući me neveselo:

— Govorio sam o tome sa carigradskim mulom. Volio sam s njim da razgovaram, ponekad, ne zato što je pametan, pametni ljudi mogu da budu vrlo dosadni, već što bi znao da kaže nešto neočekivano, što te iznenadi i probudi — razumiješ li, Maliče, sigurno ne razumiješ! — zbog čega ti se čini da vrijedi slušati i odgovarati. Govorio je: — Znanje ljudsko je neznatno. Zato pametan čovjek ne živi od onoga što zna. Ali, htio sam nešto drugo... O čemu sam govorio?

— O carigradskom muli — rekao je Malik.

— Ne. O pravdi. Pravda — rekao je jednom — mi mislimo da znamo šta je to. A ništa nije neodređenije. Može da bude zakon, osveta, neznanje, nepravda. Sve zavisi od stanovišta. Ja sam odgovorio...

Nastavio je da hoda, ćuteći, odjednom klonuo, učinilo mi se da u njemu postoji neka opruga koja ga pokrene, oživi mu riječ i tijelo, a kad opruga zastane, i on se umrtvi, obuzme ga čama.

Nije mi ponudio da sjednem, nije ga zanimalo šta sam htio da kažem, i ostalo mi je da govorim ili da odem. Ovako sam i ja mogao da postanem Malik, muftijina druga sjenka, nepotrebna koliko i prva. Odlučio sam da govorim.

— Došao sam s molbom.

— Ja sam umoran.

— Možda bi te zanimalo.

— Misliš?

— Pokušaću. Govorio si o pravdi. Pravda je kao zdravlje, misliš o njoj kad je nema, i zaista je neodređena, ali je možda najviše želja da se udavi nepravda, a ona je vrlo određena. Svaka nepravda je jednaka, a čovjeku se čini da je najveća koja je njemu učinjena. A ako mu se čini, onda i jeste tako, jer se ne može misliti tuđom glavom.

Muftijina opruga se opet zategla. Pogledao me iznenađeno, obješene oči njegove zaustavile su se na meni s priznanjem, ne baš naročitim, ali dovoljnim da me ohrabri. Probudio sam mu pažnju. A to sam i htio: sam me poučio svojom sakatom pričom o carigradskom muli. Ali sam uskoro uvidio da se lakše igrati riječima govoreći o opštim stvarima nego o pojedinačnim, koje su naše a ne svačije.

— Zanimljivo — rekao je muftija, očekujući, a Malik me pogledao s poštovanjem. — Zanimljivo. A da li više ljudi može misliti istu misao? I da li tada misle tuđom glavom?

— Dvije prave ljudske misli nikad nisu iste, kao ni dva dlana.

— Šta je prava ljudska misao?

— Koja se obično nikome ne govori.

— Lijepo rečeno. Možda netačno, ali lijepo rečeno. I dalje?

— Htio bih da govorim o svojoj nesreći. Rekao sam da mi izgleda najveća, jer je moja. A volio bih da je tuđa, i ne bih žurio da je saznam, kao što sad žurim da je kažem.

Hitao sam da sa opštih razmatranja pređem na ono što me boli, dok ga opruga drži, dok su mu oči koliko toliko žive, jer sam se plašio njegovog skorog klonuća, kad će moje riječi uzaludno oblijetati oko njega.

Bivalo mi je sve jasnije: njega muči čama i dosada. Ležala je po njemu kao pokrov, padala kao magla, umotavala ga kao ilovača, opkoljavala kao vazduh, ulazila mu u krv, u disanje, u mozak, širila se iz njega i iz svega oko njega, iz stvari, prostora, neba, sipala kao otrovni dim. Trebalo je da klonem i sam ili da se borim protiv nje.

Ne pretjerujem, da sam bio siguran da ću rastjerati barsku maglu u njemu, digao bih skutove džubeta i zaigrao trbušnu igru, učinio bih sve što bi razumnom čovjeku teško i na um palo. Možda bi njegova pažnja, prije nego što splasne, učinila toliko da žuta bezvoljna ruka napiše tri rješavajuće riječi: pustiti zatvorenika Haruna. I ne znajući šta je napisala, ne sjetivši se nikad više. Učinio bih sve, kažem, svaku ludost, svaku sramotu, i ne bih se stidio poslije, čak bih s ponosom mislio kako sam pobijedio jednu mrtvačku ravnodušnost, zbog živog čovjeka, zbog brata. Ali se nisam usuđivao da mijenjam igru, vidio sam da ga je na čas probudio samo pehlivanluk duha, kao hašiš, i morao sam da mu dam još, više, kako se ne bi uvalio u težu nepokretnost.

To je bila najčudnija borba za koju sam ikad čuo, protiv mrtvila u njemu, protiv uzetosti volje, gnušanja od života. Borba teška i mučna najviše zato što se morala voditi neprirodnim sredstvima, izvrnutim mišljenjem, ružnim parenjem nespojivih osjećanja, silovanjem riječi. A bojao sam se, i još kako sam se bojao, da će njegova pažnja umrijeti onoga časa kad prestanem s igrom i pređem na pravi cilj, zbog koga sam sve to i činio. Morao sam lebdjeti iznad pravog smisla, približavajući mu se i krijući ga, jer bi njegova čula mogla da se zatvore, sama od sebe, čim ga osjeti.

Srećom, nije bio pritvoran, nije neproziran: sve je pokazivao i sve se na njemu vidjelo, i dopadanje i odvratnost. Zato sam vodio svoju usplahirenu misao prema sjenkama i osvjetljenjima na njegovu licu, radujući se tom putokazu, jer, moglo je i njega da ne bude.

Sve je na njemu govorilo: iznenadi me, probudi me, zagrij me, i ja sam ga iznenađivao, budio, zagrijavao, vodeći očajničku bitku da održim na životu samrtnika, stalno na granici strave da neću uspjeti, a sva mi je nada u njemu. Izvrnuo sam duh naopak, grozničavo kopao po zakutcima da pronađem đavolske brabonjke u sebi, borio se sa mrtvacem da ne bude još jedan, i na trenutak odahnuo tek kad je sjeo, sa nešto zanimanja i živosti na mlohavomlicu, te su i mome nadanju porasla krilca.

— Imam brata — bulazio sam ne znajući da li je i to dovoljno. — Ali ako ne požurim da ti kažem, mogao bih reći da sam ga imao, a imam i imao sam isto je što imam i nemam. A može da odluči sijev nečije zle ili dobre volje. Brat mi je, ne zato što sam ga htio, jer da sam ga htio ja bih ga pravio, i onda mi ne bi bio brat, a ne znam ni da li ga je moj otac htio, ali kad se spario s mojom majkom, kad je kaplja mutne vode ušla u rodiljku, iz tog zadovoljstva za njih, iz tog ničeg za mene, izrasla je veza i obaveza što se zove sin i brat. Bio željena utjeha ili uobičajena nevolja, Bog ga vezuje uz nas bez našeg pitanja, uskraćujući nam sva njegova zadovoljstva a opterećujući nas svim njegovim nevoljama i nesrećama, a kao što zna tvoja uzvišena pamet, nesreće su mnogo češće nego zadovoljstva, pa bismo mogli reći da je brat nesreća koju nam Bog šalje, i zato je primamo kao božiju volju i određenje, zahvaljujući mu na svemu. Tako, eto, zahvaljujem Bogu na nesreći, a volio bih da je on tvoj brat pa da zahvaljujem na sreći što slušam tebe, kao ti sad mene, pa da mi je svejedno. Ali, kako ne može biti tvoj brat, jer je moj, a ja ne mogu biti ti, jer je Bog odredio da budem samo nedostojni derviš, budimo ono što smo: ja molim, ti rješavaj. Ili bolje: ja ću da pričam, ti slušaj. Tebi je teže, znam. Ti ne moraš, ja moram.

Probudio sam ga, oživio je, gleda, sluša, shvata, prima! Nije potrebna čočekča igra, dovoljne su prazne riječi, pusti ih da lete kao vjetar, da se prevrću kao majmuni, da bezglavo jure između proljetnih sunčanih zraka i sobne sjenke, kao pomahnitale, i evo, umirio se na stolici, sluša, čeka.

— I dalje? — kaže prilično živo.

I prva sjenka njegova zuri u mene, čudi se, možda uči. Ne vidim ga dobro, jer me se ne tiče. Gledam u muftijino lice.

Ima nade, brate Harune!

— I eto, imam brata, ili ga imam upola: ja pominjem ime njegovo, a on je zatvoren u tvrđavi. Pola života mu je ovdje, pola gore. Ako izgubi ovu polovinu, mogao bi i onu drugu.

— Koju polovinu?

— Koju ja još držim, pričajući.

— Kakvoj tvrđavi?

— U tvrđavi, nad gradom.

— Svejedno, nastavi.

— U tvrđavu se zatvaraju rđavi ljudi, lopovi, zločinci, hajduci, carevi neprijatelji. Ponekad. A najčešće budale. Zato što misle da nisu krivi, a to čovjek nikad ne zna. Uvijek ispravljaju krivu Drinu, a to nije njihov posao, niti to ko od njih traži. Kako su ponosni na svoju ludost, lako ih je uhvatiti, i zato ih je najviše. Po ovome bi se moglo zaključiti da su na slobodi samo pametni, ali nije tako: ostaju i ludi ako znaju da to sakriju. I ne ostaju pametni ako to pokazuju. Još ostaju oni koji imaju prava da budu kakvi hoće. Moj brat je bio niko i ništa, srećan čovjek, ni pametan da ga se boje, ni lud da ne znaju šta bi mogao da učini, kukavica da bi bio hajduk, naivan da bi bio rđav, lijen da bi bio nečiji neprijatelj. Jednom riječju, božijom providnošću određen da ga ljudi pozdravljaju ne poštujući ga, da mu priznaju vrijednost ne tražeći da je pokaže.

— Zašto je zatvoren?

— Zato što nije poslušao oca.

— Zanimljivo.

— Otac je prost čovjek, radi koliko može, daje koliko mora, ne tiče ga se ništa osim kiše, oblaka, sunca, gusjenica, krompirove bube, ljuljka na pšenici, snijeti na kukuruzu i mira u porodici. Kako je sasvim jednostavan, iz jednog komada, kao drvena kašika, kao lipov čanak, kao rucelj pluga, nije se odrekao nepotrebne roditeljske navike da govori ono što očevi uvijek govore a djeca nikad ne slušaju. Savjetovao mu je da ne ide od kuće, zemlja će ostati pusta a varoši tijesne, malo mjesta a mnogo usta, malo mogućnosti a mnogo želja, počecemo da se davimo među sobom za veći komad hljeba.

Brat nije poslušao. Onda je otac rekao: pamti, nesreća je što kod nas niko ne misli da je na pravom mjestu, i svako svakome je mogući suparnik; ljudi preziru one koji ne uspiju, a mrze one koji se uspnu iznad njih; navikni se na prezir ako želiš mir, ili na mržnju ako pristaneš na borbu. Ali ne ulazi u okršaj ako nisi siguran da ćeš oboriti protivnika. Ne upiri prstom na tuđe nepoštenje ako nisi dovoljno jak da to ne moraš dokazivati. Ni to nije poslušao. Sad otac ima razloga da se raduje i kaže: eto tako prolaze neposlušni sinovi.

Govoreći, primijetio sam s užasom da se gasi nejako svjetlo u muftijinim očima, postajale su teške i umorne, a u izrazu se javilo nešto izgubljeno. Upitao je, jedva otvarajući usta:

— Ko to nije poslušao?

O, Bože veliki! Neprestano koračam, a sve sam dalje. Čim se približim onome što mi je cilj, on se uplaši. Čim poželim da iskoristim što sam izgradio, on sve poruši. Moj posao nema završetka!

Požurio sam, naglavce. Još u njemu ima bar žiška života, jer ne bi ni ovo pitao. Postao sam nezanimljiv, zamorio ga mudrovanjem, nisam se igrao već rugao, zanjelo me ogorčenje, i sve je počelo da zvuči ozbiljno. Hvatala me vrtoglavica: molim te, sačekaj još malo, ne ugasi se samo za trenutak.

Posljednji odsjaj sunca trne, a ja sam u sleđenoj pustoši, preda mnom duga samrtnička noć. A ne smijem ni da kriknem.

Izgubio sam pouzdanje, nestalo je lakoće kojom sam miješao riječi, osjećao sam da više neće poletjeti, neće zalepršati, puziće po zemlji poput sljepića.

Još samo pregršt ludih riječi, Bože, moraš mi ih dati, borim se za jedan život! — molio sam očajan, ali molitva nije pomogla. Ubio me promašaj, vidio sam ga na njegovom licu.

Kuda to nestaješ, brate Harune?

Sve što sam dalje rekao, bilo je nepotrebno i uzaludno. Bio sam prisiljen da otkrijem namjeru.

Muftiju je sve brže potapala dosada, sve konačnije je zapadao u baru mrtve bezvoljnosti. Od njega će početi svijet da zamire.

Malik je spavao, s glavom na prsima.

— Umoran sam — rekao je muftija, užasnut gotovo kao i ja. — Umoran sam. Idi sad.

— Nisam sve rekao.

— Idi sad.

— Naredi da ga puste.

— Koga da puste?

— Moga brata.

— Dođi sutra. Ili reci Maliku. Sutra.

Malik se probudio, uplašen:

— Šta se desilo?

— Bože, kako je dosadno.

— Hoćeš li da igramo šah?

— Ništa se nije desilo.

Odgovarao je u raskorak, preskačući pitanja, pamteći čudom neku riječ na koju bi docnije stizao odgovor, pa je izgledalo sasvim besmisleno.

Izašao je ne pogledavši nas, ubijen, možda je i zaboravio da smo ovdje. A možda je bježao.

Nisam pobijedio dosadu. Savladala nas je obojicu, jedva sam želio da odem. Da sam znao kakva je, ne bih se ni usudio da pokušam.

Malik me pogledao krvnički, i poskakujući, ponio svoje tromo tijelo, žureći za muftijom.

— Rekao je da dođem sutra.

— Ja ništa ne znam. Uh, upropastio si me.

Tako, sad je gotovo. Možda je ipak trebalo da ga uhvatim za oba uha, ili da ga udarim čukljem prsta u žuto čelo. I opet nisam znao gdje je Antiohija, ni kojim smo jezikom govorili. Cijelo vrijeme mi se činilo da dubim na glavi, da visim između poda i kandilja, da strop podupirem plećima, izgubljen, poblesavio zbog njegove čame i svoje želje da je savladam. Čudnim jezikom sam govorio, zaista, a uzalud. Možda i sutra uzalud, jer će me unaprijed obeshrabriti današnji neuspjeh. Moram doći, a doći ću klečajući, i neću znati ne samo gdje je Antiohija — prokleta bila! — već ni kako je ime sinu moje majke. Mučićemo se ponovo kao dvoje starih u drugoj bračnoj noći, poslije prve što je žalosno propala, samo će sve trajati kraće, jer se nećemo mnogo nadati ni ja ni on.

Sad nemam kud da žurim. Žuta troma ruka nije u času kratkotrajne budrosti napisala: pustiti zatvorenika Haruna.

Je li zbog toga Harun zatvorenik propao u još dublju tamu?

Izašao sam, izveli su me, izgurali, a pred kućom me sačekao zaboravljeni Kara-Zaim. Ljudi ga ne pamte poslije dvadeset godina, ja sam ga zaboravio nakon jednog sata. Samo on ne zaboravlja, i to je tako.

— Dugo si ostao — kaže gledajući me radozvalo.

— Zar megdan traje kraće?

— Obično izlaze brže. I obično su zbunjeni.

— Jesam li ja zbunjen?

— Ne bih rekao.

Kara-Zaimovo oko nije baš bistro. Neka bude kako on kaže.

— Pričali smo o svemu.

— A o meni?

— Rekao je da dođem sutra.

— Tako. Znači, sutra.

I opet smo išli čistom stazom od riječnih bjelutaka. I ići ćemo opet, sutra.

Mislio sam da neću imati snage da razgovaram sa Zaimom, da neću ni čuti šta mi kaže, a čuo sam, i odgovarao, iako je sve bilo isprevtano u meni, ako sam još stajao naglavce, i polako, polako se ispravljao, siguran da će sve izgledati još čudnije kad dođem sebi. Ličice na pijanstvo, na ružan san, vjerovaću da sam udario na čini, i da ništa stvarno nije bilo.

Zaim ne zna šta se dešava u meni, on misli da sam uspio.

— To je dobro — kaže — što te zove sutra. Obično ne zove. Znači da si mu se dopao, znači da si mu u volji.

Nisi mnogo mudar, nisi mnogo ni rječit, moj dobri Zaimo. Da, dopao sam mu se, veoma, otišao je jedva dišući, a mučenje nastavljamo sutra.

Zaim gleda u mene zbunjeno, traži riječi.

— Pa evo, htio bih da te zamolim.

Gleda li i on u moje lice da li se gasi od njegovih riječi? Hrabrim ga, bez volje, sjećajući se:

— Reci, Kara-Zaime. Slobodno. Nešto te muči.

Tako je trebalo onaj da kaže meni, maločas.

— Pa, ništa me ne muči. Ali ovdje ne znaju ko sam, misle da sam ovako sipljiv i nikakav oduvijek. Ne kažem za muftiju, već za druge.

— Da li ti se nešto desilo?

— Ništa mi se nije desilo. Kažu da nisam više za službu.

— Otpuštaju te?

— Znači, otpuštaju me. Pa mislim, ako bi mogao da kažeš muftiji, da me ostavi. Nisam više za vojsku, ali da vrata čuvam, to mogu bolje od drugih. Primam sto groša godišnje...

— Muftija prima dvanaest hiljada.

— Drugo je muftija. I velim, ako je mnogo sto groša, neka bude manje, neka bude osamdeset. Neka bude i sedamdeset. Znači, sedamdeset na godinu, zar je to mnogo? Eto, to sam htio.

Pa, obično nije mnogo sedamdeset groša na godinu. Znači, nećeš se ugojiti od tih sedamdeset groša, moj Zaime, koji si grdno pogriješio što nisi umro na vrijeme. Ali, oprostite što ne mogu da te žalim, dugo sam se rvao s karandolozom i sav sam razglobljen, nijedna kost mi nije na svome mjestu.

— Nisi za vojsku, — rekao sam ništa ne misleći — ali pušku možeš da nosiš. Jatagan možeš da nosiš. Koliko bi tražio da oslobodimo jednog nevinog čovjeka. Zatvoren je na pravdi božijoj, ništa nije kriv. Da li bi pristao za sto groša?

Zbunio se.

— Ne znam da li me ispituješ, ili govoriš o nečemu što može biti.

— Odgovori mi.

— Nije lako odgovoriti. Dok sam bio pravi Kara-Zaim, ne bih uzeo ništa. A sad, ako je stvar poštena... Sto groša?

— Dvjesto.

— Dvjesto groša! Bože milosni! Tri godine bih mogao da proživim sa dvjesto groša. I nevin čovjek? Gdje je?

— U tvrđavi.

— Znači, dvjesto groša. I nevin čovjek, u tvrđavi. Ne bih mogao.

— Prije dvadeset godina bi pristao? I da je u tvrđavi? Samo da je nevin, zatvoren bez krivice?

— Pristao bih.

— A sad ne bi?

— Sad ne bih.

— Onda ništa.

— Je li to zbilja ili šala?

— Šala. Htio sam da vidim koliko si se promijenio.

— Pa, promijenio sam se. A ako me otpuste, da te potražim?

— Ako te otpuste, ja ću ti naći posao.

— Hvala ti, zapamtiću to. Ali opet, govori sutra s muftijom.

Želio je da ostane na ovoj bijeloj stazi od vrata do kuće po svaku cijenu. Odsjaj muftijina značaja padao je i na njega, beznačajnog, i sigurno mu se činilo da je mnogo bliže odatle do onog gazije sa bojnog polja, nego iz pekarskog hamurluka ili sa baštovanske lijehe. A on mu je važniji od svega na svijetu.

Sreo me istog časa, pred veče, u najteži čas, kad sam išao prema kapiji smrti, izletio je iz magle, s neba pao preda me na putu gdje nije bilo nikakva smisla da se sretnemo, ni mi, ni naša lica, ni naša raspoloženja. Moje ne znam kakvo je, njegovo zrači veseljem. Hripanje mu je pobjedonosno.

— Ostajem — rekao je oduševljen. — Neće me otpustiti. Znači, ostajem. Pitali su me šta sam govorio s tobom, i ja sam pričao. Pa su me odveli Maliku, i opet sam pričao. Ono o svjetlu i o bojnem polju, pa kako si mi nudio dvjesto groša, i ostalo. Ako ostanem bez posla. Malik se smijao, dobar čovjek, kaže, to za tebe, a i ja kažem, jest, dobar čovjek, i tako, znači, ne treba ništa da govoriš sutra.

— Dobro.

Nije ni znao da sam mu pomogao.

Trebalo bi ubijati prošlost sa svakim danom što se ugasi. Izbrisati je, da ne boli. Lakše bi se podnosio dan što traje, ne bi se mjerio onim što više ne postoji. Ovako se miješaju utvare i život, pa nema ni čistog sjećanja ni čistog života. Dave se i osporavaju, neprestano.

8.

Moj Bože, ja nemam nikoga osim tebe i brata mojega.

Tražio sam Hasana, poslije, nekoliko puta, uzalud. Tražio ga je i njegov momak, onaj stariji, i saznao da je u zatvoru, is drugovima. Izašli su sinoć iz kuće oko ponoći, i u Frenk-mahali izmlatili neke mladiće, teško da su i jednome leđa ostala čitava, a mladići su krivi, napali su prvi, i sad mladićima privijaju mokre krpe na uboje, a oni leže u zatvoru. Tako se uvijek svršava šenlučenje, zatvore ih i kad nisu krivi, pa ih puste kad plate, a oni se ne sjećaju jesu li krivi, a obično jesu. Pustiće ih i sad, samo traže mnogo, jer su uboji teški, a mladići iz dobrih porodica, ali Hasan ne da toliko, više da mu je žao što nije tukao jače, i učiniće to kad izađe, jer takve kopiladi i takvih bezobraznika više nema. Ali on, momak, odnijeć pare, nije Hasanu do para, već do inađa, ali kakav je to inađ ležati u zatvoru. Nisu, doduše, u zindanu ni u podrumima, već onako, u nekoj sobi, ali opet, napolju sunce a tamo mračno, mučno je i sat provesti, ako se ne mora, a kamoli više.

Reći će mu da sam ga tražio, i da odmah dođe do mene, čim se presvuče i okupa, jer zapeksini i zaušljivi haljinku svaki put, da se mora skidati na avliji, da ne unese u kuću kakvu poganu baju. A ja da budem u tekiji, ako mi je važno, da se ne tražimo ko dvije budale, a ako nije važno, onda svejedno, pa kad se nađemo. A može biti da je i bolje da Hasan malo odspava, jer nije trenuo od juče ujutro, iako može da ne spava po tri dana i tri noći, a može i da spava isto toliko, samo ga probudiš da štogod pojede, onako u neznani, pa opet nastavi, ko živinče, Bože oprost. Džaba, takvog majka još nije rodila!

Nisam ga tražio bez razloga, niti sam želio da me utješi, ili ohrabri. Ne znam kako mi je došla ta misao, zapravo i nije moja već Hasanova, a ja sam je primio kao svoju, i htio ga nagovoriti da je izvršimo. Rekao sam je Kara-Zaimu, a povukao se kad nije pristao, ali čini mi se da se javila ranije, kad sam vidio kako se gasi muftijino lice, kako je uzaludno sve što činim i govorim. Treba oteti Haruna, treba platiti čuvarima da pobjegne, treba ga poslati u drugu zemlju, da ga više nikad ne vide. Samo tako će se osloboditi tvrđavskih podruma: moje sramotno kreveljenje neće mu pomoći. S Hasanom i Ishakom sve bi bilo moguće. Sa Ishakom sve bi bilo moguće. Možda Hasan zna gdje se sakrio, a Ishak bi pristao, sigurno. Ishak ne boluje od sjećanja, kao Kara-Zaim, njega ne zaustavljaju uspomene.

Ohrabrila me misao na tog buntovnika, obuzela me neodoljiva potreba da se krećem, da nešto činim, osjećao sam zdrav nemir i uzbuđenje: sve je moguće, sve je nadomak ruke, samo se čovjek ne smije predati. Teško je dok se ne odlučiš, tada sve prepreke izgledaju neprelazne, sve teškoće nesavladive. Ali kad se otkineš od sebe neodlučnog, kad pobijediš svoju malodušnost, otvore se pred tobom neslućeni putevi, i svijet više nije skućen ni pun prijetnji. Smišljao sam smjele podvige, otkrivajući ne jednu mogućnost za pravu hrabrost, pripremao lukavstva kojima neće odoljeti ni najveća opreznost, uzbuđen i pokrenut sve više što sam sigurnije osjećao u dubini srca, u teško dostupnim vijugama mozga, da je sve to prazna mašta. Ne, nisam svjesno mislio o tome, nisam licemjerno grijao na srcu dva suprotna htijenja. Moja misao je bila nepodijeljena, i iskreno sam se trudio kako da pronađem najbolji način da oslobodim brata. I to sve iskrenije i sve življe, kažem, što se negdje u mojoj nutrini, kao nejasan šapat iz mraka, kao izvjesnost o kojoj se ne govori i ne misli ali je prisutna, sve više utvrđivalo uvjerenje da poduhvat ne može uspjeti. I Ishaka sam zvao, jer je nedostižan. Mogao sam čeznuti za njim koliko mi je duša smogla snage, i to bez laži, jer mi se želja nije mogla ostvariti. Skriveni životni nagon što me štitio i bez moje svjesne volje, velikodušno mi je dopuštao moju lijepu plemenitost, ne kroteći je: znao je da opasnosti od nje nema, ne može postati djelo. A pomagala mi je da se svetim zbog stida kojim sam se napunio kod muftije.

Ako bi ovo nekome izgledalo čudno, ili čak nevjerovatno, mogao bih reći samo to da su istine ponekad vrlo čudne, a mi uvjeravamo sebe da ne postoje, jer ih se stidimo, kao gubave djece, iako one zbog toga nisu manje žive i manje istinite. Obično uljepšavamo svoju misao i krijemo guje što laze u nama. Zar ih zaista nema, ako ih krijemo? Ja ništa ne uljepšavam i ništa ne krijem, govorim kao pred Bogom. I još hoću da kažem, da nisam ni rđav ni čudan čovjek, već običan, običniji možda nego što bih želio, isti kao i većina ljudi.

Dobronamjieran čitalac mogao bi da mi kaže: suviše razvlačiš, suviše mudruješ. Odgovoriću mu odmah: znam. Raspredam naširoko jednu siromašnu misao, cijedeći je kao prazan bardak, kad se iz njega ni kap više istočiti ne može. Ali činim to namjerno, da odgodim kazivanje o onome što me i sad potresa, nekoliko mjeseci poslije svega. Samo, okolišenje ne pomaže. Izbjeći ne mogu, a prekidati neću.

Treba da kažem i ovo. Našao sam posvandžiju kod kuće, davno je bio ustao, već se iz čaršije vratio, a dočeka me zlovoljan i namrgođen, kao da se tek probudio. Ni traga od sinoćnje govornosti i želje da me zadrži, ni traga od pažnje i ljubaznosti. Želio je da me se što prije otrese. Naljutio se kad sam upitao šta je htio sinoć da mi kaže:

— Što sam imao, sve sam rekao. Zašto bih krio?

Zar je moguće da sam se toliko prevario? Mislio sam dugo o onom razgovoru, i ne toliko o riječima koliko o smislu. Nešto je znao o meni, sigurno. Pomenuo sam mu to, a on se kleo svim i svačim da sam ga krivo shvatio. Noć je noć, a dan je dan. Bogzna šta je on mislio pričajući koješta, a bogzna šta sam ja mislio slušajući to koješta, i sad sam zabio sebi u glavu i ono što on ni sanjao nije. Šta on zna? I šta može da zna čovjek — vapio je plačnim glasom — koji lunja po svu noć, umoran kao sakadžijski konj, i jedva čeka da se uvuče u svoju siromašnu kućicu i pod svoj poderani jorgan. Četvoro on hrani, osim sebe, na ovom poganom vaktu, i dosta mu je i predosta, a ne još da vodi brigu o tuđim stvarima. A onda je prestao da se ljuti i neočekivano mirno, čak i ljubazno, rekao da bi volio pomoći meni nego ikome drugome, a neka nevolja me tare sigurno, jer ne bih došao do njega da mi kaže što ne zna, niti zna šta tražim. A ne znam ni ja, izgleda.

Da li sam sinoć u njegovim riječima čuo ono čega nije bilo, ili se s njim nešto desilo?

Otišao sam ne saznajući ništa, i zaista, imao je pravo, ne znajući ni šta je trebalo da saznam.

Poslije ičindije, umoran i napregnut, izmučen mislima o oslobađanju, sve težem po preprekama što su uskršavale u buljucima, odbacujući ga već i mišlju, ostao sam i bez te nade, makar i lažne, i počeo da se mirim sa sutrašnjim ponovnim mučenjem kod muftije. Bio sam slab, loman, iscrpen naporima koje sam cio dan zamišljao, čini mi se da ne bih bio toliko zamoren da sam ih stvarno podnosio, ili da sam ih još očekivao.

Mustafina djeca su ušla u tekijšku bašču, najprije su se igrala piljaka na pločama pred tekijom, tu su i ručala, a onda su počela da jure, kao kućici. Skakali su preko ruža, lomili biserak, kidali grane jabuka, vikali, smijali se, vrištali, plakali, i mislio sam kako ćemo biti prisiljeni da im ostavimo tekiju i bašču, a mi da se iselimo kud znamo. Viknuo sam nekoliko puta, a onda pozvao Mustafu, kad je izašao iz kuće, i rekao mu da djeca smetaju, suviše galame.

— Čekaju večeru — rekao je, ne čuvši me.

Rekao sam glasnije:

— Smetaju. Reci im da izađu.

— Dvoje je moje, troje njeno, od ranije.

Pokazao sam rukom: isteraj ih, poludjeću!

Razumio je, i otišao ljutit, gundajući:

— Sad im i djeca smetaju!

Kad se graja utišala, pogledao sam štetu, nadajući se da je veća, želio sam da se naljutim, oslobodio bih se misli što me ne napuštaju danima, i sjeo pod lozu, nad vodom, još svjetlucavom od sunca na smiraju.

Da li od silne želje da osjetim mir, da li od ljekovite tišine poslije dječije vriske, ili zbog uvijek jednakog toka rječice što se glasila jedva čujnim, grgotanjem, napetost u meni počela je da popušta. Javila se čak i glad, zaboravio sam kad sam posljednji put jeo. Trebalo je da nešto pojedem, osnažilo bi me, odvratilo mi pažnju na drugu stranu, ali sad je nezgodno, mislio sam vedro, Mustafa je ljut, istjerao sam djecu, a možda nije trebalo da to učinim. Smirio sam se, doduše, prijala mi je tišina, a opet mi je žao. Ne mnogo, i to je dobro, a dobro je i što mi je žao, vraćam se običnim mislima, običnom životu, kad je čovjek pomalo dobar, pomalo zao, sve s onom mjerom koja ne smeta, i kad mislimo da je prilično dosadno. Može biti rdavo kad čovjek ne osjeća da je vrijeme dugo. U ratu nije dosadno, ni u nesreći, ni u mucu. Kad je teško, nije dosadno.

Tako sam dospio do ugodnog stanja površne misli što se ne grči, ne sudara sama sa sobom, već klizi po kori stvari, nalazeći laka rješenja koja ništa ne rješavaju. To i nije razmišljanje, već sanjarenje misli, baškarenje, prijatna lijenost mozga, a ništa nije bilo korisnije u tom času. Ne, ništa nisam zaboravio od onog što je najveća muka moga života,

utroba ga je moja nosila, kao kamen, krv ga je vukla na svojim dugim putevima, kao otrov, čučalo je u vijugama moga mozga, kao polip. Ali se smirilo toga trenutka, kao teška bolest, nastupilo je olakšanje, pa izgleda da je nema. To kratko odsustvo težine, to časovito oslobođenje od muke, baš zato što je kratko i trenutno, a sve je u meni to znalo, omogućilo je da vidim oko sebe stvari prisno i lijepo. Svoje mirno prisustvo u ovom prirodnom skladu osjećao sam gotovo kao sreću.

Hafiz Muhamed se vratio odnekud, pozdravio i otišao u svoju sobu. Dobar čovjek, mislio sam, još obuzet srećom svoga plitkog saživljavanja i pojednostavljenog mišljenja, izgleda kao da je život nepravedan prema njemu, ali to je samo predrasuda, život je život, jedan kao drugi, svako traži zadovoljstvo, a nevolje dolaze same. Njegovo zadovoljstvo su knjige, kao drugima ljubav, njegova nevolja bolest, kao drugima siromaštvo, ili prognanstvo. Svi idemo od jedne obale do druge, po tankom konopu svoje životne staze, i svakome se zna kraj, razlike nema.

Sjetio sam se stihova Husein-efendije Mostarca, i izgovorio ih polako, sa zadovoljstvom koje ranije nisam osjećao. Čujem ih kao tihi šapat, bez prijetnje, bez tamnog prizvuka:

Gologlav i bosonog, pehlivan Šahin stade na konop, po kome samo povjetarac prolazi bez straha. Šahin, soko, ne uplaši se opasnosti, pomenu Boga i prođe između dvije obale. A sokolići, njegovi učenici, predoše preko ponora. Iznad vode, na kojoj je blještalo sunce, izgledali su kao biser nanizan na tankom koncu. Duboka provalija ispod njih, daleko nebo iznad njih. A oni na nesigurnom pehlivanskom konopu, na opasnom životnom putu.

Dobro je odgovarala mome tadašnjem osjećanju sudbine ta slika čovjeka usamljenog ali hrabrog na teškoj životnoj stazi. Da sam bio u drugom raspoloženju, moglo bi da me potrese nenadanje i osuđenost na mukotrpan hod, ali mi se tada činilo kao razumno mirenje, čak i kao prkos. Ne znam šta je dobri Husein-efendija zaista mislio, ali se meni činilo da se pomalo podsmijeva i sebi i drugim ljudima.

Hafiz Muhamed je izašao iz tekije i stao pored ograde nad rijekom. Lice mu je blijedo, uznemireno. Nije me ni pogledao. Je li bolestan?

— Kako se osjećaš danas?

— Ja. Ne znam. Rđavo.

Osjećam, ne voli me, ali mu ne zamjeram. I on korača po pehlivanskom konopu između dvije obale, onako kako zna. Ponekad pokušava da bude i dobar.

Upitao sam ga, smiješeći se, još u svom lijepom raspoloženju, spreman da sve razumijem, spreman da budem zahvalan:

— Reci mi pravo, znao si šta hoće kadijina žena, i zato si mene poslao?

— Kakva kadijina žena?

— Jedan je kadija u gradu. I jedna kadijina žena. Hasanova sestra.

Naljutio se, gotovo zgađen. Nisam navikao da ga vidim takvog.

— Ne pominji ih zajedno, molim te!

— Onda, znao si. A nisi htio da se miješaš. Je li tako?

— Ostavi to đubre, ako boga znaš! Mislio sam da ti pomognem, eto zašto nisam otišao. Ali ne pominji ih sad.

— Zašto?

— Zar ništa nisi saznao?

— Nisam.

— Onda ja moram da ti kažem.

Po mutnom glasu, po mucu prisiljavanja da mi gleda u lice, po nemirnim rukama što su se neprestano skrivale u duboke džepove i opet se izvlačile, po svemu što kod njega nikad nisam vidio pa je izgledao kao drugi čovjek, po strahu što me obuzeo, znao sam da je teško ono što ima da mi kaže.

Upitao sam, žureći da se utopim u crnu vodu:

— Za brata?

— Jest, za brata.

— Je li živ?

— Ubijen. Prije tri dana.

Ništa više nije mogao da kaže, niti sam ja pitao.

Pogledao sam u njega: plakao je, iskrivljenih usta, strahovito ružan. Znam da sam to zapazio, i znam da sam se čudio što plače. Ja nisam plakao. Nije mi čak bilo ni teško. Ono što je rekao planulo je kao oslepljujući bljesak, a onda je nastao mir.

Voda je žuborila spokojno.

Čuo sam pticu u granju.

Eto, svršeno je, mislio sam.

Osjetio sam olakšanje: svršeno je.

— Tako — rekao sam — znači, tako. Iznad vode na kojoj blješti zlatno sunce.

— Smiri se — govorio je hafiz Muhamed užasnuto, misleći da sam poremetio umom — smiri se. Molićemo se Bogu za njega.

— Da. Jedino to možemo.

Nisam osjećao čak ni bol. Kao da se nešto otkinulo u meni i sad ga nema, to je sve. Sasvim je neobično što ga nema, sasvim nevjerovatno, sasvim nemoguće, ali je više boljelo dok je bilo.

Došao je i Mustafa, sigurno mu je hafiz Muhamed objasnio moju nesreću, donio je nešto u sahanu, sav razmekšan, još trapaviji nego obično.

— Treba da jedeš — nudio me, nastojeći da ne viče. — Od juče nisi ništa okusio.

Stavio je preda me, kao lijek, kao znak svoje nježnosti, jeo sam, ne znam šta, njih dvojica su gledali, jedan pored mene, jedan preda mnom, kao nesigurna straža od tuge.

I tada, između dva zalogaja, otkinuti dio počeo je da boli.

Prestao sam da jedem, zapanjen, i polako, polako ustao.

— Kuda ćeš? — upitao je hafiz Muhamed.

— Ne znam. Ne znam kuda ću.

— Nemoj nikud da ideš. Nemoj sad. Ostani sa mnom.

— Ne mogu da ostanem.

— Idi u svoju sobu. Plači ako možeš.

— Ne mogu da plačem.

Postepeno sam saznavao šta se desilo, i bol me potapao, kao da je tiha voda nadolazila, i dok je još bila do članaka, uznemireno sam mislio na strah pred sutrašnjim očajanjem.

A onda sam osjetio naglu navalu bijesa, kao da je brat-krivac stajao preda mnom. Tako ti i treba, siktala je u meni plačna ljutina, šta si tražio? šta si htio? Unesrećio si nas, glupi čovječe! Zašto?

Pa je i to prošlo, trajalo je samo tren, ali me pokrenulo. S brda, iz ciganske mahale, zaglušno je udarao bubanj, u kratkim razmacima, i pištala zurna, neprekidno, bez predaha, još od jutros, od sinoć, oduvijek, strašno đurđevsko ludilo sručuje se na kasabu kao prkos, kao prijatnja. Slušam i drhtim, bije negdje veliki timpan na uzbunu, zove one kojih nema, svu mrtvu braću pod zemljom i nad zemljom. Neko je ostao živ, i zove.

Zove uzalud.

U meni još misli nema, ni suza, ni pravca. Nikud ne treba da idem, a idem, negdje je ostao trag mrtvog Haruna.

Ispod malog kamenog mosta tekla je moja rijeka, preko nje je mrtva zemlja. Nikad ga nisam prešao, osim pogledom, tu se završavala čaršija, i kasaba, i život, a počinjao kratak put prema tvrđavi.

Brat je ovuda otišao, i nije se vratio.

Otada sam često u mislima prelazio od kamenog mosta do teških hrastovih vrata što prekidaju posivjele zidine. U tim zamišljenim dolascima hodao sam kao u snu, put je uvijek bio pust, oslobođen za moj pohod, i u mislima mučan, da bih mogao lakše da prođem. Kapija je cilj svega, put vodi odastvud samo do nje, ona je smisao kobi, slavaluk smrti. Vidio sam je u mislima, u snu, u strahu, osjećao njeno mračno dozivanje i neutoljivu glad. Okretao sam se i bježao, a ona me gledala u potiljak, mamila, čekala. Kao pomrčina, kao ponor, kao rješenje. Iza nje tajna, ili ništa. Tu počinju i završavaju pitanja, za žive počinju, za mrtve završavaju.

Prvi put stvarno prolazim sokakom mojih dugih noćnih mučenja, odavno nesiguran za susret s njim. I zaista je pust, kao što sam zamišljao i želio, onda, sad mi je svejedno, čak bih volio da nije ovako prazan, kao groblje. Gleda me tmurno, namrgođen, zloban, kao da kaže: ipak si došao! Obespokojava taj prolaz u ništa, ubija i ono malo žalosne hrabrosti što se zove svejedno. Htio bih da ne gledam, kako bih umanjio uznemirenost i drhat svega u meni, ali sve vidim, i neprijateljstvo pustog sokaka, i strašna vrata pred tajnom, i oči skrivenog stražara na malom otvoru kapije. Te oči nisam vidio u mislima, onda, kad je trebalo da dođem, postojala je samo kapija i sokak do nje, konop do druge obale.

— Šta hoćeš? — upitao je stražar.

— Je li ovamo iko došao sam?

— Došao si ti. Imaš li koga u tvrđavi?

- Imam brata. Zatvoren je.
- Šta hoćeš?
- Mogu li da ga vidim?
- Vidjećeš ga ako i tebe zatvore.
- Mogu li mu donijeti ponude?
- Možeš. Ja ću mu predati.

Luđački sam vraćao vrijeme, oživljavao ubijenog, još nije ubijen, tek sam saznao da je zatvoren i došao odmah, da pitam za njega, ljudski je, bratski, nema straha, ni stida, još ima nade, pustiće ga uskoro, doći će mu ponude od mene, znače da nije sâm ni ostavljen, pred kapijom je rođena krv njegovu. Ni kule, ni stražari, ni obziri nisu ga zadržali da ne dođe, došao je, došao sam, petnaest godina je mlađi, uvijek sam se brinuo o njemu, doveo sam ga u kasabu, ej, ljudi, kako bih ga napustio kad mu je najteže, razvedriće mu se ojađeno srce kad sazna da sam pitao za njega. Nikog svoga osim mene nema, pa zar i ja da ga obmanem, zašto? u ime čega? Svi me gledajte krivo, ljutite se, odmahujte glavom, svejedno mi je, ovdje sam, ne odričem se veze od koje nemam bliže, raspnite me ako hoćete za ovu ljubav, zar se može protiv nje? Došao sam, brate, nisi sam.

Dockan je. Poslije svega što se desilo, i svega što se nije desilo, mogu samo da mu poručim zaupokojenu molitvu, s nadom da će ga stići, i zatrebati mu, možda.

Gorka je bila ta molitva, drukčija nego što sam je govorio nad mrtvacima u tabutima. Ticala se samo mene i njega.

Oprosti, brate, meni griješnom za ovu kasnu ljubav, mislio sam da je postojala dok je bila potrebna, sada se budi kad nikome ne može pomoći, čak ni meni. I ne znam više je li ljubav ili uzaludno vraćanje. Samo si mene imao, osim onih grobova kod kuće, sad više nikog nemamo ni ti ni ja, ti si mene izgubio prije nego ja tebe, ili možda nisi, možda si mislio da stojim pred ovom okovanom kapijom, kao što bi ti stajao zbog mene, možda si se do posljednjeg časa nadao da ću ti pomoći, i kamo sreće da si mi toliko vjerovao, ne bi te uhvatio strah od konačne samoće, kad nas svi napuste. A ako si sve znao, neka mi Bog pomogne.

— Šta to šapućeš? — upitao je čovjek iza kapije.

— Govorim molitvu za mrtve.

— Govori ti molitvu za žive, njima je teže.

— Mnogo si vidio, treba ti vjerovati.

— Briga mene hoćeš li vjerovati.

— Koliko je ljudi prošlo kroz ovu kapiju?

— Više nego što je izašlo. I opet su svi na broju.

— Gdje su na broju?

— Gore, u groblju.

— Ružno je što se tako šališ, prijatelju.

— Oni se šale. I ti se šališ. A sad se skloni.

— Zar moraš da budeš grub ako si na tom mjestu?

— Zar moraš da budeš glup ako si na tom mjestu? Uđi ovamo, prekorači prag, samo šaka prostora, i odmah ćeš drukčije govoriti.

Šaka prostora, samo toliko, i odmah će sve biti drukčije.

Trebalo bi dovesti sve ljude da vide tu šaku prostora, da ga zamrže. Ili ne, sakriti ga treba od ljudi, ne dovesti ih nikad ovamo prije nego što ih dovedu, da ne bi zatajili svaku svoju misao i učinili odvratnom svaku svoju riječ.

Vraćao sam se oborenih očiju, tražeći na neravnoj kaldrmi, što ne zarasta u travu, tragove nogu, mjesto gdje je posljednji put stao izvan tvrđavskih zidova. Nikakva traga od njega nema više na svijetu. Sve što je ostalo to je u meni.

Na potiljku sam osjećao kako me kapija bode prorezom kamenih očiju, prožeći će me, željna.

Bio sam na međi smrti, na vratima sudbine, ne saznajući ništa. Sazna samo ko uđe, ali ne može da ispriča.

Mogli bi se ljudi sjetiti da to postane jedina kapija smrti, pa da nas puštaju sve, po redu, u gomilama, čemu čekati slučaj i suđeni čas.

Ali je ova luda misao bila samo odbrana od neizrecivog užasa što me obuzeo, pokušaj da se u zajedničkoj mucu ne vidi svoja vlastita. Pošao sam da tražim posljednji trag ubijenog, a bio sam na njegovoj dženazi, bez njega, bez ikoga, jedini ja, ne misleći da to učinim, ne znajući zašto je bilo potrebno da dođem na ovo mjesto da ga mrtva pomenem. Možda zato

što je to najtužnije mjesto na svijetu, i pomen mrtvima tu je najpotpuniji. Možda zato što je to najstrašnije mjesto na svijetu, i potrebno je savladati strah da se tu pomenu ubijeni. Ili zato što je to najodvratnije mjesto na svijetu, i pomen sebi bivšem može tu da bude užasno progledavanje. Nisam ga tražio, a desilo se, nije mi bilo potrebno, a ne mogu drukčije.

Na ulazu u čaršiju stajalo je desetak ljudi, čekaju, kao da se vraćam s drugog svijeta. Gledaju me, nepomični, oči su im mirne, ali ne silaze s mene, opteretile su me, mnogo ih je na mome čelu, tu je njihovo rojište, počecu da posrćem. Ne znam zašto su došli, ne znam zašto su pregradili put, ni šta očekuju, ne znam šta treba da učinim.

Dok sam izlazio iz tvrđavskog sokaka, kao iz noći (opet sam čuo mukli udar timpana, tamo ga nije bilo), među ljudima što su čekali, zaštićeni suncem i odvojeni mostom od ovog puta u ništa, vidio sam bjegunca Ishaka, s jednom nogom obuvenom, drugom bosom, lice mu je tvrdo kao i u ostalih, jedno su, ničim se ne izdvajaju, vidim ih kao umnoženog Ishaka, sa mnogo očiju i jednim jedinim pitanjem. Zbog Ishaka mi se čini da pogađam zašto stoje na toj međi i šta žele da saznaju. Pogađam, sasvim neodređeno, naslućujem, zbog njega i ne smijem da dignem pogled s kaldrme, možda će se razmaknuti, možda ćemo se nekako mimoići, praviću se da sam zamišljen i ne primjećujem da nešto čekaju, svejedno što će znati da to nije istina, svejedno što će i oni misliti da izbjegavam njihov pogled. Ali bih volio da on nije s njima. Ne bi ni došli da ih on nije doveo.

A kad se zid nogu ispriječio preda mnom, digao sam oči prema Ishakovom licu, moram da vidim šta hoće, ne mogu izbjeći. Nije ga bilo. Znam gdje je stajao, treći slijeva. A sada je u mene s tog mjesta gledao mršavi mladić, nezačuđen što sam se zaustavio pred njim.

Oči su im uporne, široko otvorene, čekaju. Gdje je? Ni desno od mladića nije, ni lijevo, sve do kraja reda, ne brojim a znam da ih je devet, prelazim pogledom po njihovim licima, vršim smotru zatvorenih usana i napregnuto stegnutih obrva, zaboravio sam da nešto hoće, tražio sam Ishaka. Ne znam zašto mi je potreban, ne znam šta bih mu rekao, a žao mi je što ga nema. A vidio sam ga, izdaleka doduše, dvadeset koraka sam prešao oborenih očiju, i sunce ih je prelilo, kao pozlata, u ovom drugom svijetu, blještali su kao baklje i odbijali pogled, ali svejedno, dušu bih založio da sam ga prepoznao. Ovima ne moram ništa da kažem, kad bih i znao šta treba reći:

Prošao sam, odvojili su se da me propuste. Nekoliko trenutaka bilo je tiho, išao sam sam, a onda su noge zastrugale po kaldrmi, krenuli su za mnom. Ubrzao sam korak, da se odvojim, slijedili su me, žureći, nije im smetalo rastojanje. Kao da ih je sve više.

Padao je sumrak, proljetni, sokaci su plavičasti, uznemireno tihi.

Nisam čuo mujezina, ne znam je li vrijeme za molitvu, a džamija je otvorena, samo jedna svijeća gori u visokom ciraku.

Ušao sam i sjeo na svoje mjesto u pročelju. Čuo sam, ne okrećući se, kako ljudi ulaze i sjedaju iza mene, bez riječi, bez žamora. Nikad nisu bili tako mirni, i u molitvi su tihi, i svećani, čini mi se. Uzbudivao me taj ozbiljni mrmor iza mojih leđa.

Dok je obred još trajao, osjećao sam da je čudan, drukčiji nego ijedan dosad, vreliji i opasniji, da je priprema za nešto. Znao sam da se ne može završiti kao uvijek. Amin je početak a ne kraj: čulo se prigušeno, gusto, bilo je čekanje. Čega? Šta će se desiti?

U ćutanju, u nemicanju, u njihovoj namjeri da ne odu, iako je molitva završena, postalo mi je jasno ono što nisam htio da znam. Htjeli su da me vide kad sam saznao za nesreću, željeli su da pokažem šta sam u tom času.

Ni sam ne znam šta sam, i ne znam kakav odgovor da im dam.

Sve je od mene zavisilo.

Mogao sam da ustanem i odem, da pobjegnem od sebe i od njih. I to bi bio odgovor.

Mogao sam da ih zamolim da izađu, da ostanem sam u tišini prazne džamije. I to bi bio odgovor.

Ali, sve bi tada ostalo u meni. Ništa ne bi doprlo ni do koga. Još pred tvrđavskom kapijom bojao sam se sutrašnjeg bola i kajanja, mogla bi da me sprži vatra, uguši tuga, zauvijek onijemi nekazani bijes i žalost. Morao sam da kažem. I zbog ovih što čekaju. Čovjek sam, bar sad. I zbog njega, neodbranjenog. Neka mu to bude tužna bratska dova, već druga danas, ali prva koju će ljudi čuti.

Jesam li se bojao? Ne, nisam. Ničega, osim strepnje da li ću dobro izvršiti ono što moram. Osjećao sam čak mirnu spremnost na sve, spremnost što je donosi neminovnost čina, i duboko slaganje s njim, jače od osвете, jače od pravde. Ništa više nisam mogao protiv sebe.

Ustao sam i zapalio sve svijeće, prenoseći vatru s jedne na drugu, htio sam da me svi vide, htio sam da ih sve vidim. Da se zapamtimo.

Okrenuo sam se, polako. Niko neće otići, nijedan.

Gledali su me, sjedeći na koljenima, uzbuđeni mojim tihim kretanjem, i plamenovima što su gorjeli duž cijelog pročelja, oslobađajući gusti miris voska.

— Sinovi Ademovi!

Nikad ih nisam tako nazvao.

Nisam znao, ni samo čas ranije, šta ću reći. Sve se dešavalo od sebe. Tuga i uzbuđenje su nalazili glas i riječ.

— Sinovi Ademovi! Neću držati propovijed, ne bih mogao i kad bih htio. A vjerujem da biste mi zamjerali ako ne bih sad, u ovom času, teži ne pamtim u životu, govorio baš o sebi. Nikad mi nije bilo važnije ono što ću da kažem, a ne želim ništa da postignem. Ništa, osim da vidim saučešće u vašim očima. Nisam vas nazvao braćom, iako ste mi to više nego ikad, već sinovima Ademovim, pozivajući se na ono što je u svima nama zajedničko. Ljudi smo, i mislimo isto, naročito kad nam je teško. Čekali ste, htjeli ste da ostanemo zajedno, da se pogledamo oči u oči, tužni zbog smrti nedužna čovjeka, i uznemireni zbog zločina. I vas se tiče taj zločin, jer znate: ko ubije nedužna čovjeka, kao da je sve ljude pobio. Sve nas su ubili nebrojeno puta, braćo moja ubijena, a užasnuti smo kad pogodi nekog ko nam je najdraži.

Možda bi trebalo da ih mrzim, ali ne mogu. Ja nemam dva srca, jedno za mržnju, drugo za ljubav. Ovo što imam, sad zna samo za tugu. Moja molitva i moja pokora, moj život i moja smrt, sve to pripada Bogu, stvoritelju svijeta. Ali moja žalost pripada meni.

Čuvajte veze rodbinske, naredio je alah.

Nisam ih sačuvao, sine majke moje. Nisam imao snage da od tebe i od sebe nesreću otklonim.

Musa reče: Moj Bože! Daj mi pomoćnika od bližnjih mojih, Haruna, brata mojega, ojačaj njime snagu moju. Učini mi brata pomoćnikom u poslu mome.

Moga brata Haruna više nema, i mogu samo da kažem: Moj Bože, ojačaj njim mrtvim snagu moju.

Njim mrtvim i nesahranjenim po zakonima božjim, neviđenim i necjelivanim od svojih najbližih pred veliki put s koga povratka nema.

Ja sam kao Kabil, što mu Bog posla vranu koja rovljaše zemlju, da ga pouči kako će zakopati tijelo mrtvoga brata. A on reče: — Jao meni, zar ne mogu učiniti ni koliko vrana, da zakopam tijelo mrtvoga brata svoga.

Ja, nesrećni Kabil, nesrećniji od vrane crne.

Nisam ga spasao živog, nisam ga vidio mrtvog. Sada nemam nikoga osim sebe i tebe, Bože moj, i tuge svoje. Daj mi snage da ne klonem od bratske i ljudske žalosti, i da se ne otrujem mržnjom. Ponavljam riječi Nuhove: — Rastavi mene i njih, i sudi nam.

Živimo na zemlji samo jedan dan, ili manje. Daj mi snage da oprostim. Jer, ko oprost, on je najveći. A znam, zaboraviti ne mogu.

A vas, braćo moja, molim, ne zamjerite zbog ovih riječi, ne zamjerite ako su vas zaboljele i rastužile. I ako su otkrile moju slabost. Ne stidim se te slabosti pred vama, stidio bih se da je nema.

A sad idite kući i ostavite me sama s mojom nesrećom. Lakša mi je sad, podijelio sam je s vama. Ostavši sam, sam na cijelom svijetu, u jakom svjetlu svijeća, u najcrnijoj tami, ne olakšavši ništa u sebi (ljudi su odnijeli samo moje riječi, a žalost mi je ostala sva, netaknuta, još crnija zbog iznevjerene nade da će se umanjiti), udario sam čelom u pod, i znajući, avaj, da je uzaludno, u očajanju izgovorio riječi Bakara sureta: Naš Bože, tražimo oprostenje tvoje. Veliki naš Bože, ne kazni nas ako zaboravimo ili pogriješimo. Veliki naš Bože, ne zaduži nas teretom preteškim za nas. Veliki naš Bože, ne obavezuj nas onim što podnijeti i izvršiti ne možemo. Oprosti nam, smiluj se i osnaži nas. Možda je oprostio, možda se smilovao, osnažio me nije.

U slabosti kakvu nikada nisam osjetio, zaplakao sam kao bespomoćno dijete. Sve što sam znao i mislio, nije imalo nikakva značaja, noć je crna i prijeteća izvan ovih zidova, svijet strašan, a ja malen i slab. Najbolje bi bilo ostati ovako na koljenima, istočiti se u suzama, ne dići se više. Znam, ne smijemo biti slabi i tužni ako smo pravi vjernici, ali to znam uzalud. Slab sam, i tužan, i ne mislim da li sam pravi vjernik ili čovjek izgubljen u gluhoj samoći svijeta.

A onda je došla prazna tišina. Još je tutnjalo negdje u meni, sve dalje, još su se čuli krici, sve slabiji. Oluja se izbjesnila i smirila, sama od sebe. Zbog suza, možda.

Bio sam umoran, bio sam bolesnik koji je tek ustao.

Pogasio sam svijeće, oduzimajući im život jednoj po jednoj, bez svečanog osjećanja s kojim sam ih palio. Uništila me tuga, i bio sam sâm.

Ostaću u mraku dugo, bojim se. Sâm.

Ali kad sam i posljednjoj utulio dušu, moja sjenka nije nestala. Ljuljala se, teška, na zidu, u polumraku.

Okrenuo sam se.

Pored vrata je stajao zaboravljeni Hasan, sa živom svijećom u ruci.

Čekao me čuteći.

9.

Sve što možete protiv mene učiniti, učinite, ne dajte mi ni trenutka predaha.

Ruka mi još drhti držeći kalem, kao da se sad dešava ovo što pišem, kao da nije prošlo više od mjesec dana od onog trenutka kad se moj život izmijenio. Ne bih znao tačno reći šta sam sve preživio, na kakvoj sam se vatri pekao, svojoj i tuđoj, šta sam sve mislio i osjećao kad me sustigla bura, jer je iz ove daljine mnogo štošta ostalo u magli neraspoznavanja, kao u vrućici. Ali da pričam redom, sve što je bivalo sa mnom i oko mene. A onog što se u meni događalo, ispričaću koliko mogu, koliko i sam budem znao.

Sutradan poslije moga govora u džamiji, uveče, odgovorili su na udarac.

Ništa nisam predosjećao, ničemu se nisam nadao, mada sam mislio da će oko mene plesti prljave konce.

Toga popodneva Hasan je navratio u tekiju. Činilo mi se da me od sinoć gleda drukčije, sa uvažanjem, i sa izvjesnom nevjericom, kao da se čudio, kao da nije očekivao moju pobunu. Sada kad se desilo, pronalazio sam razloge za nju, naknadno, podržavajući u sebi osjećanje nepravde i povrijeđenosti. Brat mi je, mislio sam, ako nisam mogao da ga spasem, mogu da ga ožalim. Strepio sam da mi Hasan ne prigovori što nisam nešto drugo učinio, ranije, dok nije bilo kasno, ali on ništa nije pominjao, kao da je zaboravio. Bio sam mu zahvalan zbog tog zaborava. Više nego u sebe, gledao sam u njega, do njegova mišljenja mi je naročito stalo zato što sve zna: mogao bi me teško povrijediti.

Njegov začuđeni pogled bio mi je drag i iz drugog razloga. Možda nikad kao tada nisam osjetio koliko naše raspoloženje, koliko naše odluke zavise od ljudi oko nas. Da su se Hasan i hafiz Muhamed zgranuli, da su osudili moj govor kao nerazmišljenost, i ja bih se uznemirio. Ovako je njihovo saglašavanje skinulo sa mene teret sumnje i znao sam: učinio sam što je trebalo, učinio sam što je dobro. Možda nerazumno, ali potrebno. Hasan se čudi, mislio je da sam kukavac. E pa eto nisam.

Lijepo je ovo osjećanje ponosa, brani nas od kajanja.

Ono što sam rekao u džamiji bila je tuga, zaprepaštenost, uzdržan plač i uzdržan urlik možda. Ali sve moje. Tužan obračun i tužna odbrana. A kad sam to rekao, odjednom je postalo nešto drugo. Ma od čega da je počelo, ma šta da je bilo, pretvorilo se u zajedničku težinu, i osudu. I obavezalo me, jer više nije samo moje, zbog mojih riječi. Rekao je to i Hasan (pričao je hafiz-Muhamedu, a ja sam slušao, iz kuće) kako odavno nije čuo iskreniju tugu ni težu optužbu. Bio je prikovan, kao i drugi, potresen jednostavnošću običnih riječi i žalošću čovjeka koji plače, a kaže. Osjećao sam kako smo svi krivi i svi ojađeni, rekao je.

Zar je sada trebalo da ja zaboravim sve što se dogodilo i sve što sam kazao? I riječ obavezuje, i ona je čin, obavezuje me pred drugima, ali i preda mnom.

A kad sam izašao u bašču, već su razgovarali o drugom. Bilo mi je žao što im nisam duže u mislima, ali svejedno, ono što je rečeno bez mene, vrednije je nego da je rečeno preda mnom.

— O Hasanovu ocu govorimo — rekao je hafiz Muhamed, kad sam prišao.

Kao da je želio da ne nametnem drugi razgovor. A ja sam pomislio velikodušno, da svako ima svoju muku, i hvala Bogu što je tako.

Hasan je govorio kao i obično, vedro, podsmješljivo, lak i površan u svemu, u mišljenju, u osjećanju, u odnosu prema sebi i prema drugima. (Zaboravio sam da je sinoć ostao sa mnom cijelu noć, tužan.) Otac je čudan — rekao je — ako to uopšte treba reći, jer je svako čudan, osim bezbojnih i bezobličnih ljudi, koji su, opet, čudni jer ničega svoga nemaju, to jest, njihovo je baš to što ništa posebno nije njihovo. I osim svakog od nas, naravno, jer na sebe toliko naviknemo da izgleda čudno sve što je drukčije od našeg, pa bi se moglo reći da je čudno ono što nije naše. I eto, otac je čudan zato što misli da sam ja čudan, a ja, opet, i tako dalje, i sve dalje, nikad kraja čuđenju, a možda bi se baš tome trebalo čuditi. Razlika između njih je u tome što otac smatra da je on, Hasan, ovako unesrećio sebe, a Hasan je uvjeren da se čovjek može unesrećiti na mnogo načina, a najmanje ako čini ono što ga zadovoljava a ne sramoti, i tako ispada da je otac unesrećen zato što mu je sin zadovoljan, a smatrao bi srećom, svojom i porodičnom, kad bi on stvarno bio nesrećan.

— Jesi li ga vidio kako si došao? — upitao je hafiz Muhamed, smiješeći se.

— Pokušao sam. Htio sam da mu nabrojim na koliko načina ljudi mogu postati jadni. I htio sam da ga upitam kome smeta moj život. Meni je drag, kao neugledna izgažena cipela. Može da propušta vodu, može da bude smiješna, ali ne žulji, ne želiš da je skineš nasred puta, ne znaš ni da li je nosiš. Zašto da me život žulji i da ga osjećam kao moru?

— Htio si da mu kažeš? A nisi želio da ga vidiš.

— Kako sam mogao da mu kažem ako ga ne vidim? Prvo sam želio da ga vidim, jer to dolazi prvo, ali kod njega je bilo prvo što nije želio da me vidi, i tako sam obadvije svoje želje vratio nepotrošene.

— Je li ti on to rekao?

— Poslao je svoju riječ u tuđim ustima. Mirisala je na oca, i toliko me raznježila, da bih rado poljubio usta koja su je donijela, toliko mlada i nevina da nisu ni znala šta nose.

— Treba da opet odeš.

— Zbog djevojke?

— Kako hoćeš — smijao se hafiz Muhamed — samo otiđi.

— Koliko puta treba da idem? Koliko je puta sin dužan da ode uzalud?

— Još jednom.

Hasan ga je pogledao podozrivo, i upitao:

— Bio si kod oca?

— Bio sam.

— Tako, bio si. A zašto? Hoćeš da sastaviš dva tvrdoglava čovjeka da ispadne jedno prazno pomirenje?

— Neka ispadne šta hoće. Rekao sam da ćeš doći danas. Porazgovaraj s njim. Oca je lako raznježiti.

— Da, naročito moga.

S neprijatnošću sam se sjetio svoga razgovora s muftijom, ličio je pomalo na ovaj, ali ja sam bio primoran, a šta je ovo?

Sa sjetom sam mislio da će se možda pomiriti s ocem. I sa trunkom zavisti: zaboraviće me.

Uzeo sam abdest i pošao u džamiju.

Bio je oblačan sumrak, dobro se sjećam, pogledao sam u nebo, kao seljak, činio sam to po prastaraj tuđoj navici što iz mene još nije iščilila, iako mi nije potrebna. A mogao sam da namirišem promjenu vremena danima unaprijed. Tada me prevario oblak, preduhitrio me, bio sam suviše obuzet sobom. A želio sam ga, taj oblak, i ružno vrijeme, zato možda nisam ni vidio da se sprema. Nerazumno sam se nadao da otac ne bi po kiši krenuo na put u kasabu.

Dan je malaksavao, nebo je još crveno na zapadu. Sjećam se, na tom nebeskom crvenilu, što je stajalo iza njih kao podloga, vidio sam četiri konjanika, na početku sokaka. Bili su lijepi, kao izvezeni na crvenoj svili, kao prošiveni na jarkoj pozadini neba, činilo se da četiri usamljena ratnika stoje na širokom polju, pred bitku, jedva vidljivim pokretima umirujući konje.

Kad sam pošao prema njima, konji su skočili, podbodeni udarcima koje nisam vidio, i jurnuli izravnati, zatvarajući uski sokak od jednog zida do drugog.

Išli su na mene!

Nisam bio kukavica, nekad, sad ne znam šta sam, ali u tom položaju ne bi mi pomogli ni hrabrost ni kukavičluk. Osvrnuo sam se, kapija je daleko, deset koraka od mene a nedostižna. Mahnuo sam konjanicima: zaustavite, zgazićete me! Ali oni su udarali kandžijama po konjskim sapima, požurujući ih, sve su bliže, zemlja je tutnjala najstrašnjim tutnjem koji sam ikada čuo, a četvoroglava neman, uzvitlana i krvožedna, primicala se nepojmljivom brzinom. Pokušao sam da bježim, ili samo pomislio, ali u nogama nije bilo snage, konji su mi dahtali za vratom, duž kičme sam osjećao jezu udarca što tek nije zasjekao, pašću, pregaziće me, stao sam uza zid, i prilijepljen, stanjen, a još uvijek dohvatljiv, vidio nad sobom četiri razjapljene konjske njuške, ogromne, crvene, pune krvi i pjene, i četiri para konjskih nogu što su mahale oko moje glave, i četiri surova pasja lica i četvora otvorena pasja usta, crvena i okrvavljena kao i konjska, i četiri kandžije od volovske žile, četiri zmije što su siktale na mene, oplićući me po licu, po vratu, po prsima, nisam osjećao bol, nisam vidio krv, oči su užasnuto gledale u razapetu neman sa bezbroj nogu i bezbroj glava. Ne! — vikalo je nešto bez glasa u meni, strašnije od straha, teže od smrti, ni Boga se nisam sjetio, ni imena njegova, postojao je samo crven, krvav, nepojmljiv užas.

Onda su otišli, a ja sam ih još vidio pred sobom, ostali su utisnuti na okrvavljenoj čohi neba, i u meni, ispod očnih kapaka, kao da sam u sunce gledao.

Nisam mogao, nisam smio da se pokrenem, bojao sam se da ću klonuti na kaldrmu, nisam znao kako sam stajao, jer noge nisam osjećao pod sobom.

Tada mi je prišao Mula-Jusuf, odnekle, ne znam koje strane. Izgledao je uplašen.

— Jesu li te povrijedili?

— Nisu.

— Oh, jesu.

— Svejedno.

Puno, zdravo lice mu je blijedo, zaprepaštenje i žalost su mu u očima. Je li mu teško zbog mene?

Sreća što je baš on naišao, pred njim ću biti hrabar. Ne znam zašto, ali moram. Pred svakim bih mogao pokazati strah, pred njim ne smijem.

— Hajdemo u tekiju — rekao je tiho, a ja sam se sjetio da još stojim uza zid, bez razloga.

— Zadocniću u džamiju.

— Ne možeš takav u džamiju. Ja ću te zamijeniti, ako hoćeš.

— Jesam li krvav?

— Jesi.

Pošao sam prema tekiji.

Prihvatio me pod ruku, da mi pomogne.

— Ne treba — oslobodio sam ruku. — Idi u džamiju, ljudi čekaju.

Zastao je, kao postiđen, i turobno me pogledao.

— Nemoj izlaziti iz tekije dan-dva.

— Ti si vidio sve?

— Vidio sam.

— Zašto su me napali?

— Ne znam.

— Napisaću tužbu.

— Ostavi to, šejh Ahmede.

— Ne mogu da ostavim. Stidio bih se pred samim sobom.

— Ostavi, zaboravi.

Ne gleda mi u oči, moli, kao da nešto zna.

— Zašto mi to govoriš?

Ćutao je, sklonivši pogled, ne znajući šta da kaže, ako je strah, ili ne želeći, ako nešto zna, ili se kajuci što je išta govorio, ako se sjetio da ga se ne tiče. Bože, šta smo od njega učinili.

Zbog njega sam sakrio strah i slabost, zbog njega sam htio da pođem u džamiju krvav, zbog njega sam rekao da ću napisati tužbu. Želio sam da budem uspravan, pred ovim mladim čovjekom s kojim su me vezivale čudne veze. Požalio me, prvi put. A mislio sam da me mrzi.

— Idi — rekao sam, gledajući kako mu se u obraze brzo vratila boja. — Idi sad.

Bilo je prirodnije da me izbezumi strah od nevjerovatnog događaja, ali sam, čudom, bez loma preturio prvi trenutak, i noseći u sebi sve, uspio da ga potisnem nekud u stranu, nekud u dubinu, potirući ga za ovaj čas. Strašno, govorilo je u meni naivno sjećanje, ali nije uspijevalo da oživi išta. Bio sam i ponosan što sam sakrio strah, i još me držalo to lijepo osjećanje hrabrosti, ne naročito sigurno, ali dovoljno da sve odgodim.

Dok su me Mustafa i hafaz Muhamed skidali i prali, zgranuti, prestrašeni, uzalud sam pokušavao da zaustavim drhtanje ruku i nogu, ali sam imao toliko snage da se ne stidim i ne bojim. Zapretana vatra nekoliko puta kao da je planula da se razgori, onaj strašni tutanj i strepnja su naglo oživjeli, ali sam uspio da opet sve vratim u ono što je bilo a još ne boli. Prošlo je, govorio sam sebi, ništa se nije desilo što bi trebalo suviše da me uznemiri, neka nije gore, neka se svrši na ovome. I žudno slušao njihove nevezane razgovore, Mustafino raspitivanje šta se to desilo, jer ništa nije mogao da razumije, i hafiz-Muhamedovo zaprepašteno huktanje, smenjivano nespretnim hrabrenjem, i ljutitim brečanjem na Mustafu, i prijeljama nekome neodređenom, nepoznatom, kome je bilo ime oni. To njegovo mucavo negodovanje podržavalo je u meni nesiguran osjećaj uvrede koja mi je učinjena, i kad se Mula-Jusuf vratio iz džamije i stao kraj vrata, čuteći, moja želja da nešto učinim postala je čvršća. Iskoristio sam je odmah, uplašen drugom željom, da ništa ne učinim. Napisa sam tužbu valijskom muli, i dao Jusufu da prepíše.

Kad sam legao, san mi nije htio na oči. Mučila me tužba, još je bila kod mene, bio sam neodlučan da li da je pošaljem ili iscijepam. Ako je bacim, sve će se svršiti na ovome. Ali onda će oživjeti sve što je skriveno, mogla bi se razbuknuta prituljena vatra. Opet ću čuti tutanj od koga srce zamire. Ako pošaljem tužbu, sačuvaću uvjerenje da mogu da se branim, da mogu da optužujem. Potrebno mi je to vjerovanje.

Činilo mi se da nisam zaspao nijednog trenutka, a probudili su me nimalo pažljivi koraci u sobi, i svjetlo svijeće. Nada mnom je stajao čovjek pljosnata lica, što mi je donio muselimovu prijetnju. Drugi čovjek je držao svijeću, nepoznat.

— Šta tražite? — upitao sam uplašen, trgnut iz sna, zbunjen njihovom drskošću.

Nije žurio da odgovori, gledao me podsmješljivo, radoznalo, kao i ono veče, i lukavo prijateljski, kao da samo on i ja znamo neku šalu koja nas zbližava i daje nam priliku da budemo veseli a da ništa ne kažemo. Drugi me osvjetljavao u postelji, kao odalisku.

— Nije me poslušao — rekao je čovjek veselo. — A opomenuo sam ga.

Uzeo je svijeću i počeo da razgleda sobu, da zaviruje u knjige. Mislio sam da će ih nemarno bacati, ali on je sve pažljivo vraćao na mjesto.

— Šta tražiš? — upitao sam uznemiren, željan da saznam. — Ko vas je pustio? Kako se usuđujete da uđete u tekiju!

Glas mi je vrlo tih i vrlo nesiguran.

Pogledao me začuđeno, ništa ne odgovorivši.

Našao je tužbu i pročitao, mašući glavom.

— Što će ti ovo? — upitao je iznenađen. I sam odgovorio:

— Tvoja stvar.

I tužbu stavio u džep.

A kad sam se opet pobunio i rekao da ću se žaliti muftiji, sažaljivo me pogledao i odmahnuo rukom, kao da mu je dosadno da se objašnjava s naivnim čovjekom.

— Tvoja stvar — ponovio je. — Hajde, obuci se.

Učinilo mi se da nisam dobro čuo.

— Jesi li rekao da se obučem?

— Rekao sam. A možeš i tako, ako hoćeš. I požuri, ne pravi neprilike ni meni ni sebi.

— Dobro, poći ću. Ali neko će ovo platiti.

— Tako je najbolje. A neko uvijek plati.

— Kuda me vodite?

— Ah, kuda te vodimo!

— Šta ću reći dervišima? Kada ću se vratiti?

— Ništa nećeš reći. A vratićeš se odmah. Ili nikad.

Nije to gruba šala, već otvorena riječ o stvarnim mogućnostima.

Hafiz Muhamed je ušao u sobu, unezvijeren. Sve je bijelo na njemu, čarape, košulja, lice. Liči na mrtvacu, ustao je iz groba, ne može da govori. Moglo je da bude rđav predznak. Očekujem nešto od njega, a znam da je nerazumno.

— Došli su po mene, da me vode — rekao sam, pokazujući ljude što su me čekali, neumitni. — Vratću se uskoro, nadam se.

— Ko su oni? Ko ste vi?

— Hajde! — požurivao me čovjek. — Ko smo! Kakvih sve budala nema na svijetu! Da i tebe povedemo, pa ćeš znati ko smo.

— Povedite! — viknuo je mrtvac neočekivano, zato što je zbunjen. — Sve nas vodite! Svi smo krivi kao i on!

— Budala — zaključio je policajac razložno. — Ne idi preko reda, možemo doći i po tebe.

— Ko se ponosi nasiljem ...

Nije završio to što bi ga možda upropastilo, na vrijeme ga je spriječio nagli kašalj, nikad mu nije mogao biti korisniji. Cijepao se, kao da mu je sva krv linula u grlo, to je od uznemirenosti, mislio sam, ne žaleći ga, jer on ostaje ovdje. Gledao sam kako se kida i grči, gledao i stajao, sam, usplahiren pred ovim neželjenim izlaskom u noć. Ali to nisam htio da pokažem.

Prišao sam da mu pomognem. Policajac me zadržao.

— Jadnik — rekao je mirno, kao grdnju, ili prezir. I pokazao mi rukom da izađem.

Pred tekijom nas je čekao još jedan čovjek.

Išli su pored mene. Iza mene. Koraćao sam urakljen, zagušen.

Tama je bila, bez mjeseca i bez vedrine, noć bez vidjela i bez života, samo psi laju u dvorištima, odgovarajući dalekom lavežu s brda, blizu neba, ponoć je prošla i duhovi krstare

svijetom, neuhvaćeni ljudi spavaju, sanjajući vedre snove, u mraku, i kuće su u mraku, i kasaba, i svijet, ovo je vrijeme obračuna, čas zlih djela, ljudskih glasova nema, ni ljudskih lica, osim ovih sjenki što čuvaju moju. Ničega nema, samo moja uzbuđena vrelna živi u ovoj mračnoj pustolini.

Ponegdje, nekad, zatreperi plašljiv žižak, zbog bolesnika, zbog djeteta što se probudilo u nevrjeme od moga straha, zbog šušnja, užasava me pomisao na taj mirni svijet, oturujem ga da ne vidim sebe što gazim kroz mrak prema nepoznatoj sudbini, gazim nekud, nepotrebno, nikud, čini mi se da gazim, gubim osjećaj stvarnosti, kao da nisam na ovome svijetu, kao da nisam budan, to zbog tame, zbog bezobličnih sjenki, zbog nevjerovanja da sam to ja, da to mogu biti ja. To je neko drugi, poznajem ga, gledam, možda je začuđen, možda se uplašio. Ili sam zalutao, ne znam gdje sam, negdje sam, jednom, u svome životu, prolazim putevima koji su mi određeni, nikad nisam bio na ovome mjestu i ne mogu da izađem, ali evo sad, neko će da upali svjetlo i da me dozove u sigurno sklonište. Ali niko nije palio svjetlo, niko me nije željenim glasom upućivao na pravac, noć je trajala, i tuđi kraj, i nevjerovanje, sve je ružan san, probudiću se i odahnuti.

Zašto ljudi ne viču kad ih vode u smrt, zašto se ne oglase, zašto ne traže pomoć. Zašto ne bježe? lako nemaju kome da viču, nemaju kud da bježe, nemaju kome da se jave, ljudi spavaju, sve su kuće čvrsto zatvorene. Ne govorim radi sebe, ja nisam osuđen na smrt, pustiće me, vratiće me uskoro, vratiću se sam, poznatim putevima, ne ovim tuđim, strašnim, nikad više neću slušati kako psi laju, bezdano laju, na smrt i pustoš, zatvoriću vrata, začepiću uši voskom, da ne čujem. Jesu li ih čuli svi koje su vodili? Je li im ovo lajanje bilo posljednji ispraćaj? Zašto nisu vikali? Zašto nisu bježali? Ja bih vikao kad bih znao šta me čeka, ja bih bježao. Svi bi se prozori otvorili, sva bi se vrata raskrilila.

Oh, ne bi, nijedna. Zato niko ne bježi, svi to znaju. Ili se nadaju. Nada je svodilja smrti, opasniji ubica nego mržnja. Pritvorna je, umije da pridobije, smiruje, uspavljuje, šapće ono što čovjek želi, vodi pod nož. Samo je Ishak pobjegao. Vodili su ga one noći, ovako kao mene, ne, bilo ih je više, on je drugo, važan im je, ja nikome nisam važan, sigurno nije slušao pse kako laju, nije mislio da sanja i da će se probuditi, znao je kuda ga vode, i nije imao nade da će ostati živ. Nije varao sebe, kao drugi. Odmah je odlučio da bježi, to mu je bila prva misao, i jedina. Zato je išao krotko, bojao se da se sama ne izvikne, toliko je jaka, i neprestano gledao u mrak, bila je mjesečina, izdajnička, neprijateljska, ali on je gledao u sjene, u zaklone, tražeći najgušće, i odlučio se odjednom, kad mu se učinilo da su nepažljivi, da se druga prilika neće ponoviti. U jednom času, samo u jednom kratkom času, bio sam on, pred skok, pred bijeg, oni su za mnom, uza me, vezani smo čvršće nego prijatelji, nego braća, sad će se prekinuti veza, nastaće među nama nasilan i bolan raskid, oni bez mene nisu ništa, zaboljeće ih razdvajanje, i sve će se rješavati u neuhvatljivo malim djelićima vremena, nećemo ga ni biti svjesni, znaćemo samo za skok od trena, i opet, svaki mrak je suviše proziran, svaki korak suviše kratak, svaki zaklon suviše otvoren. Uzalud je. Kuda pobjeći?

Klonuo sam, i ne pokušavši, od same pomisli. Jer se nisam odlučio, jer ne treba da se odlučujem. Ovo nije Ishakovo, ovo je moje, manje od stvarnosti, ili više: nemogućnost koja se nekako dešava.

Iz jednog mraka uvodili su me u drugi, bez oblika i bez mjesta, zato što ništa nisam vidio i što sam bio obuzet sobom, obuzet zamišljanjem u kome sam gubio i ono što sam mogao prepoznati. Mijenjali smo mrak, znao sam po tome što smo se kretali, i što je vrijeme prolazilo, iako to nisam znao dok je prolazilo.

Negdje su se sreli s nekim, nešto su se sašaptali, neko me opet urakljio, postao sam vrijednost koja ne smije da se izgubi, nisam više znao ko je sa mnom, iako je svejedno, svi su isti, svi su sjenke, svi su zbog mene u ovom noćnom poslu. Oni mogu da se smjenjuju, mene niko ne može da zamijeni.

Kad sam udario čelom o niski dovrtak, znao sam da smo stigli. Ja sam stigao, oni će se vratiti. Zamijeniće ih zidovi.

— Dajte mi svjetlo! — viknuo sam u okovana vrata, kad sam ušao, ne vjerujući da igdje na svijetu postoji toliki mrak.

Bio je to poslednji ostatak navike izvana, poslednja preostala riječ. Niko je nije čuo, ili nije htio da čuje, ili nije mogao da razumije. Mogla je da liči na buncanje.

Koraci su se udaljavali nečim što je, valjda, hodnik. A ovo je, valjda, zatvor. A ovo sam valjda ja. Ili nisam? Jesam, na žalost. Misao se ne gubi u magli sličnoj snu, niti se izdvajam da bih se posmatrao iz daljine, kao da gledam nekog drugog, svjestan sam, budan, neugodno je jasno u meni, varke nema.

Dugo se nisam odvajao od vrata i ljutog zadaha zardalog željeza, to je prvo mjesto gdje sam stao u mraku, određenom za mene, cio trenutak već poznato, i zato manje opasno. A onda sam pošao uokrug, u istraživanje, slijep, prepuštajući se prstima i svuda osjećajući tešku vlagu neravnog zida, kao da je bunar nada mnom. I poda mnom je vlaga, osjećam je nogama, ružno se lijepe za nešto ljigavo. Ne našavši ništa, uskoro sam opet došao do vrata i do oporog mirisa željeza, čini mi se podnošljiviji od zadaha vlage.

Omeđena praznina, zazidana pustoš, tu neću mnogo vidjeti, ne znam da li mi je potrebno i ono što znam odranije. Ni oči mi nisu od koristi, ni ruke, ni noge, ni iskustvo, ni razum, mogao sam mirno da se vratim u stanje hafiz-Muhamedovih prvih živih bića.

Koliko truda u životu, za ova dva koraka vlage, i za potpuno nevidjelo!

Malen je ovaj moj novi stan, ali bih se mogao pružiti kad bih imao gdje. Obilazeći grob, naišao sam na kamen uza zid, i stajao pored njega, ne pristajući da sjednem. Još sam mogao da odlučujem. Kao da sam čekao da se otvore vrata i neko da me pusti: hajde, izlazi! Možda su se svi ovako teško spuštali u vlagu i blato, nadali se nečemu, čekali, i odustajali od čekanja kad bi izgubili nadu. Ne traje to dugo. Ubrzo sam i ja sjeo, na kamen, to je prelaz, nastojeći da se ne naslonim na zid, a onda sam se i naslonio, osjećajući kako vlaga polako prodire u mene. Moglo je da počne tiho razlaganje na vodu i ništa, drugog posla nemam.

Ne znam da li su me ranjava mjesta boljela i do tada, a ja nisam bio svjestan, ili su se pritajila pred onim što je presudnije. Sad su se javila, jer je došlo vrijeme da zaboje, ili se tijelo pobunilo protiv zaboravljanja i podsjetilo me na sebe. Nesvjesno sam prihvatio tu iznenadnu pomoć, i prstima počeo da gnječim rane, razastirući bol, raspoređujući ga, da nije na jednom mjestu, zatiskivao sam otvore da krv ne poteče, osjećao sam je ljepljivu na ruci. Sinoć u tekiji su ih prali kamilicom i čistim ham-pamukom, a ja u rastrgnuto tkivo utiskujem svu prljavštinu nakupljenu po zidu, i svejedno mi je, ne mislim šta će biti, mislim šta je sad, bol je jak, zažario se u tami, njime postojim, tijelo moje me vraća u stvarni život. Bio mi je potreban taj bol, dio je mene živog, shvatljiv, sličan onome na zemlji, odbrana od mraka i uzaludnog traženja ma kakvog odgovora, prepreka da se ne sjetim brata, mogao bi se javiti na crnoj stijeni moga groba, s pitanjem na koje nemam odgovor.

Zaspao sam držeći dlan na rani, kao da sam je čuvao da ne nestane, sjedeći na kamenu uz vlažni zid, i našao je opet vrelu pod dlanom, kao u gnijezdu. Živjela je, boljela je. — Kako si spavala? — htio sam da je upitam. Nisam bio sam.

Obradovao sam se kad sam primijetio mali otvor na zidu pod svodom, otkrilo mi ga je jutro, i mada je danje svjetlo ostalo želja i slutnja, moj mrak nije više bio tako potpun. Svanulo je na onome svijetu, i od toga je svanulo i meni, iako je noć trajala. Zurio sam u tu sivotamnu mrlju nad sobom, ohrabren, kao da sam gledao najljepše ružičasto svanuće na širokim bregovima moga djetinjstva. Svitanje, svjetlo, dan, makar samo kao nagovještaj, ali postoji, nije svega nestalo. A kad sam skinuo pogled sa tog jasnog vidjela, bio sam oslijepljen, i mrak u mome podzemlju opet je neproziran.

Tek kad sam se navikao, vidio sam da je ovo vječita noć u kojoj su oči ipak potrebne. Obazirao sam se oko sebe, ali sam prepoznao samo ono što su moji prsti već vidjeli.

Četvrtasti otvor na vratima raskrilo se s čijukom, nije ušlo ni svjetlo ni vazduh. Neko je virio iz tog drugog mraka. Prišao sam otvoru, gledali smo se na malom rastojanju. Lice mu je bradato, bez crta. Ničega nema, ni očiju ni usta.

— Šta hoćeš? — upitao sam, bojeći se da neće moći odgovoriti. — Ko si ti?

— Džemal.

— Gdje su me doveli? Šta je ovo?

— Jelo dijelimo jednom. Samo. Ujutro.

Glas mu je promukao, taman.

— Je li neko pitao za mene?

— Hoćeš li da jedeš?

Sve mi je izgledalo prljavo, ljigavo, trulo, bilo mi je mučno i od same pomisli na jelo.

— Neću da jedem.

— Tako svi. Prvi dan. A onda traže. Ne zovi me poslije.

— Je li me ko tražio?

— Nije. Niko.

— Tražiće me prijatelji. Dodi da mi kažeš.

— Ko si ti? Kako ti je ime?

— Derviš, šejh tekije. Ahmed Nurudin.

Zatvorio je vratanica, i opet otvorio.

— Znaš li dovu? ili zapis. Od kostobolje?

— Ne znam.

— Šteta. Uništi me.

— Vlažno je ovdje. Svi ćemo oboljeti.

— Lako je vama. Vas puste. Ili ubiju. A ja vječito. Ovako.

— Imaš li kakvu dasku, ili ponjavu. Ne mogu da legnem.

— Naviknućeš. Nemam.

Derviš Ahmed Nurudin, svjetlo vjere, šejh tekije. Zaboravio sam na njega, cijelu noć nisam imao zvanja ni imena. Podsjetio sam se, oživio ga pred ovim čovjekom. Ahmed Nurudin, vaiz i učenjak, krov i temelj tekije, slava kasabe, gospodar svijeta. Sad traži dasku i ponjavu od slijepog miša Džemala, da ne legne u blato, i čeka da ga zadave i mrtva spuste u to blato u koje neće da legne živ.

Bolje je bez imena, s ranama i bolovima, sa zaboravom, s ranama i nadom u jutro, a to mrtvo jutro bez svanuća probudilo je Ahmeda Nurudina, ugušilo nadu, otisnulo rane i bol tijela u nepostojanje. Opet su postale nevažne pred težom i opasnijom prijetnjom što se dizala iz mene, da me poruši.

Čuvao sam se bezumlja, sve ostalo moglo je da bude. Više se ne bi moglo zaustaviti ako se digne, spržilo bi, uništilo sve u meni, pustoš bi ostala, groznija od smrti. A osjećao sam kako se migolji, pokreće, moja misao ne može da se uhvati nizašto, zaprepašteno se osvrćem, tražim, bilo je, do juče, do maločas, gdje je, tražim, uzalud, nigdje oslonca, snizao sam se u blato, svejedno, uzalud je, šejh Nurudine.

Ali talas što se digao, zastao je, nije rastao. Čekao sam začuđen: tišina.

Ustao sam, polako, držeći se rukama za zidove, oslanjajući se dlanovima o sluzave izbočine, želio sam da stojim. Još se nadam, tražiće me, doći će, dan je tek počeo, trenutak slabosti neće me ubiti, i dobro je što ga se stidim.

I čekao sam, čekao, u hodu dugih časova održavao vatru, nadanje, tješio se bolom i vrelim ranama, osluškivao korake i očekivao da se otvore vrata, da mi dođe samo glas, i noć je pala, znao sam po tome što mi oči nisu bile potrebne, spavao sam u smrdljivom mulju, premoren, budio se bez želje da sjednem na kamen, i jeo ujutru Džemalovu hranu, i opet čekao, dani su prolazili, nailazila su jedno za drugim mrka svanuća, i nisam više znao da li sam čekao.

Tada sam, oslabljen, u polusnu od zamora čekanja, ispijen vlagom što su je usisavale moje kosti, u vrućici što me zgrijavala i odvodila načas iz groba, tada sam, kažem, razgovarao s bratom Harunom.

Sad smo jednaki, brate Harune, govorio sam mu nepomično, ćutljivo. Vidio sam mu samo oči, daleke, stroge, izgubljene u mraku, pratio sam ih i smještao prema sebi ili išao za njima. Sad smo jednaki, nesrećni obojica; ako sam bio kriv, sad krivice nema, znam kako si bio sam, i kako si čekao da ti se neko javi, stajao si na vratima, osluškivao glasove, korake, riječi, mislio da se tebe tiču, uvijek nanovo. Ostali smo usamljeni, i ja i ti, niko nije došao, niko nije upitao za mene, niko se nije sjetio, prazna je ostala moja staza, bez traga i bez uspomene, volio bih bar da to nisam vidio. Ti si čekao mene, ja sam čekao Hasana, nismo dočekali, nikad niko ne dočeka, svaka uvijek na kraju ostane sam. Jednaki smo, nesrećni smo, ljudi smo, brate Harune.

Kunem se vremenom, koje je početak i završetak svega, da je svako uvijek na gubitku.

— Je li neko dolazio? — pitao sam Džemala po navici, ne nadajući se više.

— Nije. Niko.

Htio sam da se nadam, ne može se živjeti bez čekanja, ali nisam imao snage. Napustio sam stražarsko mjesto pored vrata, sjedio gdje bilo, tih, poražen, sve tiši. Gubio sam osjećaj življenja, nestajala je granica između jave i sna, zaista se dešavalo ono što sanjam, hodao sam slobodno stazama mladosti i djetinjstva, nikad sokacima ove kasabe, kao da bi me i iz sna mogli odvesti u zatvor, živio s ljudima s kojima sam se davno susretao, i bilo je lijepo jer nije bilo buđenja, nisam znao za njega. I Džemal je bio san, i mrak oko mene, i mokri zidovi, pa i kad sam dolazio sebi, nisam trpio suviše. I za trpljenje treba imati snage.

Postalo mi je jasno kako čovjek umire, i vidio sam da nije tako teško. Ni lako. Nije ništa. Samo se sve manje živi, sve manje se jest, sve manje se misli, i osjeća, i zna, bogato životno kolanje presušuje, i ostaje tanki končić nesigurne svijesti, sve siromašniji, sve beznačajniji. I onda se ne desi ništa, ne bude ništa, bude ništa. I ništa, svejedno.

A kad je jednom, u tom venjenju bez vremena, jer se kidalo ne uspostavljaajući se kao trajanje, Džemal rekao nešto kroz otvor na vratima, nisam odmah shvatio šta kaže, ali sam znao da je značajno. Probudio sam se i razumio: prijatelji su mi donijeli darove.

— Koji prijatelji?

— Ne znam. Dvojica. Uzmi.

Znao sam, nije trebalo ni da pitam, znao sam i da će doći. Znao sam odavno, čekanje je bilo dugo, ali sam znao.

Grebao sam prstima uz vrata, da se dignem. Nisam tu sjedio slučajno.

— Dvojica?

— Dvojica. Predali stražaru.

— Šta su rekli?

— Ne znam.

— Kaži da pita ko su?

Htio sam da čujem poznata imena. Hasan i Harun.

Ne, Hasan i Ishak.

Uzeo sam hranu, i hurme, i trešnje, bile su zelene bobice kada sam ovamo ušao, bile su ružičasti cvijet, želio sam da me protoči njihova bezbojna krv i da bez bola cvjetam svakog proljeća, kao i one, bilo je to jednom, davno, u životu još lijepom. Možda mi se činio težak tada, ali kad mislim o njemu sa ovoga mjesta, želio bih da se vrati.

Plašio sam se da mi zavežljaj ne ispadne, ruke su mi šuplje, ruke su mi radosne, ruke su mi lude i nemoćne, pritisnule su čvrsto na prsa ovaj dokaz da nisam mrtav. Znao sam da će doći, znao sam! Priklanjao sam glavu i udisao svježi dah ranog ljeta, žedno, željno, još, još, memla će se uskoro uvući u ovaj prozračni crveni miris trešanja, ublačenim prstima dodirivao im nježnu dječiju kožicu, za tren, za sat će se smežurati, ostariti. Svejedno, svejedno. To je znak, to je poruka s onog svijeta. Nisam sam, ima nade. Suze mi nisu potekle dok sam mislio da je kraj blizu, a sad su navirale neprestano iz oživjelog izvora očiju, sigurno ostavljajući trag na blatnoj oblozi lica. Neka teku, digao sam se iz mrtvih. Bio je dovoljan i najmanji znak da nisam zaboravljen, i izgubljena snaga se vratila. Tijelo mi je slabo, ali to nije važno, zgrijala me toplina negdje unutra, i nisam mislio na smrt, i nije mi više bilo svejedno. Došlo je i u posljednji čas, da me zadrži na strmini kojom sam klizio, da zadrži umiranje. A počelo je, zaista. (Uvjerio sam se, i ne samo ovaj put, da duša često može da održi tijelo, a tijelo dušu nikad: ona posrće i gubi se sama.)

Opet sam čekao.

Govorio sam: sjetili su se, Harune.

I mislio na Hasana. I mislio na Ishaka.

Dići će bunu, i osloboditi me.

Provući će se kroz tajne prolaze, i prokrasti me.

Pretvoriće se u vazduh, u ptice, u duhove, postaće nevidljivi, doći će.

Čudo će se desiti, ali će doći.

Potres će razrušiti ove stare zidine, a oni će čekati da me izvedu iz ruševina.

Hasan i Ishak otvoriće prvi ova vrata, ma ko došao, ma šta se desilo.

Nijedne obične misli nije u meni bilo, sve su izvan reda i običnih tokova. Osluškiavao sam huku svoga oslobađanja kao radost, čekao tutnjavu kao odmazdu zbog one što sam je sa strahom gušio i sebi, čim bi se javila samo kao slutnja. Običnog završetka nije bivalo i tom čekanju. Možda zbog groba u koji sam zatvoren, i blizine smrti što me zapahnula, možda zbog dubokih hodnika i tvrdih kapija što se ne otvaraju na riječ i molbu, možda zbog strahote što mi se desila i što se mogla poništiti drugom strahotom, težom. Čekao sam neki sudnji dan i bio siguran da će doći. Najavili su mi ga njih dvojica.

Sutrađan sam opet dobio darove, vrijeme se opet vezalo, opet su bila dvojica, bez imena, a ja sam znao ko su i čekao potres.

— Kad bi bio potres, ili požar, ili buna? — pitao sam Džemala, čudeći se što ne razumije. Ili razumije. Pitao je i on mene:

— Ti si derviš. Znaš li ono: "Kad dođe veliki događaj?"

— Zar mislimo isto?

— Dodi. Ovamo. Govori.

— Neću.

— Šteta. Nisi dobar čovjek.

— Šta će ti to?

— Volim. Da slušam.

— Odakle znaš?

— Od zatvorenika. Prije tebe. Dobar čovjek.

— To je iz Kurana. Sure Vakia.

— Može biti.

— "Kada se zbude veliki događaj..."

— Tiše. Hodi ovamo.

— "Kada se zbude veliki događaj, nekog će uzvisiti, nekog uniziti. Kada se zemlja žestoko potrese, biće vas tri vrste."

U sivom mraku, naslonjen bradom na oštru ivicu gvođenog okvira, nazirao sam njegovo bezoblično lice u četvrtastom okviru, sasvim blizu mojih očiju. Začuđeno je slušao ono što sam govorio, sa zanimanjem koje nisam mogao razumjeti.

— Nije to.

— Možda je sure "Pauk"?

— Ne znam. Svejedno. Kakve tri vrste.

— "Jedno su srećni sadrugari, jednaki u sreći. Oni su bili predvodnici, i stali su ispred svih ljudi. Alahu su se približili, i žive u rajskim vrtovima blaženstva. Ovo je skupina prvih, a malo će ih doći docnije. Oni su na prestoljima zlatom izvezenim, ugodno zavaljeni jedni prema drugima. Služe ih dječaci, čije se godine nikad ne mijenjaju, obilaze ih s vrčevima, ibricima i čašama, napunjenim čistim pićem što iz jednog izvora teče. Od tog pića neće ih zaboljeti glava, niti će im tijelo oslabiti. I uzimaće voće koje im se sviđa, i meso ptičje, kakvo žele. Obilaziće oko njih divne djevojke, sa krupnim očima, lijepe kao biser što se u školjci čuva. Ovo je nagrada za zasluge njihove. Neće slušati prazne riječi, ni govora griješnog. Samo će se čuti riječi: mir! mir!"

"I drugovi s desne strane su drugovi u sreći. Sjede ispod plodnog drveta lotosova što nema bodljika, i pod bananama što im plodovi vise u grozdovima, i u hladu što se široko razastro pored vode što bistra teče, i u obilju voća što ga nikad ne nestaje, niti se zabranjuje, odmaraju se na visokim ležajima."

— Lijepo. I njima.

Šapat mu je zadivljen, pun zavisti.

— "A kako je teško jadnicima koje je zadesila nesreća! Njihovo mjesto je u užarenom ognju i ključaloj vodi u magli tmastog i crnog dima, koji nije ugodan ni lijep. — Ješćete gorke plodove drveta zekum, i pićete ključalu vodu. Pićete kao prežednjele deve. Mi smo odredili da među vama caruje smrt, a naša moć je velika, i biće tako."

— A zašto? Jesu li krivi?

— To Bog zna, Džemale.

— Ima li još?

— "Reći će nesrećni izabranima: "Čekajte da malo uzmemo od svjetla vašega!" Odgovoriće im se: "Vratite se, i tražite sebi svjetlo." Onda će se između njih podići zid, unutra će biti milost, izvan zida patnja? Vikaće oni izvana: "Zar nismo bili s vama?" "

— Oh, Bože milosni. Opet. Bez svjetla.

Čutao je zatim dugo, uzbuđeni mozak mu se mučio. Disanje mu je teško.

— A ja? Gdje ću ja?

— Ne znam.

— Hoću li s desne strane?

— Može biti.

— "Vas čekaju vrtovi rajski, u kojima rijeke teku." To je on govorio. Prije tebe. I o suncu. Gdje ću ja? To je za zasluge. Imam li ja? Zasluge? Petnaest godina ovako. Ovdje. A tamo sunce. Rijeke. Voće. Za zasluge.

— Šta je s tim čovjekom?

— Umro. Dobar. Tih. Govorio mi. Tako. I ti ćeš, kaže. Tamo. I svi dobri ljudi. To je dobro. Rekao sam. Zbog sunca. I zbog vode. Bistre. I zbog kostobolje. Moje.

— Kako je umro?

— Teško. Duša nije htjela. Da izađe. Otimala se. Bio sam i ja. Tako. Pomagao.

— U čemu si pomagao?

— Udavljen je.

— I ti si pomogao da ga udave?

— Otimalo se.

— Nije ti bilo žao.

— Žao. Zbog sunca. Što je govorio.

- Kako mu je ime? Da nije Harun.
- Ne znam.
- Šta je skrivio.
- Ne znam.
- Idi, Džemale.
- Možda ću i ja? S onu stranu. Zida.
- Sigurno, Džemale.

Upitao me da li bih želio da pređem u drugu ćeliju, nije ovako mračna, ni vlažna kao moja.

— Svejedno, Džemale.

— Hoćeš li govoriti? Opet? "Kad se zbude." Samo to. Prvo. I ovdje je mrak. I ružno. Petnaest godina. Nije pravo. I tamo.

— Idi, Džemale.

Dugo su batrgale oko mene njegove iščerečene rečenice, zgrčene, unakažene, izgledalo je da se jedva drže na okupu, a izgubljeni, obezglavljeni djelići su čudom ostajali zajedno, izražavajući čak ljudsku čežnju.

Gubio sam se, ponovo.

Kad je jednom, poslije, toga dana, ili mnogo docnije, ili nikad, otvorio vrata moje ćelije, zapljusnula su me dva potpuno suprotna osjećanja, strah da će me zadaviti, i nada da će me pustiti. Nahrupili su istovremeno, kao dva nestrpljiva usplahirena stvorenja, gurajući se i pretičući. Ili je toliko mali razmak bio među njima, da sam ih vremenski teško mogao razdvojiti. Vjerovatno sam prvu misao odmah odbacio, jer je bio sam, i odmah se javila radost: oslobođenje! Moglo je da se desi i jedno i drugo, razlog nije morao da postoji. Kad ubijaju bez krivice, možda i puštaju bez opravdanja.

Ali nije bilo ni jedno ni drugo. Trebalo je da pređem u drugu ćeliju.

Pristao sam, bez radosti.

Ušao sam u tuđi grob, sad je i moj, i stao kraj vrata, da se priviknem.

— Pss!

Čudno mi je to nečije upozorenje, iz polumraka, ali je u tom času sa mazgala prhnuo golub. Primijetio sam ga kad je odletio.

— Sad larmaj koliko hoćeš — rekao je taj što me utišavao da ne uplašim goluba.

— Nisam znao. Hoće li opet doći?

— Nije lud. Zalutao je slučajno.

— Žao mi je. Voliš golubove?

— Ne volim. Ali ovdje ćeš zavoljeti i šišmiša.

— Kod mene nije bilo ni šišmiša, valjda zbog vlage.

— Nema ni ovdje. Ne podnose ljude. Uhvatio sam jednog kad je slučajno uletio, greškom, htio sam da ga vežem gajtanom sa fermena, pa mi se zgadilo. Sjedi, izaberi gdje hoćeš, svejedno je.

— Znam.

— Koliko si već zatvoren?

— Dugo.

— Da te nisu zaboravili?

— Kako zaboravili?

— Tako, zaboravili. Pričao mi jedan, bio je ovdje, uhvatili ga negdje u Krajini, vodili ga danima i sedmicama, od mjesta do mjesta, od zatvora do zatvora, dok ga nisu doveli ovamo. A ovdje ga zaboravili. Mjeseci su prolazili, a on sjedio, čamio, niko ga nije pozivao, niko nije pitao za njega, smetnuli ga s uma, i gotovo. Samo to da ti se ne desi.

— Javili su mi se prijatelji. Saznali su gdje sam.

— To je još gore. I za onog čovjeka saznala rodbina, i došli, a on im poručio da ga ne traže. Ovako je bar živ, a ako ga se sjete, moglo bi biti zlo. I zaista, odvedoše ga jedne noći. U surgun, izgleda.

Glas mu je podsmješljiv, kao da me namjerno plaši, ali priča nije nevjerovatna.

— Zašto tako govoriš? — upitao sam, začuđen načinom i namjerom. Mislio sam da su ovdje svi samrtno tužni, i saglasni bar u želji da ne povrijede jedan drugoga.

Čovjek se nasmijao. Zaista se nasmijao. Izgleda toliko neočekivano da sam pomislio da je lud. Iako se smijao sasvim obično, i veselo, kao da je u svojoj kući. Možda baš i zato.

— Zašto govorim tako? Ovdje je sva mudrost da budeš strpljiv. I da budeš spreman na sve. Takvo je mjesto. A ako se desi bolje nego što očekuješ, hvala Bogu, onda si na dobitku.

— Kako možeš da gledaš tako crno?

— Ako ne misliš crno, može da bude crnje. Ništa od tebe ne zavisi. Ne vrijedi ti da budeš ni hrabar ni kukavica, ni da psuješ ni da plačeš, ne vrijedi ništa. E pa onda sjedi i čekaj sudbinu, a crna je već po tome što si ovdje. Ja ovako mislim: ako nisi kriv, njihova je greška; ako si kriv, tvoja greška. Ako si bez krivice, zadesila te nesreća, kao da si pao u dubok vir. Ako si sa krivicom, dolijao si, ništa više.

— Kod tebe je to sasvim jednostavno.

— Pa i nije tako jednostavno. Treba se naviknuti, onda je jednostavno. Vidiš, ja mislim da nisam kriv, kao što sigurno i ti misliš. To, doduše, nije tačno, jer ne može biti da nisi makar jednom u životu toliko pogriješio da nije trebalo da ispaštaš. Ali svejedno, onda te kazna mimoišla, a sada nisi ništa kriv. Naravno, čini ti se, treba da te puste. Samo, kako da te puste? Eto, pokušaj da misliš kao oni. Ako nisam kriv, onda su pogriješili, zatvorili su nedužna čovjeka. Ako me puste, priznaće svoju grešku, a to nije ni lako ni korisno. Niko pametan ne može od njih tražiti da rade protiv sebe. Zahtjev bi bio nestvaran, i smiješan. Onda ja moram biti kriv. A kako da me puste ako sam kriv? Razumiješ li? Ne treba da budemo suviše nepravedni. Svako polazi sa svoga stanovišta i smatramo da je u redu kad tako mi činimo, ali kad to oni čine, onda nam smeta. Priznaćeš da je to nedosljedno.

— A ako te zaborave, ko je onda kriv?

Otrovala me ta mogućnost: zaboravili su te, mrak pada po tebi, a niko ne zna ni da postojiš, ljudi misle da si umro, ili odlutao nekud u svijet, da si tamo gdje si želio da odeš, i da ti je lijepo, možda ti i zavide, a ti čekaš, uzalud, krivice nema a krivica neprestano traje, kazne nema a kazna se neprestano izvršava, užasnija nego da je izrečena.

— Ko je kriv? Zaboravnost. To je ljudski, dešava se. I čak, ako dobro razmisliš, niko ti nije zlo učinio. Takva ti sudbina. Ili si kriv sam, zato što nisi kriv. Jer da si kriv, ne bi te zaboravili. To je čak priznanje da si nevin.

Pa on se šali, tek tada sam uvidio! Kakav je to čovjek koji se ovako šali! Izmučiće me, bolje da sam ostao sam.

— Ružna ti je šala, prijatelju — rekao sam s prijekorom.

— Ako je ružna, onda nije šala. Šala nikad nije ružna.

Tada sam ga prepoznao. Dah mi se presjekao, kriknuo sam ili mi se učinilo da sam kriknuo, trebalo je, morao sam, ovdje ga nisam smio susresti!

Ovo je Ishak.

Ishak, česta moja misao, najlakše sjećanje, nesigurna želja mene nesaznanog i neostvarenog, daleko svjetlo moje tame, ljudsko uzdanje, traženi ključ tajne, naslućena mogućnost izvan poznatih, priznavanje nemogućeg, san koji se ne može ni ostvariti ni odbaciti. Ishak, divljenje ludoj smjelosti koju smo zaboravili jer nam je postala nepotrebna.

Uхватili su junaka iz jedinih pravih priča, dječijih, koga stvara čista mašta a pamti zrela slabost. Srušili su ljudske snove. Jači su od bajki.

I on je vjerovao u bajke, govorio je da ga neće nikad uhvatiti.

— Ishače! — viknuo sam kao da dozivam izgubljenog.

— Koga zoveš? — upitao je čovjek začuđeno.

— Tebe zovem. Ishaka zovem.

— Ja nisam Ishak.

— Svejedno. Ja sam te tako nazvao. Kako si dopustio da te uhvate?

— Čovjek je stvoren da bude uhvaćen kad-tad.

— Nisi tako mislio ranije.

— Nisam bio ni zatvoren ranije. Nekad i sad to su dva čovjeka.

— Zar im se predaješ, Ishače?

— Ja se ne predajem. Ja sam predat. Izvan mene je. Ne želim, a biva. Pomogao sam im, jer postojim. Da ne postojim, ne bi mi mogli ništa.

— Zar je samo to razlog, što postojiš?

— Razlog i uslov. To je uvijek prilika. Za tebe i za njih. Rijetko ostaje neiskorišćena. Bez obzira na to jesi li ovdje ili gore. Ne znam samo dokle traje krivica. Produžava li se i na onom svijetu?

— Ako nisi učinio rđavo djelo, nisi kriv. Bog ispravlja učinjene nepravde.

— Odgovaraš prebrzo. Razmisli dobro. Je li vlast od Boga? Ako nije, odakle joj pravo da nam sudi? Ako jest, kako može da pogriješi? Ako nije, srušićemo je; ako jest, srušićemo je. Ako nije od Boga, šta nas obavezuje da trpimo nepravde? Ako je od Boga, jesu li to nepravde, ili kazna zbog viših ciljeva. Ako nije, onda je nada mnom i nad tobom i nad svima

nama izvršeno nasilje, i onda smo opet mi krivi što ga podnosimo. Sad odgovori. Ali nemoj reći derviški da je vlast od Boga ali da je ponekad vrše zli ljudi. I nemoj reći da će Bog pržiti nasilnike vatrom paklenom, jer nećemo znati ništa više nego što znamo sad. Kur-an kaže i ovo: "Pokoravajte se Bogu i poslaniku i onima koji vašim poslovima upravljaju." To je božja odredba, jer je Bogu važniji cilj nego ti i ja. Jesu li onda nasilnici? Ili smo mi nasilnici, i nas će pržiti oganj pakla? I je li to što čine nasilje ili odbrana? Upravljanje poslovima je vladanje, vlast je sila, sila je nepravda zbog pravde. Bezvlašće je gore: nered, opšta nepravda i nasilje, opšti strah. Sad odgovori.

Ćutao sam.

— Ne možeš da odgovoriš? Čudim se, vi derviši ne možete ništa da objasnite, ali na sve možete da odgovorite.

— Unaprijed si spreman da se ne složiš sa mnom, ma šta ja rekao. Teško će se sporazumjeti dva čovjeka koji misle različito.

— Lako će se sporazumjeti dva čovjeka koji misle. Počeo je opet da se smije. Nije uvredljiv taj smijeh, tiče se njega koliko i mene, ali mi je poslužio kao razlog da prekinem razgovor u kome sam se osjećao nesiguran. Desilo mi se prvi put da su me zbunila pitanja koja su mi izgledala jasna. Njegovi razlozi su proizvoljni, površni, čak šaljivi, a opet mi je bilo teško da odgovorim. Ne zato što nisam imao odgovora, već što ih je učinio nedovoljnim. Ostavio je posno zemljište za sjeme koje bih mogao da posijem. Unaprijed je razgradio sve što sam mogao da kažem, uobručio me, nadveo nad prazninu kojom me opkolio, podsmijehom obezvrijedio moja moguća mišljenja. Nadvladao me time što mi je nametnuo svoj način razmišljanja i obavezao obzirima poštovanja svih mogućnosti.

— Pošten si — rekao je s tobožnjim priznanjem. — Pošten i pametan. Nećeš da odgovoriš praznim riječima, a pravih nemaš. A stavljao sam ti odgovore u usta.

— Da bi mogao da ih pobiješ. Rugao si se.

— Htio sam da razgovaramo, bez ikakve namjere. Ali je nevolja u tome što se ti ne usuđuješ da razmišljaš. Plašiš se, ne znaš kuda bi te misao odvela. Sve se pomutilo u tebi, i zatvaraš oči, držiš se starog puta. Doveden si ovamo zbog nečega što ne znam i što me se ne tiče, a ne primaš moja objašnjenja o ljudskoj krivici. Misliš da je to šala. Možda je i šala, a mogla bi se od nje napraviti sasvim zgodna filozofska misao, nimalo gora od drugih, bar bi imala lijepu primjenu, mirila bi nas sa svime što se desi. Ogorčen si, smatraš da nisi kriv. Šteta. Ako te ne puste, umro bi uskoro, od muke, i sve bi bilo u redu. Ali šta bi se desilo da te puste? Bila bi to najčudnija nesreća koju znam. Ono gore je tvoje kao i njihovo, a oni su te isključili. Hoćeš li u hajduke? Hoćeš li ih mrziti? Hoćeš li zaboraviti? Pitam, jer ne znam šta je teže. Sve je to moguće, ali ne vidim rješenja. Ako odeš u hajduke, činićeš nasilje, zašto bi se onda na njih ljutio? Ako ih budeš mrzio, otrovaće te zla volja ukoliko nešto ne učiniš protiv njih, i protiv sebe, jer si isto što i oni, i opet će te uhvatiti, i to je kao da si izvršio samoubistvo. Ako zaboraviš, mogao bi naći izvjesnu naknadu, smatrajući da si plemenit, ali oni će misliti da si kukavica, i licemjer, i neće ti vjerovati. Bićeš isključen u svakom slučaju, a to je ono što ne možeš da prihvatiš. Bilo bi jedino moguće rješenje: da se ništa nije desilo.

— To je moja misao! — uzviknuo sam začuđen.

— Utoliko gore. Jer je samo to nemoguće.

Ishak! Drugi, drugačiji, a isti kao i onda. Sve drugačije a isto. Ishak koji ne odgovara već pita, koji pita da bi postavio zagonetke, koji postavlja zagonetke da bi ih ismijao. Neuhvatljiv. Idi, rekao bi mi kao i nekad, kad ne bi bilo smiješno, jer ne mogu da odem. On može. Izaći će, ako htjedne, čudo bi se desilo i nestalo bi ga, uzalud bi ga tražili, ne bi ga zadržali zidovi, ne bi ga zadržali stražari, niko mu ništa ne bi mogao. Neuhvatljiv, kao i njegova misao. Otići će bez odgovora, iako ga zna, a neće da kaže. Ostavlja me razbijena, uvijek, pomuti u meni sve što znam, i uzalud mi je poslije jasno što je trebalo odgovoriti, jer nisam odgovorio, nisam mogao, više sam u tim trenucima vjerovao njemu nego sebi, uzalud i zato što ni sebi ne vjerujem bez njega, bojim se da bi pobio svako moje mišljenje kad bi ga čuo, zato ćutim, a mogao bi ga sačuvati samo ako ga pred njim odbranim. A to ne smijem. On misli drukčije nego ja, njegova misao ide neočekivanim putevima, neobavezna je, drska, ne poštuje što ja poštujem. On se u sve zagleda slobodno, ja pred mnogo čime zastajem. On razbija a ne gradi, kazuje šta nije a ne šta jest. A odricanje je ubjedljivo, ne postavlja sebi granice ni ciljeve, ničemu ne teži, ništa ne brani. Teže je nešto braniti nego napadati, jer ono što se ostvaruje neprestano se haba, neprestano se odvaja od zamisli.

Rekao sam, pokušavajući da se odbranim:

— Život uvijek teži naniže. Potreban je napor da se to ne dopusti.

— Zamisao ga vuče naniže, jer počinje da se suprotstavlja sama sebi. A onda se stvara nova zamisao, suprotna, i dobra je sve dok ne počne da se ostvaruje. Nije dobro ono što jest, već ono što se želi. Kad ljudi pronađu lijepu misao, trebalo bi da je čuvaju pod staklom, da se ne isprlja.

— Onda nema nikakvih mogućnosti da uredimo ovaj svijet? I sve je samo zabluda i vječni pokušaj?

Nije odgovorio. Rekao je čudnu misao, u početku čudnu, poslije mi je bilo svejedno.

— I ovo je svijet. Mi smo u podzemlju. Urediti ga, znači učiniti da bude gori.

Tada je počeo besmisao. Činilo mi se da sam ga svjestan, ali nisam mogao da se otmem. Bilo je neke neodoljive slasti u tom ničemu, u plutanju bez napora i cilja. List što plovi niz neodgovornu maticu. Rasterećena misao koja se ne grči. Čudljiva i lijepa igra bez svrhe. Lebdenje bez straha. Hir za koji se ne kaješ, ugodno i neizbježno moranje, kao disanje, kao tok krvi.

— Za koga da bude gore? — pitao sam nezabrinuto.

— Za nas. Za njih. Zatvaraćemo jedni druge. Naviknućemo. Pretvorićemo se u krtice, u slijepe miševe, u škorpione.

— Nećemo ni izlaziti. Zavaljećemo tišinu, i mrak.

— Nećemo izlaziti. Ostaćemo ovdje vječno. Ne možemo bez vječnosti.

— Nećemo zaboraviti jedni druge.

— Zatvaraćemo protivne gore, protjerivaćemo ih na zemlju. I zaboravićemo na njih.

— "Kad budu izvađeni iz pakla, biće bačeni u rijeku života."

— Biće nesrećni gore. Vikaće: "Dajte nam malo mraka. Bili smo sa vama!"

— A mi ćemo im reći: "Tražite sebi mrak! Stvorite ga sami!"

— Kako će biti nesrećni! Vikaće: "Oslobodite nas! Pustite nas dole." A mi ćemo im reći: "Sami ste krivi. Niste nam vjerovali."

— Sami ste krivi. Ostanite gore.

— Ja ću ponekad izaći na zemlju.

— Uvijek si nepokoran.

— Ti ćeš biti derviš-krtica. Pazićeš da ne progledamo, da se ne udaljimo od našeg tamnog vilajeta.

— Čuvaćemo naš svijet.

— Ja neću da budem krtica.

— Rastu nam kandžice. I krzno. I njuška.

— Neću da budem krtica. Idi.

Čučao sam, čela naslonjena na hrapavi mokri zid, bez snage da se odvojim.

Neko je stajao nada mnom.

Pomogao mi je da se dignem.

— Pušten si. Čekaju te prijatelji.

Podsjećao sam se, dalekom beskrvnom mišlju, da treba da se radujem, a nisam ni pokušao, nisam osjećao nikakvu potrebu.

— Gdje je Ishak? — pitao sam Džemala. Bio je ovdje.

— Ne brini. Za druge.

— Bio je sad, maločas.

U hodniku je čekao nepoznat čovjek. Dovala su me trojica. Sad nisam važan.

— Hajde — rekao je.

Išli smo čuteći kroz mrak, udarao sam o zidove, čovjek me pridržavao, išli smo, bježao sam, dugo me nije bilo, pa sam se vraćao, i mislio: ko me čeka? I bilo mi svejedno. Mislio sam: je li Ishak pobjegao? I bilo mi svejedno. A onda smo se izljudjali iz većeg mraka u manji, sjetio sam se da je to noć, prolazna, lijepo je sve što nije vječno, noć i kiša, ljetna, htio sam da pružim ruke da mi sapere podzemno blato, da ugasi vrelinu, a ruke su mi visile nemoćne, nepotrebne.

DRUGI DIO

10.

Biće nesrećan koji svoju dušu okalja.

Jedno dijete je govorilo o svome strahu, davno. Ličilo je na pjesmicu: Na tavanu ima jedna greda koja udara u glavu, ima jedan vjetar koji lupa kapkom, ima jedan miš koji viri iz ćoška.

Bilo mu je šest godina, veselim plavim očima gledao je zadivljeno u vojnike, i u mene, mladog derviša-askera, bili smo drugovi, i prijatelji, ne znam da li je ikog u životu toliko volio, jer sam ga dočekivao radosno i nisam pokazivao da sam stariji.

Ljeto je bilo, smjenjivala se kiša i vrelina, stanovali smo u čadorima, na ravnici punoj komaraca i kreketu žaba, sat hoda od Save, uz nekadašnji han, gdje je mališan stanovao s majkom i poluslijepom bakom.

Od proljeća smo se tu zadržali, već treći mjesec, napadajući ponekad neprijatelja koji se učvrstio na obali rijeke. U početku smo izgubili mnogo ljudi, pa smo se primirili, znajući da im s ovim snagama ne možemo ništa, a druge su se borile na bogzna kojim ratištima prostranog carstva, i zastali smo na ravnici, kao prepreka i smetnja jedni drugima.

Postalo je mučno i dugočasno. Noći su bile sparne, ravnica je tiho disala na mjesecini, kao more, bezbroj žaba u nevidljivim pištalinama, odvajalo nas je prodornim glasovima od ostalog svijeta, potapajući nas strašnim brujanjem koje su stišavale tek maglene zore, dok su se bijela i siva isparenja vukla nad nama kao u samom početku svijeta. Najteža od svega bila je tačnost tog izmjenjivanja, njegova neizmjenljivost.

U jutro su magle bivale ružičaste, i nastajao je najprijatniji dio dana, bez vlažne sparine, bez komaraca, bez polubudnih noćnih mučenja. Upadali smo u dubok san, kao u bunar.

Ako je padala kiša, bilo je još gore, vidik se zatvarao, čučali smo zbijeni i ćutali, izmučeni hladnoćom, kao da je zima tek počinjala, ili pričali, ma šta, ili pjevali, razdražljivi i opasni kao vukovi. Čadori su prokišnjavali i škropili nas sivom kišom, voda je izvirala ispod naših ležaja, zemlja se pretvarala u neprohodno blatište, i bili smo ulovljeni u svojoj nevolji, kao uvijek.

Vojnici su pili, bacali kocku ispod natkriljenog ćebeta, svađali se, tukli, bio je to pasji život, koji sam provodio naoko mirno, ničim ne pokazujući da mi je teško, nepomičan i kad me kiša močila, nepomičan i kad se čador pretvarao u ludnicu, u kavez divljih zvijeri, prisiljavao sam se da podnosim bez riječi sve ružno i teško, bio sam mlad i mislio da je to dio žrtve, ali sam znao da je ružno i teško. Seljak i softa, ja sam se trzao na svaku psovku i svaku ružnu riječ, dok nisam shvatio da ih vojnici upotrebljavaju i ne primjećujući da u njima ima nešto nedolično. A kad su htjeli namjerno da opsuju, kad su htjeli da kažu sramnu riječ, pripremajući se i uživajući, bivalo je istinski nepodnošljivo. Činili su to s mirnim bijesom, s drskom nasladom, zaustavljajući se i izazovno oslušujući odjek tog neprirodnog parenja riječi. Dolazilo mi je da plaćem od muke.

Čuo sam i mnogo šta o životu i ljudima što dotad nisam znao. Ponešto sam primao sa radoznalošću, ponešto sa zaprepaštenjem, i tako sam sticao iskustvo, gubeći naivnost a ne prestajući da žalim.

Sjedio sam s vojnicima sve dok mi je bilo mučno, a dopuštao sam sebi da se odvojim tek kad bih se primirio, otupio ili udaljio u mislima, primajući sve kao nužnost koja se zove život, a nije uvijek lijepa. Rijetko sam kad pokušavao da ih urazumim. Nekoliko puta su me tako svirepo ismijali (jer sam, izuzev zvanja, bio što i oni, nisam imao čina koji bi me branio), te sam, i zbog sebe i zbog njih, odustao od uplitanja u ono što čine, ograničavajući se na molitve, koje su uvrštene u vojničke dužnosti, kao marševi ili stražarenja. Tada mi je padala na um čudna, obeshrabrujuća misao da je u teškom položaju čovjek koji je duhovno razvijeniji od drugih, ukoliko ga ne štiti položaj, i strah koji taj položaj daje. Postaje usamljenik: njegova su mjerila drukčija, i nikome ne koriste a njega izdvajaju.

Tako sam najčešće ostajao sam, s knjigom ili sa svojim mislima, ne uspijevajući da uočim ni jednog jedinog čovjeka s kojim bih želio da se zbližim. Sve sam ih gledao kao cjelinu, kao skup, neobičan, surov, jak, čak i zanimljiv. Pojedinačno bili su nepojmljivo beznačajni. Nisam ih prezirao kad sam mislio o njima kao o mnoštvu, čak sam pomalo i

volio to stoglavo stvorenje, surovo i moćno, ali pojedince nisam podnosio. Moja ljubav, ili nešto manje od toga, ticala se svih a ne jednoga, i bila mi je dovoljna.

Jednom, dok sam sjedio u polju, na trulom panju, u gruboj slakovini do koljena, sam, zaglušen cikom zrikavaca pod vrelin suncem (uvijek je nešto cičalo, pištalo, pjevalo na ovoj ravnici), smućen onim što sam čuo od vojnika o mladoj ženi u hanu, vidio sam dječaka kako je zastao u travi, utonuo gotovo do grla. Javio mi se s povjerenjem. Bili smo već poznanici.

Volio bih da me nije našao. Kao da sam se bojao da će mi pročitati u očima ono što sam čuo o njegovoj majci.

Nije nevjerovatno to što su vojnici ispričali. Bila je jedina mlada žena u našoj blizini, prva sela su se tek nazirala na dalekom rubu ravnice, pa i tamo su odlazili, naročito noću, znao sam, zbog žena najviše, a niko nije bezobziran kao vojnik, koji zna da može svakog časa poginuti, a neće da misli na smrt, neće da misli ninašto i mirno ostavlja iza sebe pustoš. A i žene su prema njima blaže, zbog starog žaljenja koje prati vojnike, i zbog stida koji odnose na svoja daleka lutanja. Kud vojska prođe, trava ne niče, ali niču djeca. Ali za majku dječakovu teško mi je bilo da to primim. Svaka žena, samo ne jedna određena. Toliko sam svijet uopštavao, da sam ga gubio.

Sitna, slaba na izgled, još mlada, nije izazivala pažnju odmah, ali su njen sabran pogled i mirni pokreti i sigurnost ponašanja natjerivali čovjeka da ne prođe mimo nju ravnodušno. Tada bi mogao da otkrije oči koje nisu gledale rastreseno, lijepa usta, pomalo podsmješljiva i prkosna, i skladnost kretanja koje ima samo zdravo i gipko tijelo. Hrabro se borila s nevoljama u životu. Ostavši udovica, odlučila je da nekako sačuva han i imanje oko kuće, koje je rat postepeno uništavao, pa je počelo da liči na groblje i pustolinu. Nije otišla, čuvala je jedino što je imala, pokušavajući da nevolju okrene u svoju korist. Prodavala je vojnicima hranu i piće, puštala ih da u hanu kockaju, izvlačila je zlehudu vojničku paru, dajući im ono što nisu imali. Nastojala je da sina ukloni iz kuće i od vojnika, kad god je mogla, ali nije uvijek mogla. Razgovarao sam s njom o tome. »Zbog njega i radim«, rekla mi je mirno. »Život će mu biti težak ako počne ni od čega.«

I eto, sad sam saznao da živi s vojnicima. Možda je morala, možda se nije mogla odbraniti, možda je jednom pristala a poslije su je ucjenjivali pa se navikla, ne znam, nikoga nisam htio da pitam, ali me mučilo to što sam čuo. Zbog dječaka. Da li zna ili će saznati? I zbog sebe. Dok nisam čuo, cijenio sam njenu hrabrost, a poslije sam mislio kao svaki mlad čovjek, iako sam se stidio svoje misli. Ali sad je bila voda koja slobodno teče, hrana koja se nudi, nadohvat ruke. Ništa je više nije branilo, osim moga stida, a znao sam da stid nije suviše velika prepreka. Zato sam se još više vezao za dječaka, da odbranim i sebe i njega.

Puštao sam da me vodi svojim djetinjim putevima, da razgovaramo djetinjim jezikom, da mislimo na djetinji način, srećan kad mi je to uspijevalo potpuno, jer sam osjećao da sam tako obogaćen. Pravili smo svirale od trave sabljjarke i uživali u oštrom piskavom zvuku koji je nastajao kad je zeleno sječivo sjeklo vazduh iz usta. Pažljivo smo djeljali zovino drvo, izbacujući vlažnu srčiku, da dobijemo šupljinu punu skrivenih glasova. Nizali smo u vijenac plave i žute barske cvjetove da ih odnese majci, poslije sam ga nagovorio da kiti topoline grane, da ne bih mislio ništa ružno.

— Hoće li na granama niknuti cvijeće? — pitao me.

— Možda i hoće — rekao sam, pomalo i sam vjerujući u to cvjetno oživljavanje sivog drveta.

— Gdje je sunce — pitao me jednom.

— Iza oblaka.

— Je li uvijek tamo? I kad je oblačno?

— Uvijek.

— Možemo li ga vidjeti kad se popnemo na vrh topole?

— Ne možemo.

— A na munaru?

— Ne možemo. Iznad munare je oblak.

— A kad bi se probila rupa u oblaku?

Zaista, zašto ljudi ne probiju rupu u oblaku, zbog dječaka koji vole sunce?

Kad je padala kiša, sjedio sam s njim u jednoj od soba prostrane kuće, vodio me i na tavan, i jedna greda me zaista udarila u glavu, pričao mi je svoje lijepe priče o velikom — velikom čamcu, kao ova kuća, koji plovi po rijeci-ravnici, o ljubimcu golubu koji u sparnim noćima leprša iznad njegove postelje dok on spava, o baki koja ne vidi ali zna sve priče na svijetu.

- I o zlatnoj ptici?
- I o zlatnoj ptici.
- Šta je to zlatna ptica?
- Zar ne znaš? — čudio se moj mali učitelj.
- To je ptica od zlata. Nju je teško naći.

Poslije sam u kuću išao rjeđe, misli mi nisu bile čiste, i teško sam govorio njegovim jezikom. A kad sam išao, bio sam neprirodan. Sjedili smo u kuhinji, njegova majka je ulazila i izlazila, smiješeci se na nas, kao na dva djeteta. Skrivao sam oči. Nisam htio da jedem, ni da pijem, odbio sam kad me nudila, htio sam da budem drukčiji od ostalih, zato što sam bio isti.

- Ostani kod nas — predložio mi je dječak.
- Zašto da ideš po kiši?

Žena se nasmijala kad je vidjela kako sam pocrvenio.

Jedne noći, u samu zoru, neprijatelj je napao i istjerao nas iz naših čadora. Iznenadeći, pružili smo slab otpor, jedva smo pokupili oružje i najnužnije stvari, i perjali ravnicom u bijelim rubinama, punih ruku jadnog vojničkog imetka, i zaustavili se tek kad je svanuo dan i nikoga iza nas nije bilo.

Neprijatelj je zauzeo naše mjesto, i han. Iskopali su rovove i dočekali nas bez straha.

Vratili smo ih na obalu rijeke tek sedam dana kasnije, i opet zaposjeli mjesto oko hana.

Tada su iz kuće izašla naša dva vojnika, iznenadni napad ih je zatekao u hanu, ili su se sklonili, i tu su, skriveni, proveli svih sedam mučnih dana, dok je neprijatelj vršljao po hanu i oko hana. Žena ih je hranila.

Bili smo joj zahvalni, sve dok nisu ispričali da je živjela i sa neprijateljskim vojnicima.

Nastalo je ćutanje.

Zamolio sam starješine da se dječak i njegova slijepa baka kolima prebace u neko obližnje selo.

- A majka? — pitao je mališan.
- Doći će poslije.

Strijeljali su je, čim su kola postala sitna na prostranoj ravnici.

Sigurno je saznao šta se desilo njegovoj majci, i sigurno je njegova pjesmica o tavanu postala gorča.

Sjetio sam se dječaka i njegova straha, sjedeći u svojoj sobi i vraćajući se u mislima unazad, u svoje djetinjstvo.

I u mojoj kući bio je tavan. Sjedio sam šćućuren na starom bačenom sedlu, sam u tom svijetu neupotrebljivih stvari što su izgubile raniji oblik i poprimale novi, prema dobu dana i mojim raspoloženjima, prema jačoj ili slabijoj svjetlosti što ih je preobličavala, prema tuži ili radosti u meni. Jašući na sedlu u susret želji da nešto bude, da se desi nešto iz maglovitih dječijih maštanja što su se hirovito mijenjale, nestvarna kao i stvari u tavanskoj polutami.

Taj tavan me stvarao, kao što me stvaralo i bezbroj drugih mjesta i prilika, susreta, ljudi, nastajao sam u hiljadama izmjena, i uvijek mi se činilo da je sve ranije nestajalo sa novom promjenom, da se gubilo kao beznačajno u maglama proteklog vremena. A onda sam, uvijek nanovo, i neočekivano, nalazio tragove svega što je bivalo, kao žive iskopine, kao svoje vlastite naslage, i mada stare i ružne, postajale su drage i lijepe. Taj ponovo otkriveni neizgubljeni dio mene, što nije samo sjećanje, vrijeme je uljepšalo i vraćalo iz nedohvatnih daljina, spajajući me s njim. Tako je postojao dvojako, kao djelić moje sadašnje ličnosti, i kao sjećanje. Kao sadašnjost, i kao početak.

Na tom tavanu, gdje sam tražio samoću, saznavajući se, i pribježište od otvorenih širina zavičaja, iako sam ga volio više nego majku, mislio sam često o zlatnoj ptici iz neninih priča. Nisam znao šta je ta zlatna ptica, ali dok sam slušao kako pada kiša po krovu od šindre, i otvoreni kapak lupa na vjetru, i bezbroj očiju viri iz čoškova, zamišljao sam kako pronalazim svoju zlatnu pticu, kao junak iz neninih žubornih kazivanja, znajući da se tako, na neki čudan, neobjašnjiv način, ostvaruje sreća.

Zaboravio sam na nju docnije, život je raspršio snatrenja mladosti, moguća u vrelom zamišljanju bez prepreka, u slobodi željenja bez granica, rođena u neiskustvu. A javila se ponovo, kao podsmijeh, kad mi je bilo najteže.

Bio jednom jedan dječak, u očevoj kući, nad rijekom, koji je sanjao zlatne snove, jer ništa nije znao o životu.

Bio je i jedan drugi dječak, u hanu, na ravnici, koji je mislio o zlatnoj ptici. Ubili su mu majku, bila je griješna, a njega otjerali u svijet.

Bilo nas je četvero braće, i sva četvorica su tražila zlatnu pticu sreće. Jedan je poginuo u ratu, jedan je umro od sušice, jednog su ubili u tvrđavi. Ja svoju više ne tražim.

Gdje su zlatne ptice ljudskih snova, preko kojih se to bezbrojnih mora i vrletnih planina do njih dolazi? Da li nam se ta duboka čežnja djetinjte nerazumnosti posigurno javlja samo kao tužni znak izvezen na mahramama i na safijanskim koricama nepotrebnih knjiga?

Pokušao sam da čitam Abul-Faradža, natjerao sam se, bez mnogo volje, bez unutarnje potrebe, htio sam da čujem i tuđe misli a ne samo svoje.

Otvorio sam knjigu nasumce i naišao na priču o Aleksandru Makedonskom. Car je, priča se tu, dobio na poklon divne posude od stakla. Poklon mu se veoma svidio, a ipak je sve polupao. — Zašto? Zar nije lijepo? — pitali su ga. — Baš zato — odgovorio je on. — Toliko su lijepe, da bi mi bilo teško da ih izgubim. A vremenom bi se jedna po jedna razbijala, i ja bih žalio više nego sad.

Priča je naivna, a opet me zaprepastila. Smisao je gorak: čovjek treba da se odreče svega što bi mogao da zavoli, jer su gubitak i razočarenje neizbježni. Moramo se odreći ljubavi, da je ne izgubimo. Moramo uništiti svoju ljubav, da je ne unište drugi. Moramo se odreći svakog vezivanja, zbog mogućeg žaljenja.

Misao je surovo beznadna. Ne možemo uništiti sve što volimo; uvijek će ostati mogućnost da nam to unište drugi.

Zašto se smatra da su knjige pametne ako su gorke?

Ničija mudrost mi ne može pomoći. Radije se vraćam na početke. Činim to bez napora i prisiljavanja. Ne tražim ništa, samo se traži i nalazi.

Kiša pada danima, zlobno skakuće po ćeramidi starog tekijskog krova, vidik je zamračen, nejasan, po tavanu iznad moje glave hodaju nevidljive noge, ima jedna greda koja udara u glavu, ima jedan vjetar koji lupa kapkom, i jedan miš koji viri iz ćoška. Ima jedno djetinjstvo koje tužnim očima gleda iz mraka.

Na trenutak uspijevam da mislim kao taj daleki usamljeni dječak, da osjećam i strepim kao on. Sve je lijepa tajna, i sve ima samo budućnost ili neko bezgranično trajanje, oko svega su jaki odsjaji, duboka radost ili duboka tuga. To nisu događaji, već raspoloženja, ponekad su dolazila sama, kao blag vjetar, kao tihi sumrak, kao nejasno svjetlucanje, kao opojnost. Ili su se javljale iskidane slike, lica što u magnovenju planu u tami, nečiji smijeh u sunčano jutro, odsjev mjeseca na tihoj rijeci, čvornovato drvo na okuci, nisam ni slutio da postoje u meni te čestice bivšeg života, niti sam znao zašto su se zadržale toliko vremena. Je li moguće da su značile mnogo nekad, zato su se i upile u pamćenje, pa se zaturile, kao stare igračke. Zaboravio sam sebe bivšeg, utopljenog u vrijeme, i sad su isplivavali razbijeni ostaci i olupine.

Sve sam to ja, isitnjen, sav od komadića, od odsjaja, probljesaka, sav od slučajnosti, od nerazpoznatih razloga, od smisla koji je postojao pa se zaturio, i sada više ne znam šta sam u tom kršu.

Počeo sam da ličim na mjesečara.

Sjedio sam dugo noću, nepomičan, dvije zapaljene svijeće gorjele su na dva kraja sobe, da uklonim mrak. Pritajen, utišan, kao noć oko mene, kao svijet u noći, gledao sam u crni džam prozora što me odvajao od tame, u sive zidove što su me odvajali od svega, ne usuđujući se da sklonim pogled, kao da bi se zidovi razmaknuli zbog jednog jedinog trenutka moje nepažnje. Ne ustajući, ne mičući se iz ćoška gdje sam sjedio, da bi cijela soba bila preda mnom, slušao sam kako kiša pljušti, i drveni oluk klokoće, zagušen, i golubovi grebu nožicama i javljaju se pospanim gukanjem, i svi ti tihi jednolični glasovi postajali su dio noći koja ne prolazi i svijeta koji ne živi.

Nisam više tražio razloge, cjelinu, neprekinute tokove.

Na kraju svega što sam pokušavao da odredim, da ulančim, omeđim smislom, stajala je duga crna noć i vode što neprestano rastu.

I ostajao je dječak sa ravnice, kao mučno znamenje.

Pronašao sam ga docnije i doveo u medresu i u tekiju. Jedva smo se prepoznali, zato što su nam se duše izmijenile.

Baka mu je umrla, bio je sam na svijetu. Čobanin u selu gdje su ga ostavili, siročić čija je majka stradala u ratu, ostavivši mu svoje sumnjive zasluge u sjećanje. I crni teret u duši.

Ličio je na barski cvijet prenesen u brda, ličio je na skakavca kome su dječaci otkinuli krila, ličio je na dječaka sa ravnice kome su ljudi oteli bezbrižnost. Sve je bilo njegovo, i lice, i tijelo, i glas, a to nije bio on.

Nikad neću zaboraviti kako je sjedio prema meni, na kamenu, ugašen, nijem, dalek, bez traga one ptičje radosti što je ranije zračila iz njega, čak i bez tuge, bez ičega, razbijen. Bićeš sa mnom, brinuću se o tebi, učićeš školu, govorio sam, a htio da zavapim: nasmij se, potrči za leptirom, govori o golubu što leprša nad tvojim snom. Ali on više ni o čemu nije govorio.

Sad, dok je kiša padala, dok sam se u praznini, što se otvorila preda mnom, davljenički hvatao za djetinjstvo, za knjige, za utvare, ulazio je tiho u moju sobu, ponekad sam ga zaticao i pred vratima, kad bi mi se učinilo da je tišina postajala drukčija.

Stao bi uza zid, bez riječi.

— Sjedi, Mula-Jusufe.

— Svejedno.

— Šta želiš?

— Treba li da ti nešto prepisem?

— Ne treba.

Ostajao je još neko vrijeme, nismo znali kako da razgovaramo, neugodno je bilo i njemu i meni, i odlazio bez riječi.

Ne bih znao da kažem šta se to ispriječilo između nas, kakve su nas veze još spajale a kakve muke razdvajale. Nekad sam ga volio, i on mene, a sad smo se gledali mrtvo. Veživala nas je ravnica, prije nesreće, i ona radost što je sijala nad onim vremenom, kao sunčana svjetlost. A opet, neprestano smo podsjećali jedan drugoga da radost ne može dugo da traje.

Nikad nije govorio o svome djetinjstvu, ni o ravnici, ni o hanu, ali mi se činilo da u njegovim očima, uvijek kad me pogleda, vidim sjećanje na majčinu smrt. Kao da sam se nerazdvojno spojio s tom njegovom najtežom uspomenom. Možda je i zaboravio kako je bilo, pa i mene smatra krivcem, jer sam bio što i ostali. Jednom sam pokušao da mu objasnim, a on me prekinuo, uplašen: — Znam.

Nikome nije dopuštao da ulazi u to zabranjeno područje, ni da remeti mračni red koji je u sebi stvorio. I tako smo se sve više odvajali, prikriveno ogorčeni, on zbog sumnje, ozlojeđenosti, nesreće, ja zbog njegove nezahvalnosti.

Hasan se pomirio s ocem, i govorio o tome šaljivo, kako je stekao tutora, svekrvu i razmaženo dijete u istoj osobi, ali je radost vrcala iz njega. Dogovorio se s ocem da svoj i njegov dio imetka zavješta u vakuf, za dušu i za spomen, u korist siromaha i beskućnika, trčao po cio dan, svršavao poslove oko ugovora i sudskih potvrda, tražio pogodnog čovjeka za muteveliju, poštenog, pametnog i spretnog, ako i toga ima, govorio je, smijući se. Nisam bio siguran da li se više raduje što se pomirio s ocem, ili što je njegovu zetu, Ajni-efendiji, izmakao toliki imetak. — Ako mu srce ne pukne — govorio je veselo — onda je od kamena.

Kupio je Kur-an koji je Mula-Jusuf pisao, da ga pokloni ocu. Jusuf nije htio da primi novac, ali je Hasanov razlog bio ubjedljiv:

— Dvije godine rada ne poklanja se lako.

— Šta će mi novac?

— Daj ga kome je potreban.

Čudio se, gledajući Kur-an: — On je umjetnik, šejh-Ahmede, a ti ćutiš i kriješ ga, bojiš se da ti ga ne uzmu. Podsjeća me na čuvenog Muberida. Možda je čak i ljepše. Strasnije, iskrenije. Jesi li čuo za Muberida, Mula-Jusufe?

— Nisam.

— Postao je bogat i ugledan zbog dara kakav je i tvoj. A za tebe u našoj kasabi niko ne zna. Čak ni oni koji dolaze u tekiju. Naši ljudi odlaze s darom u Carigrad ili Misir, a drugi nam vraćaju glas o njima. Mi ne znamo, ne tiče nas se, ili ne vjerujemo sebi.

— Ovdašnja slava je malena, svejedno iz kog razloga — rekao sam, ne primajući prijekor.
— Htio sam da ga pošaljemo u Carigrad, nije pristao.

Mladić se zbunio, kao i prvi put. Samo s manje straha nego onda.

— Ja ovo radim zbog sebe — rekao je tiho. — I nisam ni mislio da li vrijedi.

Hasan se nasmijao:

— Ako govoriš iskreno, trebalo bi da ustanem na noge pred tobom.

Gledao je za mladićem, kad je otišao zbunjen zbog pohvala.

— Još ima stidljivih i osjetljivih, prijatelju moj. Zar ti to nije čudno?

— Uvijek će ih biti.

— Hvala Bogu. Suviše nas je koji više i ne znamo šta je to. Ovakve bi trebalo čuvati, za sjeme. Izgleda da te se on malo tiče — dodao je nenadano.

— Čutljiv je, zatvoren.

— Stidljiv, čutljiv, zatvoren. Neka mu je alah u pomoći.

— Zašto?

— Vaše derviško zanimanje je čudno, vi prodajete riječi, koje svijet kupuje, iz straha, ili iz navike. On ne želi, ili ne umije da prodaje riječi. Ne umije da proda ni ćutanje. Ni dar. I nije mu stalo do uspjeha. Do čega mu je onda stalo?

Uzalud, teško ga je zaustaviti kad neko probudi njegovu pažnju. Često bez razloga, ili zbog razloga koji je samo njemu važan.

— Zašto se toliko raspituješ za njega?

— Ne raspitujem se. Razgovaramo.

— Ti imaš čudnu sposobnost da osjetiš nesrećna čovjeka.

— Zar je nesrećan?

Ispričao sam sve što sam znao, ili gotovo sve, o ravnici, dječaku, o njegovoj majci, i dok sam pričao, postajalo mi je sve jasnije da je mladić žrtva. Kao i ja. I nisam znao čija je muka veća, njega je sustigla na početku života, mene na kraju. Nisam to rekao, ali sam i sam osjećao kako suviše žalim tu nesreću: udvajao sam se, govoreći i o sebi.

Hasan je slušao, gledajući u stranu, ne prekidajući me, uzbuđen, ali dovoljno trijezan da pogodi suštinu:

— Izgleda da si ga tek sad shvatio. Trebalo mu je pomoći.

— Ne želi ničiju pomoć, ne dopušta da mu se iko približi, ne vjeruje nikome.

— Povjerovao bi ljubavi. Bio je dijete.

— Volio sam ga. Ja sam ga i doveo ovamo.

— Ne krivim tebe. Svi smo takvi. Krijemo ljubav, tako je i ugušimo. Šteta, i za tebe i za njega.

Znam šta je mislio: mogao mi je sada zamijeniti brata. Ali niko mi brata ne može zamijeniti.

Nisam pomogao Jusufu! A ko je meni pomogao!

Govorio sam o sebi, on je čuo samo mladićevo ime. Pričanjem o njemu istisnuo sam sebe. Da li zato što je Jusuf mlad? Ili što sam ja ponosan, i jak? Snažne niko ne žali.

— A sad? Kako je sad? Čutite o svemu?

— Nesrećni ljudi su suviše osjetljivi. Mogli bismo pozlijediti jedan drugoga.

Nije vrijedilo govoriti o onome što je teško objasniti, da volim sjećanje na ravnicu, a mrzim njegovu hladnu izdvojenost i mračno ćutanje, koje ubija nadu. Uprostio sam taj složeni odnos, rekavši djelimičnu istinu, da se pomalo tuđimo, ali da je veza među nama ipak jaka, jer čovjek se ne odvaja lako od onoga kome je pomogao, čuva lijepu uspomenu o sebi. Ja i Jusuf smo kao najbliži rod, pa i nesporazumi su nam rođački, uvijek su blizu ljubavi.

— Postoji i rođačka mržnja — nasmijao se Hasan.

Nije me iznenadio. Dugo je i bio ozbiljan.

Odgovorio sam šalom:

— Nismo stigli dotle.

Otada su se češće viđali. Hasan je dolazio u tekiju, ili ga pozivao kući. Žurili su zajedno za Hasanovim poslovima, pisali ugovore i pravili nekakve račune, šetali u predvečerje pored rijeke. Mula-Jusuf se vidljivo mijenjao: znao sam, oko njega lebdi Hasanova neposrednost, kao omaglica. Još je nosio poslušno izgubljeni izraz, kojim se odvajao od ljudi, ali nije više bio beznadan i težak. Kao da je oživljavao onaj daleki dječak, sporo, doduše, još prekriven sjenkom.

Postajao je nemiran ako Hasan ne bi došao, gledao bi u njega ozaren kad bi se pojavio, radovao se njegovoj vedrini i prijateljskoj riječi, nije odlazio, kao ranije, kad bismo Hasan i ja počeli razgovor, ostajao je uz nas, gotovo zaboravljajući dužni obzir, s pravom koje mu je davalo novo prijateljstvo. I Hasan je bio zadovoljan zbog te ćutljive privrženosti, i zbog radosti s kojom ga je mladić sačekivao.

A onda se sve izmijenilo. Suviše brzo, suviše iznenadno. Hasan je prestao da dolazi u tekiju, nije više pozivao Jusufa, nisu se više viđali.

Pitao sam ga, začuđen:

— Šta je s Hasanom?

— Ne znam — rekao je zbunjeno.

— Otkad nije dolazio?

— Već pet dana.

Izgledao je utučen. Pogled mu je opet postao nesiguran, teška sjenka se navukla na lice, što je bilo počelo da se razgaljuje.

— Zašto nisi otišao do njega?

Poniknuo je glavom, i s mukom odgovorio:

— Išao sam. Nisu me pustili.

I ja sam jedva uspio da vidim Hasana.

Mala žena, što je u svakog gledala rastreseno, tiho se osmjehujući svome sjećanju ili očekivanju, sa cvijetom u kosi, dotjerana i namirisana (muž je sigurno mislio da je to zbog njega, i bio je srećan), pustila me u strahu, zamolivši da kažem kako sam vrata našao otvorena, lakše će se opravdati što je zaboravila da zaključa, nego što me propustila. Tri dana i tri noći ne izlaze, rekla je, bez prijekora. Sve joj izgleda veselo.

Našao sam ga u prostranoj divanhani, s drugovima. Bacali su kocku.

Soba je u neredu, puna duhanskog dima što se vukao kao magla u polutama, zbog spuštenih debelih zavjesa, svijeće su još gorjele, iako je jutro, lica su blijeda, izmučena. Oko njih sahani i čaše.

I gomile novca.

Hasanov izraz je krut, nesabran, gotovo zao. Pogledao me začuđeno, nimalo ljubazno. Pokajao sam se što sam došao.

— Htio sam da govorim s tobom.

— Sad sam u poslu.

Držao je u ruci kocku od slonovače, i bacio je na ćilim, zauzet igrom.

— Sjedi, ako hoćeš.

— Nemam vremena.

— O čemu si htio da govoriš?

— Nije važno. Drugi put.

Izašao sam, uvrijeđen. I začuđen. Ko je ovaj čovjek? Prazna pričalica? Aprilsko sunce? Slabić koga poroci svladavaju?

Bio sam zlovoljan, težak od misli da nema ljudi koji su uvijek dobri. On rasipa lijepe riječi, i odmah ih zaboravlja.

A kad sam stigao do kraja dugog hodnika, Hasan je izašao iz sobe.

Prvi put sam vidio da je neuredan, nemaran prema sebi. Kao da nije on. Oči mu nisu vedre, ni jasne, već mutne i upale, smorene pićem i dugim bdijenjem. Ružno je treptao na svjetlu.

Gledali smo se bez osmijeha.

— Oprosti — rekao je tmurno. — Došao si u nezgodan čas.

— Vidim.

— Nije loše da znaš sve o meni.

— Nema te već dani. Htio sam da vidim šta je s tobom.

— Imao sam poslova. Osim ovih.

— I zbog Jusufa sam došao. Je li se nešto desilo? Tražio te, nisi ga pustio u kuću.

— Nisam uvijek raspoložen za razgovor.
— Navikao se na tebe. Zavolio te.
— Zavolio, to je previše. Navikao, to nije ništa. A nisam kriv ni za jedno ni za drugo.
— Pružio si mu ruku, izvukao ga iz samoće, i onda ga ostavio. Zašto?
— Ne mogu ni s kim da se vežem za cio život. To je i moja nesreća. Pokušavam i ne uspijevam. Šta je u tome čudno?
— Htio bih da znam razlog.
— Razlog je u meni.
— Pa, ništa. Oprosti.
— Rekao si da si ga volio. Jesi li siguran u to?
— Ne znam.
— Onda nisi. Zašto si ga dovodio ovamo kad nisi htio da ga prihvatiš?
— Prihvatio sam ga.
— Vršio si samo dužnost, čekajući njegovu zahvalnost. A on se sve više izdvajao i utvrđivao u mržnji.
— U mržnji? Prema kome?
— Prema svakome. Možda i prema tebi.
— Zašto bi me mrzio? — upitao sam, zaprepašten tom mogućnošću, iako sam o njoj mislio i ranije.
— Trebalo je da od njega stvoriš prijatelja, ili da ga otjeraš. Ovako ste se spetljali kao dvije zmije koje su jedna drugoj progutale rep i ne mogu više da se odvoje.
— Nadao sam se da ćeš ti učiniti ono što nisam ja.
— I ja bih volio da to učini neko drugi. I svi ljudi isto tako. Zato i ne činimo ništa. Je li sad dosta? Čekaju me.

Od njega se osjećao zadah rakije i duhana, bio je prijek i opor, spreman na svađu, neugodan.

— Je li ti Jusuf to sve rekao?

Okrenuo se i otišao, bez riječi.

Dobro je što sam ga vidio i ovakvog.

Hasan je nedosljedan. Hasan ne zna šta hoće, ili zna a ne može, Hasan je dobronamjeran ali neizdržljiv, Hasan pokušava a ne uspijeva, i možda je zaista njegova nesreća u tom beznadnom započinjanju, u tom građenju mostova preko kojih ne prelazi. To je prokletstvo želje koja se ne gasi, ali se ne ostvaruje. Neprestano traži, s oduševljenjem, pa se brzo povlači, prazan i neoplođen. Kao da ga vuče misao, a odbija čovjek. To je čudno oštećenje, i muka, ne zato što odustaje, već što uvijek nanove pokušava. Onda je sve u njemu, a ne u drugome.

A opet sam tražio uzrok izvan njega.

Kriv je što je otjerao Jusufa. A ipak sam se pitao, sasvim nelogično: zašto? Ne uviđajući da tako prebacujem krivicu na drugoga.

Tražio sam razlog što se Hasanovo oduševljenje brzo ugasio. Šta je Jusuf učinio? Htio sam da mi to Hasan kaže, a on je optužio samo sebe. Ubilježio sam tu samooptužbu na njegov raboš, ali sam pitao i dalje: šta je Jusuf učinio?

Pitao sam sebe, pitao sam Hasana, zbog sebe. Mučila me tajna, kao mrak, opsjednuto sam je vezao, kao i sve, za svoju nesreću, što se sklopila oko mene postavši mi hrana i vazduh, srčika i jezgro života. Morao sam da je riješim, od toga je sve zavisilo, i mučio sam se grozničavo, ponovo pretresajući svakog čovjeka, svaki događaj, svaku riječ koja se ticala mene i moga mrtvog brata. Zar može da ostane potpuna tajna ono što se među ljudima desi?

Ovaj raskid me natjerao da pođem unazad.

Sve se ponavljalo u mome sjećanju bezbroj puta, i sve mi je bilo poznato, a opet sam, ponovo, razvijao ono što se sleglo, sve dok u toj mučnoj igri nisu počele da se stvaraju neočekivane veze i mutan nagovještaj rješenja. U razložnijim trenucima činilo mi se da nikakve svrhe nema to zamorno preplitanje, da mi ništa ne može donijeti to traganje za skrivenim smislom najbeznačajnijeg pokreta ili nečije riječi, ali nisam mogao da odustanem, repuštao sam se, kao sudbini. Kad sve sastavim, vidjeću šta sam otkrio. Ličilo je na kockanje, isto toliko beznadno i isto toliko strasno. Nisam očekivao siguran dobitak, ali je i neizvjesnost imala draži. Bodrila su me zlatna zrnca na koja sam nailazio, tjerajući me da tražim žilu.

A možda je to bila i odbrana od straha koji me mogao napasti. Nije bilo daleko, palucao je oko mene, kao vatreni обруč. Štitio sam se varkom da se nečim bavim, da se nečim branim, da nisam sasvim bespomoćan. Nije bilo lako oživljavati u sebi ljude s kojima sam se nekad susretao, i prisiljavati ih da ponovo govore poznate riječi. Ali sam u tom avetnom kretanju, brujanju, šaptanju, zbrci, u tom ponekad bezumnom spajanju, uspijevao da se privežem uz jednu misao, kao mornar uz krmu, da ga ne odnese talas u oluji.

A kad raspletom čvorove, kad sam učinim izbor, znaću da li sam slučajno bačen u mutnu maticu, ili postoje uzroci i vinovnici.

U izdvojenom svijetu, omeđenom nezaustavnim šumom kiše, gukanjem golubova, sivilom oblačnog dana ili tamom mrklo noći, moju sobu su naseljavali svjedoci, nevični u početku, usplahireni kao i ja, ali sam postepeno uspijevao da ih privolim na red, odvajajući ih jednog po jednog, kao na saslušanju. Dijelio sam ih na značajne i beznačajne. Beznačajni su oni koji su mi krivi, jer su jasni. Značajni su oni koji nisu sve rekli.

A kad sam obnovio što se moglo, u razgovorima u kojima smo bili ja i njihove sjenke, i njihove riječi, morao sam da provjerim sumnje i slutnje. Nisam to mogao da učinim sa sjenkama i riječima, što su ostajale uvijek iste. Pošao sam u susret razrješenju tajne, među žive ljude.

Čekao sam samo da prođe izvjesno vrijeme, i da po svemu padne zaborav. Srećom, ljudi lako zaboravljaju ono što ih se ne tiče. Nastojao sam da svakoga uvjerim kako sam i ja zaboravio, ili prežalio, uplašio se, povukao u molitvu. Neka uzme ko šta hoće.

Pozvao sam Mula-Jusufa. I njega sam na usamljenim noćnim saslušanjima prisiljavao da ponavlja sve što je govorio i činio. Bio sam uzbuđen, jer je razgovor važan. Priznao sam da sam pogriješio, pred Bogom i pred ljudima, ponašajući se u nesreći nerazumno, nimalo dostojno zvanja koje vršim. Zasljepila me tuga, i ljubav, i to mi je jedino opravdanje. Zaboravio sam da je Bog tako htio, i da je kaznio brata ili mene, ili obojicu, zbog grijehova koje ne znamo. Tuđom rukom, ali svojom voljom.

Slušao je usredsređeno, bez opreznosti kojom se obično čuvao. Da li zbog mog smirenog govora i tihog glasa, ili što ga je zaboljelo sjećanje na vlastitu nesreću, gledao me slobodno i otvoreno. A opet, bio je uznemiren, gotovo razdražen.

— Kakvih grijehova? — upitao je odbojno.

— Saznaćemo ih na sudnjem danu.

— Daleko je sudnji dan. Šta dotle da radimo?

— Da čekamo.

— A je li kriva ta tuđa ruka kojom nas Bog kažnjava?

Iznenadio sam se. Nikada nije tako oštro govorio i ljutito pitao. Prekinuo je moju ispovijest i počeo razgovor o sebi. Misli na vojnike koji su mu ubili majku, zbog njenih čudnih grijehova, i njega, bez ikakva grijeha. Sam je ubrzao ono što sam ja želio.

— Ne znam, sine moj — rekao sam mirno. — Znam samo da će svako odgovarati pred Bogom za sve što učini. I znam da nisu svi ljudi krivi, već samo oni koji su krivi.

— Ne pitam zbog onih koji su učinili zlo, već zbog onih kojima je učinjeno zlo.

— Pitaš zbog sebe. Tebi je učinjeno zlo. Zato i ne znam da odgovorim. Ako kažem da nisu krivi, naljutio bih te, a nije ni pravo. Ako kažem da su krivi, podržao bih te u mržnji.

— Kakvoj mržnji? Koga ja mrzim?

— Ne znam. Možda i mene.

Sjedio je do prozora, zagledan u svoje sklopljene prste, iza njega je siv dan i oblačno nebo, slično njemu. Kad je čuo Hasanove riječi, naglo se okrenuo i pogledao me unezvijereno, iznenađeno, oštro, zaista s mržnjom. A onda je skrenuo pogled i rekao gotovo šapatom:

— Ja te ne mrzim.

— Hvala Bogu — rekao sam, žureći da ga smirim, bojeći se da ne ode, kao što je činio ranije. — Hvala Bogu. Želio bih da vratim tvoje povjerenje, ako je nestalo. Ako nije, još bolje. Cijenim nova prijateljstva, ona su ljubav koja nam je uvijek potrebna, ali stara prijateljstva su više nego ljubav, jer su dio nas samih. Ti i ja smo srasli, kao dvije biljke, oštetile bi se obadvije kad bi se odvojile, žile su nam isprepletene, i grane. A opet, mogli smo više nego da rastemo na istom busenu sjećanja, živeći svako svoj život. Mogli smo da budemo jedno. Žao mi je sad, zbog svega što smo propustili. Zašto smo ćutali? A znali smo da svaki od nas misli o onome što se desilo, to se ne može zaboraviti. Sebi zamjeram više nego tebi, stariji sam, s više iskustva. Brani me samo to što sam znao da je moja ljubav prema tebi uvijek ista. Na odstojanju me držala tvoja izdvojenost. Ljubomorno si čuvao svoju nesreću za sebe, kao što

majmunica nosi svoje mrtvo dijete na prsima. Mrtve treba sahraniti, zbog sebe. Samo sam ti ja mogao u tome pomoći. Zašto me nikad nisi pitao o majci? Ja jedini znam sve o njoj. Nemoj da se grčiš, nemoj da se zatvaraš, neću reći ništa što bi te zaboljelo, volio sam i nju i tebe.

— Volio si je?

Glas mu je mutan, hripav, opasan.

— Ne boj se. Volio sam je kao sestru.

— Zašto kao sestru? Bila je kurva.

Uplašio me njegov izraz, nepoznat mi dotad, oštar, nemilosrdan, spreman na sve, iako sam znao da je grub i da muči sebe zbog tuge oživljene ovim prvim razgovorom o majci. Iznenadila me i divljina s kojom je raskopavao svoje rane. Zar toliko pati?

Rekao sam, smirujući ga:

— Surov si zato što ti je teško. Tvoja majka je bila dobra žena, žrtva a ne grijehnica.

— Zašto su je onda ubili?

— Zato što su glupi.

Ćutao je, gledajući u pod, mogao sam da zamislim koliko mu je teško, iako sam, naježen, samo naslućivao strahotu njegove muke. A onda je upitao, pogledavši me neprijateljski, s posljednjom nadom da se neću odbraniti:

— A šta si ti učinio?

— Molio sam za nju uzalud. I odveo tebe, u drugo selo, da ne vidiš. Poslije plakao, skriven, sam, zgađen na ljude, a žaleći ih, jer su cio dan skrivali oči jedan od drugoga, zbog stida.

— Jedan dan nije mnogo. Ko je... Kako su je ubili?

— Ne znam. Nisam mogao da gledam. A nisam htio da pitam.

— Šta su poslije govorili o njoj?

— Ništa. Ljudi lako zaboravljaju ono čime se ne ponose.

— A ti?

— Otišao sam, uskoro. Stidio sam se, zbog njih. I žalio tebe, i nju, dugo. Tebe naročito. Bili smo prijatelji, boljeg nikad nisam imao.

Zatvorio je oči i počeo da se njiše, kao u nesvjestici.

— Mogu li da idem? — rekao je tiho, ne gledajući me.

— Jesi li bolestan?

— Nisam bolestan.

Stavio sam mu ruku na čelo, s naporom učinivši taj obični pokret, gotovo sam odustao, osjećajući kako mi dlan gori prije nego što sam ga i spustio. A kad sam mu dodirnuo vrelu kožu, jedva se uzdržao da ne odmakne glavu, neprirodno ukočen, kao da čeka nož.

— Idi — rekao sam. — Izmučili smo se ovim razgovorom i ti i ja. Treba da se naviknemo.

Izašao je, posrćući.

Naredio sam Mustafi da mu nabavi med, slao ga u šetnju, nagovarao da se ponovo prihvati prepisivanja Kur-ana, nudio da poručimo zlatnu i crvenu boju, a on je odbijao, postajući sve čudniji, i zatvoreniji nego ranije. Kao da mu je moja pažnja postala prava muka.

— Razmazićeš ga — rekao je hafiz Muhamed, tobože s prijekorom, ali nije bilo teško vidjeti da je zadovoljan. Uzbudivala ga je tuđa dobrota, iako nikad nije htio sam da se veže za nekoga. Dobrota je za njega kao izlazak sunca: za gledanje.

— Oslabio je — rekao sam, braneći se. — Nešto se s njim dešava.

— Oslabio je, zaista. Da nije zaljubljen?

— Zaljubljen?

— Zašto se čudiš? Mlad je. Bilo bi najbolje da se oženi, i da izađe iz tekije.

— Koga da uzme? Tu u koju je zaljubljen?

— Ne, nikako! Zar je malo djevojaka u kasabi?

— Vidim da nešto znaš. Zašto puštaš da pogađam?

— Pa, ne znam mnogo.

— Reci ono što znaš.

— Možda nije pošteno da govorim. Možda samo ja tako mislim.

Nisam navaljivao, znao sam da je u zabludi, a znao sam i da će reći. Njegovo tobožnje oklijevanje je smiješno, i počeo je razgovor da bi sve rekao. A bogzna šta je vidio i šta je u svojoj naivnosti zamislio. Nisam mnogo očekivao od njegova obavještenja.

Ali kad je ispričao, učinilo mi se čudno. Išao je Hasanovu ocu, rekao je, i pred kapijom kadijine kuće vidio je Mula-Jusufa. Stajao je, neodlučan, gledao u prozore, pošao prema vratima i zaustavio se, pa polako, osvrćući se, krenuo od kuće. Nešto je htio, nešto je očekivao, nekog je tražio. A kad su se susreli, hafiz Muhamed ga ništa nije pitao, a mladić je rekao da je slučajno naišao ovuda, u šetnji. I eto, baš to što je rekao, probudilo je u njemu sumnju, i brigu, jer nije naišao slučajno, ni u šetnji. I volio bi da nije ono što je pomislio. Zato je i ćutao, sve dosad.

— Šta si pomislio? — upitao sam usplahiren, iznenadno doveden pred rješenje tajne.

— Pa, stid me i da pomenem. Ali, ponašao se čudno. A onda, slagao je, da se opravda, znači da se osjećao kriv. Pomislio sam da se zaljubio.

— U koga se zaljubio? U Hasanovu sestru?

— Eto, i ti si pomislio. A ako nije istina, neka me Bog pokara zbog griješne misli.

— Može biti — rekao sam mračno. — Svašta se ljudima dešava.

— Trebalo bi s njim govoriti. Samo će se uzalud izmučiti.

— Misliš?

Pogledao me začuđeno, ne shvativši moje pitanje, ne shvativši ni da je pakost, i rekao da mu je žao mladića, izgrišće ga kao rđa ta ljubav bez ikakva izgleda, a biće sramota i za njega i za nas. Sramota pred svijetom, i pred njom, udatom i poštenom ženom. A on, hafiz Muhamed će moliti Boga da mladića skrene s tog puta, a njemu da oprostí grijeh ako je pogrešno vidio i rđavo pomislio.

Bio je potišten kad je sve rekao, kajao se. A pojelo bi ga da je ćutao.

Kamo sreće da je istina što govori ovaj čovjek koji se boji grijeha i ondje gdje ga nema. A možda i ima? Zašto bi bilo nemoguće?

Zagrijala me ta ružna misao, razvio sam je u času, dao joj krila, otkrivši veličanstvene mogućnosti koje krije. Pamtio sam ženine lijepe ruke što su se nesvjesno milovale, željno se stiskajući, i neistrošenu snagu kojom su zračile njene hladne oči, kao duboka voda, i njenu mirnu bezobzirnost kojom se svetila za nešto. A pamtio sam i to, da se već sve desilo, da je Harun bio ubijen, kad je tražila da izdam Hasana. Sigurno nije znala za moga brata, možda mu ni ime nikad čula nije, ali ja sam to zaboravljao, u mome sjećanju ostala je surova, kao i njen muž, kadija, bili su za mene dvije krvožedne škorpije, i moje srce nije im moglo poželjati nikakvo dobro. Zato je mržnja klikkala u meni: kamo sreće! U jednom trenutku slabosti vidio sam je potčinjenu mladošću Jusufovom, a kadiju osramoćena prastarom pravdom grijeha.

Ali sam brzo potisnuo tu misao, znao sam da je ružna i da me unizila željom za sitnom osvetom. A otkrila mi je i važniju stvar: to se pokazala moja nemoć, i strah pred njima, a strah i nemoć rađaju niske nagone. U mislima sam prepustio bitku drugome, i makar za čas, iz prikrajka uživao u njihovom porazu. A kakav je to poraz, kakvo izravnanje prema onome što sam ja izgubio?

Postidio sam se, i uplašio. Ne, rekao sam, čvrsto riješen, neću tako. Na što god se odlučim, moraću da učinim ja, sam. Bilo da oprostim, bilo da se namirim. To je pošteno.

Zovnuo sam opet Mula-Jusufa, poslije razgovora s hafiz-Muhamedom. Dočekao sam ga, razgledajući Hasanov poklon, Abul-Faradžovu knjigu u safijanskom povezu, sa četiri zlatne ptice na koricama.

— Jesi li vidio ovo? Poklon od Hasana.

— Kako je lijepo!

Pipao je prstima safijan, i raširena krila zlatnih ptica, gledao čudesne inicijale i raskošna slova, odjednom preobražen. Ova ljepota, koja ga je čudno uzbuđivala, stišala je njegovu uznemirenost s kojom je ušao u sobu.

Znao sam da bih stekao značajnu prednost ako bih ga ostavio da iščekuje, da se boji, zamišljajući naš razgovor, da grozničavo kopa po riznici svojih grijehova, jer ih svako ima. Ali sam se odrekao tog dobitka koji bi mi donio njegov strah. Više sam volio povjerenje.

Rekao sam da namjerno obnavljam razgovor koji smo vodili, jer njegova uznemirenost traje, a to je najgore stanje, to znam po sebi, kad se ne odlučujemo, kad stojimo razapeti na mukama a ponekad ne možemo tačno ni da ih odredimo, i kad nas svaki dašak vjetra ljulja, čupajući nas iz korijena. Želio bih da mu pomognem, koliko mogu, i koliko on hoće da primi. Činim to zbog njega, ali i zbog sebe, možda sam kriv pred njim, propustio sam da ga jače privežem uza se, i da mu tako vratim osjećaj sigurnosti. Izgubio sam brata, neka mi bude umjesto njega. Ne tražim da mi kaže šta se s njim dešava, svako ima pravo da čuva svoju misao, ma kakva da je, a nije uvijek lako ni reći, često se vrtimo kao vjetrokaz, i ne možemo da odredimo svoj položaj, izbezumljeni nesigurnošću. Vrtimo se između očajanja i

želje za smirenjem, i ne znamo šta je naše. Zaustaviti se u jednoj tački, okrenuti se prema jednoj strani, to je ono što treba a što je teško učiniti. Ma kakva odluka, osim one koja će uznemiravati našu savjest, bolja je od izgubljenosti kojom nas daruje neriješenost. Ali odluku ne treba požurivati, treba joj samo pomoći da se rodi, kad joj dođe vrijeme. Muke odlučivanja mogu olakšati prijatelji, ali samo olakšati, nikako odstraniti. I opet su neophodni, kao babica pri porođaju. I to znam iz vlastitog iskustva. Kad mi je bilo najteže, kad sam mislio da je izlaz da dignem ruku na sebe, Bog je poslao Hasana, da me ohrabri i podigne. Njegova pažnja i dobrota, a možda smijem da kažem: i ljubav, vratili su mi vjeru u sebe i u život. Znaci te pažnje mogu nekome izgledati sitni, ali su za mene imali neprocjenjivu vrijednost. Moje sumanuto okretanje se zaustavilo, moj užas se stišao, u ledu što me bio okovao osjetio sam topli vjetar ljudske dobrote, neka mi oprostí on, Mula-Jusuf, što se i sad uzbuđujem zbog tog dragog sjećanja, ali veću milost od te niko mi u životu nije pružio. Bio sam usamljen, napušten od svih ljudi, ostavljen u praznoj tišini svoje nesreće, da se nepravda izvrši na meni dokraja, na granici da posumnjam u sve što sam vjerovao, jer se sve rušilo, zatrpavajući me. Ali eto, bilo je dovoljno da znam kako postoji jedan dobar čovjek na svijetu, pa neka je i jedini, da bi me pomirio s ostalim ljudima, Možda je čudno što njegovom postupku, koji bi trebalo da je običan među nama, dajem toliki značaj, i što sam toliko zahvalan. Ali sam vidio da takav postupak nije nimalo običan, i da je tog čovjeka izdvojio između ostalih ljudi. A još sam bio kriv, i njegova pomoć mi je postala još draža.

Mula-Jusuf je digao glavu.

Da, kriv. Učinio sam mu ružnu stvar, veoma ružnu. Svejedno kakvu, svejedno zašto. Mogao bih, naći razlog, i opravdanje možda, ali to nije važno. Njegovo prijateljstvo mi je bilo potrebno, kao vazduh, a bio sam spreman da ga se lišim, jer pred njim nisam mogao da skrivam laž. Želio sam da mi oprostí, ali on je učinio i više: poklonio mi je još veću ljubav.

— Jesi li mu nanio zlo? — upitao je Mula-Jusuf s naporom.

— Izdao sam ga.

— A da te prezreo? Da te odbacio? Da je razglasio tvoju izdaju?

— Opet bih ga poštovao. Još jednom me poučio da se prava plemenitost ne cjenka. Pomogao mi je dvostruko, i dvostruko se obogatio. Rekao sam Hasanu da su ljudi, kao što je on, prava blagodat, poklon koji nam sam Bog šalje, i zaista mislim tako. On nekim nepoznatim čulom osjeti kome je pomoć potrebna i pruža je kao lijek. Čarobnjak, jer je čovjek. I nikad ne napušta onoga kome je pomogao, vjerniji nego brat. Najljepše je što njegovu ljubav ne treba ni zaslužiti. Da je trebalo da je zaslužim, ne bih je ni imao, ili bih je davno izgubio. On je čuva sam, on je poklanja, ne tražeći drugi razlog osim potrebe koju sam osjeća, ni druge naknade osim svoga zadovoljstva, i tuđe sreće. Prihvatio sam nauk koji mi je dao, da čovjek dobija kad daje. A nisam više ni rovit, njegova ljubav me izvidala, osposobila me da i sam budem oslonac drugome. Osposobila me za ljubav, daću je njemu, Mula-Jusufu, ako mu može biti od pomoći.

Smiješio sam se tiho i toplo, možda s mukom držeći na okupu sve što sam htio da kažem a što mi je izgledalo važno, ponešto nespokojan i zbog misli da Hasan ne bi ovoliko objašnjavao svoje prijateljstvo. Ali, svako ima svoj način, a moj zadatak je teží.

Mula-Jusuf je bio povučeniji i nerazgovorljiviji nego u prvom razgovoru. Ali nije manje uznemiren. Sjedio je preda mnom na koljenima, stegnut, grozničav, u neprestanom nastojanju da olabavi grč prstiju koje je zarivao u bedra, nemoćno sklapajući i otvarajući vrele oči, dižući ih prema meni, u mucí. Nije mogao da sakrije koliko moje smirene riječi olujno pustoše po njemu. U jednom času, kad mi se učinilo da će zaridati, htio sam da ga otpustim, da ne mučim ni njega ni sebe, ali sam se prisilio da završim što sam započeo. Nad nama se izvršavala sudbina.

Rekao sam, da su me Hasanovo prijateljstvo, i ovaj poklon, kojim je sve počelo među nama, naveli na spasonosna razmišljanja i odluke. Jedna jedina stvar koja mi je ostala od kuće, od majke, to je mahrama sa četiri izvezene zlatne ptice, čuvam je u sehari. Hasan ih je prenio na korice knjige, i raznježio me kao dijete, kao budalu. I tada sam shvatio ono najvažnije. Sjeća li se, i njega sam pitao, nekad, o zlatnoj ptici koja znači sreću. Sad sam shvatio: to je prijateljstvo, ljubav prema drugome. Sve drugo može da prevári, to ne može. Sve drugo može da izmakne i ostavi nas puste, to ne može, jer zavisi od nas.

Ne mogu da mu kažem: budi mi prijatelj. Ali mogu da kažem: biću ti prijatelj. Bližeg od njega, Jusufa, nemam. Neka mi bude umjesto sina, koga nisam stekao; neka mi bude umjesto brata, koga sam izgubio. A i ja ću njemu biti sve što želi i što nema. Sad smo jednaki, unesrećili su nas zli ljudi. Zašto ne bismo jedan drugome bili zaštíta i utjeha? Meni

će možda biti lakše, jer mi je uvijek u srcu dječak sa ravnice, čak i kad mi je moja nesreća bila važnija od svega. A nadam se da ni njemu neće biti teško: biću strpljiv, čekaću da ponovo oživi prijateljstvo koje je, znam to dobro, osjećao prema meni.

Je li se povio? Je li jeknuo? Je li zaustavio vapaj na samom rubu suhих usana?

Uzalud je, nema nam spasa, nesuđeni prijatelju.

Zato mogu da mu kažem (nastavio sam neumoljivo) i ono što ne bih rekao, da mi nije stalo do njega. Ili bih rekao drukčije, sa drugom namjerom, s ciljem da se zaštiti ugled našeg reda. Ovako, neka to bude prijateljski razgovor, koji se tiče samo mene i njega. Neće mi biti lako da kažem, a ni njemu da čuje, ali bi bilo još gore ako bismo ćutali.

Da, rekao je jedva dišući, uplašen i uznemireno radoznao, ošamućen već onim što je čuo, a ne znajući da li je to sve, jer je njegova napregnutost pokazivala da neprestano nešto očekuje, nešto važno, od svega najvažnije: konačni razlog ovog razgovora. Dao sam mu ga, ne otkrivši ništa, pustio sam da se on otkriva.

Rekao sam:

Ne ispitujem kuda ide i šta radi, saznao sam slučajno, i žao mi je što sam saznao, ako je istina ono čega se bojim. (Činilo se da će mu oči iskočiti, gledao je u mene kao u zmiju, opčinjen, požurivao moje riječi, a plašio ih se.) Šta je tražio pred vratima kadijine kuće? Zašto blijedi? Zašto drhti? Možda je bolje da prekinem razgovor, ako ga toliko uzbuđuje, a opet, baš me to nagoni da nastavim, jer izgleda da stvar nije nevina. Znam o njemu dosta, znam ili pretpostavljam šta se s njim dešava, i mada je sve ružno, njegova uznemirenost je svjedok da mu je savjest živa i da ga prekora.

Mladićeva glava padala je sve niže, povijao se pod teretom straha koji ga je lomio, kao da su mu kičmeni pršljenovi pucali.

Pokušao je nemoćno da ponovi, kako je naišao slučajno, ali ja sam odmahnuo rukom, odbivši i razgovor o tome.

Čekao je, ne dišući, čekao sam i ja, jedva dišući. Do posljednjeg časa nisam znao da li ću reći ono što je jedino važno, zbog čega bih ga na vatri pekao, da prizna. Vikalo je to u meni, izbezumljeno, okrvavljeno, ali sam optužbu zadržavao usnama što su se grizle, boreći se da je ne puste. Ako ga savlada potpuni strah i natjera da sve odreče ostaću u nedoumici.

Ovako sam ga zategao, napeo do kraja, izludio: gotovo sam čekao da iskezi zube, da zareži, da me rastrgne, kako bi vidio šta je skriveno u mome srcu.

To je učvršćivalo moju sumnju, ali još nije bilo dokaza.

Sad treba naglo popustiti, sve učiniti smiješnim. Ako mu se na licu pojavi izraz olakšanja, onda sam na pravom putu. Kriv je.

Savladavši buku u sebi, i zaglušni huk krvi, ponovio sam hafiz-Muhamedovu naivnu pretpostavku, da je možda zaljubljen u Hasanovu sestru. Žao bi mi bilo, jer bi njegovo srce, žedno ljubavi, ostalo crno i sasušeno zbog te grijesne i beznadne želje. To bi ga dotuklo i udaljilo od ljudi, a možda i od mene. I neka mi ne zamjeri, govorim mu kao bratu što bih govorio, kome moji savjeti više ne mogu pomoći. A što plaćem, razumjeće, nadam se, možda i sad, ili docnije, kad veći dio života bude iza njega, kad bude morao misliti samo na gubitke, i boriti se da sačuva ljubav prijatelja koji su mu još ostali.

Plakao sam zaista, suzama tuge i bijesa, uzbuđen koliko i ovaj zbunjeni mladić. Još je samo trebalo da zagrljajem završimo ovaj strašni razgovor. Toliko ne bih mogao da se pretvaram. A da je on to učinio, bojim se da bih ga zadavio, jer sam već sve znao.

Znao sam sve. Kad sam izašao iz gustiša nagovještaja, koji su bili hiljadu izmahnutih noževa, a jedan je smrtonosan, i on ga je očekivao, kad sam ga izveo na čistinu, odvezavši bezbrojne uzlove kojima sam ga krvnički vezao, kad sam ga oslobodio životinjskog straha blagom opomenom, nad njim se nenadano otvorilo vedro nebo, bez prijatnje, i na izmučenom licu je planulo divlje iznenađenje, bezumna radost zbog poklonjenog života.

Budala, mislio sam, gledajući ga s mržnjom, misli da je iskočio iz zamke.

Ali se tada desilo ono što nisam očekivao, što nisam predvidio. Radost oslobođenja obasjala ga je samo na tren, i zadržala se sasvim kratko, izgubivši odmah početnu snagu i svježinu. Gotovo u istom času ujela ga je neka druga misao, lice mu je izgubilo svaku živost, otežavši bespomoćnom tugom.

Zašto? Je li se postidio svoga likovanja? Je li ga oborila nagla radost? Je li me požalio zbog djetinjne naivnosti? Ili se sjetio koliko je opasno ovo odricanje?

Polako, začudo sporim pokretima, sagnuo se čelom do poda, kao da se klanja, kao da pada, teško se oslonio na ruke, činilo se da ga neće održati, i ustao, kao u snu. I izišao kao u snu, potpuno izgubljen.

Bio sam surov prema njemu, i prema sebi. Ali nisam imao drugog puta. Htio sam da saznam. Hasan je živio sa drukčijim ljudima, u drugom svijetu, i sve mu se lako otkrivalo. Meni niko ništa nije govorio, i morao sam da izvrćem svoju i Jusufovu dušu naopako, da bih došao do istine. Dug je bio taj put, doznavao sam malo-pomalo, dio po dio. Trebalo mi je mnogo vremena da saznam ono što dva obična čovjeka šapnu jedan drugome na čošku sokaka, u kratkom susretu. Porazila me misao koja mi se tada otkrila: koliko sam odvojen od ljudi, koliko sam usamljen. Ali sam je odgodio, razmisliću o njoj kasnije, kad se sve ovo svrši.

Kiše su prestale, naišlo je toplo sunčano vrijeme, gotovo bez ikakva prelaza. Izašao sam na sokak i dugo koračao pored rijeke, gledao kako se isparava zemlja pod bujnom travom, zaustavljao oči na širokoj vedrini neba, isto je takvo nad ravnicom i nad mojim zavičajem, ne vuče me želja da odem, nestalo je straha i prijetećeg huka nabujalih voda u mraku, nestalo je i moje nemoći. Evo me! — govorio sam nekome zburado, znajući da je prijetnja već to što sam živ. Osjećao sam potrebu da se krećem, da učinim nešto određeno i korisno.

Imao sam cilj.

Pošao sam među ljude, smiren, tih, snabdjeven strpljenjem. Zahvalno sam primao sve što su mogli da mi pruže, i grdnju, i porugu, i obavještenje.

Nisam išao nasumce. Ako sam i skretao s pravca, ako sam i lutao bespućima, uvijek bih se vratio na put koji sam tražio. Putokaz mi je bila moja upornost, i nečija riječ, nagovještaj, uživanje nad mojom nesrećom, čuđenje zbog moje promjene, i koračao sam sve sigurnije u traganju za tajnom, sve bogatiji i sve siromašniji od tog paljetkovanja, od te milostinje tuđih riječi, mržnje, samilosti.

Razgovarao sam sa pasvandžijom, Kara-Zaimom, stražarima, softama, dervišima, sa ozlojeđenima, nezadovoljnima, sumnjivima, sa ljudima koji su pojedinačno znali malo, ali su zajedno znali sve, pokazivao sam blago lice čovjeka koji ne traži ni osvetu ni pravdu, već koji hoće da uspostavi pokidane veze sa svijetom i smiri se u ljubavi prema Bogu, što nam ostaje i kad sve izgubimo. Mnogi su bili nepovjerljivi, mnogi surovi, i bezobzirni, ali sam ostajao smjeran i kad su me obasipali pogrdama, nastojeći da, pognute glave, uhvatim makar i trun istine, u prelivu glasa, u psovci, u likovanju, u tobožnjem ili istinskom sažaljenju, u plemenitosti čak, koja me iznenađivala više nego pakost. I sve sam pamtio.

Kad sam prošao taj mučni put, doznavši i ono što mi nije bilo potrebno, moja naivnost je umrla, od stida.

Tako sam završio posljednju školu, i došao na kraj. Trebalo je da se desi ono što sam očekivao. Ali ništa više nije imalo da se desi, niti sam išta više očekivao. Bio sam poražen, to je sve što sam postigao. A među ljudima je ostala lijepa priča o jednom smiješnom dervišu, koji je s njima smireno razgovarao o njihovom i o svome životu, pozivajući ih na ljubav i opraštanje, kao što je i on oprostio, i koji je i sebe i njih tješio Bogom i vjerom, i onim svijetom, ljepšim od ovoga.

Vrativši se od Abdulah-efendije, šejha Sinanove tekije (i do njega sam dospio: ispostavilo se da smo sumnjali jedan u drugoga, i da smo se obojica prevarili, a bogzna koliko je on meni zla nanio, zbog te prazne sumnje, a koliko ja njemu), vidio sam Mula-Jusufa u bašči, pored rijeke. Trgao se kad sam otvorio kapiju i ušao; gledao me uznemireno, bolesno užagrenih očiju.

Znao je kuda odlazim i šta tražim.

Nismo se pozdravili. Otišao sam u svoju sobu, izgledala je mračna i hladna, zamišljao sam da će biti velika i svijetla sudnica, kad ovaj čas dođe, a nije ni ono što je bila. Odbijala me svojom pustoši, zaboravili smo se dok sam tragao za tajnom, izgubio sam njenu naklonost, a ništa nisam našao na drugom mjestu.

Stao sam uz prozor i nesabrano gledao u dan blještav od sunca. To je sve što sam mogao da učinim, iako sam znao da je besmisleno.

Kad su se vrata otvorila, znao sam ko je ušao. Ništa nisam rekao. Ni on. Činilo mi se da čujem njegovo teško disanje pored vrata.

Dugo je trajalo to mučno ćutanje, dugo je stajao iza mene, kao moja crna misao. Znao sam da će doći, ovako, bez poziva. Odavno sam čekao ovaj čas. A sad sam samo želio da ode. Ali nije odlazio.

Progovorio je prvi, glas mu je tih i jasan.

— Znam kuda si išao, i šta si tražio.

— Šta onda hoćeš?

— Nisi uzalud tražio. Presudi, ili oprosti, ako možeš.

— Idi, Mula-Jusufe.

— Mrziš li me?

— Idi.

— Lakše bih podnio da me mrziš.

— Znam. Osjećao bi da i ti imaš pravo na mržnju.

— Ne kažnjavaj me ćutanjem. Pljuni me, ili oprosti. Nije mi lako.

— Ne mogu ni jedno ni drugo.

— Zašto si mi govorio o prijateljstvu? Sve si znao već tada.

— Mislio sam da si učinio slučajno, ili iz straha.

— Ne otpuštaj me ovako.

Nije molio ponizno, zahtijevao je. Ličilo je na hrabrost očajanja. A onda je začutao, obeshrabren mojom hladnoćom, i pošao prema vratima. Pa zastao i okrenuo se. Izgledao je dobar, gotovo veseo.

— Želio bih da znaš koliko si me izmučio govoreći mi o prijateljstvu. Znao sam da ne može biti istina, a htio sam da bude. Želio sam da se desi čudo. A čuda nema. Sad je lakše.

— Idi, Jusufe.

— Mogu li da te poljubim u ruku?

— Molim te, idi. Htio bih da ostanem sam.

— Dobro, idem.

Prišao sam prozoru, i zurio u sunčev zalazak, ne znajući šta gledam, nisam čuo kad je izašao, ni kad su se vrata zatvorila. Opet je tih i ponizan, zadovoljan što se sve ovako svršilo. Pustio sam pacova iz klopke, ne osjećajući ni velikodušnost ni prezir.

Pogled mi je lutao po brdima iznad kasabe i po prozorima kuća, na kojima je gorjelo predvećernje sunce.

Eto tako. I šta onda? Ništa. Sumrak, i noć, i svitanje, i dan, i sumrak, i noć. Ništa.

Znao sam da mi misao nije mnogo pametna, a bilo mi je svejedno. Čak sam gledao sebe nekako podsmješljivo, kao drugog: bolje bi bilo da traganje traje, bez prestanka, imao bih cilj.

Tada je u sobu ušao hafiz Muhamed, nahrupio zapravo, uzbuđen i uplašen. Gotovo sasvim izvan sebe. Pomislio sam, da bi trebalo samo da ga uhvati napad kašlja, kao i uvijek kad je uznemiren, pa bih morao sam da rješavam tajnu njegovog prestravljenog lica. Srećom, odložio je kašalj za docnije, i nekako izmucao da se Mula-Jusuf objesio u svojoj sobi, i da ga je Mustafa skinuo s konopca.

Pošli smo dole.

Ležao je na postelji, modrocruvenog lica, zatvorenih očiju, hripava daha.

Mustafa je čučao pored njega i napajao ga vodom, otvarajući mu stisnuta usta kašikom i debelim prstima lijeve ruke. Glavom nam je davao znak da izađemo. Poslušali smo ga i pošli u bašču.

— Nesrećni mladić — uzdisao je hafiz Muhamed.

— Ostao je živ.

— Hvala Bogu, hvala Bogu. Ali zašto je to učinio? Zbog ljubavi?

— Nije zbog ljubavi.

— Upravo je izašao iz tvoje sobe. Šta ste razgovarali?

— Izdao je moga brata, Haruna. Drugovao je s njim, i izdao ga. Sam je priznao.

— Zašto bi on izdao tvoga brata?

— Bio je špijun kadijin.

— Oh, gospode Bože!

Ovaj čestiti starac, koji je svoju čestitost hranio neiskustvom, lakše bi podnio da sam ga udario u lice, nego što sam mu iskustvo obogatio ovom prljavštinom.

Sjeo je na klupu, prihvativši se nemoćno za naslon, i tiho zaplakao.

Možda je tako i najbolje. Možda je to najpametnije od svega što se može učiniti.

Široka zemlja im je postala tijesna, srca su im osjetila usamljenost i tjeskobu.

Moje nespokojstvo se proširilo, prostrijevši se unazad: mislio sam kako sam opkoljen odavno, kako tuđe oči već dugo vrebaju svaki moj korak, čekajući da jedan bude pogrešan. A ništa nisam znao, hodao sam kao u snu, uvjeren da se sve moje tiče samo mene i moje savjesti. Moj duhovni sin bdio je nada mnom, po tuđem nalogu, ostavljajući mi od slobode samo prazno uvjerenje da je imam. Godinama sam zarobljenik, bogzna čijih i bogzna kolikih očiju. Osjećao sam se ponižen i stiješnjen, unazad, izgubivši i onaj slobodni prostor koji sam zamišljao kao svoj, prije nesreće. Oduzeli su mi ga, nije se više vrijedilo vraćati u sjećanje. Nesreća je počela mnogo ranije nego što sam je postao svjestan. Ko me sve nije držao na oku, ko sve nije osluškivao moju riječ, koliko plaćenih ili dobrovoljnih stražara nije pratilo moj put i pamtilo moje postupke, čineći me svjedokom protiv samoga sebe. Broj im je postajao zastrašujući. Išao sam kroz život bez straha i podozrenja, kao budala pored provalije, sad mi se čini provalijom i ravan put.

Kasaba se pretvorila u veliko uho i oko koje lovi svačiji dah i korak. Izgubio sam prirodnost i sigurnost, kad sam se susretao s ljudima. Ako sam se smiješio, izgledalo je da se ulagujem; ako sam govorio o nevažnim stvarima, izgledalo je da se krijem; ako sam govorio o Bogu i njegovoj pravdi, izgledalo je da sam glup.

Nisam znao ni šta da učinim sa svojim prijateljem Mula-Jusufom. Gorko kažem: prijateljem, a mislim da bi bilo još gore da smo zaista bili prijatelji. Ovako, što se njega tiče, ne gubim ništa. Znam, bolje bih mazio svoju pozlijedenost, kad bih mogao da se požalim: gle, šta mi prijatelj učini. Ali nisam htio. Tako bih okrivio jednog čovjeka, i sve bi se svelo na račun između njega i mene, jer bih, uvrijeđen prijateljevom izdajom, zaboravio druge. Ovako, otiskujući ga u hrpu ostalih ljudi, proširivao sam i krivicu i gubitak. Činio sam to nesvjesno, sa nejasnom željom da razmjere budu obuhvatnije, kao i moj bol, kao i moje namirivanje. Kažem: bol, a ne osjećam ga. Kažem: namirivanje, a ne ostvarujem ga. Ljudi su postali moji teški dužnici, a ništa od njih ne tražim.

Mula-Jusuf me susreće sa strahom u potamnjenim očima, ja se smiješim umorno, sav crn iznutra. Ponekad, ali samo ponekad, činilo mi se da bih mogao da ga zadavim dok spava, ili dok sjedi, zamišljen. Ponekad sam želio da ga odvojim od sebe, da ga pošaljem u drugu tekiju, u drugi grad. Ali ništa nisam činio.

Hasan i hafiz Muhamed bili su ganuti mojom velikodušnošću i praštanjem, a meni je, začudo, godilo njihovo priznanje za ono što nije bilo istina. Jer nisam ni zaboravio ni oprostio.

To mi je vratilo Hasana, i teško objašnjivo zadovoljstvo zbog njegova prijateljstva, nekakvu unutrašnju ozarenost, bez razloga, gotovo bez smisla, ali sam je primao kao poklon, i želio da traje, neprekidno.

— Pametno si učinio što si ga ostavio na miru — rekao je, ne pominjući dobrotu već korist; njegovo priznanje ponekad zvuči oporo. — Ako ga otjeraš, doći će drugi. Ovaj je manje opasan, kad znaš ko je.

— Niko mi više nije opasan. Ostaviću ga na miru, neka živi kako zna. Ne mogu ni da ga mrzim. Čak ga i žalim.

— I ja. Neshvatljivo je da čovjek živi samo od svoje i tuđe nesreće. Da misli na svoju i priprema tuđu. On sigurno zna kako izgleda pakao.

— Zašto mi nisi rekao kad si saznao?

— Ništa ne bih spriječio. Sve se već bilo desilo. Pustio sam da tražiš i da se navikavaš na tu misao. Bogzna šta bi učinio da si saznao iznenada.

— Mislio sam da ću nešto učiniti kad pronađem krivca. A ne mogu da učinim ništa.

— Činiš mnogo — rekao je ozbiljno.

— Ne činim ništa. Puštam da vrijeme prolazi, izgubio sam oslonac, nema više radosti u onome što radim.

— Ne smiješ tako da misliš. Preduzmi nešto, otimaj se.

— Kako?

— Kreni na put. Kud bilo. Kući, u Johovac. Promijeni kraj, ljude, nebo. Vrijeme je kosidbe. Zasući rukave, stani među kosce, oznoj se, umori.

— Tužno je sad kod moje kuće.

— Onda, hajde sa mnom. Spremam se na put, do Save. Konačićemo u hanovima, među buhama, ili pod bukvama, proputovaćemo pola Bosne, preći ćemo i u Austriju, ako hoćeš.

Nasmijao sam se:

— Ti misliš da je putovanje svakome zadovoljstvo, kao tebi. Čak i lijek.

Taknuo sam u pravo mjesto, i žica je zabrujala. — Svakome bi trebalo odrediti da putuje, s vremena na vrijeme — rekao je, paleći se. — Čak i više: da nikad ne zastane duže nego što je neophodno. Čovjek nije drvo, i vezanost je njegova nesreća, oduzima mu hrabrost, umanjuje sigurnost. Vežući se za jedno mjesto, čovjek prihvata sve uslove, čak i nepovoljne, i sam sebe plaši neizvjesnošću koja ga čeka. Promjena mu liči na napuštanje, na gubitak uloženog, neko drugi će zaposjesti njegov osvojeni prostor, i on će počinjati iznova. Ukopavanje je pravi početak starenja, jer je čovjek mlad sve dok se ne boji da započinje. Ostajući, čovjek trpi ili napada. Odlazeći, čuva slobodu, spreman je da promijeni mjesto i nametnute uslove. Kuda i kako da ode? Nemoj da se smiješiš, znam da nemamo kud. Ali možemo ponekad, stvarajući privid slobode. Tobože odlazimo, tobože mijenjamo. I opet se vraćamo, smireni, utješljivo prevareni.

Nikad nisam znao kad će njegova riječ skrenuti u podsmijeh. Je li se plašio određene tvrdnje, ili nije vjerovao ni u jednu određenu?

— Zato ti neprestano odlaziš? Da sačuvaš privid slobode? Znači li to da slobode nema?

— Ima i nema. Ja se krećem u krugu, odlazim i vraćam se. Slobodan i vezan.

— Onda, treba li da idem ili da ostanem? Jer je svejedno, izgleda. Ako sam vezan, nisam slobodan. A ako je vraćanje cilj, čemu onda odlazjenje?

— Pa u tome i jeste sve: vraćati se. S jedne tačke na zemlji čeznuti, polaziti i ponovo stizati. Bez te tačke za koju si vezan, ne bi volio ni nju ni drugi svijet, ne bi imao odakle da pođeš, jer ne bi bio nigdje. A nisi nigdje ni ako imaš samo nju. Jer tada ne misliš o njoj, ne čezneš, ne voliš. A to nije dobro. Treba da misliš, da čezneš, da voliš. Onda, spremi se na put. Ostavi tekiju hafiz-Muhamedu, oslobodi se ti njih i oni tebe, i budi spreman da se na mirnom konju, sa ranama na stražnjici, nađeš na kapiji drugog carstva.

— Nije baš slavno.

— Rane su rane, dervišino.

— Mjesto je malo nezgodno.

— Mjesto kao i svako drugo. Ne možeš jahati na glavi, nekome bi moglo izgledati čudno. Ličilo bi na pobunu. Onda, jesmo li se sporazumjeli?

— Jesmo. Nikud ne idem.

— Aman! Ličiš mi na hirovitu djevojku s kojom nikad ne znaš na čemu si. E pa, bradata mušičava djevojko, tvrdo si, izgleda, odlučio da ostaneš neodlučan. Ali ako promijeniš mišljenje, ako ti dosadi da se rveš s jednom jedinom mišlju, kao sa karandžolozom, potraži me, znaš gdje ćeš me naći.

Nisam htio da idem nikud iz kasabe. Želio sam da odem, jednom, ranije, da odlutam neznanim putevima. Ali to je bila prazna sanjarija, nemoćna želja za oslobađanjem, misao o onome što ne može biti. Sad se više ne javlja. Drži me ovo mjesto nesrećom kojom sam pogođen. Prikovala me, kao kopljem. Ostalo mi je malo misli, malo pokreta, malo puteva. Sjedio sam u bašči, na suncu, ili u sobi, nad knjigom, ili šetao pored rijeke, znajući da to činim po navici, bez volje, bez uživanja. Ali sam se sve češće hvatao kako se osjećam ugodno na sunčevoj toplini, u onome što čitam, u odbljescima vode. Počelo je da biva obično, čak lijepo, spokojno. Činilo se da zaista zaboravljam, u meni je vladala tišina. A onda bi me, neočekivano, bez vidljiva razloga, bez misli koja bi ga izazvala, prostrijelio vatren ubod, kao mučan skriveni bol, kao grč. Šta je to? — pitao sam se, tobože iznenađen, bojeći se da priznam tu neželjenu uzbunu, zatrpavajući je sitnicama što su mi bile nadomak ruke ili misli.

A nešto sam očekivao.

Bio sam neodređena i promjenljiva raspoloženja, kao čovjek koji nije ni zdrav ni bolestan, i koga povremeni znaci bolesti teže pogađaju nego da traju bez prekida.

Iz tog mučnog stanja izvukla me mržnja. Oživjela me i ustalila, razgorjevši se jednog dana, jednog trena, kao plamen. Razgorjela se, kažem, jer je dotle tinjala zapretana, i liznula, bijesna od siline, oprživši mi srce vrelinom. Bila je u meni, sigurno odavno, nosio sam je kao žišku, kao zmiju, kao guku što se sad rasprsnula, a nisam znao kako se do tog

časa skrivala, zašto je mirovala, i ćutala, ni zašto se javila u prilici koja nije bila pogodnija od drugih, ranijih. Sazrijevala je u tišini, kao i svako osjećanje, i rodila se jaka i snažna, dugo hranjena ćekanjem.

Za divno ćudo, bilo mi je drago da mislim kako se javila neoćekivano, a osjećao sam je u sebi i ranije, i pravio se da je ne prepoznajem. Bojao sam se da ne ojaća, a sad sam ja ojaćao njome, držeći je pred sobom kao štit, kao oružje, kao požar, opijen njome, kao ljubavlju. Mislio sam da znam šta je to, ali sve što sam do tada smatrao mržnjom, bila je njena prazna sjenka. Ovo što me obuzelo, živi u meni kao mračna i strašna snaga.

Isprićaću, polako, ne žureći, kako se to desilo. Desilo, zaista, kao potres.

12.

Ne smatrajte mrtvima one koji su na boljem putu ubijeni.

Išli smo zlataru hadži-Sinanudinu Jusufu, Hasan i ja, vukao me svuda sa sobom, tada sam već znao da smo prijatelji i da mi je ugodno uz njega. Nije to više bila potreba za zaštitom, već potreba za ljudskom blizinom, bez ikakve druge koristi.

U Kujundžiluku nas je sreo Ali-hodža, u starom poderanom odijelu, u iznošenim papučama, sa neuglednim čulahom na glavi. Nisam volio s njim da se susretnem, obično je neugodan, krije se tobožnjom ludošću, da bi mogao da kaže ono što misli. A čini to grubo.

— Pristaješ li na razgovor koji ti neće koristiti? — pitao je Hasana, ne gledajući me.

— Pristajem. O čemu ćemo razgovarati?

— Ni o čemu.

— Znači, o ljudima.

— Ti sve znaš. Zato što te se ništa ne tiče. Jutros sam prožio tvoju sestru.

— Od koga si prožio svoju sestru?

— Od njenog oca, od kadije.

— Kadija joj nije otac.

— Onda je tetka.

— Dobro, šta si rekao tetki?

— Rekao sam: daj mi je za ženu, šteta da uzalud propada njena mladost i ljepota. Ostaće neudata ovako pored tebe. Primiću i miraz uz nju, svakako je sve tuđe, preuzeću makar hiljadu godina tvoje džehenemske vatre, biće ti lakše. Okani se, rekao je, idi svojim putem. Idem svojim putem, rekao sam, a zašto njoj ne daš da ide svojim? Zar je toliko mrziš? Mislio sam da bar nju jedinu na svijetu ne mrziš. A ti, kuda si pošao?

— Hadži-Sinanudinu Jusufu, zlataru.

— Idi. Neću s tobom. Ne znam kakav je.

— Ne znaš kakav je hadži Sinanudin?

— Ne znam. Misli samo na zatvorenike, nosi im hranu svakog petka, osiromašiće zbog njih, sve njima daje.

— Zar je to rđavo?

— Šta bi on radio da nestane zatvorenika? Bio bi nesrećan. Zatvorenici su mu ičkija, kao drugome lov, ili piće. A treba li ičkiju vezati za ljudsku nesreću? Možda i treba, nisam razmišljao.

— Zar je loše naviknuti se na dobro djelo?

— Zar dobro djelo treba da postane navika? Ono se dešava, kao ljubav. I kad se desi, treba ga sakriti, da bi ostalo naše. Kao što činiš ti.

— Šta ja činim?

— Nosiš hadži-Sinanudinu milostinju za zatvorenike, ali kriješ. Desilo ti se, i stid te da pokažeš ljubav. Zato ideš sam.

— Nisam sam. Zar ne poznaješ šejh-Nurudina?

— Kako ne bih poznavao šejh-Nurudina! Gdje je?

— Ovdje, sa mnom.

— S tobom? Ne vidim ga. Zašto ne progovori, da ga bar čujem?

— Nećeš da me vidiš, a ne znam zašto. Jesi li ljut na mene?

— Eto vidiš, nema ga — uzalud me tražio Ali-hodža pored Hasana. — Ni glasa ni lika. Nema šejh-Nurudina.

Otišao je bez pozdrava.

Hasan se smješкао zbunjeno, sigurno zbog mene.

— Opor je.

— Opor i zloban.

— Čudan čovjek.

— Zašto nije htio da me vidi?

— Govorio je pametno. Bila mu je potrebna jedna ludost, da ga izvuče.

Ne, nije to ludost. Nešto je htio, nešto je smjerao. Nema šejh-Nurudina, rekao je. Možda zato što nisam više ono što sam bio? Možda što nisam vratio udarac? Ili što nisam učinio ništa što bi čovjek trebalo da uradi. I eto, nema me.

— Šta misliš o njemu? — upitao sam Hasana, ne želeći da otkrijem kako me zaboljelo što nije htio da me vidi, a ne misleći da se otkrivam time što ga ne zaboravljam. Srećom, Hasan je htio da me obešteti, i činio je to smeteno. Znao sam po tome što troši mnogo riječi, i što govori ozbiljno.

— Ne znam. Pravedan je, i iskren. Samo nema mjere. To mu je postala ičkija, kako on kaže. I porok. Ne brani pravdu, on napada njome; postala mu je oružje, a ne cilj. Možda i ne zna da je jezik mnogih koji čute, i osjeća zadovoljstvo da smije što oni ne smiju, donoseći im njihovu nerečenu riječ. Oni ga prepoznaju, jer je njihova unakažena potreba da govore, i ne bi ga bilo kad bi tu potrebu smjeli da zadovolje. Prirodan je i neizbježan zato što ima korijen, neobavezan i pretjeran zato što je sam. Zato je i grub, zato i nema mjere. Uvjerio je sam sebe da je postao savjest grada, i siromaštvom plaća to zadovoljstvo. Možda ponekad donese i svježine, kao vjetar, ali ne vjerujem da čini veliku uslugu ni iskrenosti ni pravednosti. Po njemu, izgledaju kao nastranost. Liče na osvetu i na surovo zadovoljenje, a nikako na plemenitu potrebu kojoj bi ljudi trebalo da teže. Postao je sam svoj neprijatelj, pretvorivši se u suprotnost svemu što je možda i iskreno želio. Možda je i opomena, ali nije putokaz. Jer, kad bismo svi činili i mislili kao on, kad bismo govorili otvoreno i grubo o svakoj mani drugog čovjeka, kad bismo se zalijetali u oči svakome ko nam se ne dopada, kad bismo tražili da ljudi žive kako mi smatramo da je dobro, svijet bi postao gora ludnica nego što je sad. Surovost u ime plemenitosti je strašna, vezala bi nam i noge i ruke, ubila bi nas licemjermem. Bolja je surovost koja počiva na sili, bar možemo da je mrzimo. Tako se izdvajamo i čuvamo bar nadu.

Nisam mislio da li je tačno to što je govorio, ni da li je iskreno. Znao sam da je na mojoj strani, da me štiti od nepravednog napada: osjetio je šta me muči. Ničim me ne bi toliko smirio, ni podsmijehom, ni oštrinom, ni potpunim odbijanjem, koliko ovim glagoljivim razmatranjem, izvanredno podešenim za moje uho. Djelovalo je ubjedljivo, jer nije sitničavo, a meni je ostajalo pravo da dorečem misao i da se odbranim. — Zlobni lakrdijaš! — mislio sam ljutito. — Bijesni mahalski pas! Stao je iznad cijelog svijeta i jednako pljuje po sva kome, i po krivima i po pravima, i po griješnicima i po žrtvama. Šta on zna o meni da bi mogao da mi sudi!

Ali moja srdžba nije bila duga, ni teška. Zaboravio sam Ali-hodžu uskoro, a u meni je ostala ugodna toplina od Hasanove riječi. Nisam više ni mislio šta je rekao, znam da je lijepo i da sam zadovoljan. Pružio mi je ruku, opet, odbranio me. A to je mnogo važnije od glupog hira opakog hodže.

Dok je Hasan pričao hadži-Sinanudinu Jusufu o susretu i razgovoru, mislio sam kako je dobar i pažljiv čovjek, i kako je sreća što sam naišao na njega. Smijali su se, hadži Sinanudin tiho, samo vedrim očima i krajevima tankih usana, Hasan glasno, pokazujući sedef svojih ravnih zuba, i razgovarali, ne trudeći se da budu ni pametni ni ozbiljni, gotovo neobuzdani, kao djeca, kao prijatelji koji uživaju jedan u drugome.

Hasan je pretjerivao, iskrivljujući hodžine riječi. Rekao je kako Ali-hodža nije htio da dođe, zato što se boji hadži-Sinanudina. Briga o zatvorenima je hadži-Sinanudinovo zadovoljstvo, kao lov, kao kocka, kao ljubav. Svijet bez zatvorenika, to bi bila hadži-Sinanudinova tuga. Na čemu bi se tada izivljavala njegova plemenitost? Ne bi mogao bez njih, i kad bi ih nestalo, bio bi nesrećan i izgubljen. Išao bi da moli vlast: ne uništavajte me, zatvorite nekoga! Šta ću ja bez zatvorenika? Ako nikog ne bi bilo, ponudio bi da zatvori njegove prijatelje, da bi mogao da se brine za njih. Tako bi im najbolje dokazao svoju ljubav.

— Valjda bi mi i ti učinio to zadovoljstvo — smijao se starac, pristajući na Hasanovu šalu, rav nodušan prema onome što je čovjek o njemu stvarno rekao. I odmah je sve prebacio na Hasana:

— A šta je o tebi rekao? Da si nesposoban i za dobro i za zlo? Tako je, čini mi se, mislio?

— Rđav bez lične koristi, dobar samo kad sam neodgovoran. Nešto kao griješni anđeo, poročna djevica, pošteni lupež.

— Poročan i plemenit, smiren i plah, razložan i tvrdoglav. Svakakav. Nikakav.

— Ne cijeniš me baš mnogo.

— Ne — rekao je starac ozareno. - Ne cijenim.

Njegov pogled je govorio: ne cijenim, volim te.

Bilo je tiho i ugodno u ovom čistom dućanu, svježina se dizala iz opranih, još vlažnih podnica, kroz kameni okvir otvorenih vrata uvlačila se stišana toplina ljetnog dana, čulo se sitno kuckanje kujundžijskih čekića, kao u dječijoj igri, kao u snu. Pred očima mi je polumrak nadsvodenog kamenog dućana, zelenkast od sjene gustog drveta na sokaku, kao smiren odsjaj duboke vode. Osjećao sam se lijepo, prijatno, sigurno. Dok je Hasan pričao o Ali-hodži, znao sam da neće ništa reći o meni, nisam se plašio ni izdaje ni neopreznosti. Mir se slijegao po meni, kao polen, kao ljetna rosa, zbog ove dvojice ljudi. Bili su dva sjenovita drveta, dva bistra izvora. Varka je, ili se moje sjećanje pretvara u miris, ali mi se čini da sam zaista osjećao svježinu i blag miris što je strujao od njih. Ne znam kakav, na borovinu, na šumsku travu, na proljetni lahor, na bajramsko jutro, na nešto drago i čisto.

Odavno nisam doživio takvo tiho spokojstvo, kakvo su mi poklonila ova dva čovjeka.

Njihova mjesečinasta vedrina, njihovo prijateljstvo bez uskliku i keranih riječi, njihovo zadovoljstvo zbog svega što znaju jedan o drugome, natjerali su i mene da se smiješim, ne naročito pametno, probudivši u meni zaspalu ili željenu dobrotu, kao kad gledamo djecu. Postao sam prozračan, lak, bez traga zločude težine što me dugo tištala.

— Hajde da te oženim, da se smiriš — rekao je starac nježno i prijekorno, i sigurno to nije govorio prvi put. — Hajde, zli čovječe!

— Rano mi je, hadžija. Nemam ni pedeset godina. A još me čekaju mnogi drumovi.

— Zar ti nije dosta, skitnico! Sinovi su uz nas dok smo jaki, a napuštaju nas kad su nam potrebni.

— Ostavi sinove neka idu svojim putem.

— Ostavljam, skitnico. Zar ne smijem ni da žalim?

Onda sam prestao da se smiješim. Znao sam da mu sin živi u Carigradu. Možda je zbog njega počeo da se brine o zatvorenicima, da zaboravi žalost što ga godinama ne vidi. Možda se zato vezao uz Hasana, podsjeća ga na sina.

— Eto — okrenuo se Hasan meni, šaljivo prekorevajući starca — žali što mu je sin završio škole, a ne raskiva tuđe zlato u ovoj radnji, što živi u Carigradu a ne u ukisloj kasabi, što mu šalje pisma puna poštovanja, a ne traži novac da raspe na kocku i na dizlije. Reci mu, šejh-Nurudine, da ne griješi dušu.

Moje ganutosti je odjednom nestalo. Ono što je hadži Sinanudin odgovorio, ili je mogao odgovoriti, da je sumnjiva sreća u tuđem svijetu, a da je od svega važnija ljubav, i toplina, među onim a koji bi ti i krvi svoje dali, moglo me podsjetiti na oca i brata. Moglo je, a nije. To što se Hasan obratio meni, prvi put u cijelom razgovoru, bez potrebe, iz pažnje, da me ne ostavi po strani, podsjetilo me da sam ovdje suvišan, da su njih dvojica dovoljni jedan drugome.

Bio sam siguran maločas da Hasan neće pomenuti nepravdu koju mi je učinio Ali-hodža, znao sam da će me poštediti. A sad sam mislio da u njihovom razgovoru nije bilo mjesta za mene. Otrijeznila me zakašnjela pažnja, koja je sve pokvarila.

Teško mi je da se lišim zadovoljstva kojim sam bio ispunjen, i lijepog sjećanja, koje bih htio da zadržim, ali nisam mogao da ugušim sumnju. Ali-hodžine riječi o sebi i hadži-Sinanudinu je ponovio, čak i teže nego što su bile. O meni je prećutao. Da li samo iz pažnje?

Zašto nije rekao? Od čega je želio da me poštedi, ako je zaista mislio da je to ludost? Nije mislio da je to ludost, eto zašto je prećutao. Dobro zna zašto Ali-hodža nije htio da me vidi. Za Ali-hodžu i za kasabu ne postojim više. Ni lika ni glasa, rekao je. Nema ga, nema šejh-Nurudina, umrlo je njegovo ljudsko dostojanstvo. Ono što je ostalo, samo je prazna ljuštura nekadašnjeg čovjeka.

Ako ne misli tako, zar se i s tim nije mogao šaliti, kao i sa svim ostalim?

Ili je želeo da poštedi moju osjetljivost. Ako je tako, ipak sam na dobitku, iako boli.

Dok sam pokušavao da se oslobodim obruča što mi je stegao srce, prečuvši ono što su njih dvojica govorili, vidio sam kako je sokakom prošao čovjek, zbog koga su se moje misli naglo izmijenile. Zaboravio sam i Ali-hodžin prezir, i neobjašnjeno Hasanovo ćutanje o svemu. Pored dućana je prošao Ishak, bjegunac! Sve je njegovo, i hod, i sigurno držanje, i miran korak, i nebojanje!

Rekao sam nešto, da opravdam svoj nagli izlazak, i istrčao na sokak.

Ali Ishaka nije bilo. Požurio sam u drugu ulicu, tražeći ga. Odakle u kasabi? Usred dana, neprerušeno, neužurban, kako se usuđuje, šta traži?

Pred očima mi je njegovo lice, viđeno iz tame dućana, blještavo i jasno, kao i one noći, u tekijskoj bašči, on je, sve sam sigurniji, raspoznavao sam svaku crtu, sad, naknadno; on je, Ishak. Ne misleći zašto mi je potrebno, ni zašto je važno da ga vidim, išao sam za njim, šteta

što ljudi ne ostavljaju za sobom miris, kao tvorovi, šteta što naše oči ne vide kroz zidove kad nam želja postane bezumna, htio sam da ga zovnem njegovim imenom, ali on nema imena, zašto si se pojavio. Ishače, ne znam je li dobro ili rđavo, ali je neophodno, rekao je: doći ću jednom, i eto, došao je, sad je to jednom, i sve je opet oživjelo u meni, i bol, i muka, kao i ranije, mislio sam da je umrlo i postalo gnjilež, mislio sam da je potonulo na dno mene, nedohvatno, a eto, nije. Ishače, gdje si? Jesi li misao, jesi li sjeme ili cvijet moga nemira? Vidio sam ga one noći, u bašči, vidio sam ga maločas, na sokaku. Nije avet. A ne stižem ga.

Vratio sam se u dućan, poražen.

Hasan me pogledao, ne upitavši ništa.

— Učinilo mi se da je jedan poznanik.

Srećom, nisu vidjeli moju zbunjenost, sigurno su posvršavali sve svoje poslove dok sam tražio Ishaka, i nastavljali su razgovor, drukčiji, doduše, drugim glasom, drukčijim riječima. Svejedno mi je, postalo mi je otužno njihovo prijateljstvo. Ličilo je na nedoraslost. Ili na lijepu laž. Ovo moje, što se dešava, ozbiljnije je, i važnije.

Opet sam isključio svijet, u času je zarasla staza koja je vodila ljudima, mislio sam na Ali-hodžu, na Ishaka, na sebe, uzbunjen i pomračen.

Nije me se ticalo, a opet sam čuo njihov razgovor, ne razumijevajući ga.

— Neću — rekao je Hasan, odbijajući nešto.

— Nemam ni vremena ni volje.

— Mislio sam da si hrabar.

— Kad sam rekao da sam hrabar? Ne vrijedi ti da me podbadaš. Neću da se miješam u to. A bolje bi bilo da se ni ti ne miješaš.

— Plah, tvrdoglav, nikakav — zaključio je starac tiho.

Ali to više nije ljubav.

Tako je bolje, mislio sam malodušno, nesvjesno opravdavajući svoje izdvajanje. Tako je bolje, bez slatkih riječi, bez praznog smiješka, bez varanja. Sve je lijepo dok ništa ne tražimo, a prijatelje je opasno iskušavati. Čovjek je vjeran samo sebi.

Dok sam tako, prljajući druge, utoljavao svoj nemir, bez zadovoljstva i bez zluрадosti, dućan se zamračio, plave sjenke postale su crne.

Okrenuo sam se: u kamenom okviru vrata stajao je muslim.

— Udi — pozvao ga je hadži Sinanudin, ne dižući se.

Hasan se digao, mirno, bez žurbe, i pokazao mu mjesto.

Ja sam se pomaknuo u stranu, bez ikakve potrebe, otkrivajući tako svoju zbunjenost. Prvi put sam ga vidio izbliza poslije Harunove smrti. Nisam znao kakav će biti ovaj susret, nisam znao ni sad, dok sam ga gledao, uznemiren, vraćajući na njega pogled s Hasana, s hadži-Sinanudina, sa svojih ruku, smeten i prestravljen, ne pred njim, pred sobom, jer nisam znao šta će se desiti, da li će me pozlijedenost gurnuti protiv njega u najgorem času i na najgori način, ili će me strah natjerati da mu se pokorno osmjehnem, uprkos svemu što sam osjećao, zbog čega bih prezirao sebe cijelog života. Gubio sam prisebnost, osjećao kako mi žilica igra i krv mučno navaljuje u srce. Uzeo sam duhansku kutiju koju mi je Hasan pružio (zar je osjetio moj nemir?), i jedva otvorivši poklopac, počeo da hvatam žute tanke vlati, prosipajući ih drhtavim prstima po krilu. Hasan je uzeo kutiju, napunio čibuk i pružio mi ga, pušio sam, potezao ljuti dim, prvi put u životu, jednom rukom držao drugu, i čekao, da me pogleda, da mi nešto kaže, osjećajući da sam mokar od znoja.

Neće sjesti, rekao je hadži-Sinanudinu, svratio je slučajno, prolazeći ovuda, i sjetio se da ga nešto upita.

(Navala krvi se stišala, disao sam lakše, gledao ga ispod oka, još je mračniji, mislio sam, još ružniji nego onda, iako ne znam da li mi je ikad padalo na um da je mračan i ružan.)

Nije to njegov posao, ali su mu rekli da hadži Sinanudin neće da plati seferi-imdađije, ratnu pomoć, određenu carskom zapoviješću, pa i drugi zbog toga zatežu, a ako ugledni ljudi, kao on, hadži Sinanudin, ne izvršavaju svoju dužnost, šta se može očekivati od ostalih, batakcija i lezihljebovića, kojih se ne tiče ni zemlja ni vjera, i koji bi pustili da sve propadne samo da njihove akće ostanu nedirnute u čekmedžetu. On se nada da se to hadži-Sinanudinu desilo slučajno, da je zaboravio ili propustio, i da će učiniti što prije, odmah, da se ne pravi nepotrebna gužva, koja nikome ne koristi.

— Nije se desilo slučajno — odgovorio je hadži Sinanudin spokojno, bez straha i bez prkosa, strpljivo sačekavši da muslim kaže sve što je htio. — Nije slučajno, i nisam zaboravio, ni propustio, već neću da dam što nije pravo. Buna u Posavini, to nije rat. Zašto onda da se plaća ratna pomoć? A carska zapovijest, koju pominješ, ne tiče se ovog slučaja, i

treba sačekati odgovor Porte na molbu koju su poslali najugledniji ljudi, a svi misle isto, i niko se ne povodi ni za kim, pa ako bude carska odluka da se plaća, plat ćemo.

— Hadži Sinanudin-aga hoće da kaže da je najsigurnije poslušati carsku volju, a ako bi platili, učinili bi to samovoljno i nezakonito, a samovolja i nezakonitost stvaraju nered i smutnju — umiješao se Hasan, ozbiljna lica, ušavši među njih sa strane, prekrštenih ruku na prsima, ljubazno spreman da sve potanko objasni muslimu, ako nije shvatio.

Ali muslim nije volio šalu, niti ga je omelo ovo tobože naivno tumačenje. Ne pokazujući nestrpljenje zbog ovog uplitanja, ni ljutinu zbog neskrivenog podsmijeha, ni prezir čak, za koji njegov položaj nikad ne mora da traži razlog, pogledao je Hasana svojim nepokretnim teškim očima, za koje ni njegova rođena žena ne bi mogla reći da su pitome, i okrenu se hadži-Sinanudinu:

— Kako hoćeš, mene se ne tiče. Samo mislim, nekad je jevtinije platiti.

— Nije mi stalo je li jevtino, već je li pravedno.

— Pravda može da bude skupa.

— I nepravda isto tako.

Pa su se gledali jedan dugi trenutak, nisam vidio muslimov pogled, ali sam znao kakav je, a starac se čak osmjehnuo, ljubazno i dobrodušno.

Muslim se okrenuo i izašao iz dućana.

Želio sam da što prije izađem na sokak, ugušiće me vazduh koji je on disao, izbezumiće me riječi koje će njih dvojica reći, rugajući se.

Ali su me ovi ljudi neprestano iznenađivali.

— Pa? — upitao je starac, i ne pogledavši za muslimom. — Jesi li se predomislio?

— Nisam.

— Hasanova se ne povlači, kao carska. Ništa mi danas ne uspijeva.

Nasmijao se, kao da ga je Hasanovo odbijanje obradovalo, i počeo da se prašta:

— Kad ćeš opet doći? Poću da mrzim i svoje i tuđe poslove, odvajaju me od prijatelja.

Ni riječi o muslimu! Kao da nije ni bio u dućanu, kao da je prosjak naišao, tražeći milostinju! Zaboravili su ga, odmah, čim je prag prekoračio.

Bio sam začuđen. Kakva je to oholost, čaršinska, gospodska, koja tako potpuno odbaci ono što prezire? Koliko godina i pasova mora proći da čovjek uguši u sebi želju da se naruga, da pljune, da izgrdi? Nisam vidio ni da to čine namjerno, ni da se savladavaju. Izbrisali su ga, jednostavno.

Gotovo da su i mene uvrijedili. Zar je moguće tako preći preko ovog čovjeka? On zaslužuje više. O njemu se mora misliti. Njega je nemoguće zaboraviti, nemoguće izbrisati.

— Kako to da ni riječ niste rekli o muslimu kad je izašao? — upitao sam Hasana na sokaku.

— Šta bi se o njemu imalo reći?

— Prijetio je, vrijeđao.

— On može unesrećiti, ali ne može uvrijediti. Moraš voditi računa o njemu, kao o vatri, kao o mogućoj opasnosti, to je sve.

— Govoriš tako, jer ti nije zlo učinio.

— Možda. A ti si bio uznemiren. Jesi li se uplašio? Duhan ti je ispadao između prstiju.

— Nisam se uplašio.

Pogledao me, iznenađen valjda mojim glasom.

— Nisam se uplašio. Sjetio sam se svega. Sjetio sam se svega, bogzna koji put, ali drukčije nego ikad ranije. Bio sam uznemiren kad je ušao, i dok je razgovarao s hadži-Sinanudinom, nisam mogao ni da odredim ni da zaustavim nijednu svoju misao, pretrčavale su kroz mozak, usplahirene, zbunjene, isprepletene, vrele od sjećanja, pozlijedenosti, bijesa, bola, sve dok me nije okrznuo hladnim usredsređenim pogledom, teškim od prezira i nipodaštavanja, drukčijim nego što je gledao njih dvojicu. Tada, u tom kratkom času, kad su nam se pogledi dodirnuli, kao dva oštra vrha noževa, moglo se desiti da u meni prevlada strah. Bio se već javio, i plavio me, naglo, kao nadošla voda.

Doživljavao sam teške časove i ranije, sukobljavao se u sebi sa oprečnim mišljenjima, mireći plahovitost nagona i opreznost razuma, ali ne znam da sam se ikad, kao u tom trenutku, pretvorio u poprište toliko suprotnih htijenja, da su toliki buljuci naprasnih želja nasrtali da provale, zadržavani kukavičlukom i strahom. Ubio si mi brata, vikao je u meni ostrvljeni bijes, uvrijedio si me, uništio. A u isto vrijeme sam znao da nije dobro što me vidi baš s ovim ljudima, koji ga preziru odupiru mu se. Tako sam i nehotice, bez svoje volje, na suprotnoj strani, protre njega, a volio bih da to ne zna.

Odlučio je, izgleda, baš taj strah. Istisnuo ga je stid pred samim sobom, najgori i najteži stid, koji rađa hrabrost. Moja uzburanost se smirila, stišao se ludi huk, misli nisu više prelijetale kroza me kao ptice preko vatrišta, znao sam za jednu jedinu, nastala je tišina smirenja, u kojoj su anđeli pjevali. Anđeli zla. Likujući.

To je bio radosni čas moga preobražaja.

Gledao sam poslije toga, gotovo ozaren novom vatrom, iznutra, gledao u njegov snažni vrat, u malo pognuta pleća, u zbijenu priliku, svejedno mi je da li će se okrenuti, svejedno mi je da li će me pogledati s osmijehom ili s prezirom, svejedno, moj je, potreban mi, vezao sam se za njega mržnjom.

Mrzim te, šaptao sam strasno, okrećući pogled, mrzim ga, mislio sam, gledajući ga. Mrzim, mrzim, dovoljna mi je ta jedna jedina riječ, nisam mogao da je se naizgovaram. Bila je to slast, mlada i svjež, bujna i bolna, kao ljubavna čežnja. On, govorio sam u sebi, ne dajući mu da ode daleko od mene, ne dopuštajući da ga izgubim. On. Kao što se misli o voljenoj djevojci. Ponekad sam ga puštao od sebe, kao zvjerku, da bih mogao ići za njegovim tragovima, i opet ga približavao, da mi bude na nišanu očiju. Sve što je u meni bilo razdešeno, zbunjeno, rasuto, sve što je tražilo izlaz i rješenje, smirilo se, stišalo, sakupilo snagu što je neprestano jačala.

Moje srce je našlo oslonac.

Mrzim ga, šaptao sam zaneseno, idući sokakom. Mrzim ga, mislio sam, klanjajući jačiju. Mrzim ga, izrekao sam gotovo glasno, ulazeći u tekiju.

Kad sam se ujutro probudio, mržnja je čekala budna, dignute glave, kao zmija sklupčana u vijugama moga mozga.

Nećemo se više odvajati. Ona ima mene, ja imam nju. Život je dobio smisao.

Godila mi je u početku pomalo snena zanesenost, kao prvi trenuci groznice, bila mi je dovoljna ta crna, strašna ljubav. Ličilo je gotovo na sreću.

Postao sam bogatiji, određeniji, plemenitiji, bolji, čak i pametniji. Izglobljeni svijet se smirio u svome ležištu, uspostavljao sam ponovo odnos prema svemu, oslobađao se mračnog straha zbog besmisla života, željni red se nazirao preda mnom.

Natrag, bolećivo sjećanje na djetinjstvo, natrag, ljigava nemoć, natrag, stravo nesnalaženja. Nisam više odrana ovca natjerana u drač šipražja, moja misao ne pipa po mraku, slijepa, srce mi je užareni kotao u kome se kuhao opojni napitak.

Mirno i otvoreno sam gledao u oči svemu, ničega se ne bojeći. Išao sam svuda gdje sam mislio da ću vidjeti muselima, ili makar vrh njegovog turbana, sačekivao na sokaku kadiju i koraćao za njim, gledajući u njegova uska pogrbljena leđa, i odlazio polako, sam, malaksao od skrivene strasti. Da mržnja ima miris, osjećalo bi se iza mene na krv. Da ima boju, crn trag bi ostajao za mojim petama. Da može da gori, plamen bi sukljao iz svih mojih otvora.

Znam kako se rodila, a kad je ojačala, nije joj bio potreban nikakav razlog. Postala je razlog i svrha sama sebi. Ali ja sam želio da ne zaboravi početke, da ne bi izgubila snagu i vrelinu. Niti da zanemari one kojima sve duguje i da postane svačija. Neka im ostane vjerna.

Otišao sam opet Abdulah-efendiji, šejhu mevlevijske tekije, i zamolio da mi pomogne da pronađem bratov grob. Došao sam njemu, rekao sam skrušeno, jer se ne usuđujem da sam molim one u čijoj je vlasti da učine ili ne učine milost, odbiće me pa su mi onda sva vrata zatvorena, zato sam prisiljen da isturam ispred sebe bedele, i gajiću nadu sve dok ih budem nalazio. Došao sam njemu prvom, i uzdam se u njegovu dobrotu i zaklanjam za njegov ugled, jer moj više nije velik, a sam Bog zna da je to bez moje krivice. Zadužio bi me mnogo, jer bih želio da brata sahranim kako je Bog odredio, da mu se duša smiri.

Nije me odbio, ali mu se činilo da zbog svoje nesreće manje vrijedim i manje znam. Rekao je:

— Njegova duša se smirila. Ona više nije ljudska, prešla je u drugi život, u kome nema ni žalosti, ni nespokojstva, ni mržnje.

— Ali je moja duša još ljudska.

— Činiš li to onda zbog sebe?

— I zbog sebe.

— Da li žališ ili mrziš? Čuvaj se mržnje, da ne pogriješiš prema sebi i prema ljudima. Čuvaj se žalosti, da ne pogriješiš prema Bogu.

— Žalim, koliko je ljudski. Čuvam se grijeha, šejh-Abdulahu. Sve moje je u božjim rukama. I u tvojim.

Morao sam mirno da saslušam njegovu pouku i da ga odobrovoljim zavisnošću. Kad misle da su viši od nas, ljudi mogu da budu i plemeniti.

Nisam bio toliko jak, da bih imao prava da budem nestrpljiv; ni toliko slab, da bih imao razloga da budem gnjevan. Služio sam se drugima, puštajući da se osjećaju jači. Imao sam oslonac i putokaz, zašto da budem sitničav?

Pomogao mi je, dobio sam dozvolu da uđem u tvrđavu i pronađem grob. I Hasan je pošao sa mnom. Povelili smo i momke, sa praznim tabutom i lopatama.

Na tvrđavsko groblje nas je odveo stražar, sluga, grobar, teško je bilo odrediti šta je taj čutljivi čovjek, nenaviknut na razgovor, nenaviknut da gleda ljudima u oči, plašljivo radoznao, ljutito uslužan, kao da se neprestano borio između želje da nam pomogne i da nas otjera.

— Tu je — pokazivao je glavom pusti proplanak iznad tvrđave, s čirevima svježih humki i ranama provaljenih grobova, zarastao u gustu kupinu i halugu.

— Znaš li gdje je grob?

Pogledao nas je ispod oka, bez riječi. Moglo je to da znači:

— Kako ne bih znao, ja sam ga i ukopao!

A isto tako:

— Kako bih znao? Pogledaj koliko ih je, bez oznake i bez imena.

Išao je između grobova, razbacanih bez reda, iskopanih na brzinu i bez poštovanja, kao što se kopaju trapovi. Zastao bi nad nekim, gledao trenutak ulegnutu zemlju i odmahnuo glavom:

— Nikola. Hajduk.

Ili:

— Bećir. Mašin unuk.

Nad nekim je samo ćutao.

— Gdje je Harun?

— Tu je.

Krenuo sam sam, između zatrpanih jama, da nađem mrtvog brata. Možda ću osjetiti po uzbuđenju, po tuzi, po nekom znaku, možda će me upozoriti šum krvi, ili suza, ili drhat, ili neznan glas, nismo valjda uvijek zarobljeni u nemoć svojih čula. Zar ne bi mogla nekako progovoriti tajna istog rođenja?

— Harune! — zvao sam nečujno, čekajući odgovor iz sebe. Ali odgovora nije bilo, ni znaka, nikakvog, ni uzbuđenja, ni tuge čak. Bio sam kao glina, tajna je ostala gluha. Obuzimao me samo osjećaj gorke pustoši, mira koji nije moj, i nekog dalekog smisla, važnijeg od svega što živi znaju.

Usamljen među grobovima, zaboravio sam na mržnju.

Vratila mi se kad sam prišao ljudima.

Stajali su nad jednom jamom, istom kao i druge.

— Je li to? — pitao je Hasan. — Sigurno?

— Meni je svejedno, nosite koga hoćete. Ali ovo je.

— Kako znaš?

— Znam. Zakopan je u jedan stari mezar.

Zaista, momci su pronašli dvoje kosti, pokupili jedne u tabut, pokrili čaburtijom i krenuli niz obronak.

Koga nosimo? — mislio sam užasnut. Ubojicu, krvnika, žrtvu? Čije smo kosti uznemirili? Pobjinjenih je mnogo, nisu samo Haruna zakopali u tuđi grob.

Išli smo iza momaka što su na ramenima nosili tabut i nečije kosti pokrivenne zelenom čohom.

Hasan mi je dodirivao lakat, kao da me budi.

— Smiri se.

- Zašto?

- Pogled ti je čudan.

— Tužan?

— Volio bih da je tužan.

— Maloprije, na mezarju, uzalud sam očekivao da me nešto opomene kad nađem na Harunov grob.

— Suviše tražiš od sebe. Dovoljno je da žališ.

Ostala mi je nejasna njegova misao, a nisam smio da pitam. Bojao sam se da ne pogodi ono što se događa u meni. Ne vraća me bez razloga u žalost.

Na čaršiji, na sokacima, ljudi su nam prilazili, osjećao sam kako je sve više nogu iza nas, sve mukliji je topot koraka, sve je gušća ljudska ljesa, nisam ih očekivao toliko, učinio sam

ovo zbog sebe, ne zbog njih, a evo, moje se otimalo od mene, postajući njihovo. Nisam se osvrtao da ih vidim, ali sam, uzbuđen, osjećao kako me nosi ovo mnoštvo, kao talas, rastao sam s njim, posta jao važniji i jači, bilo je isto što i ja, uvećan. Žalili su, osuđivali, mrzili, svojim prisustvom, čuteći.

Ova džezaza je opravdanje moje mržnje.

Hasan je nešto tiho rekao.

— Šta kažeš?

— Nemoj da govoriš. Nemoj ništa da govoriš nad mezarom.

Odmahnuo sam glavom. Neću da govorim. Drugo je bilo onda, u džamiji. Išli su za mnom, kad sam se vraćao od kapije smrti, i nismo znali, ni ja ni oni, šta treba da se desi. Sad znamo. Ne čekaju od mene riječi, ni osudu, sazrelo je u njima, i sve znaju. Dobro je što sam ovo učinio, nećemo sahraniti ovog bivšeg čovjeka da ga opravdamo nedužnog, učinićemo više: posijaćemo ove kosti kao sjećanje na nepravdu. A neka nikne šta hoće i šta Bog odredi.

Tako je moja mržnja postala plemenitija i dublja.

Pred džamijom momci su stavili tabut pokriven zelenom čaburtijom na mejtaš. Uzeo sam abdest, stao ispred tabuta i počeo da govorim molitve. A onda sam upitao, ali ne po dužnosti, kao uvijek dosad, već sa izazovom i likovanjem:

— Recite, ljudi, kakav je bio ovaj mejt?

— Dobar! — odgovorilo je stotinu glasova, uvjereno.

— Praštate li mu za sve što je učinio?

— Praštamo.

— Jamčite li za njega pred Bogom?

— Jamčimo.

Uvijek zastanem u mraku i gledam ta mala drhtava svjetla, uzbuđen, ganut prvih dana, poslije ponosan. To je moj bivši brat, to njegova čista duša svijetli plamićima, to njegova sjena dovodi nepoznate, da pale ove nježne vatrice njegovoj uspomeni.

Postao je ljubav kasabe, poslije smrti. Za života jedva ga je ko znao.

Meni je bio krvavo sjećanje. Za života bio mi je samo brat.

Lijepa riječ je kao lijepo stablo, korijen mu je duboko u zemlji, a grane se pod nebo uzdižu.

Privrženost mrtvom bratu vratila mi je Hasanovo prijateljstvo. Možda je u njegovim riječima i postupcima bilo i neke skrivene namjere, želje da me zaustavi na putu koji je naslućivao, ili se ja varam, možda je moja osjetljivost vidjela i ono čega nema. Ali, bilo ovako ili onako, u njegovo prijateljstvo nisam mogao sumnjati.

Ni on u moje. Zavolio sam ga, znam po tome što mi je postao potreban, što nisam zamjerio ničemu ma šta da je rekao i učinio, i što mi je sve njegovo postalo važno. Ljubav je valjda jedina stvar na svijetu koju ne treba objašnjavati ni tražiti joj razlog. Pa ipak to činim, makar samo zato da još jednom pomenem čovjeka koji je unio toliko radosti u moj život.

Vezao sam se uz njega (dobra riječ: vezao, kao u oluji, na lađi, na klisuri) zato što je rođen da bude drug ljudima, i što je izabrao baš mene, ali me neprestano i nanovo oduševljavalo što može da bude takav prijatelj upravo on, toliko pust i podrugljiv naizgled.

Uvijek sam smatrao da je prijatelj čovjek koji i sam želi oslonac, polutina koja traži dopunu, nesiguran u sebe, pomalo smoljav, nužno dosadan, mada drag, jer izanda, kao žena. A on je cjelac, uvijek svjež i uvijek drukčiji, pametan, smion, nemiran, siguran u svemu što je preduzimao. Ništa mu nisam mogao ni dodati ni oduzeti, i bez mene i sa mnom bio je ono što je, i ja mu nisam bio potreban. A opet se nisam osjećao nižim. Pitao sam ga jednom, kako to da je baš meni poklonio svoje prijateljstvo. Prijateljstvo se ne bira, rekao je, ono biva, ko zna zbog čega, kao ljubav. A ništa ja nisam tebi poklonio, već sebi. Poštujem ljude koji i u nesreći ostanu plemeniti.

Bio sam mu zahvalan na tom priznanju, i vjerovao sam u njegovu istinitost.

Ali mi je njegovo prijateljstvo bilo dragocjeno i zbog mržnje koja je u meni sve više rasla. Ne znam, sigurno bi mogla da živi i sama, ali ovako je bolje. S jedne strane sam crn, s druge bijel. To sam ja, podijeljen a čitav. Nisu se miješale ljubav i mržnja, nisu smetale jedna drugoj, nisu mogle da ubiju jedna drugu. Bile su mi neophodne obadvije.

Ulazio sam u Hasanov život po pravu prijateljstva, i po njegovoj dobroj volji, ali ako sam se nadao, ili bojao, da će mi sve njegovo postati jasno i poznato, prevario sam se. Ne zato što bi ma šta sakrio od mene, već što je duboki i sjenoviti bunar, čije se dno ne može lako vidjeti. I ne zato što je baš on takav, već što su ljudi takvi, nesagledljivi, čim ih bolje upoznamo.

Preveo je oca u svoju kuću, okružio ga pažnjom, pomalo čudnom, veselom, nekako bezbrižnom, kao da nije vodio mnogo računa o starčevoj bolesti, postupao s njim kao da je zdrav, pričao mu o svemu, o čaršiji, o ljudima, poslovima, ženidbama, udajama, čak o djevojkama koje svake godine postaju sve ljepše, možda i zato što je on sve stariji, ali ako je tako, onda je šteta što ih otac ne vidi, učinile bi mu se kao rajske hurije. Starac se tobože mrštio, ali se vidjelo da je zadovoljan, dosadilo mu je što su ga do tada prepuštali bolesti i pripremali za smrt. — Pred djecom i pred starcima ljudi govore samo gluposti — rekao je ljutito, misleći valjda na veliku mračnu kuću u kojoj je ležao. — Jedino ovaj moj svojeglavi sin postupa sa mnom kao s čovjekom, zato što me ne poštuje, srećom.

Hasan se smijao i odgovarao mu ravnom mjerom, kao da je pred njim drug i zdrav čovjek.

— Otkad te ne poštuju?

— Odavno.

— Otkako sam napustio Carigrad i vratio se ovamo? Otkako sam postao skitnica, dzelepčija? Nepravedan si, oče. Ja sam mali čovjek, obične pameti, skromnih sposobnosti, djeca u školi nikad ne bi učila o meni.

— Sposobniji si od mnogih na visokim položajima.

— To nije teško, oče, mnogo je glupaka na položajima. A šta bih ja s položajem, i šta bi položaj sa mnom? Ovako sam zadovoljan. Ali manimo se toga razgovora, nikad nismo uspjevali da ga dovršimo. Bolje da te pitam nešto za savjet. Imam posla s jednim čovjekom, neugodan, uobražen, glup, nepošten, prost, gleda me s visoka, vidim da me prezire, samo što ne traži da mu poljubim papuču, i nije mu dovoljno što ćutim o tome da je glup i

nepošten, već se ljuti što ne govorim kako je pametan i čestit, a najgore je što on sam vjeruje u to. Molim te, šta da radim?

— Što me pitaš? Pošalji ga do đavola, eto šta da uradiš!

— Poslao sam ga do đavola, oče, onda, u Carigradu — nasmijao se Hasan — i došao ovamo da postanem dželepčija.

Voljeli su se čudnom, mušičavom ljubavlju, ali istinski nježnom, kao da su htjeli da nadoknade vrijeme kad ih je odvajala njihova tvrdoglavost.

Starac je zahtijevao da se Hasan oženi («Ne mogu prije tebe», rugao se Hasan), da napusti dželepčijski posao i duga putovanja, da se ne odvaja od njega. Služio se i lukavstvom, pravdajući se da je teško bolestan i da ga smrtni čas može zadesiti u svako doba, pa bi mu laške bilo ako se tada kost njegova nađe uz njega, da mu duša bez muke izađe. — Ko zna ko će prije — odgovorio je Hasan. Ali je pristao na lišavanja koja nameće ljubav, bez velikog oduševljenja, doduše, naročito zbog putovanja; jesen je, vrijeme da putuje, navikao je, kao rode. Lastavice su otišle, uskoro će i divlje guske zakričati u visinama, leteći svojim putevima, a on će gledati u nebo za njihovim klinom i zamišljati čudne slasti svojih lutanja, jednom ljubavlju odvojen od druge.

U kući su se desile važne promjene. Krupni momak, Fazlija, muž crnooke ljepotice, Zejne, što je živjela s mladićem, postao je vjerna dadilja starčeva. Pokazalo se da su njegove ogromne ruke sposobne za najnježnije pokrete i najpažljiviju njegu. Hasan je u očevoj sobi ostavljao novac, jer je poznao momka i bojao se da njegova privrženost ne usahne.

Opasnu ljubav prekinuo je odlučno. Njena prividna čvrstina slomila se lakše nego što bi i najpodrugljivija mašta mogla pretpostaviti. Čvrstu tvrđavu predale su vječne izdajice ljubavi.

Oporavivši se toliko, da smrt više nije izgledala suviše blizu, otac nije pristao da se sav imetak uvakufi, ali je vakuf ipak bio velik, i uz muteveliju (jedan pošten i razborit pisar iz mešceme pristao je da primi ponuđenog mutevelijskog vrapca umjesto nesigurnog kadijskog goluba; tada mi se objasnilo ko je Hasana obavijestio o Harunovoj nesreći), trebalo je postaviti i pomoćnika. Hasan je pozvao mlađeg momka u svoju sobu, i ponudio mu ugledan i dobro plaćen položaj, ako nikad više ne dođe u ovu kuću, osim poslom, do njega, i ako se nikad i nigdje ne susretne sa Zejnom, osim slučajno, pa i to neka prođe bez razgovora. Ako pristane i održi riječ, neka čuva priliku koja mu je data; ali ako pristane a prevari, odmah može ići kud hoće.

Bio je spreman na mladićev otpor i žaljenje, mislio je čak i da popusti, da ostavi sve da traje i dalje, jer se pokajao što ga je stavio pred tako surov izbor. Ali je mladić odmah pristao. Bio je bistar i sposoban. Hasanu se smučilo.

Onda je zovnuo ženu, da joj kaže, ali je mladić sam rekao sve, da se na žalost više neće moći vidati, on odlazi za svojom sudbinom, a ona svoju već ima, neka ga ne pamti po zlu, a on će život u ovoj kući pamtititi samo po dobru, a eto, Bog hoće da ovako bude.

Trebaće paziti na njega, mislio je Hasan gadjljivo.

Zejna je stajala kraj vrata, bez riječi, kroz tamnu boju kože probilo je bljedilo, donja usna je drhtala, kao u djeteta, ruke su visile nemoćno niz puna bedra, mlitavo izgubljene u naborima dimija.

Tako je ostala i kad je mladić izašao iz sobe. Tako je ostala i kad joj je Hasan prišao i stavio oko vrata struku majčinih bisera. — Da bolje paziš oca — rekao je, ne želeći da otvoreno plaća njenu žalost, i ostavljajući je čistu pred mužem.

Dvije sedmice je hodala po kući i avliji, s biserom oko vrata, uzdisala i čekala, gledala u nebo i u avlijska vrata. Pa prestala da uzdiše, i počela opet da se smije. Pregorjela je, ili sakrila.

Muž je žalio duže. — Baš je prazno bez njega, a on, nezahvalnik, zaboravio na nas — govorio je prijekorno, još dugo poslije mladićeva odlaska.

Hasan je bio nezadovoljan i sobom i njima. Sve je učinio da se tako desi, a kao da je volio da je ispalo drukčije. — Eto, umiješao sam se da razmršim čvor — rekao je, smijući se — a šta sam postigao? Podstakao sam mladićevu sebičnost, nju sam unesrećio i oslobodio obzira, mužu sam natovario ozlojeđenu ženu na vrat, sebe još jednom uvjerio da postupam rđavo čim činim nešto s namjerom. Do vraga, ništa nije toliko naopako kao dobro učinjeno s ciljem, ni toliko glupo kao čovjek koji nešto hoće po svome kalupu.

— Šta onda nije naopako ni glupo?

— Ne znam.

Čudan čovjek, čudan a drag. Nije mi bio sasvim jasan, ali ni sebi, i neprestano se otkrivao i tražio. Samo, nije to činio s mukom, ni mrzovoljno, kao drugi, već s nekom djetinjom otvorenosću, s lakoćom podsmješljive sumnje, kojom najčešće osporava sebe.

Volio je da priča, a pričao je lijepo, korijeni njegovih riječi bili su duboko u zemlji, a grane su im se izvijale u nebo. Postale su mi potreba i zadovoljstvo. Ne znam šta je to bilo u njima što me obasjavalo, nekih priča se jedva i sjećam, ali je ostala nekakva omama od njih, nešto nesvakidašnje, svijetlo i lijepo: priče o životu, a ljepše od života.

— Ja sam nepopravljivi brbljivac, volim riječi, svejedno kakve, svejedno o čemu. (Bilježim bez reda ono što je govorio, jedne noći, dok je kasaba mirovala, u mraku.) Razgovor je spona među ljudima, možda i jedina. To me naučio jedan stari vojnik, zajedno smo zarobljeni, zajedno bačeni u tamnicu, zajedno vezani lancem za istu željeznu halku u zidu.

— Hoćemo li da pričamo ili da ćutimo? — pitao je vojnik.

— Šta je bolje?

— Bolje je da pričamo. Lakše ćemo trunuti u ovom zindanu. Lakše ćemo umrijeti.

— Onda je isto.

— Pa da vidiš, i nije isto. Činiće nam se da nešto radimo, da se nešto dešava, i manje ćemo se mrziti, a biće ono što mora, to već nije u našoj moći. Susrela se tako dva neprijateljska vojnika u šumi, i šta će kud će, počeli da rade ono što znaju i što im je zanat. Izbacili puške i ranili se, potegli sablje i sjekli se, ljetni dan do podne, dok ih nisu polomili, i kad su im ostali samo noževi, jedan vojnik je rekao:

— Čekaj da predahnemo. Evo, i podne je prošlo, nismo vukovi, već ljudi. Eto, ti sjedi tamo, ja ću ovdje. Dobar si borac, umorio si me.

— I ti mene.

— Bole li te rane?

— Bole.

— I mene. Stavi duhana, da zaustaviš krv.

— Dobra je i mahovina.

Pa sjeli, popričali o svemu, o porodici, o djeci, o teškom životu, sve im slično, mnogo šta isto, razumjeli se, zbližili, pa ustali, i rekli zadovoljni:

E baš se ispričismo, ko ljudi. Eto, i na rane zaboravimo. Hajde da dovršimo što smo započeli. Pa izvadili noževe i smirili jedan drugoga.

Bio je vedar taj moj drug sa zindanske halke, i razveselio me tom podrugljivom poukom. Razveselio i ohrabrio. Možda bi neko drugi rekao da su se dva vojnika u šumi rastali kao prijatelji, i to bi bila ružna laž, čak i da se tako desilo. Ovako, gorki svršetak priče je istinit možda najviše zato što sam se bojao da ih ne prikaže boljim nego što jesu. A opet (ovaj zaključak nisam mogao ni sam sebi razumno da objasnim), baš zato što je kraj surovo istinit, ostala je u meni djetinja misao, uporna nada, da su se ipak pomirili. Ako ne ova dva vojnika, onda možda neki drugi, jer i u toj priči umalo da se nije tako desilo. Iako to mome vojniku nije važno; on je pričao, da ne bi bio sam. Prošao je dosta svijeta, svašta je vidio, i umio je da ispriča zanimljivo, živo, nekako prisno, slatko, razbijajući moj strah da će mi biti teže s njim nego da tamnujem sam. Budio sam se u noći, osluškivao kako diše.

— Spavaš li? — pitao sam. — Pričaj, ako ne spavaš.

— Šta ćemo raditi kad sve ispričamo?

— Prićaćemo ponovo, drugim redom, naopako.

— A kad ispričamo i naopako?

— Onda ćemo umrijeti.

— Zadovoljni, kao ona dva vojnika.

— Zadovoljni kao dvije budale koje su izvršile dužnost.

— Gorak si — rekao je bez prijekora.

— Zar ti nisi?

— Nisam, zašto bih bio? Vidiš, ja sam pošao da ratujem, znači, pristao sam da budem ranjen, zarobljen, ubijen. Desilo se najlakše od svega, zašto da budem gorak?

Čim bi zažuborio njegov tihi glas, noć bi postala manje pusta. Gradio je između mene i sebe most od paučine, most od riječi, lepršale su iznad nas, u luku, izvirale i uvirale, on je izvor, ja ušće. Neka tajna se plela među nama, divna ludost što se zove govor, činila je čudo: dvije mrtve klade što su ležale jedna pored druge, odjednom su oživljavale, i nisu bile sasvim odvojene. Kad su nas zamijenili za neprijateljske zarobljenike, rastali smo se, bez žaljenja. On će uvijek naći slušaoce, jer su mu potrebni, a počeo sam da ih pronalazim i ja. Ljudi su mi postali bliži, zbog govora. Ne svi, naravno. Neki su gluhi za tuđe riječi, oni su nesreća i

sebi i drugima. Ali uvijek treba pokušati. Pitaćeš: zašto? Nizašto. Da bude manje gluho i pusto. Još u samom početku, kad sam krenuo u trgovinu, čuo sam za jednu ženu u Višegradu, udovicu nekog spahije. Nikog nije imala osim sina, mladića od dvadeset godina. Možeš misliti kako ga je voljela, bio je sin — jedinac, u njemu je bio sav njen život. Kad je mladić poginuo u ratu, majka se izbezumila, najprije nije vjerovala, a onda se zatvorila u sobu, jela samo crni hljeb i pila vodu, spavala na golom podu, stavljajući svako veče na prsa teški crni kamen. Željela je da umre, a nije imala snage da se ubije. Ali, kao za pakost, smrt nikako nije dolazila. Dvadeset godina je tako živjela, o crnom hljebu i vodi, s teškim kamenom na prsima, sama kost i koža, posivjela, pocrnjela, okorjela, na panti da je visila ne bi bila gora, ali je živjela. Mene je naročito porazio onaj crni kamen što ga je svake noći stavljala na prsa, po tome sam nekako najviše osjetio kolika je njena muka. On me je i odveo do nje, taj kamen. Kuća je bila velika, na sprat, neokrečena, oronula, imanje oko kuće prostrano, začudo lijepo obrađeno, u kući samo jedna starica, godinama je posluživala spahinicu, i sama klonula. Ispričala je da pomoći nema, imanje je veliko, subaša se brine o svemu, ali spahinica neće da sviđa s njim račune, neće da primi novac, on ga ostavlja sebi a njima dvjema daje koliko da ostanu na životu, a Bog neće da je uzme sebi i da joj prekrati patnje. Slagao sam spahinici da mi je jedan moj prijatelj, i on je poginuo, pričao o njenom sinu, i da sam zato došao da je vidim, jer mi se čini kao da sam i njega poznavao. Slagao sam, jer je to bio jedini način da počne sa mnom razgovor. O sinu, naravno. Godinama je ćutala, godinama je čekala smrt, godinama mislila na njega, trujuć se bolom, a sad je mogla da govori o njemu. Ja sam je pokrenuo.

Zaboravio sam šta sam rekao u početku, laž je veoma nesigurna, pričao sam o njemu kao da ga poznajem. Ali, nisam mogao pogriješiti. Nije vidjela ni to da sam bio dijete kad je on poginuo, možda je čak mislila da je njen sin mnogo mlađi od mene, jer se u njoj nije mijenjao. Rekao sam da je bio lijep, pametan, dobar i plemenit prema svima, nježan prema njoj, da se izdvajao među hiljadama. Slikao sam njenu misao, i nisam mogao pretjerati. Svaka moja pohvala bila je majci slaba, nedovoljna. Govorila je tiho, šištavo, ali je svaka riječ iz njenih osušenih usta izašla poljubljena, omilovana, istetošena, namirisana ljubavlju, uvijena u ham-pamuk dugog sjećanja. Ja sam bio nov, i nepoznat, vrijedilo mi je ispričati sve o njemu, namiriti se za uporno ćutanje. A podsvjesno je željela da mi objasni zašto toliko žali, prestavši da žali dok je pričala, jer ga je vidjela savršenog a živog. Mislim da je to prvi put uspjela u potpunosti; sama, i sa poznatima, oživljavala je samo toliko da vidi njegovu sjenku, znajući da je mrtav. Sad je zaboravila na smrt, potisnula je u sebi sve osim dalekog vremena, u kome nije bilo nesreće. Znao sam, neće to dugo trajati, naići će misao o smrti, očekivao sam da je poklopi crni oblak, vidjeću to po tami na njenom licu, ali svejedno, bila je bar za trenutak oslobođena. Otada sam je posjećivao kad god sam nailazio tim krajem, idući na put, ili se vraćajući, i žena je pronalazila sve nove slike u svome sjećanju, i sin je bivao sve manji, sve mlađi, uvijek isti i uvijek živ. Odvajala ga je u prošlost od crnog časa koji je prekinuo njen život. Očekivala je taj tren uskrsnuća, kao slavlje, kao Bajram, danima me čekala, velika soba se ložila, ako je bila zima, prvi put u toliko godina, pripremala se hrana, koju ona nije jela, sterali su se umoljčani dušeci i požutjeli čaršavi; za mene, ako bih pristao da ostanem koji dan više, da joj produžim praznike. Nije mnogo izmijenila način života, i dalje je jela samo crni raženi hljeb i pila vodu, i dalje je spavala na golim daskama poda, s crnim kamenom na prsima, ali u njenim očima nije više bila samo misao o smrti. Nagovorio sam je, i pristala je, da zatraži od subaše zaostali prihod od imanja, da djeci u selu izgradi mekteb, i da im pomogne u hrani i odijelu, jer bi to sigurno i njen sin učinio. Podigla je mekteb, dovela hodžu, pomagala siromašnim seljacima da im djeca ne idu gola i gladna u školu, učinila dobro djelo, olakšala svoju muku.

— I tako, sve se dobro svršilo, i svi su bili srećni, kao u priči — rekao sam, rugajući se tom Hasanovom kazivanju.

Učinilo mi se da je ta priča s poukom namijenjena meni, da mi posluži kao uzor: valjda je trebalo da i ja sakupljam djecu i mladiće oko sebe, i da ih upućujem u srećan život. Zvučalo je naivno, mimo njegova običaja, suprotno svemu što sam o njemu znao. Ali on je izučio dobru školu kod starog vojnika u zindanu.

Nasmiješio se, ne baš pobjednički, ali ni malodušno.

— Pa, nije se baš sve dobro svršilo. Seljacima je pomoć za djecu dobro došla, počeli su da piju i da propijaju i svoje. Osjetile su to i njihove žene, jer su pijane seljačke ruke postale teže i ubojitije, pa su seljanke proklinjale udovicu. A proklinjali su je i seljaci, jer je valjalo odvajati djecu od goveda i poljskih poslova. Djeca su rijetko dolazila u mekteb, a ni učitelj

nije bio od najboljih, pa su slabo šta naučila, a i ono što bi naučila, zaboravila bi nakon godinu-dvije, pa su svi u selu govorili: ama kakva škola, stražnjicu oguliš dok naučiš, a za godinu sve zaboraviš. Spahinica je dvadeset godina živjela čekajući smrt, a umrla je trećeg proljeća od našeg viđenja, iščekujući me na vjetru i susnježici, jer sam se na putu duže zadržao nego što sam mislio.

— Onda je sve ispalo zlo?

— Nije. Zašto? Umrla je očekujući prijatelja svoga sina, shvataš li? Puna lijepih riječi, željna da govori o svojoj ljubavi, nije mislila na smrt. Seljaci su ostali na istom, bez rakije i bez pomoći, jer su nasljednici razdijelili imanje. A u selu se sačuvalo lijepo sjećanje na spahinicu, sve drugo se zaboravilo. Ostala je priča: živjela je u ovoj kući jedna čudna i dobra žena. Niko od tog, istina, nema ništa, ali je lijepo.

Uznemirila me ta priča, opora i neobična, kao život, i neuhvatljiva, kao život. I Hasanovo podrugljivo prihvatanje, ili spokojno neprihvatanje, mučnog životnog kovitlanja, koje čovjek mora da užljebi, da ne bi izludio.

Nasmijao sam se, da olakšam moguću trpkost, i nelagodnost pouke:

— Zastani na nečemu, za milog Boga, odredi se, pronađi oslonac. U svemu si nesiguran.

— Imaš pravo, u mnogo čemu sam nesiguran. Je li to zlo?

— Nije ni dobro.

— Znači, nije dobro, ali nije ni zlo. A biti siguran, to je dobro. A može li biti i zlo?

— Ne razumijem.

— Postoji li nešto u što si potpuno siguran?

— Siguran sam da ima Boga.

— A vidiš, i oni koji ne vjeruju u Boga, takođe su sigurni. A bilo bi možda dobro da nisu tako sigurni.

— Da. I šta onda?

— Ništa.

Ali sam se već pokajao što sam upitao, ne primijetivši zamku podmuklo mudre logike. Kako je to pametna i opasna misao! A naveo me na nju igrajući se.

Dobro je potkovan u svojoj nesigurnosti.

Nije mi smetalo što je tako, ništa mi njegovo više nije smetalo. Zavolio sam ga toliko, da sam, i prepirući se, davao mu za pravo. Bog mi je drag, i kad sam mislio da nema pravo.

Jedan jedini dan bez njega izgledao mi je pust i dug. Mirno sam sazrijevao u njegovoj sjenci.

Njegov otac je bez bojazni očekivao sve što ga može zadesiti, opsjednut oživljenom ljubavlju.

Nama dvojici Hasan je bio najpotrebniji čovjek na svijetu.

Zato sam se ražalostio, saznavši da ide na put.

Otišao sam njegovoj kući, nisam ga vidio cio dan i noć. Igrao je tavle s ocem, sjedeći uz njegovu postelju.

Starac se ljutio, bacajući kocke među crne i bijele trokutove:

— Pu, nalet te bilo, kako to padaš! Fazlija — tužio se momku — neće me zar.

— Jesi li huknuo u kocke, aga?

— Huknuo sam, ne pomaže. Je li Zejna tu? Da ih samo malo stavi među prsa.

— Sramota je, oče!

— Šta od mene može više biti sramota? Je li sramota, Fazlija?

— Nije, aga, Bože sačuvaj.

— Oče, bolje je da ih protrljaš o derviški rukav.

— Zaista? Nećeš se ljutiti, Ahmed-efendija? Bogami, pomaže.

— Drago mi je što si došao — nasmijao mi se Hasan.

— Nisam te vidio od juče.

— Pričekajte s razgovorom — ljutio se starac — dok dobijem. Sad me pošlo.

— Otac se oporavio.

— Hoćeš da kažeš da sam bijesan?

Zaista je dobio, i bio umoran i vedar od sreće. Ličio je na dijete, ličio je na Hasana.

— Idem na put, u Dubrovnik — obavijestio me Hasan, smješajući se na oca, kao tobožnji krivac.

— Zašto ideš?

— Zbog trgovine. Idu i moji prijatelji, pa ćemo zajedno.

— Ide Latinka, pa ide i on. A trgovinu je izmislio.

— Nisam izmislio.

— Izmislio si. Da je zbog trgovine, uspio bih da te odvratim. Zbog nje ne mogu, preča je.

— Otac je svašta uobrazio.

— Je li? Ako sam ostario, nisam sve pozaboravljao. A što meni ponešto ne ide u glavu, to je druga stvar.

— Zar ima nešto što tebi ne ide u glavu?

— Ima.

Starac je govorio meni, kao da je ljut na Hasana.

— Ima. Ne ide mi u glavu da će on na put sa ženom i njenim mužem, zajedno. Ko je sad budala? Moj sin, ili taj Latinin?

— Ili obojica — smijao se Hasan, nimalo uvrijeđen. — Ti, izgleda, ne priznaješ prijateljstvo?

— Prijateljstvo? Sa ženama? Dijete moje od trideset godina, u što ti vijek prođe! Sa ženama je prijatelj samo kulambara.

Umiješao sam se u ovaj nezgodan razgovor, na koji se Hasan samo smijao:

— Možda je prijatelj s mužem.

— Tebi, Ahmed-efendija, ne treba zamjeriti, ti te stvari ne možeš znati. Kod njih muž uvijek prima ženine prijatelje, žena muževljeve nikad.

— Oče, uhvatiće te zaduha.

— Na tvoju nesreću, neće me uhvatiti zaduha, danas je vedar dan i lagan vazduh, uzalud me plašiš. Govorio sam mu: ako ti nije stalo do nje, ne gubi vrijeme uzalud; ako te neće, nađi drugu; ako je voliš i ako te voli, otmi je.

— U mog oca sve je jednostavno.

— A zašto ide, krošto ide s njima, neka đavo razumije. Sigurno je samo da vodi naoružane momke sa sobom, da njegove prijatelje ne napadnu hajduci. A zar njega ne mogu napasti hajduci? U nas je sve jednostavno! Jednostavnije je u vas, spetljani sine; sve vam je nerazumno.

— Kakvu si sad istinu rekao, oče! Od pamtivijeka sinovi su nerazumniji od očeva, i razuma bi tako sasvim nestalo, ali srećom, sinovi postanu razumni čim postanu očevi.

— Hoćeš li ti ikad postati razuman?

— Muka je sa sinovima, oče.

— Nemoj da se rugaš, znam. Koliko ćeš ostati na putu?

— Petnaestak dana.

— Zašto toliko, crni moj sine? Znaš li ti koliko je to petnaest dana?

— Možda i više.

— Dobro, idi. Kad je tebi svejedno, i meni je. Za petnaest dana mogao bi mi i na grob doći. Svejedno, idi.

— Rekao si da ti je bolje.

— U mojim godinama bolje i gore stoje jedno uz drugo i smjenjuju se, kao dan i noć. I svijeći je bolje kad dogorijeva.

— Hoćeš li onda da ostanem?

— Da ostaneš? Prvo, lažeš. Drugo, na nos bi mi izašlo kad bi i ostao. Kasno je sad, idi. Ne zadržavaj se duže. Petnaest dana, to je meni mnogo, tebi dovoljno. I povedi više momaka, ja ću platiti. Biće mi lakše kad znam da si siguran.

— Šejh Ahmed će te obilaziti dok ja budem na putu.

— Najljepši poklon koji ti je Bog mogao dati, to je ovaj dobri i pametni čovjek. Ali nije loše da se malo odmori od tebe, zato za ovih petnaest dana nećemo o tebi progovoriti ni riječ. A svih petnaest dana govorili smo o njemu.

Njegov odlazak oštetio nas je obojicu. Namirili smo se njegovim imenom. Starcu je bilo teže, jer mu je žao svakog dana kad je gubio nanovo stečenog sina, što mu je odgonio misao o smrti. Njegovo zanovijetanje je ljubav, kvrgava i žestoka, ali je i okretanje od bliske sjenke. Crna ptica je kružila iznad njega. Sad je znao za nju, i plašio se. Da li mu je onda bilo bolje bez ljubavi?

Žalio sam i ja zbog njegova odlaska, jer me naviknuo na sebe, a baš sad mi je potreban.

Moj život se ovdje dijelio, na ono što je bilo, i na ono što ne znam šta će biti. Čekao sam u zasjedi, kao lovac, pažljiv i strpljiv, ali nisam bio siguran da li i mene ne čeka zasjeda, da neću i ja biti ulovljen. Drug pored mene umirio bi mi jezu zbog nečujnog koraka koji mi šalje sudbina. Bilo je strave u tom osjećanju mraka i tajne iza svega što ne vidim, tajne što će se meni otkriti, ali i tihog likovanja što će se desiti ono što čekam, što sam ja izabran da

budem izvršilac volje jače od moje. Ali ja nisam oruđe samo, ni tuđa ruka, i nisam kamen ni drvo; čovjek sam, i ponekad se bojim da mi duša ne bude slabija od želje, ili da me ne raznese najedrala mržnja, kao zrelo sjeme opnu u kojoj raste. Sa Hasanom mogu mirno čekati, sa Hasanom mogu mirno dozreti do čina, da bude zeleni barjak nad kasabom, a ne mrtvačka čaburtija nada mnom.

Čekali smo da se vrati s puta jedini čovjek do koga nam je stalo. Starac nije krio da je nemiran. Počinjao je da grdi sina, staro grubo gospodstvo tobože još nije popustilo, ali se ta nespretno skrivana nježnost uskoro pretvarala u nemoćnu jadikovku.

— Đavo odnio i njega i tu Dubrovkinju. Preča mu je od vlastitog oca. Pa bar da je čemu! Drama čestita mesa na njoj nema. Al neka mu bude, neka ga vuče preko bijela svijeta onim svojim zejtinjavim očima, kad je mamlaz. Petnaest dana, sine moj nesrećni! Kiše mogu da udare, mrazevi mogu da stegnu, hajduci mogu da napadnu. Ništa ne pomaže govoriti budali. Sjedi ti, oče, tu u svom ćošku, prislonjen ko čibuk, i čekaj. Premiri kad se vrata otvore i kad neko uz stepenice brže pođe, prezaj iz kratkog sna od crnih slika i zlih slutnji. Godinu dana života će mi oduzeti, ako sad i preživim. A obećao je da neće nikud ići, obećao i nije izdržao. Rodi ga samo na svoju muku, da ti bude teže. Oh, Bože mi oprosti, šta ja meljem.

Fazlija je nudio da mu dovede prijatelje, na tavlu ili na razgovor, htio da izvede ždrijepca na avliju, pod prozore, pitao da ode u planinu po izvorsku vodu što čisti i jača krv. Starac je sve odbio i zatražio samo da mu stave jastuke na sećiju do prozora i gledao u avlijska vrata, kao da bi Hasan mogao ranije doći, ili je tako lakše zamišljao njegov povratak.

Kako je proveo tolike godine bez sina? — mislio sam, iznenađen ovom ljubavlju i tugom zbog rastanka. I padalo mi na um čudno objašnjenje Hasanovo, da baš njihova tvrdoglava svađa opravdava ovu ljubav, čini je ovakvom. Da je postojala oduvijek i uvijek, zamorila bi se, olinjala. A da nije postojala želja za njom, usahnula bi. Nije me dirala ta ljubav u početku, bio sam hladan prema njoj, čak i neraspoložen. — Šta hoćeš, starče? — govorio sam u sebi ljutito. — Treba li cio svijet da vidi tu tvoju ljubav? I zar je teško tako je pokazivati? Lakše je uzdisati, i cviliti, nego ćutati. I šta je tvoja ljubav? Staračka raznježenost, strah pred smrću, želja za produženjem života, sebičnost što se drži za tuđu snagu, vlast roditeljske krvi. A zašto? Za slast sitnog nasilja i za bespomoćno hvatanje sinovskih ruku, kad sve ostalo izmakne.

Ali sam se uzalud branio, napadajući i omalovažavajući. Poražavala me ta ljubav. Hvatao sam se kako mislim na svoga oca i pokušavam da ga približim sebi. Da li bi bilo moguće da sa radošću očekujem njegovu riječ, da strepim zbog njegove bolesti, da se zbog njega odričem svega što mi je drago? Oče, šaptao sam, uživljavajući se, cijedeći svu muku života iz sebe, da sažaljenjem podstaknem potrebu za ljubavlju; oče, babo. Ali drugu riječ nisam nalazio, nježnosti među nama nije bilo. Možda sam i oštećen radi toga: ipak je ta vezanost za drugog pristojna strana čovjekova. Možda sam s takvom žedi primio Hasanovo prijateljstvo, da zadovoljim tu ljudsku potrebu, jaču od razuma.

U početku me starac primio nepovjerljivo. Pokušao je da govori šta bilo, ali su ga nepotrebne riječi davile, nije uspijevaao da laže. Začudio sam se koliko Hasan liči na njega, samo je izbrušen, istanjen, omekšan.

— Čudan si ti čovjek — rekao mi je. — Malo govoriš, kriješ se.

Požurio sam da objasnim kako mi je to možda prirođena osobina, koju sam u našem redu još i učvrstio. A ako izgledam čudan, vjerovatno je to posljedica svega što mi se desilo.

— Kriješ se iza riječi. Ne vidim šta je u tebi. Eto, desila ti se nesreća, zaklali su te da ne može gore, a ne čuh od tebe ni proklinjanje ni žalost. A govorio si o bratu.

— Što mi se desilo, suviše je teško da bih o tome mogao govoriti. Mogu reći samo onome ko mi je kao i brat.

— Jesi li našao takvog?

— Jesam.

— Oprosti, ne pitam zbog sebe.

— Znam. Obojica smo vezani za njega, ti više, po krvi i po očinstvu, ja po prijateljstvu, jačem od svega što čovjek može bez grijeha osjećati.

Da je trebalo, i prevario bih ga, lako, jer je sinovljevo ime uspavljivalo njegovo lukavstvo i iskusnu opreznost. Ali nije trebalo, zaista sam tako mislio. A što sam govorio svečano, to je zbog starca, da bude ljepše, i da umirim njegov strah od ljudi koji se kriju.

Zbog sina me lovio, zbog sina me primio. I lukavstvo i povjerenje rasli su iz istog korijena.

Hasanova udaljenost nas je navela da počnemo stvarati bajku o njemu. Bio jednom jedan carević.

A sam Hasan je, začudo, najčešće govorio o svojim porazima, bez žaljenja, smijući se. Ali, po dejstvu suprotne misli, što je veoma pronicljivo zapazio, njegovi porazi nisu izgledali ni teški ni uvjerljivi. Čak su se čarolijom njegove vedre iskrenosti pretvarali u uspjehe o kojima neće da govori i do kojih mu nije naročito stalo.

Poslije sam pokušavao da odvojim bajku od stvarnosti, ali ma koliko da sam znao istinu, teško sam uspijevao da se oslobodim općinjenosti, u kojoj često sami sebe ulovimo, želeći da imamo svoga junaka.

Po onome što nije bajka, izgleda da ničeg neobičnog u njemu nije bilo. Prošavši u školi kroz vatru vjerskog zanosa, a još mlad izučivši Abu Sinaovu prirodnu i kritičku filozofiju kod nekog slobodoumnog siromašnog mislioca, kakvih je na Istoku bilo mnogo, a koga je često pominjao sa ljubavlju i podsmijehom, ušao je u život sa teretom koji većina nas nosi: s primjerom velikih ljudi pred očima i sa željom da ih slijedimo, a bez ikakvih znanja o sitnim ljudima s kojima ćemo se jedino susretati. Neko se brže otarasi tih nepogodnih uzroka, neko sporije, neko nikad. Hasan se rđavo prilagodio, preosjetljiv zbog svega što je njegovo lično i zavičajno, uvjeren u ljudske vrijednosti koje će svugdje steći priznanje. Našavši se u bogatom carskom gradu, sa složenim vezama i odnosima među ljudima, nužno nemilosrdnim, kao među ajkulama u debelom moru, lažno pristojnim, ugladeno licemjernim, isprepletenim kao paukove niti i mreže, neiskusna čestitost jednog mladića zaplela se u pravo vješticije kolo. Sa svojom starudijom, s kojom je pokušavao da se probije kroz carigradski cestar, s naivnom vjerom u poštenje, ličio je na čovjeka koji goloruk ulazi u borbu protiv vještih gusara naoružanih najopasnijim oružjem. Sa svojom nezlobivom vedrinom, čestitošću i stečenim znanjem, Hasan je ušao u taj zvjerinjak sigurnim korakom neznalice. Ali kako nije glup, ubrzo je vidio na kakvo je ugljevlje nagazio. Mogao je ili da pristane na sve, ili da ostane neprimiječen, ili da ode. A on je, neobičan kao uvijek, odbijajući carigradsku surovost, počeo sve više da misli na svoju kasabu, i da njen tihi život suprotstavlja ovom uzburkanom. Rugali su mu se, prezrivo govorili o tom zabačenom, zaostalom vilajetu. — O čemu to govorite? — pitao je začuđeno. — Ni sahat hoda odavdje postoji zaostali vilajet kakav je teško i zamisliti. Tu, pored vas, nedaleko od ovog vizantijskog sjaja i bogatstva koje se sakuplja iz cijelog carstva, žive vaša vlastita braća, kao prosjaci. A mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudo što smo siromašni? Stoljećima mi se tražimo i prepoznajemo, uskoro nećemo znati ni ko smo, zaboravljamo već da nešto i hoćemo, drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni a odbacuju kad odslužimo, najtužniji vilajet na svijetu, najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti a neprihvaćeni, strani svakome, i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Živimo na razmeđu svijetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu. Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti iz prkosa. Vi ste bezobzirni iz bijesa. Ko je onda zaostao?

Jedni su ga mrzili, jedni prezirali, jedni izbjegavali, i on je osjećao sve veću usamljenost i čežnju za zavičajem. Jednog dana udario je nekog svog zemljaka koji je pričao ružne šale o Bosancima, i izašao na ulicu, tužan i postišen, i zbog zemljaka i zbog sebe. Tada je čuo Dubrovkinju i njenog muža, pored jednog bazara, govorili su njegovim jezikom. Nikad mu se ljudski jezik nije učinio ljepšim, niti mu je iko bio miliji od te vitke žene gospodskog izgleda i debelog dubrovačkog trgovca.

Već mjesecima Hasan ništa nije radio, prilično rastočen besposlicom i zaludnošću svog bazanja po velikom gradu, a otac je štedro slao novac, ponosan na carsku službu svoga sina. I dok je Dubrovčanin svršavao svoje poslove, Hasan je pratio njegovu ženu po najljepšim mjestima Carigrada, najljepši jezik slušao iz najljepših usta, zaboravljajući na svoje smiješne muke, a izgleda da ni žena nije nastojala da pobjegne od njega. Ono što je najviše privuklo nježnu dubrovačku gospu, vaspitanu u Maloj braći, ovom mladom Bosancu, nije bilo to što je naočit, ugladen, obrazovan, već što je sve to a što je Bosanac. Zamišljala je da je svijet iz tih dalekih provincija grub, lud, pust, zadrt, da ima u njemu junaštva koje pametan čovjek ne cijeni suviše, ni uvijek, i nekog smiješnog ponosa zbog vjerne službe onome ko mu nije prijatelj. A ovaj mladić nije ni grub, ni pust, ni neuk, ravan je svakom dubrovačkom plemiću po držanju, ugodan sabesjednik, koristan pratilac, oduševljen njome (to je podiglo vrijednost svih njegovih osobina) i toliko uzdržan, da se sa

sumnjom gledala u ogledalu kod kuće. Nije ni pomišljala na ljubav, ali je bila navikla na udvaranje. Očekivala ga je sa zebnjom i nelagodnošću, a kad je izostao, začudila se, i počela da ga gleda s većom pažnjom. Hasan, sasvim mlad, i pošten, nije znao za laku riječ, koja ne obavezuje ni njega ni ženu, a ni on nije mislio na ljubav, dovoljno mu je bilo oduševljenje zbog ovog susreta. Ali je ljubav mislila na njega: uskoro je bio zaljubljen. Kad je to otkrio pred sobom, sakrio je pred njom, nastojeći da se ne oda ni pogledom. Ali je žena saznala odmah, čim su se plahe vatre pojavile u njegovim očima (morala je priznati da su lijepe) i počela da se štiti pojačanim prijateljstvom, ponašajući se kao sestra, bez ustručavanja. Hasan je sve više tonuo u ljubav, ili se sve više dizao na njenom talasu, i niko ne treba tome da se čudi, bila je lijepa (to kažem usput, jer to u ljubavi nije važno), bila je nježno ljupka, a to je u ljubavi važno, bila je prvo stvorenje koje je odagnalo njegovu mutnu uznemirenost i uvjerilo ga da ima stvari koje mlad čovjek ne može nekažnjeno zaboravljati.

Pomogao je Dubrovčaninu kod jednog Bosanca, sina zlatara Sinanudina, da brže svrši posao zbog kojeg je došao, da dobije dozvolu i povlastice za trgovinu s Bosnom. Time je pridobio njegovo prijateljstvo, ali je skratio njihov boravak, srećan zbog njegovog povjerenja, kojim kao da mu je oprostjen grijeh ljubavi, nesrećan zbog skorog rastanka, koji bi ga ostavio u čami, goroj od one ranije. A da li je Dubrovčanin osjećao povjerenje, ili mu je vezivao ruke njime, jer je poznavao ljude, ili je toliko vjerovao svojoj ženi, ili nije imao mašte, ili mu je bilo svejedno, teško je reći, ali on nije ni važan u toj smiješnoj ljubavi. Kažem: smiješnoj, i kažem: ljubavi, jer je bila i jedno i drugo. Uplašen, ili ohrabren, zato što će brzo otići, Hasan je rekao Mariji (to joj je bilo ime; Mejrema) da je voli. Da li zbog njenog bljedila, iako je čula samo ono što je znala, ili zbog svoje naivnosti, Hasan je rekao, što mudar i iskusan čovjek ne bi ni pomislio da kaže, da mu je žao, zbog njenog muža, jer mu je prijatelj, a možda će i nju uvrijediti, jer je čestita žena, ali morao je da joj to prizna, i ne zna što će biti od njega kad ona ode. Tako je i žena bila prisiljena da se zakloni za muža i za čestitost, i da ga vrati na bezopasno mjesto prijatelja porodice. Za divno čudo, kao da je ta Hasanova naivnost pobijedila njenu strogost: izgleda da ga je tada zavoljela.

Ali su katolička vjernost ove fratarske šticionice i njen istinski strah od grijeha zakopali ljubav u njoj u najtajnije predjele srca, obavezavši i njega da je ne sili na otkrivanje, presrećan što je znao da postoji. Kako joj je on sve ispričao o sebi, otkrivši i ono što nije nikome, predložila mu je da zajedno s njima, lađom, pođe u Bosnu, preko Dubrovnika, kad ga ionako ništa ne drži u Carigradu. Htjela je da pokaže i sebi i njemu da se ne boji ni sebe ni njega. Malo je »la route des écoliers«, rekla je, objasnivši, jer on nije znao francuski, da je to duži put, kojim se djeca vraćaju kući iz škole, ali je sigurniji. Branila se i francuskim, jer je osjećala da ga oduševljava poznavanjem tog čudnog francuskog jezika, stvorenog za žene. Zaboravila je da bi ga oduševila i kad bi govorila gurbetski. Kao što je zaboravljala da se slabo brani time što ga oduševljava. Na lađi su se rjeđe viđali nego što se Hasan nadao. Trgovac je teško podnosio uzburkano more, i gotovo cio put preležao u postelji, mučeći se i povraćajući. Hasan je vidio kako to izgleda, osjetio težak vonj, zbog koga se kabina satima morala vjetriti, da bi u trenutku, kad je sve oprano i prozračeno, ponovo sve bilo opoganjeno i usmrađeno, a jadni čovjek je bio žut i modar, kao na samrti. Možda će i umrijeti, mislio je sa strahom, i s nadom, a poslije se kajao zbog te surovosti. Marija je, s nekim ružnim smislom za žrtvu i trpljenje, provodila s mužem najviše vremena, čistila i vjetрила kabinu, tješila ga i držala za ruku, pridržavala mu glavu kad se grčio od povraćanja, što njegove muke nije umanjilo, niti je ta ružna slika njenu ljubav prema mužu uvećala. Kad bi zaspao, izlazila bi na palubu, gdje je Hasan nestrpljivo očekivao da vidi njenu talasavu vitku priliku, a onda sa strahom brojao minute kad će je njena dužnost pozvati u smradnu kabinu, da — ganuta svojom žrtvom — misli na čisti morski vjetar i nježan glas koji je govorio o ljubavi. Nisu govorili o svojoj ljubavi, već o tuđoj, a to je isto. Ona je govorila evropske ljubavne stihove, on istočne, a to je isto. Nikad im tuđe riječi nisu bile potrebnije, a to je isto, kao da su izmišljali svoje. Zaklonjeni od vjetra iza kapetanske kućice, ili iza sanduka i denjkova na palubi, zaklanjali su se i za poeziju, i poezija je tada našla svoje puno opravdanje, ma šta se o njoj govorilo. A kad bi žena postala svjesna grijeha, kad bi osjetila da je suviše lijepo, kažnjavala se mužem i žrtvom. — Marija — šaptao je mladić, koristeći se njenim dopuštenjem da je zove imenom, što mu je ličilo na najvišu milost — hoćete li izaći večeras?

— Ne, dragi prijatelju, mnogo stihova najedanput, to nije dobro, moglo bi da postane otužno. A i vjetar je hladan, nikad sebi ne bih oprostila ako nazebete.

— Marija — gušio se mladić. — Marija.

— Šta je, dragi prijatelju?

— Onda vas neću vidjeti do sutra?

Puštala je da joj drži ruku i slušala udaranje talasa i kuckanje njegova bila, želeći možda da zaboravi vrijeme, a onda se budila:

— Dodite u našu kabinu.

I odlazio je u njihovu kabinu, da se guši u kiselom vazduhu i uskom prostoru, i da s čuđenjem gleda s kakvom privrženošću Marija njeguje muža. Plašio se da od toga i njega ne spopadne morska bolest.

Na domak Dubrovnika, posljednje noći, stisnula mu je ruku, bez uspjeha je pokušao da je zadrži, i rekla:

— Uvijek ću pamtiti ovo putovanje.

Možda zbog Hasana i stihova, a možda zbog muža i povraćanja.

U Dubrovniku je dva puta bio drag gost u njihovoj kući, u mnoštvu tetaka, strina, rođaka, poznanika, prijatelja, i oba puta je jedva čekao da pobjegne od tog nepoznatog svijeta, koji je na ulicama grada jedva obraćao pažnju na njegovo istočnjačko odijelo, a u salonu gospodar Luka i gospe Marije gledao u njega kao u čudo. Kao da je bilo nečega nepriličnog u tom njegovom dolaženju, pa je i on bio usplahiren i neprirodan. Kad se još susreo s Marijinom hladnom pažnjom, zbog čega mu se učinila gotovo sasvim strana, daleka, lažno nasmiješena, postalo mu je jasno da se baš u njenoj kući vidi njihova stvarna odvojenost. Ovdje su oni bili dvoje stranaca, koje je sve rastavljalo, ne od juče. Navike, običaji, način kako se razgovara, način kako se čuti, ono što su od ranije mislili jedno o drugome, i ne znajući se, sve je to provalija među njima. Shvatio je da je Marija u ovom gradu zaštićena i odbranjena, kućama, zidinama, crkvama, nebom, mirisom mora, ljudima, sobom ovakvom kakva nigdje nije. I to baš od njega, možda baš samo od njega. Možda čak i on od nje. Jer se ledio od pomisli da živi u ovom divnom mjestu, i sam, i s njom, u dušu mu se uvukla tuga kakvu nikad nije osjetio, i sa radošću se oprostio kad je naišao na jedan trgovački karavan koji je s Ploča, u Taboru polazio u Bosnu. Radost ga je držala i kad je vidio ivanplaninski snijeg, i bosansku maglu, i osjetio ljuti igmanski vjetar, i ušao razdragan u namračenu kasabu, stisnutu između brda, i ljubio se sa zemljacima. Kasaba mu je izgledala manja, ali je kuća bila veća. Sestra mu je ljubazno rekla da bi bila šteta da majčina kuća propada prazna. Bojala se da se ne useli u veliku očevu kuću. S ocem se odmah posvađao, možda najviše zato što je starac bio raznio glas o njegovoj slavi i uspjesima u Stambolu, da napakosti zetu kadiji, koga nije trpio, i sad se osjećao lično prevaren i osramoćen. Mještani su njegov dolazak protumačili kao neuspjeh, jer niko pametan ne bi iz Carigrada došao u kasabu, niti bi napustio visoku carsku službu, da nije morao. Oženio se, zbog Marije, zbog sjećanja, zbog praznih odaja, zbog tuđeg navaljivanja, jedva jednu zimu izdržao sa ženom, glupom, brbljivom, gramzivom, oslobodio se i nje i njene porodice; poklonivši im imanje u okolini grada i novac, dat tobože u zajam. I onda počeo da se smije. Njegov zavičaj nije zemlja iz snova, njegovi zemljaci nisu anđeli. A on ih ne može više ni popraviti ni pokvariti. Ogovarali su ga, sumnjičili, zajedali, rođaci su ga očerupali kao kurjaci, koristeći njegovu želju da se što prije otarasi žene, dugo nije silazio s tuđih jezika, bio im je dobrodošao da njime ubiju čamu. Sjetio se kako je u Carigradu govorio o plemenitosti svojih zemljaka, i smijao se. Srećom po sebe, nikome nije ništa zamjerao, nije se ni žalostio, sve što mu se desilo primio je kao žestoku šalu. Drugi su još gori, rekao je, braneći, čini mi se, više svoj raniji zanos nego istinu. Za dvije-tri godine opet ih je zavolio, navikao se on na njih i oni na njega, počeo i da ih cijeni, na svoj način, s podsmijehom ali bez zlobe, poštujući više život i ono što postoji u njemu nego svoje želje o njemu. — Pametni su ovo ljudi — rekao mi je jednom, s onom čudnom mješavinom podrugljivosti, i ozbiljnosti, koja me često zbunjivala. — Primaju nerad od Istoka, ugodan život od Zapada; nikud ne žure, jer sam život žuri; ne zanima ih da vide šta je iza sutrašnjeg dana, doći će što je određeno, a od njih malo šta zavisi; zajedno su samo u nevoljama, zato i ne vole da često budu zajedno; malo kome vjeruju, a najlakše ih je prevariti lijepom riječi; ne liče na junake, a najteže ih je uplašiti prijetnjom; dugo se ne osvrću ninašto, svejedno im je šta se oko njih dešava, a onda, odjednom, sve počne da ih se tiče, sve isprevrću i okrenu na glavu, pa opet postanu spavači, i ne vole da se sjećaju ničeg što se desilo; boje se promjena jer su im često donosile zlo, a lako im dosadi jedan čovjek, makar im činio i dobro. Čudan svijet, ogovara te a voli, ljubi te u obraz a mrzi te, ismijava plemenita djela a pamti ih kroz mnoge pasove, živi inačom i sevapom i ne znaš šta nadjača i kada. Zli, dobri, blagi, surovi, nepokretni, olujni, otvoreni, skriveni, sve su to oni, i sve između toga. A povrh svega, moji su i ja sam njihov, kao rijeka i kaplja, i sve ovo, što govorim, kao da o sebi govorim.

Hiljadu zamjerki im je nalazio, a volio ih je. Volio i grdio. Počeo je da vodi karavane na istok i zapad, nešto iz prkosa, da pokaže prezir prema zanimanjima koja je vršio, naljučen prijekorima uglednih ljudi, a najviše možda zato da se odmori od kasabe i zemljaka, da ih ne zamrzi, da ih se zaželi, da vidi zlo i u drugim zemljama. I to neprestano kruženje, sa jednom tačkom na zemlji koja određuje smisao tom kretanju, koja ga čini odlaženjem i vraćanjem a ne lutanjem, značilo je za njega stvarnu ili zamišljenu slobodu, što je svejedno, na kraju krajeva. — Bez te tačke, za koju si vezan, ne bi volio ni drugi svijet, ne bi imao kud da odeš, jer ne bi bio nigdje.

Ta Hasanova misao, koja mi nije bila sasvim jasna, ta neminovnost vezivanja i napor oslobađanja, ta neophodnost ljubavi prema svome i potreba razumijevanja tuđeg, je li to nevoljno mirenje s malim prostorom i utazivanje čežnje za većim? Ili je mijenjanje mjera, da svoje ne postanu jedine? Ili žalosno, ograničeno bježanje, i još žalosnije vraćanje. (Teško mi je bilo da to shvatim i radi toga što je moja misao sasvim drukčija: postoji svijet s pravom vjerom, i svijet bez nje; druge razlike su manje važne, i svugdje bi bilo moje mjesto gdje bih mogao biti potreban.)

U proljeće, prve godine poslije Hasanova povratka iz Carigrada, došao je u kasabu gospar Luko sa ženom, Dubrovkinjom, i opet se sve obnovilo, s novom snagom i novim ograničenjima.

Ni kasaba nije bila pogodna za njihovu ljubav. Jedno od njih dvoje uvijek je negdje stranac. Ukoliko su i razbijali ograde Latinluka i muslimanske kasabe, ostajale su njihove vlastite ograde. Žena se sigurno nije više mogla zavaravati prijateljstvom. Ali, osim pogleda i ljubaznih riječi, tako je bar izgledalo, ništa više nije sebi dopuštala. Pa i svoju griješnu misao o ljubavi prema Hasanu vjerovatno je na ispovijesti pokajnički priznavala. A Hasan je odlazio na svoja putovanja, i vraćao se sa željom što je rasla za dugih mjeseci odsustvovanja. Je li ta čudna ljubav određivala smisao njegovu kretanju? Je li zbog nje osjećao kob vezanosti i neprestano činio napor oslobađanja?

To je djelimična istina o Hasanu, ono što sam čuo, saznao, domislio, upotpunio, povezao u mutnu cjelinu. Malo gurava priča o čovjeku bez pravog zavičaja, bez prave ljubavi, bez prave misli, koji je nesigurnost svoga životnog puta primio kao ljudsku sudbinu, ne kukajući što je tako. Možda ima neke prijatne vedrine, i hrabrosti, u tom mirenju, ali to je promašenost.

Dragocjeno mi je to saznanje, vidim da nije jači od mene.

Ali tada sam bio opčinjen, i radije sam o svom velikom prijatelju zamišljao bajke: bio jednom jedan junak. Znanjem i umom zasjenjivao je sve muderise u Stambolu, da je htio bio bi mula carigradski ili vezir carski. Ali on je volio svoju slobodu i puštao je svoju nesputanu riječ da kazuje njegovu misao. Nikome nije laskao, nikad nije govorio laž, nikad nije tvrdio što ne zna, nikad nije prećutao što zna, i nije se bojao lala i velikaša. Volio je filozofe, pjesnike, usamljenike, dobre ljude i lijepe žene. S jednom je napustio Carigrad i otišao u Dubrovnik, a ona je za njim došla u kasabu. Prezire novac, i položaje, i moć, prezire opasnosti, i traži ih po mračnim bogazama i pustim planinama. Kad htjedne, učiniće ono što zaželi, čuće se o njemu daleko.

Zaista, smiješno je kako se malom prepravkom, zaboravljanjem sitnica, izostavljanjem uzroka, neznatnim prekrajanjem stvarnih događaja, porazi mogu pretvoriti u pobjede, promašenost u junaštvo.

Samo, moram priznati, da Hasan nema nikakva udjela u tom stvaranju bajke. Ona je bila potrebna nama a ne njemu. Hoćemo da vjerujemo da ima ljudi koji mogu više od onog što je obično. I bio je takav, u izvjesnom smislu, mogao je, bar po tome kako je primao sve što mu se dešavalo. Osmijehom se namirivao za gubitke, stvorio svoje unutrašnje bogatstvo, vjerovao da u životu nema samo pobjeda i poraza, da postoji i disanje, i gledanje, i slušanje, i riječ i ljubav, i prijateljstvo, i običan život, koji mnogo zavisi samo od nas.

Pa dobro, postoji, izgleda da postoji, i pored svega, ali je prilično smiješno, liči na djetinju misao.

Tri dana pred Hasanov povratak Alijaga je postao toliko nemiran, da nije mogao ni razgovarati, ni igrati tavle, ni jesti, ni spavati.

— Je li se šta čulo za hajduke? — pitao je neprestano, slao mene i Fazliju da se raspitamo u hanovima, kod kiridžija, i mi smo donosili povoljne vijesti, kojima nije vjerovao, ili ih je tumačio prema svojoj brizi:

— Ako odavno nisu napadali, to je još gore. Osilili su se, niko ih ne goni, mogli bi baš sad zasjesti na drumu. Fazlija! — naredio je momku iznenada, ne osvrnuvši se kad je u sobu ušla njegova kći, kadijinica, ovo mu je bilo važnije. — Nađi deset naoružanih ljudi, iznajmi konje, idi pred njega. Sačekaj ga u Trebinju.

— Naljutiće se, aga.

— Neka se ljuti! Nađi neki razlog. Kupuj smokve, ili šta hoćeš, samo se ne vraćaj bez njega. Evo ti novac. Plaćaj, ne cjenkaj se, polomi konje, ali moraš stići.

— A šta ćeš ti, aga?

— Čekaću vas, eto šta ću. I ne pitaj više, hajde!

— Imaš li dosta novaca? — upitala je kći. — Da ja dam?

— Imam. Sjedi.

Sjela je na sećiju, do očevih nogu.

Htio sam da izađem za momkom. Starac me zaustavio, kao da nije htio da ostane sam sa kćerkom:

— Kuda ćeš?

— Htio sam u tekiju.

— Može tekija i bez tebe. Kad ovako oboliš, kao ja, vidjećeš da sve može bez nas.

— Samo mi ne možemo bez svega, čak i kad obolimo — rekla je žena mirno, bez osmijeha, prigovarajući ocu zbog Hasana.

— Zašto se čudiš? Jesam li umro, da bih mogao bez svega?

— Nisi, ne dao Bog, i ne čudim se.

Bilo mi je neugodno, zbog nje. Još sam pamtio onaj razgovor o izdaji, i sklanjao pogled, da nam se oči ne susretnu. Ona je gledala mirno, lijepa i sigurna kao i u onom razgovoru koji ne zaboravljam. Kao u sjećanjima što su se javljala bez moje volje.

Okretao sam pogled u stranu, a vidio sam je, neki bljesak je u meni, i nemir. Ispunila je sav prostor, izmijenila ga, postalo je čudno uzbudljivo, grijeh se desio među nama, tajnu smo nosili oboje, kao preljubu.

Ali kako je ona mirna?

— Treba li ti štogod? — pitala je oca brižno. — Je li ti teško što si sam?

— Odavno sam sam. Navikao sam.

— Zar Hasan nije mogao da odgodi put?

— Ja sam ga poslao. Zbog nekih poslova.

Osmjehnula se zbog te laži.

— Drago mi je što je s prijateljima. U društvu je lakše. I oni će se njemu naći na ruci, i on njima. Tek danas sam doznala da je otputovao, i požurila sam da vidim kako si.

— Mogla si doći i kad Hasan nije na putu.

— Maločas sam ustala iz postelje.

— Jesi li bolesna?

— Nisam.

— Zašto si onda ležala?

— Bože, zar moram sve da kažem? Izgleda da ćeš postati djed.

Sedefni zubi su joj blistali u smijehu: nije se na njoj vidjela ni zbunjenost, ni stid.

Starac se digao na lakat i gledao je iznenađeno, malo uznemiren, čini mi se.

— Trudna si?

— Izgleda.

— Jesi, ili izgleda?

— Jesam.

— Ah. Neka je sa srećom.

Prišla mu i poljubila ga u ruku. I opet sjela na svoje mjesto, podno starčevih nogu.

— Voljela bih i zbog tebe. Sigurno bi se radovao unuku.

Starac je uporno gledao u nju, kao da nije vjerovao, ili ga je vijest suviše uzbudila. Rekao je tiho, pobijeden:

— Radovao bih se. Još kako bih se radovao.

— A Hasan? Hoće li se ženiti?

— Neće, čini mi se.

— Šteta. Milije bi ti bilo sinovljevo dijete nego kćerino.

Nasmijala se, kao da je to rekla u šali, iako ni jednu riječ nije rekla bez razloga.

— Želim unuka, kćeri. Od tebe ili od njega, svejedno. Od kćeri je sigurnije da je moje krvi, tu varke nema. Već sam se pobojao da ga neću dočekati.

— Molila sam se Bogu da me ne ostavi bezdjetnu, i eto, hvala mu, pomoglo je.

Kako da ne, mnogo tu pomaže molitva!

Slušao sam ovaj razgovor, poražen njenom hladnom promišljenošću, začuđen bezobzirnošću skrivenom pod mir lijepog lica, oduševljen muškom sigurnošću. Ničeg Hasanovog ni očevog u njoj nije bilo, ni njenog u njima. Je li krv očeva omanula, ili je samo prenijela što u njima dvojici nije moglo da se razvije? Ili se svela zbog praznog života, zbog neimanja ljubavi, zbog potopa djevojačkih snova? Prevarena u očekivanju, i surova, kakva je postala, sad je mirno svidala račune s cijelim svijetom, bez žaljenja i kajanja, bez milosti. Kako je samo mirno gledala u mene, kao da me nema, kao da nikad nismo vodili onaj ružni razgovor u staroj kući. Ili me toliko prezire da može sve da zaboravi, ili ne umije više da se stidi. Nisam joj oprostio mrtvog brata, a nisam znao šta ću s njom u sebi, nju jedinu nisam svrstao ni na jednu stranu, ni u malobrojne prijatelje, ni u neprijatelje koje mrzim. Možda zbog upornosti kojom misli samo na sebe, i niko drugi je se ne tiče. Živi sobom, možda i ne znajući da je bezobzirna. Kao voda, kao oblak, kao oluja. A možda i zbog njene ljepote. Nisam slab prema ženama, ali se njeno lice ne zaboravlja lako.

Kad je otišla, starac je dugo gledao u vrata, pa u mene.

— Trudna — rekao je zamišljeno. — Trudna. Šta ti kažeš?

— Šta bih ja imao da kažem!

— Šta bi imao da kažeš! Da mi čestitaš! Ali sad više nemoj, dockan je. Propustio si; znači, ne vjeruješ. Čekaj, ni meni nije jasno. Toliike godine moj valjani zet ne uspje ništa da posije, a starost mu, beli, nije donijela snagu. Želja i molitva tu slabo pomažu. Jedino ako nije kogod mlađi, Bože mi oprosti, preskočio tarabu, baš me briga, svejedno mi je, još bih i volio da je tako, da se ne produži trula kadijska loza, ali teško je vjerovati, ko je poznaje. Nikome ona ne da vlast nad sobom, zbog ponosa, i opasnosti. Jedino ako bi ga ubila poslije. A ne čusmo da je iko ubijen. I zašto je došla da kaže? To se ne može sakriti, znaće se je li ili nije. Bila je sigurna da će me obradovati. Jesam li se obradovao?

— Ne znam. Ničim je nisi darovao.

— Eto vidiš. Ja nju nisam darovao, ti meni nisi čestitao, nešto nije u redu.

— Sigurno si se uzbudio, i zato zaboravio.

— Pa uzbudio sam se. Ali da sam učvrsto povjerovao, ne bih zaboravio. Više me zabrinula nego obradovala. Ne razumijem.

— Zašto te zabrinula?

— Nešto hoće, ali ne znam šta hoće.

Sutradan, kad sam došao, iza ičindije, dočekao me neuobičajeno živo, usiljeno veseo, ponudio me jabukama i groždem, kćerka mu poslala. — Pitala šta želim da mi spremi, i ja sam njoj poslao dar, struku šorvana.

— Dobro si učinio.

— Juče sam bio zbunjen. A sinoć nisam spavao, i mislio sam, mislio. Zašto bi mi lagala, šta ima od toga? Ako je zbog imetka, zna da će i njoj ostati, neću ponijeti na onaj svijet. A možda je i onaj moj zlosrećni zet, kadija, planuo pred posljednji izdisaj, ko svijeća, i učinio jedino pošteno djelo u životu. Ili je alah dao na neki drugi način, hvala mu na koji god je, samo vjerujem da je istina, nikakav razlog ne mogu da smislim zbog kojeg bi lagala.

— Ni ja.

— Ni ti? Eto, vidiš! Mene bi još mogla roditeljska ljubav da prevari, tebe ne može.

Povjerovao je, jer je tako htio, ali će Hasan pojesti još dosta muke zbog ove očeve sreće, kakva je da je.

Mislio sam da ostanem duže s Alijagom, bio je uznemiren kćerkinom viješću, u koju ja nisam vjerovao, ali mu to ne bih rekao, i uzbuđen Hasanovim skorim povratkom, zbog koga je i meni premiralo srce, kad bih se sjetio. Ali je došao Mula-Jusuf i pozvao me u tekiju: čeka me miralaj Osman-beg, na prolazu je s vojskom, i hoće da prenoći u tekiji.

Starac je slušao sa zanimanjem.

— Čuveni Osman-beg? Poznaješ li ga?

— Samo sam čuo za njega.

— Ako je kod tebe tijesno, i ako miralajbeg hoće, pozovi ga u moje ime da dođe ovamo. Prostrano je, a ima mjesta i za njega i za pratnju. Bila bi čast za moju kuću ako mi bude gost.

Ponudio je gostoprimstvo naviknuto, ali se izražavao svečano, na starinski način. Bio je slab prema slavnim ljudima, zato se i naljutio na Hasana što to nije postao.

Ali se odjednom predomislio:

— A možda je bolje da ostane u tekiji. Fazlija je otišao pred Hasana, Zejni je dosta da se brine o meni, ne bih ga mogao dočekati kako treba.

Znao sam zašto je odustao, zbog Hasana. Umirio sam ga.

— Ne vjerujem ni da bi došao. Carski ljudi svraćaju u tekiju kad neće nikome da se zamjere u jednom mjestu. Ili kad nikome ne vjeruju.

— A kuda će s vojskom?

— Ne znam.

— Ništa mu ne govori. Možda ni Hasanu ne bi bilo pravo da miralaj prenoći u našoj kući. A ne bi ni meni — dodao je, velikodušno se saglašavajući sa sinom. — Ako ti šta treba od posteljine, hrane, posuda, pošalji.

— Može li neko od derviša prenočiti kod tebe, ako bude potrebno?

— Možete svi.

Na sokaku sam susreo Jusufa Sinanudina, zlatara. Išao je Alijagi, kao i svako večer, ali je sad stajao na raskršću, kao da je nešto osluškivao. Krenuo je kad me ugledao.

— Imaš čuvenog gosta — rekao mi je, čudno nesabran.

— Sad mi javiše.

— Upitaj ga kako se osjeća. Slavu je stekao ratujući protiv neprijatelja carevine, a sad ide da ubija naše ljude. U Posavini. Ružna starost. Kamo sreće da je umro na vrijeme.

— Nije moje da ga to pitam, Sinanudin-aga.

— Znam da nije, ne bih ni ja. Ali je teško ne pomisliti.

Na kapiji se zaustavio, učinilo mi se da je nešto osluškivao.

Hafiz-Muhameda i Mula-Jusufa poslao sam na konak Alijagi, ja sam se smjestio u hafiz-Muhamedovu sobu, svoju sam dao Osman-begu, a u Mula-Jusufovu su se smjestili stražari.

Iznenadio sam se kako je miralaj star, bjelobrađ, umoran, čudljiv. Ali nije bio grub, kako sam očekivao. Izvinio se što mi smeta, ali u kasabi ne poznaje nikoga, i činilo mu se najzgodnije da dođe u tekiju, najzgodnije njemu, nama sigurno nije, ali se nada da smo navikli na putnike namjernike, a ostaće samo ovu noć, i rano ujutro će na put. Mogao je da prenoći i s vojskom, u polju, ali u ovim godinama više voli pod krovom. Mislio je da ode i do ovdašnjeg zlatara hadži-Jusufa Sinanudina, prijatelj je s njegovim sinom, ali ne zna kome bi bilo pravo kome krivo, i zato je odlučio ovako. Iako bi imao da isporuči hadži-Sinanudinu vijesti o sinu: baš uoči njegova polaska ovamo postao je carski silahdar. Mogao bih i ja da mu to javim, možda će se obradovati.

— Kako se ne bi obradovao! — rekao sam gotovo zgranut. — Niko iz naše kasabe nije dospio do tako visokog položaja.

Ali serasker je potrošio sve svoje riječi i svu svoju pažnju, i ćutao je, umoran, bez osmijeha, željan da ostane sam.

Otišao sam u sobu i stao kraj prozora, razbuđen i silno uznemiren.

Carski silahdar, jedan od najmoćnijih ljudi u carevini!

Ne znam zašto me ta vijest toliko uzбудila, ranije bi mi bilo svejedno, možda bih se začudio, ili obradovao njegovoj sreći, možda bih ga i požalio. Sad me gotovo otrovala. Blago njemu, mislio sam, blago njemu. Došao je čas da plati svojim neprijateljima, a imao ih je, sigurno. I oni sad strepe, čekajući da se na njih spusti njegova ruka što je preko noći postala teška kao olovo, trudna mnogim smrtima. Izgleda nevjerovatno, slično snu, lelujavo, suviše lijepo. Bože, kakva je to nepojamna sreća — moći učiniti. Čovjek je jadan s pustom mišlju, s čežnjom u oblacima. Nemoć ga unižava. Silahdar Mustafa ne spava večeras, kao ni ja, u njemu je sve uzburkano od sreće na koju se još nije navikao, pod njim je Stambol, na mjesečini, utihnuo, u zlato okovan. Ko još ne spava ove noći, zbog njega? Zna ih on sve, napamet, bolje nego svoje krvne rođake. — Kako vam je? — pita tiho, bez nestrpljenja. — Kako se osjećate večeras? Nije ga sudbina uzdigla njih radi, da ih kazni ili uplaši, važniji poslovi njega čekaju, ali baš zbog tih poslova ne može ih ostaviti na miru. Oh, i zbog mržnje, sigurno. Ne može biti da je ne osjeća, ne može biti da je nije krio u sebi, noseći je kao maglu, kao otrov u krvi, ne može biti da nije čekao ovu noć kao svetu, da plati za sva zla, i za bivšu nemoć.

Bio sam dvostruk ove noći, znao sam kako je silno silahdarevo likovanje, čak sam ga i osjetio, kao da je moje, a bilo mi je još teže što su moje želje samo vazduh, i svjetlo, koje samo mene ozarava i pali, tješeći me i mučeći.

Dolazilo mi je da zaurličem u noć: zašto baš on? Je li njemu bilo najpotrebnije da se namiri? Zar je moja želja manja od njegove? Kojem to šejtanu treba da zapišem svoju ucvijeljenu dušu da me obasja takva sreća?

Ali sam se uzalud mučio, sudbina je gluha na vajkanja, slijepa kad bira izvršioce.

Da nije bila noć, otišao bih do zlatara Jusufa Sinanudinina, da mu kažem radosnu vijest za sina, on još ne zna, ne sluti. Ostavljena mi je, kao dragocjenost, da je čuvam i da uživam u njoj, tuđoj. Ne bi mi smetalo što je noć, bio bi mi zahvalan i kad bih ga iza sna probudio, zaboravio bi da je prekoravao miralaja i požurio bi da mu zahvali. Nisam otišao, možda ne bih ni mogao, zbog straže na vratima, bilo bi mučno da me zaustavljaju, ili vrate, bilo bi možda sumnjivo, i opasno, a nisam htio da ulazim u miralajevu sobu, da tražim dopuštenje, začudio bi se: zar je tako važno i hitno?

Zaista, zašto mi je toliko važno?

Uzbudio sam se, zbog zavisti, zbog mržnje, zbog saživljavanja s tuđom srećom. I ni zbog čeg drugog, jer me se to ne tiče. Nisam požurio da tu vijest odnesem onome čija je, ostao sam u tekiji.

Ni sanjao nisam koliko će ta sitna odluka biti presudna.

Da sam otišao hadži-Sinanudinu i rekao mu ono što sam doznao, makar samo zato da ga obradujem, ili da zajedno provedemo besanu noć, moj život bi pošao drugim putem. Ne kažem da bi bio bolji ili gori, ali bi sigurno bio sasvim drukčiji.

Prignječena snom, kasaba je tiho tinjala jesenskom mjesecinom, glasova nema, nikakvih, ljudi su pomrli, ptice odletjele, rijeka presušila, život zgasnuo, tamo negdje buja, daleko, tamo negdje se dešava ono što ljudi ovdje žele, oko nas je pustoš i tama, šta treba učiniti da izađemo iz pustoši ove duge noći? O Bože, zašto me nisi ostavio u mome sljepilu, da mirujem u mraku mirnog nevidjela? I zašto me sad držiš u kljusama nemoći, obogaljenog? Oslobodi me, ili utuli nepotrebnu zraku u meni, razriješi me ma čime.

Srećom, nisam izgubio razbor, iako je moja molitva ličila na buncanje, slabost je potrajala kratko, a pred zoru počelo je u meni da sviče. Moj mrak se polako razilazio, pomaljalo se jedna misao, nejasna, nesigurna, daleka, pa sve bliža, jasnija, određenija, dok me nije obasjala kao jutarnje sunce. Misao? Ne! Božije otkrovenje.

Nije bila bezrazložna moja uznemirenost, legao je u mene razlog a ja ga još nisam bio shvatio, ali je sjeme iskljalo.

Brže, vrijeme, moj čas je došao. Jedini, jer sutra bi već moglo biti kasno.

U ranu zoru čuo se nemiran topot konjskih kopita na sokaku. Miralaj je odmah izašao iz sobe, kao da nije ni spavao. Izašao sam i ja. U mutnom jutarnjem svijetlu izgledao je star, kao oslijepio zbog otečenih očnih kapaka, siv, klonuo. Kakva mu je bila ova noć?

— Oprosti zbog dima u sobi. Pušio sam mnogo. Nisam spavao. A ni ti, čuo sam kako hodaš.

— Da si me pozvao, mogli smo da razgovaramo.

— Šteta.

Rekao je to mrtvo, i nisam znao da li je šteta što nismo razgovarali, ili bi bila šteta gubiti vrijeme na razgovor.

Dva vojnika su ga popela na konja. Odjahao je niz pusti sokak, poguren u sedlu.

Vraćajući se iz džamije, vidio sam Mula-Jusufa pred pekarom, kako priča s pasvandžijom i pekarskim kalfom. Požurio je i stigao me, objasnivši da nije došao u džamiju, jer je klanjao sabah s Alijagom i hafiz-Muhamedom, a onda su ga zaustavili ovi ljudi, pričaju da su noćas neki Posavci pobjegli iz tvrđave.

Tri sejmena su žureći prošla ulicom, muselim sigurno nije spavao ove noći, ni kadija. Mnogo nas je provelo noć bez sna. Bili smo odvojeni jedan od drugog, a sudbina je među nama isplela čvrstu pređu. Za sve se pobrinula, i sad mi je dala konačno rješenje. Čekao sam, znajući da će doći. A kad sam ga vidio, koljena su mi zadrhtala, drob me zabolio, mozak se užario, ali nisam ispuštao ono što sam uhvatio.

Stajali smo kraj Harunova mezara. Gledao sam u nišan pokapan voskom izgorjelih svijeća, i proučio dovu bratu za dušu.

I Mula-Jusuf je digao ruke, šapćući molitvu.

— Često vidim kako se moliš nad ovim grobom. Činiš li to zbog svijeta, ili zbog sebe?

— Nije zbog svijeta.

— Ako je zbog njega, i zbog sebe, onda nisi sasvim pokvaren.

— Sve bih dao da zaboravim.

— Učinio si veliko zlo, i njemu i meni. Meni više nego njemu, jer sam ostao živ, da pamtim, da me boli. Znaš li?

— Znam.

Glas mu je umoran, potonuo negdje u dubinu grla.

— Znaš li za moje besane noći, za mrak u koji si me gurnuo? Natjerao si me da mislim kako da uništim tebe i zlo u tebi, da li da te predam zakonu reda, ili da te zadavim svojim rukama.

— Imao bi pravo, šejh-Ahmede.

— Da sam znao šta je pravo, učinio bih to. Ali nisam. Ostavio sam sve Bogu, i tebi. A znao sam da ima i većih krivaca. Ti si bio kamen u njihovoj ruci, zamka kojom su hvatali glupake. Žalio sam te. A možda si i ti žalio nas.

— Žalio sam, šejh-Ahmede, Bog mi je svjedok, žalio sam, i žalim.

— Zašto?

— Prvi put je neko tako stradao zbog moje poslušnosti. Prvi put, što znam.

— Kažeš da žališ. Je li to samo riječ?

— Nije samo riječ. Mislio sam da ćeš me ubiti, noćima sam čekao, osluškivao tvoje korake, siguran da će te mržnja dovesti u moju sobu. Ni rukom ne bih mahnuo da se odbranim, božjim imenom ti se kunem, ni usta ne bih otvorio da nekoga dozovem.

— Da sam tad zatražio da nešto učiniš za mene, šta bi rekao?

— Učinio bih, sve.

— A sada?

— I sada.

— Onda te pitam: hoćeš li učiniti sve, zaista sve što ti kažem? Razmisli prije nego što odgovoriš. Ako nećeš, idi mirno svojim putem, neću te ni prekoriti. Ali ako pristaneš, ne smiješ ništa da pitaš. Niti smije ko znati, samo ti i ja, i Bog koji me naputio.

— Učiniću.

— Odgovaraš prebrzo. Nisi ni razmislio. Možda nije lako.

— Razmislio sam davno.

— Možda tražim da nekoga ubiješ.

Pogledao me prestravljeno, nepripremljen u sebi, riječ pristanka prebrzo mu se otela, sjećanje i ovaj grob natjerali su ga na poslušnost. Rekao je: sve, ali to je imalo njegovu mjeru. Sad nije htio da odustane.

— Neka bude, ako je potrebno.

— Još možeš da odustaneš. Tražiću mnogo. Poslije nema vraćanja.

— Svejedno. Pristajem. Što može tvoja savjest, neka primi i moja.

— Dobro. Onda, zakuni se pred ovim mezarom, koji si ti iskopao: neka me alah osudi na najteže muke ako ikome išta kažem.

Ponovio je, ozbiljno i svečano, kao molitvu.

— Pazi, Mula-Jusufe, ako kažeš, i sad i poslije, ili ako ne učiniš, ako izdaš, ništa te više neće moći spasiti. Biću primoran da se branim.

— Nećeš imati od čega da se braniš. Šta treba da učinim?

— Idi kadiji, sad odmah.

— Više ne idem kadiji. Dobro, otići ću.

— Reci mu: hadži Jusuf Sinanudin je pomogao Posavcima da pobjegnu iz tvrđave.

Mladićeve plave oči su se raširile od straha i zaprepaštenja. Kao da bi ga manje iznenadio zahtjev da nekoga ubije.

— Jesi li razumio?

— Jesam.

— Ako upita ko ti je rekao, čuo si slučajno, od nepoznatih ljudi u hanu, ili ti je neko šapnuo u mraku, ili ne možeš da kažeš ko je. Izmisli nešto. Mene ne pominji. Ni tebe neka ne pominju. Dosta im je ime koje im poklanjaš.

— Stradaće.

— Rekao sam da ništa ne pitaš. Neće stradati. Pobrinućemo se da mu ništa ne bude. Hadži Sinanudin mi je prijatelj.

Nije izgledao pametno, s licem što je izražavalo krajnju zbuđenost. Uzaludno se mučio da pronađe ma kakav smisao u svemu što je čuo.

— Idi.

Još je stajao.

— A onda? Poslije?

— Ništa. Vрати se u tekiju. Ništa više ne treba. Pazi da te niko ne vidi s kadijom.

Otišao je, kao slijep, ne znajući šta nosi ni čemu služi.

Odapeo sam njihovu strijelu. Nekoga će pogoditi.

Žuto rebrasto lišće pada s drveća, ono isto što sam ga dodirivao proljetos, želeći da me protoči svojim tokovima, da postanem neosjetljiv kao biljka, da venem svake jeseni i cvjetam svakog proljeća. A eto, desilo se drukčije, svenuo sam u proljeće a cvjetam u jesen.

Počelo je, brate Harune. Dolazi žuđeni čas.

Reci: došla je Istina!

Mogao sam gledati u sat i tačno pogađati: sad je Mula-Jusuf kod kadije, sad su sejmeni pred hadži-Sinanudinovim dućanom, sad je sve gotovo. Uzeo sam u račun njihove stečene navike, osjećaj sigurnosti, želju za odmazdom, zato sam znao da nisam uzalud bacio mamac. Stečene navike gone na ponavljanje postupaka, osjećaj sigurnosti oduzima razbor, želja za odmazdom ubrzava odluke. Ako ništa ne učine, treba da očekujem smak svijeta.

A začudo, čaršija je mirna, iznad nje se diže svakodnevni huk isturenih riječi, topota, otkucaja, udaraca, uzvika, ljudi rade ili razgovaraju, umrtvljeni običnošću.

Čak i golubovi mirno hodaju po kaldrmi.

Ništa nisam pokrenuo. Šta se desilo? U čemu sam pogriješio?

Jesam li više očekivao od ovih ljudi? Hoće li oćutati, kao i onda, kad su mene zatvorili? Jesam li se prevario, bacivši mamac, možda im se probudio razbor? Jesu li ga odveli od kuće, i ovi ljudi još ne znaju, ili im je svejedno?

Ali to je nemoguće. Drugo sam ja, naš red nas pušta niz vodu kad nam se desi nesreća, jer smo nevažni dijelovi moćne cjeline, bespomoćni kad smo napušteni. A hadži Sinanudin je isto što i čaršija, ako se njemu nešto desi, svako će smatrati da je i sam ugrožen. I oni su cjelina, u kojoj je svako za sebe važan, i opasnost nad jednim, lebdi nad svima, kao oblak.

Ili sam požurio, gonjen nestrpljenjem koje rđavo računa?

Ili se ne usuđuju da udare po njemu?

Ili me Mula-Jusuf prevario?

Ili se sav svijet okrenuo naglavce.

Polako sam išao sokakom između isturenih čefenaka, slušajući mirni šum života, koji nikad nisam teže podnosio.

Maločas sam bio bodar i siguran, upravljao sam događajima i činilo mi se da sam iznad njih. Stvari i ljudi izgledali su manji, a ja kao da sam lebdio iznad njih. Prvi put sam to doživio, a bio mi je prirodan taj osjećaj nadmoćnosti. Jedva sam ga i zapažao dok je trajao, zračio je iz mene kao miris, kao snaga, kao pravo, kojim se čak i ne ponosim, jer je neodvojivo od mene, jedno je od mojih svojstava. A sad mi to izgleda čudno, i daleko; ljudi i život nisu ispod mene već oko mene, zaključani, zatvoreni, kao zid, kao neizlaz. Ne znam da li ima pobjeda u životu, poraza sigurno ima.

Ne mogu da odredim koliko je trajala ta pogrúženost u meni, ni da li sam odmah primijetio promjenu, čim je nastala, ili su me čula upozorila, kad je postalo čudno.

Prvo sam čuo tišinu. U krugu oko mene odjednom su umrli glasovi, prestalo je struganje, kuckanje, udaranje, a onda se taj muk počeo da širi dalje. Ličilo je na zaprepaštenost, na stegnuto grlo. Potrajalo je samo tren, i ma koliko da je bilo neobično, i strašno, kao da je krv prestala da kola u nekom velikom tijelu, znao sam šta se desilo. Odahnuo sam.

Nisam pogriješio, Harune! Mnogo me je muke stalo, ali sam upoznao ljude.

Onda su se ponovo javili glasovi, samo drukčiji nego maločas, drukčiji nego svaki dan, mukli i opasni, slični teškom uzdahu, pa prituljenom režanju. Čuo sam u njima iznenađenje, strah, ljutinu, čuo sam potmulu grmljavinu, kao pred oluju, pred smak svijeta, čuo sam sve što sam htio.

Opet mi se vratio osjećaj lakoće i sigurnosti.

Pošao sam za čaršinlijama, pomiješan s njima, osjećajući njihovu jaru i ljut miris njihovih tijela (to je miris iznenadnog zaprepaštenja i bijesa koji se još nije odredio; u boju ljudski miris je oporo sladak, na krv), slušao jedva razumljiva pitanja, kao vraćanje, suludo mrmorenje, kloktanje duboke vode, podzemni tutanj, i nisu bile važne riječi već to zmijski piskavo siktanje, ti mutni trbušni glasovi koji su ih pretvorili u nešto nepoznato, i opasno, čega se više nisu ni sami sjećali.

Valjali smo se čaršijom, u jednom pravcu, s glavom podignutom prema nečemu što čekamo, naprijed, dodirujući se ramenima, stisnuti, a ne videći jedan drugoga, istiskujući slabije, ali nas je bilo sve više, nerazpoznatih, pretvorenih u mnoštvo, pretopljenih u njihov strah i snagu. S mukom sam se odupirao čudnoj i snažnoj potrebi da budem nerazumna razbješnjela čestica, čuo sam svoje vlastito režanje i osjećao omaglicu od neke opasnosti

koja je i mene ugrozila. Oživljavao sam svoj osjećaj nadmoćnosti, da se ne bih prepustio prastaraj potrebi da jurišam s ugroženim plemenom.

Hadži-Sinanudinov dućan je, širom otvoren, i pust.

Potrčali smo u drugi sokak, u treći, i u Kazazima se zaustavili pred gomilom što je stala. Probio sam se s mukom.

Sredinom sokaka, na slobodnom prostoru, između ljudi što su zastali, i onih naprijed, što su se razmicali, sejmeni su vodili hadži-Sinanudina.

Razmahnuo sam ramenima i izašao ispred prvih, koje je zaustavio strah. Ne mogu više biti jedan od mnogih, moj čas je došao.

Iskoračio sam na slobodan prostor, uzbuđen, znajući da me gleda stotinu užagrenih očiju, i pošao za sejmenima.

— Stanite! — viknuo sam.

Gomila je zatvorila sokak.

Sejmeni su zastali, pogledali me, začuđeni. Pogledao me i hadži Sinanudin. Lice mu je mirno, učinilo mi se da se osmjehnuo, prijateljski, ili sam želio da tako bude, u uzbuđenju, da me ohrabri, a bio sam zaista uzbuđen, zbog ovih ljudi, zbog njega okruženog sejmenima, zbog važnosti ovoga što činim, zbog onih koje mrzim, zbog svega što sam čekao cijelu dugu vječnost.

U tišini, koju sam očekivao, a opet me zapljusnula kao vrela voda, sejmeni su skinuli puške i okrenuli ih prema gomili. Peti, nepoznat, nenaoružan, upitao me ljutito:

— Šta hoćeš?

Stajali smo jedan prema drugome, kao dva rvača.

— Kuda ga vodite?

— Šta te se tiče!

— Ja sam šejh Ahmed Nurudin, božji rob i prijatelj tog dobrog čovjeka što ga vodite. Kuda ga vodite? Pitam u ime ovih ljudi koji ga poznaju, pitam u ime prijateljstva koje me veže za njega, pitam u njegovo ime, jer on sad ne može da se brani. Ako je ista rdavo rečeno o njemu, laž je. Svi smo mu jamci, i svi smo svjedoci da je to najčestitiji čovjek u kasabi. Ako njega zatvorite, ko treba da ostane na slobodi!

— Zreo si — rekao je čovjek mračno — i ne bi trebalo da te savjetujem. Ali bi bolje bilo da se ne miješaš.

— Idi kući, šejh Ahmede — rekao je hadži Sinanudin, za čudo vedro. — Hvala ti na prijateljskim riječima. I vi, dobri ljudi, razidite se. Ovo je neka greška i ispraviće se, sigurno.

Svi tako misle: greška. A greške nema, postoji samo ono što ne znamo.

Ljudski grozd se razmaknuo, i sejmeni su odveli hadži-Sinanudina. Gledao sam za njima, stojeći u mjestu, i mene su tako vodili, i Haruna, samo niko nije izašao da rekne lijepu riječ za nas. Ja sam rekao, i znao sam da sam viši od njih. Nije me uznemirio osjećaj krivice što je zatvoren dobar čovjek, jer da je drukčiji, sve ovo ne bi imalo nikakva smisla, ne bi ničemu poslužilo. Ako i strada, poslužilo bi to većem i važnijem cilju nego što je život ili smrt jednog čoveka. Sve ću učiniti za njega što budem mogao, a Bog neka odredi kako hoće. Srećom, nije se desilo ono što je bilo najbesmislenije od svega: da su ga odmah pustili.

Ljudi su otišli za hadži-Sinanudinom i sejmenima, i dok su posljednji zamicali za čošak, vidio sam Mula-Jusufa kako stoji pred jednim praznim dućanom. Nisam ga pozvao, a on je prišao, kao opčinjen, sa strahom u nesigurnim očima. Čega se boji? Učinilo mi se da njegov pogled i njegova misao ne idu za hadža-Sinanudinom, već se zadržavaju na meni, ukočeni, užasnuti, ne usuđujući se ni da me izbjegnu.

— Jesi li ovdje cijelo vrijeme?

— Jesam.

— Zašto me tako gledaš? Uplašen si. Šta se desilo?

— Ništa.

Pokušao je da se osmjehne, s naporom, ali je to ličilo na trzaj, na grč, i opet je onaj izraz straha, koji uzalud želi da prikrije, sledio njegovo lice što je počelo da gubi svježinu.

Krenuo sam sokakom, a on za mnom, moja sjenka.

— Zašto si uplašen? — upitao sam ponovo, tiho, ne okrećući se. — Da se nije desilo štogod nepredviđeno?

Požurio je da se izravna sa mnom, kako ne bi propustio nijednu moju riječ. Ne iz ljubavi.

— Sve sam učinio kako si rekao. Obećao sam i učinio.

— I sad ti je krivo?

— Ne, nije mi krivo, nije mi nimalo krivo. Učinio sam kako si naredio, vidio si i sam.

— Pa šta je onda?

Okrenuo sam se prema njemu, možda suviše naglo, začuđen njegovim nesigurnim glasom i batrgavim riječima, ljut na sebe što me se to tiče i što ga pitam, ali sam htio da znam da li se desilo nešto što ne smije da prizna, jer bi sad svaka greška bila opasna. Ali kad sam ga tako iznenada pogledao, možda i zbog neočekivane kretnje, ili zbog prijetnje u glasu, on se trgao, nesvjesno zastao, kao da izmiče od udarca, ili ga je strah ukočio, a lice mu se pretvorilo u masku strave. Tada sam znao: mene se boji. Uvjerila su me njegova otvorena usta, obamrli mišići nisu mogli da ih pokrenu i uobliče, zgrčeno tijelo, koje se u jednom trenu izdalo, i samo zatečeno i prestravljeno. Sve je trajalo kratko, sasvim kratko, i stisnute žile su propustile zaustavljenu krv, usta su dobila svoj obični oblik, mala plava kružnica u sredini očiju počela je da se kreće.

— Bojiš se mene?

— Ne bojim. Zašto bih se bojao?

Bijes me obuzimao, ničim ga više nisam mogao zadržati.

— Slao si ljude u smrt, a sad ti grč zapliće crijeva, zato što si vidio da umijem biti i opasan. Ne podnosim taj tvoj strah, on je put do izdaje. Pričuvaj se. Sam si pristao, ne možeš više nazad. Dok te ja ne otjeram.

Provalilo je iz mene neočekivano, kao potreba da se rasteretim, istutnjim, poslije dugih časova napetosti. Silovito se izlivaio iz mene mutan talog, kome razum i opreznost nisu dopuštali da se ranije pokrene. Možda ni sad nije bilo pametno ni oprezno da ovako postupim, ali dok sam mladića bičevao riječima koje su se davno rodile u meni, osjećao sam kako nezaustavno lipte iz mojih žila, ispunjavajući me slašću koju sam jedva mogao i da slutim. Kad je prva snaga praznjenja oslabila, i kad sam vidio kakav poražavajući utisak ostavlja na mladićevu licu ova otvorena provala mržnje i prezira, došlo mi je do svijesti da njegov strah može da bude i koristan: vezaće ga uza me jače nego ljubav.

Pričinjavala mi je zadovoljstvo i njegova zaprepašćenost što pred sobom vidi sasvim drukčijeg čovjeka nego što je bio onaj raniji šejh Nurudin. Ovaj mladić je pomogao da se ubije taj mirni i blagi čovjek, koji je vjerovao u svijet koji ne postoji. Ovaj sadašnji se rodio u mukama, i samo je lik ostao isti.

On misli da se svetim. Ne tiče me se. Samo sam ja znao da je ovaj novi šejh Nurudin veoma sličan onom mladom dervišu što je s golom sabljom u zubima preplivavao rijeku da napadne neprijatelje vjere, onom ludom dervišu, drukčijem od ovog današnjeg po tome što je bio bez lukavstva i bez mudrosti, koje nam samo težak život može da daruje.

Pokoj ti vječni, davni neiskusni mladiću u kome je čista vatra gorjela, i potreba za žrtvom.

Pokoj vječni i tebi, časni i plemeniti šejh-Nurudine, koji si vjerovao u snagu blagosti i božje riječi.

Palim vam svijeću u sjećanju i u srcu, vama koji ste bili dobri i naivni.

Sad onaj koji nosi vaše ime nastavlja vaše djelo, ne odričući se ničega vašeg, osim naivnosti.

Vrijeme je do sad bilo more što se polako giba među velikim obalama trajanja. Sad je ličilo na brzi tok rijeke koja nepovratno odnosi trenutke. Nijedan ne smijem izgubiti, za svaki je vezana jedna mogućnost. Uplašio bih se da sam ranije mislio tako, izbezumio bi me taj siloviti huk i nezaustavno kretanje, a sada sam prisiljen da ga sustižem, pripremljen u sebi, jer mi se žuri. Ali nisam brzoplet, dobro sam izmjerio svaki tren što će naići iz mraka budućnosti, i čin kojim ću ga oploditi, da se desi ono što čekam, kad se sve spoji u lanac uzroka i posljedica.

Znao sam šta će mi Alijaga reći kad čuje, a prvo sam otišao njemu. A on je već sve čuo, glas je došao prije mene. I slušao sam ono što sam mislio da ću čuti sutra, ili poslije podne, bilo je samo sočnije nego što sam pretpostavljao. Pridigao se na postelji, žut, providedan, mršav, i grdio, prijetio, psovao, a trebalo je, veli, i ja tako da im kažem, da im pomenem oca i mater, iako je to, doduše, za mene nezgodno, zbog čina i položaja, ali svejedno, ponio sam se ljudski, čast mi svaka, i rekao im ono što treba da kaže pošten čovjek za poštena čovjeka.

Stajao sam i čekao da ta gomila riječi izljudlja iz njega, uzbudiće sam sebe još više, neka se samo ljute, i mislio kako se svi brinu za njega, kako su uzbuđeni i pozlijedeni, a niko se nije rastužio ni rasrdio kad su mene odveli, niko nije rekao ono što pošten čovjek treba da kaže za poštena čovjeka. Ko nije pošten, ja ili oni? Ili možda i ne treba govoriti o poštenju, svakome je pošteno ono što se njega tiče. A ja nisam njihov, nisam ničiji, i moram sve da svršim sam. Sam, kao i onda, ali će sad oni biti moja vojska, a ničim me neće obavezati.

Nisam njihov, i ne tiču me se. Pustio sam niz vodu njihova čovjeka, i oni će ga vaditi, ne znajući da rade za mene. I za pravdu, jer sam na božijoj strani, pa neka budu i oni, nehotice.

Dužnost mi je bila da to učinim (rekao sam starcu, umanjujući svoj čin), a biće mi dužnost da učinim i više. Ako ne zaštitimo pravdu, pravde neće biti. Ne ustajem protiv vlasti, ali bi me stigla kazna božija kad ne bih progovorio protiv neprijatelja vjere, a to je svako ko joj ruši temelje. Ako ih ne spriječimo, ohrabriće ih naš strah, pa će činiti sve veće zlo, prezirući i nas i božji zakon. A možemo li, smijemo li to dopustiti?

Ne znam mnogo o neprijateljima vjere, rekao je Alajaga, ali ne smijemo dopustiti da se vrši zulum nad dobrim ljudima. A i sami smo krivi što smo pustili da nas taru kojekakvi hrsuzi i nikogovići. Gledamo ih s visoka, postalo nam svejedno, pa se osilili, zaboravili ko su. Ali neka, ne bismo se probudili da su bili pametniji. — Pošalji po kadiju — naredio mi je, zaboravljajući na obzire, kao i svaki čovjek kome bogatstvo da pravo da vlada ljudima.

Bojao sam se da će to reći, i pripremio sam se unaprijed, ne znajući šta bi kadija mogao da učini. Ako bi ga odbio, to bi bilo dobro, razbjesnio bi i njega i čaršiju. Ali ako bi pristao, ako bi ga starac uplašio ili potkupio da pusti hadži-Sinanudina, sve bi se završilo jadno, prije nego što je počelo. Zato sam se suprotstavio njegovoj namjeri, zbog onog djelića mogućnosti koja bi me učinila smiješnim. Ostalo bi mi samo beznadno čekanje druge prilike.

Upitao sam mirno, uvjeren u svoj razlog:

— Zašto ti je potreban kadija? Od svega što bi mogao da mu ponudiš, ili čime bi mogao da mu zaprijetiš, njemu je važnija njegova sigurnost. Ako ga pusti, sebe je optužio.

— Šta hoćeš? Da čekamo i gledamo u bob? Da učimo dove?

— Treba poslati pismo u Carigrad, Mustafi, sinu hadži-Sinanudinovu, neka spašava oca kako zna.

— Kasno će biti dok pismo stigne. Moramo ga izvući prije.

— Učinimo oboje. Ako ga ne spasemo, neka ih bar kazna ne mimoide.

Pogledao me nesigurno, kao da ga je porazila mogućnost prijateljeve pogibije.

— Pošten čovjek, kao on, nikakvo zlo nije mogao da učini. Šta bi onda moglo da mu se desi?

— I ja sam tako mislio za brata. A znaš šta mu se desilo.

— To je drugo, zaboga!

— Šta je drugo, Alijaga? Hadži Sinanudin nije sitan i beznačajan kao moj brat, za njega ima ko da se zauzme. Jesi li to htio da kažeš? Možda je tako, ali to znaju i kadija i muslimi. Zašto su ga onda zatvorili? Da ga puste kad vi zaprijetite? Ne budite naivni, ako Boga znate!

— Šta ti hoćeš? Da se osvetiš?

— Želim da stanem na put zlu.

— Dobro — rekao je hripavo — neka bude oboje. Ko će napisati pismo?

— Već sam napisao. Stavi i ti svoj pečat, ako hoćeš. I treba naći nekoga da odnese, što brže može. Treba i platiti. Ja nemam.

— Platiću. Daj pismo.

— Ja ću odnijeti.

— Ne vjeruješ nikome? Možda imaš pravo.

Menzilhana je čudno mjesto, pamtio sam je po jakom mirisu konja i konjskog đubreta, po čudnom svijetu što izvire odnekle i odlazi nekuda, po rastresenom pogledu putnika u ispražnjenim očima, s mislima što ih šalju kao prethodnice, ili vuku sa sobom, kao prtljag, izgubljeni, slični prognanicima.

Sad su, začudo, svi gledali u mene, radoznalo i sumnjičavo.

— Je li pismo važno? — pitao me menzilhandžija.

— Ne znam.

— Koliko je novaca Alijaga dao?

Pokazao sam.

— Izgleda da je važno. Hoćeš li da ja svršim s tatarom?

— Moram da mu kažem kome će predati.

— Kako hoćeš.

Uveo je tataru u sobu, i izašao.

Tataru se žurilo.

— Pismo bez imena? Malo plaćaš.

Drsko me gledao sitnim očima, lice mu je grubo od vjetrova, od sunca, od kiše, nešto je nemilosrdno u izrazu tog čovjeka što juri dalekim drumovima, noseći poruke o tuđim srećama i nesrećama, a ne tiču ga se ni suze ni radost.

— Ne plaćam ja. Samo prenosim tuđu poruku.

— Meni je svejedno. Plati mi odmah sve. Bakšiš kad se vratim.

— Pola sad, pola kad se vratiš. A bakšiš ćeš dobiti od onoga kome nosiš.

— To nikad nije sigurno. Ako je vijest dobra, zaborave da daju, zbog sreće. Ako je loša, naljute se, i opet zaborave.

— Ovaj kome nosiš pismo, na visokom je položaju.

— To je još gore. Takvi misle da nam je čast što ih služimo. Plati sve odjednom.

— Izgleda da me ucjenjuješ, prijatelju.

Držao je pismo na dlanu, kao da mjeri koliko je teško.

— Možda i ucjenjujem. Šta misliš koliko bih dobio kad bih ga dao nekom drugome.

— Kome drugom?

— Pa, na primjer, muselimu.

Pretrnuo sam, i osjetio kako me znoj oblio pod košuljom. Nikad čovjek ne može sve da predvidi, igramo na sreću više nego što mislimo. Uzalud sam bio sve proračunao i pripremio; pohlepa jednog tatara mogla je da me upropasti na prvom koraku. Namirisao je odmah moje neiskustvo, a nedostajalo mi je sve čega bi mogao da se boji.

U strahu što me obuzeo, prva moja misao bila je, da se dočepam pisma, ma po koju cijenu: ruke su mi već podrhtavale, spremne da ga uhvate za vrat. Srećom, uspio sam da se savladam, čak sam se i nasmiješio, i rekao mirno:

— Učini kako hoćeš. Ne znam šta je u pismu, i ne znam da li bi ti se isplatilo.

— Razmisliću.

— Čuj me, prijatelju. Možda se i šališ, ali ja ti sad ne vjerujem. Daj mi pismo.

— Šalim se, veliš? Ne šalim. Htio sam da vidim je li opasno, da znam šta nosim. Sad znam, opasno je. Sam si mi kazao.

— Šta sam ja kazao?

— Sve. Sledio si se kad sam pomenuo muselima. Znaš ti dobro šta je u pismu. Evo ti ga. Drugi tatar ide kroz pet dana. Njemu ćeš platiti još više.

Platio sam što je tražio, i rekao silahdarevo ime, olakšano misleći kako se glupo šalio i svojim i mojim životom.

Izašao sam umoran, gotovo iscrpen od strašne misli da ga ne pustim živa s opasnim pismom. I predao mu ga opet, kad sam vidio da je samo lukav.

Ali sam to učinio olako, naglo se oslobađajući unutrašnjeg pritiska, a sumnja me opet obuzela čim sam izašao na sokak. Jesam li sam sebe optužio i upropastio? Jesam li ostavio dokaz protiv sebe u nesigurnim tatarovim rukama? Prije ovoga govorio sam nerazumno: sve ću sam učiniti. A kako čovjek može sve da učini sam?

Dva puta sam polazio da mu oduzmem pismo, vraćao se, bez prave odlučnosti da izađem iz igre, a treći put, kad me strah natjerao, došao sam u dvorište menzilhane, da sve prekinem, da iscijepam cage što je vikalo protiv mene. Ali tatara nije bilo. Izašao je u čaršiju, niko nije znao zbog čega.

Sad sam mogao samo da čekam. Hodao sam po okolnim sokacima, uznemiren, prezav, ljut na sebe, ne znajući da li da i dalje ovako glupo kružim, ili da se sklonim, toliko nesiguran u sebe da sam ličio na uplašeno dijete. — Nije trebalo da to učinim — prekoravao sam se, i ne znajući tačno u čemu sam pogriješio. Je li trebalo da ništa ne počinjem, ili da ne pošaljem pismo? Ništa ne početi značilo je dići ruke od svega, ne poslati pismo značilo je ništa ne učiniti, pomiriti se, a to nisam htio. U čemu sam onda pogriješio? Ili sam toliko uznemiren zbog slučajnosti, koje sam zaboravio u svojim računima, a one su izgleda presudne u životu? Ili zbog neizbježive zavisnosti od mnogih ljudi, a nikome ne mogu da vjerujem?

A onda sam, valjda zbog zamora, osjetio kako se klonulo smirujem i prepuštam čekanju. Ništa više ne zavisi od mene i ništa ne mogu da izmijenim. Biće što Bog odredi. Ali nije pravo. Svejedno je, ali nije pravo. Na tatara ni pomišljao nisam, toliko je nevažan, kako sad da me uništi? A ne može čovjek misliti na sve tatara u životu.

Prije podneva sam ga ponovo potražio, ne znajući zašto mi je to potrebno; toliko je vremena prošlo, da je mogao učiniti sve što je htio. Ali ga nisam našao, otišao je na svoj dugi put.

Ako je pokazao pismo, uskoro će sve biti svršeno. Nemam kuda da bježim.

Nisam imao snage da čekam. Smorila me ova dva sata neizvjesnosti. Pošao sam prema muselimatu, da se riješim more. I čim sam se odlučio, bilo mi je lakše. Kraj je isti, i ako me nađu i ako se predam. A opet je sve drukčije, jer sam idem u susret rješenju. Vratila mi se hrabrost, i bodrije raspoloženje, zato što sam izmijenio težište, prenijevši odluku na sebe. Izgleda sitno i liči na varku ovo okretanje lica prema prijatnji, a sve je u tome. Djeluješ, a ne čekaš. Učesnik si, a ne žrtva. Možda je to suština hrabrosti? Zar je trebalo da prođu tolike godine da bih otkrio ovako važnu tajnu.

Rekao sam stražaru ko sam i zamolio da me muselim primi. Neka ne kaže: neki derviš, neka zapamti ime i čin, važno je.

Ako me primi, mnogo šta sam mogao da mu kažem. Da zamolim milost za prijatelja, hadži-Sinanudina. Da objasnim zašto sam molio stražare da ga puste. Da upozorim na uzbuđenje koje je zavladao u čaršiji. Da kažem bezbroj stvari koje me ne obavezuju a znače dobru volju.

Nisam bio sasvim miran, ali sam znao da je ovo najbolje od svega što mogu da učinim: ne krijem se, ne bježim, sam dolazim na razgovor, s dobrim namjerama i čistom savješću.

Ako je dobio pismo, odmah će me uvesti, i sve će se brzo razjasniti. Pa čak i to da se desilo, ima nade. Pismo je Alijagino, ja sam ga samo napisao. I došao sam da mu to kažem.

I dok sam čekao, razmišljajući o svemu što je mogao da upita, palo mi je na um da ću, osim ovog ružnog čekanja i razgovora punog poluistina, pa i laži, morati da učinim mnogo šta što nije lijepo, zbog djela koje je lijepo. Možda ću biti natjeran na djela kojih bih se stidio u jednom praznom životu, zbog pravde koja je važnija od svih sitnih grijehova.

Ali još bih mogao da se zaustavim, ako je to božja volja.

Bože, šaptao sam u sebi željno, gledajući sivo nebo nad kasabom, otežalo snježnim oblacima, Bože, je li dobro ovo što činim? Ako nije dobro, pokolebaj moju čvrstinu, oslabi moju volju, učini me nesigumim. Daj mi neki znak, zaljujaj grane topola, samo daškom vjetra, nikakvo čudo ne bi bilo u ovo jesensko doba. I odustaću, ma kolika bila moja želja da ovo učinim.

Nijedna topola na obali rijeke nije se pokrenula. Stajale su mirno, tankim vrhovima zakačene za oblačno nebo, ćutljive i hladne. Podsjetile su me na topole moga zavičaja, nad većom i ljepšom rijekom, nad većim i ljepšim nebom nego što je ovo. Nije to bila prilika da se vraćam u sjećanje, javilo se kao bljesak, kao uzdah. I nestalo. A ostao je siv dan preda mnom, i teški oblaci nad glavom, i nekakav mutan talog u meni.

Hoće li se javiti sjenka Ishakova? Ovo je njegovo vrijeme.

Stražar se vratio. Muselim ne može da me primi.

— Jesi li rekao ko sam? Da nisi zaboravio moje ime?

— Ahmed Nurudin. Šejh tekije. Nema vremena, kaže. Dodi drugi put.

Nije znao za pismo.

Odjednom je nestalo svih sjenki, zaboravio sam na topole, na mutan dan, na tugu, na uspomene. Imao sam pravo: ništa ne treba čekati, svemu treba ići u susret. Ako čovjek nije glup ni kukavica, nije ni bespomoćan.

Na Alijaginoj avliji stajala je kadijina sluškinjica u ishodnim haljinama. Zejna mi je šapatom kazala da je kadijinica kod Alijage, dva puta je morala da ide po nju. Aga je tražio da svakako dođe, ona ne zna zašto.

Zastao sam na samom početku stepenica. Kroz otvorena vrata odozgo se čuo razgovor. Ne bih ga osluškivao da me nije iznenadio i da mi nije potreban. Starac je tražio od kćerke da mu kadija svakako dođe. Nije odustao od svoje namjere.

— Važno je — čuo sam kako šišti. — Učinio je glupost, on ili drugi, ali će i on biti kriv. Neka dođe, ili neka pusti čovjeka. Da se i ja smirim.

— Ne miješam se u njegove poslove, ne tiču me se. Sad ponajmanje. A bolje bi bilo da se ni ti ne miješaš.

— Misliš da želim da se miješam? Ne želim. I ne mogu. Star sam, nemoćan, bolestan. Kako mogu da se brinem za druge? Ali, moram. Očekuju to od mene.

Je li to Alijagin glas, plačljiv, slabotinjski, gnječav od samosažaljenja? Jesu li to njegove riječi? Bože veliki, zar nikad ništa neću saznati o ljudima!

— Ne moraš, već hoćeš. Navikao si da se čuje tvoja riječ. Ti voliš što je tako.

— Ne volim. Neću više, nemam snage nizašto. Nemam snage ni da im to priznam. Pomozi mi, neka ga pusti, zbog mene. Da se ne kaže da sam zaboravio prijatelja, a zaboravio sam. Ovo malo daha što je ostalo u meni, to je za tebe. I za Hasana. A kako da im to kažem?

— Dobro, oče, još ćemo razgovarati, nismo preko svijeta.

— Hitno je. Vrlo hitno.

— Doći ću sutra.

— Dodi rano, da mi kažeš šta je rekao. Noć je dobra za razgovore.

Šta je ovo? Prva pukotina se javila gdje sam držao da je stijena najčvršća. Osjetio sam prezir prema njegovoj slabosti, koju krije, i stid, kao da sam ga zatekao na sramotnom poslu.

Sišao sam do papučluka, kao da sam tek stigao.

Digla je ruku da spusti peču na lice, ali je odustala kad me prepoznala. Upitao sam kako je otac, odgovorila je, kratko, i htjela da prođe. Morao sam je zadržati, nisam snebivljiv kao nekad.

— Samo dvije riječi, ako ti se ne žuri.

— Žuri mi se.

— Proljetos smo počeli jedan razgovor, trebalo bi da ga dovršimo. Brat, je, doduše, mrtav, ali ja sam živ.

— Pusti me da prođem.

— U prijateljstvu sam s tvojim ocem. U velikom prijateljstvu.

— Šta se to mene tiče?

— Pomoći ću ti u onome što želiš, da te ne zaboravi, pred smrt. A ti nagovori kadiju da pusti hadži-Sinanudina. Drukčije se ne nadaj ničemu. Nudim ti sporazum, najviše bi tebi koristilo.

— Ti meni nudiš sporazum?

— Nudim. I ne preziri ovo što kažem.

Preko blistavih ženinih bionjača preletjela je sjenka mržnje, ili prezira. Uvrijedio sam je, a to sam i htio. Sad kadija neće pustiti hadži-Sinanudina, čak da je i namjeravao.

Nije mi bilo lako da budem grub. Pogodila me njena srdžba, kao bič. Potrebna bi mi bila božija milost kad bi se udostojila da mi bude neprijatelj.

Ušao sam u Alijaginu sobu, misleći više na munju u ženinim očima nego na njenu ljepotu. Kuda ide njena zatvorena misao, suviše vrela da bi mirovala? U što se ispreda njeno prezirivo ćutanje? Bila bi možda dobra žena i dobra majka, a šta je kad to nije?

— Jesi li predao pismo?

Nesabrano sam gledao u starca, još zasjenjen ženinim prezirom.

— Dolazila ti je kći!

— Svaki dan dolazi. Brine se što malo jedem. Jesi li razgovarao s njom?

— Zar ona i s kim razgovara?

— Pa razgovara, čini mi se. Ti je ne voliš?

— Molio sam je za hadži-Sinanudina. Neka nagovori kadiju da ga pusti.

— I šta je rekla?

— Ništa.

— Čudna je ponekad.

— Kako se osjećaš? Izgledaš čio.

— Tako se dobro osjećam, da ću poželjeti, Bože oprosti, da mi svaki dan zatvaraju prijatelje.

Ovaj glas je bodar i siguran. Zar nisam maločas čuo drukčiji, uplašen i plačljiv?

Kakvu on to igru igra? S kime? Sa sobom, zbog drugih? Ili s drugima, zbog sebe? I šta je on? Splet navika? Zamišljena slika? Produženo sjećanje? Je li važnije ono što drugi od njega očekuju, ili njegova vlastita nemoć? A oboje u njemu živi, i odlučuje. Stari ponos ga goni da se umiješa, a odupire se sve njegovo sadašnje. Predsmrtni umor ga tjera da sklopi oči, a pokazuje ljudima privid nekadašnje snage, njenu sjenku. Završava li svaki čovjek tako što se bori sa sobom bivšim?

Šta će prevagnuti?

— Tatar me ucjenjivao — rekao sam, sjedajući mu podno nogu. — Bio je bezobrazan kad je vidio da je pismo bez imena.

— Što ga nisi poslao u ... Oprosti. Trebalo je da platiš. Odmah bi se smekšao.

— Prilično sam se uplašio. I to me navelo na misao, da li je u redu što sam te opteretio ovom brigom, i što sam te nagovorio da se umiješaš.

— Ne znam o čemu govoriš.

Glas mu je nestrpljiv, gotovo uvrijeđen.

— Nagovoriti možeš budalu, ili nerazumno dijete, a ne mene. Ti si govorio samo o pismu. Ja sam rekao da moramo učiniti više. Ili me pamet sasvim izdala? A čime si me opteretio?

Ustati ne mogu, ali govoriti, srećom, mogu. A niko me ne može osloboditi brige o prijatelju. To je pitanje moje savjesti.

— Moglo bi da bude opasno.

— Za mene više ništa ne može biti opasno. Ili ako hoćeš, sve je opasno. Smrt čuči za vratima, čeka. Dok nešto činim, ne mislim na nju, ne tiče me se. Živim.

Govorio je sigurno, i zvučalo je ubedljivo. Kao i ono drugo, maločas. A nešto od to dvoje mora da je više njegovo, bliže onome što misli i želi.

Uostalom, svejedno. Utvrđivaću ga u onome što mi je potrebno, vjerujući mu. Rekao sam, laskajući:

— Drago mi je što to kažeš. Cijenim hrabre i plemenite ljude.

— I treba. Ako ih nađeš. Samo, stari ljudi nisu ni hrabri ni plemeniti. Nisam ni ja. Možda sam samo lukav, to je od dugog trajanja. Šta mogu meni, ovakvom? Hoće li zatvoriti ili ubiti čovjeka koji je već stao na svoju posljednju stazu? Ljudi su glupi, poštenje nekorisnog starca, a uništiće mladića pred kojim je život. Zato ću uzeti sve na sebe, baš sve, iskoristiću tu prednost, javlja se samo jednom u životu.

Smijao se, kašljući.

— Pakosno, je li? Biti junak bez opasnosti. Pakosno, i šaljivo.

Ne znam je li šaljivo, niti sam siguran da bi ga poštenje. Ali neka bude, starče, kako ti hoćeš. Žalio bih ako stradaš, a još više bih žalio ako ne uspijem. Nismo više važni ni ti ni ja.

Začudo, nijednom do sad nije me upitao zašto je hadži Sinanudin zatvoren, ni da li je kriv. Rekao sam, kako sam čuo, da je nečim umiješan u bjekstvo Posavaca, i da je njegovo hapšenje početak hajke na ugledne ljude, zbog sve češćeg odbijanja da se pokore carskim i valijskim naredbama, a povod je neplaćena ratna pomoć. To podbijanje zuba treba da posije strah, poslije pobuna u Posavini i Krajini, da zlo djelo ne bude ovdje primjer nikome. Kao što i ne treba da bude. I baš zato, da ne bi bilo veće pometnje, da se ne desi što niko pametan ne bi želio, treba ukloniti one koji stvaraju smutnju i nezadovoljstvo, koji vrše zulum, tobože pod vidom zakona, i koji bi svojim rdavim postupcima mogli natjerati ljude na ružna i krvava djela. Ako hadži-Sinanudinova nesreća pomogne da ih Bog odstrani od nas, neće biti uzaludna ni ta nesreća, ni naše brige.

Odmahnuo je rukom na hadži-Sinanudihov tobožnji grijeh, ili zato što mu se nije činio težak, ili što nije vjerovao, a za hajku je rekao da ta uvijek ljudski strah pronosi, a nije ni daleko od pameti, jer nikad nije bolje već gore, ili nam se tako čini zato što je uvijek teže ono što jest nego ono što je bilo, i uvijek je lakši oduženi dug nego onaj za vratom. Ne vjeruje da je to iko čuo, jer da misle tako učiniti, ne bi pričali. A ako su pričali, ne misle učiniti, već plaše ljude. Što se tiče vlasti, ona je uvijek teška, uvijek će nas prisiljavati na ono što nam nije drago. Šta bi se desilo kad bi ovih nestalo? Za njegova vijeka smijenjeno je, otjerano ili ubijeno toliko kadija, muselima, kajmekama, da im ni broja ne zna. Je li se zbog toga što god mijenjalo? Nije mnogo. A ljudi opet vjeruju da će biti drukčije, i žele promjenu. Sanjaju o dobroj vlasti, a šta je to? Što se njega tiče, on sanja o podmitljivima, njih najviše voli, jer ima puta do njih. Najgori su pošteni, kojima ništa ne treba, koji nemaju ljudskih slabosti, a znaju samo za nekakav viši zakon, običnom čovjeku teško shvatljiv. Niko toliko zla ne može učiniti. Stvore toliko mržnje, da je ima dovoljno za sto godina. A ovi naši? Oni su nikakvi. Sitni u svemu. Ne umiju da budu ni zli ni dobri. S mjerom su i surovi i obazrivi. Kasabu mrze, ali je se boje. Zbog toga su kivni i svete se kad mogu. Ili kad misle da mogu. Bili bi strašni da smiju što žele, ali se uvijek plaše pogreške. A mogu da pogriješe i ako popuste i ako pretjeraju. Najbolje ih smekšava prijetnja, ako se kaže tiho i ako se ne otkrije do kraja, jer nemaju uporišta ni svoje vlastite vrijednosti, uvijek zavise od slučaja i od nekoga višeg, i uvijek mogu da budu kusur u nečijem računu. Sve u svemu, jad, i zato ponekad vrlo opasni. Sve što želi, to je da pomogne hadži-Sinanudinu, a svejedno mu je hoće li ovi ostati ili će ih đavo odnijeti.

Njegovo mišljenje je nešto drukčije od moga, ali bi bilo besmisleno da mu protivurječim, dok mi ne smeta.

Zamolio me da Mula-Jusuf prenoči kod njega. Nema nikog od momaka.

Mladić je poniknuo očima, da sakrije radost, kad sam mu rekao da ostane.

Mutno predvečerje, oblaci teški i nepomični, nad kasabom tišina.

Cio dan su ljudi nešto očekivali, napregnuta sluha, široko otvorenih očiju, nesabrani za obične razgovore i poslove, suviše je mirno poslije jutrošnjeg uzbuđenja, suviše gluho, kao da su se neprijateljske vojske povukle u svoje tabore, i čekaju noć, ili jutro, da započne okršaj. I baš ta tišina, to nekretanje, to pusto bojno polje, bez klika, bez psovke, bez

prijetnje, stvaralo je napregnutost, iz časa u čas veću, i kraj će biti kad sve prsne. Gledali su jedan u drugoga, gledali u prolaznike, gledali niz sokak, čekali. Sve može biti znamen. I ja sam gledao niz sokak. Još nije počelo. Ali čekam, čekamo, nešto će se desiti, uskoro, pucketaju temelji stare kasabe, jedva čujno huji vjetar s visina, škripi svijet.

S krikom bježe ptice preko crnoga neba, ljudi čute, krv me boli od čekanja.

Istina je moja. Istinu ja govorim.

Dugo nisam zaspao te noći. A onda sam se uspavljivao i budio, u kratkim razmacima, nastavljajući istu misao i u snu i na javi, ne uspijevajući da ih odvojim, uvjeren da nisam ni oka sklopio i da ću probdjeti cijelu noć tako, poluodjeven, da me događaji ne bi dočekali nespremna.

Nisam mogao da razmišljam postupno, možda zbog sna, što je kidao nit i rušio red, ili zbog nestrpljenja koje me tjerovalo da što prije dođem do najvažnijeg, pa sam neprestano doživljavao susrete s njima trojicom, s kadijom najviše, polako, bez žurbe, prateći im svaki pokret iznenađenja, straha, nade, produžavajući taj trenutak koliko god je moguće, taj divni trenutak kad se sve lomi: tek je korijen otkinut a potpune svijesti o tome nema, žive starom navikom, i nisu još izgubljeni ni ponizni. Strah njihov, to je ono što je lijepo. Ne pomirenost s padom. Strah, neizvjesnost, tračak uzdanja, nemir u očima. Ili još bolje (vraćam ih u igru, natjerujem da počnu iznova): sve je za njih svršeno, a oni ne znaju, ne vjeruju, i stoje uspravni, drski, sigurni, kao i onda, kao i uvijek do tad. Ne volim da ih vidim uništene, mržnja mi klone kad moja misao, i nehotice, ne slušajući me, ode dalje nego što želim. I mržnji, kao i ljubavi, potrebni su živi ljudi.

Iz sna me trgla jaka pucnjava negdje u kasabi. Je li to počelo?

Još se vukla mrkla noć. Upalio sam svijeću i pogledao na pendil-sat na zidu. Skoro će zora.

Obukao sam se i izašao u hodnik.

Hafiz Muhamed je stajao na vratima svoje sobe, ogrnut ćurkom. Zar on nikad ne spava?

— Čuo sam kako se oblačiš. Kuda ćeš tako rano?

— Kakva je ono pucnjava?

— Nije prvi put što pucaju. Šta te se tiče.

— Da nije zbog hadži-Sinanudina?

- Zašto bi pucali zbog hadži-Sinanudina?

— Ne znam.

— Nemoj da ideš. Saznaćemo kad svane.

— Vraću se odmah.

— Mračno je, opasno, svakakvih ljudi ima. Bože milostivi, zar te je toliko pogodila njegova nesreća! Zar zbog svoje dobrote treba i ti da stradaš!

— Moram da vidim.

— Šta očekuješ?

Išao sam pored taraba, pored zidova, sklonio sam se u mrak kad su protrčali neki vojnici, poslije zatvora mučio me nerazuman strah od brzih tuđih koraka i usplahirenog trčanja, bojao sam se svega što se iznenada događa. Sad sam volio da znam šta se događa. Htio sam da stignem, da vidim, da se umiješam.

U što da se umiješam?

Zaista, šta očekujem, čemu se nadam?

Sve moje uzdanje bilo je u pismu koje je tatar odnio silahdaru Mustafi u Carigrad. Ako otud skoro ne stigne katuf-ferman, ili makar pismo o smjenjivanju krivaca, onda više nema ni sinovske ljubavi, ni poštenja. A o tome ne vrijedi ni misliti, jer život tada ne bi vrijedio ni bakrenog groša.

Ali ako čak ni toga nema, vjerujem u oholost moćnih ljudi. To ne može izdati. Zar će carski silahdar zbog sebe dopustiti da mu kasabalijski sitnež vuče oca po zatvorima? Borio bi se protiv svoje sramote i da neko jači stoji prema njemu, a od ovih će poletjeti perje na sve strane; čud mu sigurno nije anđeoska, ni ruka laka, čim se uspeo do tog mjesta.

Sve će on svršiti za mene. Ostalo bi mi samo da čekam, i to bi bilo najbolje i najsigurnije. Ali nikako nisam mogao da izbjegnem čaršinlije. Čim sam izabrao hadži-Sinanudina da bude mamac, i njih sam umiješao. Oni bi mogli sve da pokvare, ali šta sam drugo mogao da učinim? Ako bi hadži-Sinanudina oslobodili prerano, bez buke i bez štete, sve bi bilo uzaludno. Očekivao sam ipak da će preduzeti nešto više, i teže. Ne znam šta. Možda je

njihov glasnik već otišao valiji s tužbom. Možda će potplatiti kavgadžije i bivše vojnike da otmu zatvorenika. Možda će nahuškati janjičare da ih svrgnu s vlasti. Njihove poslove malo ko zna, ali sam se nadao da ništa neće proći tiho. Treba da se čuje što dalje. A ne bih želio da se išta desi mimo mene. Moram da namirim svoje račune.

Kod kamene ćuprije sam se susreo s pasvandžijom.

— Kuda si poranio, šejh-efendija?

— Prevario me sahat.

— Bože moj, što ti je život. Kome se može, on ne spava, a kome se neprestano spava, suđeno mu je da lunja cijelu noć.

— Ima li šta novo?

— Kako ne bi bilo! Uvijek se nešto novo dešava. Samo, meni niko ništa ne priča, pa ne znam.

— Negdje je pucalo maloprije.

— Srećom, nije u mome kraju.

— Bi li mogao da se raspitaš?

— Mene se ne tiče.

— Platiću.

— Nisi platio ni za ono što ti je važnije. Ili ti je ovo važnije? Čekaj, što se ljutiš? Reći ću ti besplatno. Pitao sam komšiju, pasvandžiju. Ne zna ni on. A kad on ne zna, to je isto kao da se nije ni desilo. Nemam kud dalje pitati.

Svjetla su se palila u prozorima, kuće su otvarale oči.

Kad se sasvim razdanilo, Mula-Jusuf mi je donio dvije vijesti, jednu, da se Hasan vratio kući jutros rano, putovao je cijelu noć, i drugu, čudniju, da je čaršija zatvorena.

Zaista, radnje i trgovine su bile zamandaljene, kapci spuštteni, lokoti čvrsto uglavljeni, ni za najsvetčanijeg blagdana nije tako pusto.

Mladi terzija, došljak, brzo je sklapao kanate, osvrćući se uplašeno.

— Zašto je čaršija zatvorena?

— Ne znam. Došao sam rano, i radio, kad, nešto pogledam, niko nije otvorio.

Cimnuo je vratima, ključ sklonio u džep, kao da ga krije, i žurno otišao niz sokak.

Naišla su dva trgovca, koračali su neuzurbano, kao straža, i mirno gledali za terzijom.

Upitao sam:

— Niste mu rekli da će čaršija biti zatvorena?

— A ko je kome rekao?

— Zar se niste dogovorili?

Pogledali su se, začuđeno:

— Zbog čega bismo se dogovarali?

— Zašto ste onda zatvorili radnje?

— Ja sam mislio: hajde da danas ne otvaram. Biće da su tako i drugi.

— A zašto?

— Zašto? A šta znamo zašto.

— Zar se zaista niste dogovorili?

— Efendija, bolan, kako bi se cijela čaršija dogovorila?

— Pa evo, sve je zatvoreno.

— Pa baš zato je zatvoreno.

— Zašto?

— Zato što nije bilo dogovora.

— Dobro, da nije zbog onog juče?

— Pa, i zbog onog juče.

— Ili zbog jutrošnje pucnjave?

— Pa, i zbog pucnjave?

— Ili zbog nečeg drugog?

— Pa, i zbog drugog.

— Šta se to dešava u kasabi?

— Ne znamo. Zato i zatvaramo.

Gledaju mimo mene, ozbiljni, odsutni, zabrinuti, neuhvatljivi.

— I šta će sad biti?

— Ništa, s božjom pomoći.

— A ako bude?

— Pa eto, mi smo zatvorili.

Da li ovim čaršinlijama naši derviški razlozi izgledaju isto ovako nerazumljivi kao nama njihovi?

A ne bih rekao da su neiskreni, ni oprezni. Samo predosjećaju neku opasnost: tada svako ima svoj jezik.

Pričao sam Hasanu o tom razgovoru. Čudan utisak ostavila su na mene dvojica trgovaca, što su se preko noći pretvorili u strance, zbog onog što sam ja pokrenuo. Zar nije trebalo da mi postanu bliži? Rekao sam to Hasanu, drukčije: zar nije trebalo da mislimo sličnije, kad nas je uznemirio isti razlog.

Hasan se oblačio u svojoj sobi. Okupao se, već drugi put, kaže, umoran je, žurili su, zbog oca, njegov prijatelj Dubrovčanin je klonuo, sigurno će spavati dva dana i dvije noći. On nije izgledao umoran, već rastresen. Izgubljeno vedri izraz na licu činio ga je snenim, odvojenim od svega. Nešto mjesečinsto, smiješno srećno, ne naročito pametno, što ga je obasjavalo iznutra, osljepljivalo ga je za svijet izvan njega. Odgovarao je: da, svakako, ali se činilo da me ne razumije, kao ni ja trgovce.

— Još nisi stigao u kasabu — rekao sam, pomalo zbunjen, pomalo razveseljen njegovom rastresenošću.

— Šta? A, to! Pa, stigao sam, i već se uključio u sve: otac je teško bolestan, hadži Sinanudin je zatvoren, miralaj Osman-beg otišao je da kolje Posavce, ima li još štogod?

Smiješio se srećno, kao da su to najveselije novosti koje je ikad mogao čuti.

— Kako to da je Alijaga teško bolestan? Sinoć je bio dobro.

— Uznemirilo ga je hadži-Sinanudinovo hapšenje.

— Svi smo uznemireni. Bojimo se za njega.

— Zašto? Pustiće ga. Već su se našli ljudi koji vole novac. Zamisli, ima i takvih!

Za njega ovog jutra nije bilo teških stvari. Smijao se:

— Cijelog života se brinuo za zatvorenike, dok se i sam nije pretvorio u zatvorenika. Baš čudno: pretvoriti se u svoju ljubav.

— Mi ga veoma žalimo.

Bio je to prigovor. Htio sam da ga odvratim od njegovih čudnih misli. Ali on se nije dao smesti.

— I ja ga žalim. I mislim kako je cijelog života hvatao sevap na drugima, a sad drugi hvataju sevap na njemu. Možda je i pravo.

Znam da ne voli raznježavanje, ali ovo zvuči suviše tvrdo. A možda mnogo tražim od njega, on danas može da misli samo na svoju sreću.

— Kako ti je bilo u Dubrovniku?

— Lijepo. Tamo je još ljeto.

Čudo da nije proljeće.

Otvorila su se avlijska vrata, i Hasan je prišao prozoru.

Momak Fazlija, koji je došao sa sokaka, dao mu je znak da siđe.

— Možeš li ostati kod oca? — upitao me.

— Nemam mnogo vremena.

— Ostani bar malo. Brzo ću se vratiti.

Alijaga je bio isti kao i sinoć, čak i življi.

— Kuda je otišao Hasan? — pitao me.

— Ne znam. Rekao je da će se brzo vratiti.

Pitao me šta se dešava u kasabi, čudio se što je čaršija zatvorena, molio me da nagovorim Hasana da ostane u kući, zbog njega, ko zna šta se u bolesti može desiti.

— Zašto si rekao Hasanu da ti je gore?

— To je istina. Gore mi je.

— Otkad? Sinoć si bio kao tica. Baš sam to htio da kažem Hasanu, pa ne stighoh.

— Zar nemate ništa pametnije da govorite? Bilo mi je bolje, sad je gore, i htio bih da bude pored mene, šta je u tome čudno?

— Ništa. U stvari, hoćeš da zadržiš Hasana uz svoju postelju, dok sve ovo ne prođe. Zar nije tako?

— Za njega je bolje. Znaš kako je nagao. Učiniće ono što nikad ne očekuješ. Pogledaj, je li se vratio.

Tada mi se sve objasnilo, i njegovo čudno ponašanje, i cviljenje pred kćerkom, i molba da kadija pusti zatvorenika, i jutrošnja bolest, sve je to zbog Hasana, da ga zakloni od opasnosti, da ga spriječi da ne učini štogod nepromišljeno. Zato obavezuje sina svojom bolešću, zato je igrao onu čudnu igru koju nisam razumio. Želio je da spase hadži-

Sinanudina što prije, da to ne bi učinio Hasan. Ljubav ga je darovala strahom, preduzumljivošću, maštom.

Umirio sam ga:

— Za Hasana se ne brini. Neće učiniti ništa nerazmišljeno.

— Zašto?

— On misli samo na Dubrovkinju. Ševe mu pjevaju u srcu. Čini mi se da im čujem cvrkut.

— Misliš da ja ne čujem? Toga se i bojim, prijatelju.

— Čega se bojiš?

— Tog cvrkuta. Zbog njega će i učiniti glupost. Tada je svako dobar, i žali druge.

— Žali, ali ništa ne čini. Ljubav je sebična.

— Eh, dervišu, šta ti znaš o ljubavi! Sebe sam isturio, zbog njega. Je li to sebičnost?

Htio sam da upitam starca, i upitaću ga, jednom, šta bi sve učinio za sina, i šta bi sve izdao zbog njega; i u šta bi se izvrgla njegova ljubav kad bi mu sin stradao. Bila bi to najteža mržnja koju znam.

Za njega u životu postoji samo ta ljubav, i ništa više. Čak i pred smrt, čekajući da izdahne, on je čuva. Možda i ona njega čuva, održavajući ga u životu. Možda je to duboko i složeno lukavstvo starosti, strah od smrti pretvoren u ljubav, da bi posljednji cvjetovi procvjetali u ostarjelom srcu. Sinovljevo srce je bokor, i ne treba ga toriti da bi bujalo; očeva ljubav mu je jedna od mnogih, možda mu je to i smetnja, muka nametnuta dužnošću. Starcu je to jedina kotva.

Kažem: možda, jer ne znam.

Kasaba je mirna. Kao da polako zamire, diše sve usporenije, živi sve tiše.

Sjedio sam u dvorištu džamije, na kamenu, pored česme, dok su čaršijom i sokacima hodali ljudi, po jedan ili nekoliko njih, hodali, kao u snu, zaneseni, jedva budni, zbog nečega nesrećni, iznevjereni, prazni, hodali, da prođe vrijeme, ili da dođe vrijeme, zamotavajući me svojim snenim kruženjima i gustom mrežom tragova.

Pitao sam:

— Šta se to dešava?

Nisu me čuli.

Zar ih je toliko uzбудilo hadži-Sinanudinovo hapšenje? Kakvim su to čudnim vezama vezani među sobom, u kakvom su to krugu zatvoreni, meni nepoznatom i nepristupnom? Šta se to desilo s njima? Nisu bijesni, nisu ni potišteni, izgledaju samo izdvojeni iz svega. Kao da kasabu i svijet posmatraju s nekom mrtvom radoznalošću, pospanom ali upornom, čekaju. Izgubili su svoje crte, vlastite, i stekli zajedničke, neuhvatljive.

Treba nešto da učinim, jer mi se činilo da zametak raste, nevidljiv, a vrijeme je prazno, odvaja me od mene, i od njih, ali nisam znao gdje je moje mjesto.

Kao da sam zašao u nepoznat kraj, među nepoznate ljude.

Sklanjao sam pogled od njih, i gledao u tanak mlaz vode, što se na kamenu razbijao u roj kapljica, bez boje, jer sunca nema: mislio sam da će me umiriti ono što živi samo za sebe, i uvijek. Ali je tjeskoba rasla.

Onda sam vidio kako su zastali, slušali nešto što ja nisam čuo, i krenuli u jednom pravcu.

— Kuda? — pitao sam jednoga.

— Tamo.

— Zbog čega?

— Svi idu.

Od Kuršumli-džamije dopirala je vika.

Ljudi su oživjeli i pošli brže.

Sokaci su zakrčeni, ništa ne mogu da vidim, ne mogu da čujem, pokušao sam da se proguram i iznenada upao u talasavu gomilu, kao u vir. Gnječila me, vukla, naprijed i nazad, od jednog zida do drugog, ne puštajući me ni časa sebi samom, držeći me čvrsto u zagrljaju, vrelom, nemirnom, prisnom, neugodnom, bilo je ružno, bilo je smiješno, kao da se sam đavo pobrinuo da me zaplete u mrežu stotina ljudskih nogu i ruku, i da me tako odvoji od svega što ise dešavalo. Zgnječen u gomili ljudi, mogao sam se gurati, kao i oni, mogao

sam vikati, prijetiti, ali nisam mogao odlučivati. Tako nepovratno spleten, bio sam jedan od mnogih, besmislena i strašna snaga koja se izgubila.

Onda mi se dešavala čudna stvar: zaboravljao sam koliko je moj položaj nemoguć, neprihvatljiv, i na čitave trenutke su me korijen i otpretano sjećanje vraćali među njih, izjednačujući nas. Nisam više bio uhvaćen. Nije me vrijeđalo što me guraju, nije mi bio neugodan miris oznojenih ljudi, zaboravljao sam da treba nekud da se probijem, da stignem na pravo mjesto, da nešto riješim. Ovdje je bilo moje pravo mjesto, isto sam što i oni, uzbuđen mnoštvom, uzbuđen vikom, uzbuđen zajedničkom snagom, oslanjao sam se ramenima na ljude oko sebe, dizao ruke, prijetio nekome ko nije tu, oslobođen svih strahova, uvjeren da je došlo vrijeme kad se krivice naplaćuju, čak i prastare, u krvi prenesene, i vikao, glasno, kao i ostali. Šta sam vikao? Ne znam. Možda: smrt! Mislio sam tako. Ili sam pripajao svoj bezoblični glas drugima, kao krik, kao prijetnju, da bude jača, jer sam njihov. Ne! Bio sam svoj, stoglasan, storuk, stoglav, hiljadu muka je bilo u meni, svačijih a mojih. Urlikao sam: aaa! Misleći: osveta! Misleći: krv! Misleći: kraj! Čemu kraj? Oh, svemu što ne valja, što nije za ljude. Znao sam to, i ne misleći. Svijetlo nebo se otvaralo preda mnom.

A onda sam se ponovo izdvajao, otrzao se od svoga korijena, osjećao laktove, i znoj, i ljutio se što urliču, i što ne mogu da izađem. — Pustite me! — vikao sam, mrzeći ih, zatvoren i onemogućen, potpuno im stran.

Tada sam čuo šta viču, na što se tuže, kome prijete. Niko nije pomenuo hadži-Sinanudina, niko ga se nije sjetio, čak ni slučajno. Pominjali su samo ono što se njih ticalo, samo što je njih tištalo. A tištalo ih je mnogo šta, nestašica, skupoća, strah, velike i male nepravde, prazna obećanja, puste godine, iznevjerene želje, suviše česte noći, rane starosti, male ljubavi, velike mržnje, nesigurnost, poniženja, sav onaj jad što se zove život.

Kupilo se, i skupilo, mnogo tih prnja, i sad su svoja nezadovoljstva izvikivali, kao na vašaru, ogorčeno pokazujući to svoje bogatstvo; poklanjali, da primi ko hoće, ili nudili u zamjenu, za mržnju, ili za krv.

U predasima, između dva krika, kao na bojištu između dva puščana metka, pričali su zadihano, u malo riječi, kako je sinoć ubijen stražar na kuli, bez puške i bez noža, i ostao na nogama, mrtav; kako se u Karanfil-mahali rodilo dijete s jednim okom na čelu. Htjeli su da nešto sudbinsko bude iznad ove njihove ljutnje.

Postalo je nesnosno. Sve je toplije, sve gušće, sve luđe, gomila me vuče, gomila me okreće, kao voda, iver sam, trunka, vrte me u kovitlac, upirem se laktovima u nečija rebra, vičem, viču i ostali, gazim po nekome, hući bujica, posrćem, zgaziće i mene, hvatam se za nečiji vrat, kao davljenik, sad voda nadire na drugu stranu, podavićemo se, protutnjalo je drugim sokakom, ustava je popustila, dišem lakše, jurim za ostalima, pokušavam da ih zaustavim, da ih smirim, strah me obuzeo, ne znaju više kuda jure ni šta hoće, oni su otisnuto kamenje, oni su divlja bujica.

Pred muslimatom se čula pucnjava.

— Šta je to?

— Sejmeni pucaju.

Niko se nije zaustavio.

Kad sam dojurio, zasopljen, na kaldrmi je ležao mladić, u okrvavljenoj beznoj košulji. Oko njega je stajalo nekoliko ljudi, u krugu, a neko, kome nisam vidio lice, klečao je pored ubijenog, pokušavajući da mu digne glavu.

Gomila je provalila u zgradu, čulo se kako prevrće i uništava.

Musulima i sejmena nije bilo, pobjegli su.

Prišao sam čovjeku što je čučao nagnut nad okrvavljenim mladićem. Obojica su u seljačkom odijelu, i bilo mi je žao što nije drukčije.

— Je li mrtav?

Držao mu je glavu kao djetetu, na lijevoj ruci, i sa strahom gledao u lice bijelo kao zid, očekujući da se vrati crvenilo, da zadršću usta, da sve bude kao maločas.

Mladi su obojica.

— Je li ti to brat?

— Došli smo na pazar — govorio je smeteno, sazivajući nas nemirnim očima, još u onome što je bilo, ne usuđujući se da priđe ovom času. — Da kupimo soli.

— Spusti ga na zemlju.

— I klinaca. Kuću pravimo.

— Spusti ga, mrtav je.

— Ja mu kažem: džaba smo došli, zatvoreno je. A on veli ...
Debelim težačkim prstima je nježno dodirnuo mrtvačevo lice, i počeo tiho da ga doziva:
— Ševkija! Ševkija!
Otac će se ljutiti što ste dugo ostali, otac će te grditi što nećeš s njim doći kući, ustani, Ševkija, probudi se.
Ševkija, gdje si?
Gdje si, Harune?
Gdje ste, sva braćo izgubljena i pobijena?
Zašto nas razdvajaju, kad smo razdvojeni svakako? Da li zato da to saznamo? Ili da zamrzimo, kad nismo znali voljeti?
— Ubili su ti brata. Hoćeš li da ga ovdje sahranimo?
Sad mu je grijao obraz čitavim dlanom.
— Ponesi ga. Neka mu bar dženeza bude lijepa.
Ponio je mrtvacu. Kao dijete, kao presavijenu mahramu, kao snop pšenice, široko gazeći po čaršijskoj kaldrmi, navikom sa oranica, još gledajući u bratovljevo lice s ludom nadom.
Išao sam ispred mladog mejta i glasno govorio molitve.
Čuo sam ljude kako viču, mnogo ih je, bijes im još nije klonuo.
Na raskršću, kod mešćeme, stao sam u stranu, da svi vide mrtvacu na mladićevim rukama.
Uokvirili su ga u polukrugu i gledali, čuteći.
Proučio sam dovu, i pošao prema džamiji.
Iza mene, iza nas, čuo se urlik, prasak džamova, bubnjanje udaraca.
Nisam se okrenuo.
Blizu džamije sreo sam hafiz-Muhameda i zamolio ga da se pobrine za mrtvog i živog brata, a ja sam pošao niz sokak.
— Kuda ćeš?
Odmahnuo sam rukom. Zaista nisam znao.
— Tražio te Hasan.
Kao da me obasjalo to ime. Umorilo me ovo vrijeme bez njega. Danas, sad, odmah, potrebniji mi je nego ikad. Ali ću još čekati.
Koraćao sam uz brdo, da osjetim penjanje, da me zamori napor. Želim da se isključim, od jutros sam napregnut, prisutan u svakom trenutku.
Neka vrijeme traje bez mene, neka posvršava što hoće, samo.
Morao sam da se udaljim od čaršije, baš u tom času, da se odmaknem, kao od vatre, da ne budem ni krivac ni svjedok.
Pokušavam da se izdvojim.
Jesen je, kasna, stabla šljiva su gola, i mrka, vrhovi kamenih brda su u magli. U prosjeklinama između mahalskih kuća tiho cijuče vjetar.
Skoro će snijeg, kažem sam sebi.
I ne tiče me se.
Pokušavam da koraćam kao dokoni šetač.
Odavno nisam bio ovdje, kažem.
I svejedno mi.
Vidim: djeca se igraju klisa. Čudno, kažem, djeca se igraju klisa.
I gle, to me se ticalo.
Djeca se igraju, a dole, u čaršiji, njihovi očevi ružno bjesne.
Pogledam: kasaba u dolini, tiha i neuzbuđena. Ljudi prolaze sokacima, sitni, neužurbani, bezazleni. Liče na ovu djecu, ovako iz daljine, s visine. A nisu djeca. Nikad im nisam vidio tako izbezumljena lica, ni tako surove oči, nisam mogao da ih prepoznam, zbog krvavih bionjača i iskeženih zuba, kao što se maškare o Bozuku unakaze. Ovo je njihov strašni blagdan.
Neću da mislim o njima, neću da mislim ni o čemu, vrijeme teče, vrijeme svršava sve, bez mene. Ne mogu ga ni zaustaviti ni požuriti.
Vrijeme kaplje, kao ova kiša, kap po kap.
Sklonio sam se pod strehu trošne mahalske džamije, uza zid.
I djeca su se razbježala.
Stari hodža, bijele brade, pognut nad štapom u drhtavoj ruci, nestvaran u ovoj tišini, polako je išao prema džamiji, sam, bez ijednog vjernika. Oni su dole, u kasabi, a njega se to

nije ticalo. Njegova starost vidi važnije stvari. Pred džamijom je proučio ezan: uzaludan, jedva čujan doziv nekome koga nema.

To je podne.

Od ranog jutra sam na nogama. Osjetio sam umor, kao da me pritislulo to izmjereno vrijeme.

Oslonjen leđima o zid džamije, gledam pred sobom sve gušće rojke kiše, što me odvaja od svijeta, i slušam nejakim mrmor hodžine molitve. Glas je zagrobni, beznažno tužan, potpuno usamljen, i gore je što ga čujem, jer govori i o mojoj usamljenosti. Ne mogu mu pomoći, zidom odvojen od njega, ni on meni.

Sam. Sam. Sam.

Sam, kao pod krivicom.

Ali, zašto bih ja bio kriv? Zar sam mogao nešto učiniti? Niko ih jutros nije mogao zaustaviti. Došlo je njihovo vrijeme namijenjeno zlu, kao mjesečeva mijena, jače od moje, jače i od njihove volje. Mogao sam ih odvrćati ili nagovarati, svejedno bi bilo.

Šta se dole dešava? Ili se već desilo? Ne znam, ne tiče me se. Bura je požnjevena, jer je vjetar sijan.

Zar je moralo išta da se desi? Sigurno se već sve smirilo, razišli su se kućama, postišeni i nezadovoljni, ženama će pokloniti ono bijesa i žuči što im je preostalo, i ja bez ikakve potrebe pokušavam da se odvojim, uzalud vežući rastresenu pažnju uz jesen, gola stabla šljiva, kamene vrhove brda, skori snijeg, uzalud, jer je moja misao dole, u kasabi. Možda se nije desilo ništa, i ono što sam učinio ostalo je bez posljedica.

Ali ako sam i osjećao tjeskobu, možda i stid, što sam ubijenog mladića pokazao razjarenim ljudima, nisam se mirio s mogućnošću da se nije desilo ništa. Želio sam da se desi, i pristajao da pred Bogom primim svoj dio krivice.

Ova nedoumica je mučna, ali mi pričinjava i zadovoljstvo: savjest mi je živa, čak kad su i oni u pitanju.

Derviš je surov kao kobac i osjetljiv kao usidjelica. To je rekao Hasan, jednom, rugajući se, kao i obično. Možda ima pravo, jer me osjećanje mučnine ne napušta.

Dok su tako preko mene prelazile tamne i svijetle sjenke, dok sam se branio od krivice kojoj nisam htio da dam ime, sokakom je naišlo pet konjanika, u trku, pod dugim kabanicama, s puškama u terkijama.

Prepoznao sam muselima i njegove momke.

Prepoznao je i on mene i zaustavio konja, gledajući me iznenađeno i zlurado.

Uplašio sam se u prvi mah, zbog nenadanosti susreta i zbog osamljenog mjesta. Niko mi ne bi mogao pomoći, niko čak ne bi ni vidio kad bi mi se nešto desilo. A danas je dan zlih djela.

Sigurno se i on ne malo začudio, vidjevši me na ovom mjestu gdje me nije mogao ni u snu očekivati. Je li mislio da sam mu kob, ili nahajkana divljač? Bio sam izazovna meta, razapet na bijeloj površini džamijskog zida.

Začudo, strah me brzo minuo. Gledao sam u njega, ravno, uspravljen odbojnošću. Sve sam znao, svega sam se sjetio, kao da je bilo čas ranije. Nisam se ni sjetio: bilo je spremno u meni, kao nagonaska prepreka, kao odvratnost o kojoj se ne razmišlja. I u njegova četiri pratioca sam gledao, oni su me napali u uskom tekijskom sokaku, onda, kad je sve počelo. Ne znam šta bih sve učinio da su pošli na mene, kao nekad, ali me nije uplašilo toliko očiju, okrenutih u mene, kao kubure. Spasonosna mržnja me okrijepila, kao vino.

Da se muslim odlučio, za čas bih bio njegov kurban. I da je znao kako će požaliti ovu propuštenu priliku.

— Još ćemo se vidjeti, dervišu.

Mislio sam: daj Bože, a nisam ništa rekao. Ne bih mogao izgovoriti ništa drugo osim oporu riječ, a onda ne bih više vidio ni njega ni ikoga drugog.

Okrenuli su konje i odjurili pored džamije.

Bježali su iz kasabe!

Da sam imao vremena, izašao bih na drum i gledao za muslimom, proklinjući, i uživajući u času koji će nas opet sastaviti. Ali nisam imao ni trena za gubljenje, isteklo je moje čekanje. Muslim bježi. Onda se desilo. Nisam uzalud bacio sjeme.

Nestalo je stida, nelagodnosti, kajanja. Nemam zašto da se stidim i kajem, mogu da se ponosim, mogu da se radujem što nisam na strani zla. Bog je presudio, narod je izvršio: moja mržnja nije samo moja. Nisam sam, nisam u sumnji, bodar sam, kao svaki dobar vjernik, koji zna da je na božijoj strani.

Požurio sam u kasabu, susrećući se s rijetkim prolaznicima, čudno zbunjenim, kao slučajno zaostalim poslije lude gužve što je zapalila ove sokake.

Na čaršiji nije bilo nikoga. Ni pred mešćemom. Vrata su izvaljena, prozori porazbijani, uza zidove razbacane hartije.

Čučeci, Ali-hodža je skupljao deftere, spise, odluke, bezbrojne zapise, što su se gomilali kao svjedočanstva o grijesima i surovosti. Ljudi zapisuju sve što urade. Ili ne misle da su surovi?

Sagnuo sam se i počeo da prebirem. Ovdje je zabilježen i zločin koji me se najviše tiče.

— Šta to tražiš?

— Da vidim šta su napisali o mome bratu.

— Zašto? Da bi imao opravdanje za mržnju. Sve ću ovo spaliti. Vi ste kurjaci, kopali biste po ovom đubretu da nađete razloge za nove zločine.

— Ako hoćeš da uvrijediš, to je lako. Treba samo biti bezobziran.

— Ne vrijeđam. Govorim neprijatnosti. Zato što mi je muka.

— Zbog čega?

— Smiluj se, prođi. Od ljudi mi je muka. Ostavi me na miru.

Ostavio sam ga na miru, to je najpametnije. Zaštićen ludošću, jači je od svih nas.

Ušao sam u mešćemu. Nije bilo nikoga, kao ni onda kad sam dolazio zbog brata. Ista je i ona teška tišina, što počne da zuji u ušima, kao tihi pisak. Isto je i nespokoјstvo zbog nevidljivih ljudskih sjena što se kriju po zakucima. Samo je zagušljivosti nestalo, kroz razbijene prozore i izvaljena vrata vjetar je jurio slobodno.

U kadijinoj sobi čuo se poluglasan razgovor, neko je bio kod njega.

Stupio sam u opustošenu sudnicu, i zastao u praznom okviru vrata, uzbuđen: kadija je ležao na podu, mrtav.

Niko mi nije rekao, ali sam znao da je mrtav. Znao sam i prije nego što sam došao ovamo. Znao sam i dok sam čekao pod strehom stare mahalske džamije. Zbog ovoga sam i otišao na kraj kasabe, da bi se desilo bez mene.

Nekoliko ljudi stajalo je nasred sobe. Gledali su saučesno: ne znam da li sam i ja spadao u krug koji žali.

Prešao sam preko sobe i zastao nad mrtvacem. Sagnuo sam se i odgurnuo džube kojim mu je pokrivena glava.

Lice mu je žuto, kao i uvijek, samo je čelo modro i okrvavljeno. Kapci su, začudo, spuštteni, i nikakva izraza nema, skriven je pred svakim, kao i u životu.

— Jadniče — pomislio sam, ne osjećajući ni mržnju ni likovanje — učinio si mi mnogo zla. Neka ti Bog oprost, ako hoće.

Smrt ga je odijelila od mene, ni ružno sjećanje ga više ne zadržava, ali to je sve što sam mogao da pomislim. Ne žalim, ne pamtim, ne praštam. Nema ga, to je sve.

Nisam htio da ga poljubim, za oproštaj, po običaju. Bilo bi to suviše licemjerje: ovi ljudi znaju šta mi je učinio.

Proučio sam molitvu za mrtve, toliko mogu.

Tada sam čuo korake i okrenuo se. Kadijina žena je prilazila mrtvacu.

Odmaknuo sam se, da joj napravim mjesta, bez pakosti, bez znatiželje čak. Mrzio sam ga dok je bio živ, i bilo bi mi čudno da ga je neko žalio. Ali je nekako mučno što će ga i njegova žena ožaliti, lažući, reda radi, da zadovolji lijepe običaje.

Otkrila se, ne osvrćući se na nas, i kleknula nad mejtom. Gledala ga je dugo, bez pokreta, bez uzdaha, bez riječi, pa se sagla i poljubila ga u rame i u čelo. Pažljivo mu obrisavši lice svilenom mahramom, zadržala je ruku na njegovom žutom obrazu. Prsti su joj drhtali.

Zar ga je zaista žalila? Očekivao sam stav žalosti, duboku pogruženost, čak i plač, ali nikako drhtave prste na mrtvačevu licu. Porazila me i nježnost s kojom mu je otirala krv, kao djetetu, meko, da ga ne povrijedi, da ga ne zaboli.

Prišao sam joj kad je ustala.

— Hoćeš li da se odmah prenese kući?

Okrenula je glavu prema meni tako naglo, kao da sam je udario. Tek docnije sam se sjetio da su joj oči bile podvučene surmom i pune suza.

Je li joj bilo lakše kad je čula nego kad je vidjela? Ali tada na to nisam obratio pažnju, jer me začudio pogled kojim me odgurnula, opekla, probola, pogled smrtnog neprijatelja.

Zbunila me i ta prijetnja i ta neočekivana tuga. Možda nije bilo tako gluho u onoj pustoj kući, možda će tek sada biti. Ne znajući zašto, nemajući nikakva stvarnog razloga, požalio

sam i nju i sebe. Osjećao sam se prazan i usamljen, kao i ona. Možda zbog umora što je pao po meni, kao sumrak.

Docnije sam se sjetio kako mi se učinila lijepa, ljepša nego i one večeri u velikoj kući, zbog očiju blistavih od suza, i zbog izraza lica zanesenog mržnjom. Jedna ruka, uznemirena, zaboravljena, ispuzala je ispod peševa feredže i zastala na tom bijegu, zbunjena tišinom.

Osjetio sam želju da podmetnem čelo pod tu ruku što je nešto tražila, i da, zatvorenih očiju, zaboravim na umor i na današnji dan. I da se izmirim s njom. I sa svijetom.

Držalo me to mutno raspoloženje i kad sam izašao na sokak, u siv kišni dan, prošaran mokrim pahuljicama snijega, stiješnjen gomilom crnih oblaka što su poklopili svijet.

Vjetar je hujao kroza me, bio sam pusta špilja.

Kako se liječi prazno srce, Ishače, prikazo, što je uvijek nanovo izmišlja moja nemoć?

Hodao sam bez cilja, stajao pred hanom, dugo gledajući karavan što je tek prispio, i nisam znao je li dobro ili rđavo biti putnik, zaustavio se nad Harunovim grobom, i nisam imao ništa da mu kažem, čak ni to kako se osjeća pobjednik.

Trebalo je da odem u tekiju, da ostanem sam, da vratim snagu. Ali nisam mogao ni na to da se odlučim.

Tada je naišao Mula-Jusuf, i moje bezvoljnosti je nestalo, kao da se magla digla. Dok je važniji dio posla bio preda mnom, nisam mislio o njemu. Sad je izronio, kao iz vode, i neugodno me podsjetio na sebe.

Hasan me traži, rekao je, i moli da dođem hadži-Sinanudinovoj kući.

I na hadži-Sinanudina sam zaboravio. Zar je već kod kuće?

Ispričao je, kratko, više zato što sam ja tražio nego što je sam želio, kako je jutros Hasan saznao da je muselim poslao hadži-Sinanudina pod stražom u vrandučki grad, odakle se malo ko vraća, i sa svojim momcima odjurio prema Vranduku, ali bi uzalud satrli konje da voda nije odnijela neki most pred gradom, pa su stigli stražu i oteli hadži-Sinanudina. Sklonili su ga u jedno selo, i poslali po njega čim su čuli šta se desilo.

U drugoj prilici i iz drugih usta više bi me zanimala ova priča. Sad sam sumnjičavo posmatrao mladića. Učinio mi se hladan i uzdržan. Govorio je nevoljko, kao da se mene sve to ne tiče.

Rekao sam, u srdžbi koju teško savladavam pred njim:

— Ne volim kako me gledaš, ne volim kako mi govoriš.

— Kako gledam? Kako govorim?

— Držiš se na odstojanju. I mene držiš na odstojanju. Dobro bi bilo da zaboraviš ono što znaš.

— Zaboravio sam. Ne tiče me se.

— Ne tako! Tiče te se, ali treba da zaboraviš. Sve što sam učinio, nije samo moje.

Izenadio me odgovorom i natjerao da se ponovo naoružam oprežnošću i čvrstinom, koja me maločas bila napustila.

— Pusti me da odem iz tekije — rekao je naglo, ne iznoseći molbu već zahtjev. — Dok me budeš gledao, stalno ću te podsjećati na moguću izdaju.

— Podsjećaćeš me i na bol koji si mi nanio.

— Utoliko gore. Pusti me da odem, da zaboravimo jedan drugoga. Da se oslobodimo straha.

— Bojiš me se?

— Bojim. Kao i ti mene.

— Ne mogu da te pustim. Vezani smo istim lancem.

— Upropastićeš i svoj i moj život.

- Idi u tekiju.

— Ne može se ovako živjeti. Idemo jedan drugome iza peta, kao smrt. Zašto me nisi pustio da umrem?

— Idi u tekiju.

Otišao je, pogružen.

16.

A e?

*Toga dana mi ćemo reći paklu: Jesi li se napunio?
A pakao će odgovoriti: Ima li još?*

Snijeg, kiša, magle, niski oblaci. Prethodnice zime dugo prijete, a zima će biti beskonačna, gotovo do Jurjeva. Mislio sam kako muftija već unaprijed pati: šest mjeseci strahuje, šest mjeseci se smrzava. Nisam shvatio zašto ne ode odavdje. Naredio sam da mu se nabave bukova ili hrastova drva, da se prezidaju odžaci i peći i da se loži izvana, iz hodnika, i danju i noću, a sobe da se kade smrekovim grančicama i anduzom.

I ja sam postao zimogrožljiv. U mojoj i hafiz-Muhamedovoj sobi ugodno pucketa vatra u zemljanoj peći s crvenim i plavim lončićima. Najmio sam i novog momka, Mustafa ne stiže, a već je i nepodnošljivo čangrizav, gundča i mumla kao ostarjeli medvjed. A ne podnosim više hladnu sobu, kao nekad, naročito kad se vratim iz mešćeme, pokisao, i naježen, pun vlage kao podna krpa.

Mnogo se šta promijenilo u mom životu, ali sam ranije navike zadržao. Dopustio sam sebi malo više ugodnosti, ali zaista malo, i više jednostavnosti u ophođenju s ljudima, možda zato što nisam ugrožen, i što mi kadijska čast i zvanje daju prijatan osjećaj sigurnosti. I moći, koju ne tražim, ali je vidim čak i u hafiz-Muhamedovu pogledu, kad uveče uđem u njegovu sobu da ga upitam kako mu je i da li mu štogod treba.

Kadijska dužnost mi ne ostavlja mnogo vremena, i već odavno nisam zavirio u ove zapise. A kad sam ih se sjetio jedne večeri, gotovo sam posumnjao u svoje pamćenje, pročitavši neke listove. Je li moguće da sam to ja pisao, i da sam zaista tako mislio? Najviše me začudila malodušnost. Zar sam toliko mogao sumnjati u božiju pravdu?

U početku me iznenadila ponuda varoških prvaka da primim kadijsko zvanje. Nikad nisam mislio, ni želio, da to budem. Čak bih možda i odbio u drugim prilikama, ali mi se tada učinilo kao spas. Jer sam se odjednom, poslije svega što se desilo u čaršiji, osjetio umoran i klonuo, neugodno svjestan klopke, koja se ne tiče samo mene, i nije od juče. Čovjek je suviše izložen, i potrebna mu je zaštita.

Začudo, brzo sam se saživio s novim položajem, kao da sam dočekaostvarenje nekog davnog sna. Možda je to zlatna ptica iz djetinjih priča, možda sam potajno, u sebi, čekaovakvo povjerenje odavno, oduvijek. Što nisam dopuštao da ta maglovita čežnja postane jasna, to je zbog toga što sam se sigurno plašio razočarenja ako se ne ostvari, i otiskivao je u tamni i skriveni prostor duše, kao i sve ostale opasne želje.

Izdigao sam se iznad straha, iznad običnosti, a nisam se više čudio. Ko to svoju sreću smatra nezasluženom?

Stajao sam na prozoru, prve noći, i posmatrao kasabu, onako kako sam zamišljao silahdara, i slušajući uzbunjeni šum krvi, gledao svoju ogromnu sjenku nad dolinom. Odozdo su ljudi, sitni, okretali oči prema meni.

Srećan sam, ali opet, naivan nisam. Znam da su mi pomogle mnoge slučajnosti, što su se nanizale na onaj početni uzrok, nesreću brata Haruna. Pa nisu baš ni slučajnosti: udarac mi je dao snagu, pokrenuo me. Bog je tako htio, ali me ne bi nagradio da sam sjedio s rukama pod pojasom. A izabrali su baš mene, zato što sam bio pomalo junak, pomalo žrtva, pomalo narodni čovjek, ništa odviše, već s mjerom prihvatljivom i za narod i za prvake. A pretegnulo je, izgleda, to što su bili sigurni da će lako vladati sa mnom i činiti što budu htjeli.

— Ti opet misliš da ćeš činiti ono što ti budeš htio — rekao mi je Hasan.

— Činiću ono što mi zakon i savjest nalažu.

— Svako misli da će nadmudriti sve druge, jer je siguran da samo on nije glup. A tako misliti zaista je glupo. Onda smo svi glupi.

Nisam se osjetio povrijeđen. Ova oštrina mi je potvrdila da ga muči neki nemir, ne znam kakav, ali se nadam da je prolazan. Bila bi šteta da potraje duže, šteta i za njega i za mene. Potreban mi je neozlijeđen, bez težine i bez gorke misli. Volio bih ga i ovakvog, volio bih ga ma kakav da je, pogotovu kad sam mu ravan, ali mi je milije da bude moja svijetla strana.

On je neobaveznost, slobodni vjetar, vedro nebo. Ono što ja nisam, ali mi ne smeta. Jedini je čovjek koji ne poštuje moj položaj, i žali za mnom ranijim, a ja nastojim da budem što sličniji liku koji on vidi. Ponekad i vjerujem da sam takav. Tražio sam ga, poslije susreta s mrtvim kadijom, bio mi je neophodan, jedini on, samo sam njega želio da vidim, samo je on mogao odagnati moj čudni strah. Vezao sam se za njega, još jednom, zauvijek, i vraćaću ga sebi, kad god to bude potrebno. Ne znam tačno zašto, možda zato što se ne boji života. Ovo mjesto mi daje sigurnost, ali će mi darovati i samoću. Što je veća visina, veća je i pustoš. Zato ću čuvati prijatelja, biće mi vojska i topli zaklon.

Uskoro je ta potreba postala još jača.

Prihvatio sam se teške dužnosti, smatrajući je štitom i oružjem u borbi na koju sam bio prisiljen. Ali nije prošlo mnogo vremena a ja sam morao da se branim. Gromovi, doduše još nisu udarali, ali se čula zloslutna grmljavina.

Dobivši carski berat, kojim je silahdar Mustafa platio svoju zahvalnost i potvrdio moje zvanje, odlučio sam da za sve što učinim, pitam samo svoju savjest. Odmah sam osjetio hladan vjetar oko sebe. Oni koji su me doveli na ovaj položaj, odjednom su začutili kad su vidjeli da ne popuštam. Ali su se sve češće počeli javljati glasovi da sam ja kriv za smrt ranijeg kadije. Uzalud sam tražio ljude koji ih pronose, bilo je kao da lovim vjetar. Da li je neko rekao, kad se nije potegla ničija odgovornost, ili su znali i ranije, pa im je sad zatrebalo? Možda me ne bi ni uzeli da sam bio potpuno čist.

Ne znam da li bih i ja popustio, tvrdoglav kakav sam bio, i siguran zbog visoke zaštite, a ne znam da li bi i oni više pristali i na kakav sporazum. Počeli smo da se lovimo.

Uznemiravao me i muselim, i bivši i sadašnji. Bivši je sjedio u svome selu, prijetio i slao pisma u Carigrad. Sadašnji, koji je ranije već bio na muselimskoj dužnosti i znao kako je to mjesto klimavo, lukavo je puštao da sve ide mimo njega, ne zamjerajući se nikome ko bi mu mogao ma čime naškoditi. Saznao sam da je čak obavijestio svoga prethodnika da se skloni prije nego što je poslao sejmene da ga tobože traže. I niko mu to nije uzimao za zlo.

Od kasabalija sam zazirao. Nešto zato što sam ih prezirao, a više zbog toga što sam dobro upamtio koliko je u njima zla i rušilačkog bijesa. Nisam više umio da razgovaram s tim ljudima, jer nisam znao ko su, a oni su osjećali da ih ne volim, i gledali me mrtvo, kao stvar.

Išao sam muftiji. Sve je bilo kao i onda kad sam spašavao brata, igrajući pred njim ludu. Samo što sam sad smatrao da se ne moram ponižavati, bar ne suviše. Pitao je: koji muselim? koji kadija? Ili je počinjao da priča o carigradskom muli, kao da je njega jedinog poznavao na svijetu. A jednom je, kao u najsurovijoj šali, nekom zakašnjelom vezom, izvukao iz sjećanja moga brata Haruna, upitavši me da li je pušten iz tvrđave. Malik je gledao u njega kao u riznicu mudrosti. Na kraju me otpuštao nestrpljivim mahanjem žute ruke, i više nisam ni dolazio tom jadniku, koji bi bio obična budala, da nije muftija. Malik je razglasio da me muftija ne trpi. Svi su u to povjerovali, jer su tako htjeli.

Bio sam odlučio da se odrečem ajluka, ali sam morao da odustanem od te lijepe namjere. Okružio sam se povjerljivim ljudima, da ne pipam po mraku, a oni su me obilato uznemiravali ružnim glasovima koje su čuli ili izmislili. Svi su tako činili, i sve smo znali jedan o drugome, ili smo mislili da znamo. Platio sam Kara-Zaimu da mi javlja što čuje kod muftije. Bog zna ko od ovih mojih prisluškuje moje riječi, za druge!

Jedino je Mula-Jusuf, koga sam zadržao uza se, zbog lijepog rukopisa i zbog opreza, ćutao i mirno radio svoj posao. Vjerujem da mi je vjeran, iz straha. Ali bdijem i nad njim.

Živio sam kao u groznici.

Sve uznemireniji, upustio sam se u rabotu, prilično ružnu, ali objašnjivu. Tražeći zaštitnike, počeo sam da pišem pisma vezirovim doglavicima, veziru, carskom silahdaru, šaljući darove i tužbe. Darovi su bili korisni, ali tužbe dosadne. I znao sam to, ali nisam mogao drukčije, kao da sam gubio razbor. Bila su to upozorenja da se stane na put bezbožništvu, zazivanja da se spašava ugrožena vjera, vapaji da me ne ostavljaju samog na ovom mjestu toliko važnom za carstvo, i ma koliko da sam osjećao štetnost tih zaklinjanja i proklinjanja, uz koja nisam mogao da ponudim ni savezništva, ni moćnija prijateljstva, ni znatnije koristi, pa sam čak otkrivao koliko sam sam i nemoćan, osjećao sam neopisivo zadovoljstvo da ih šaljem u svijet i čekam neko rješenje. Tako opsadjeni vojskovođa, koji je ostao bez vojske, šalje pozive i čeka pomoć.

Treba li i reći da mi to nije pomoglo?

Slomilo je samo šiju pređašnjem muselimu, jer je na moju molbu, da se okonča ovo bezakonje, stigao valijski defterdar, i, pozvavši muselima na razgovor, otpremio ga pod stražom u Travnik, gdje je udavljen.

Okrivljen sam i za ovu smrt. Za uzvrat, valija me obavezao na poslušnost, koju su mu ovdje odavno otkazali. Pristao sam, spašavajući se.

Pomišljao sam da sve ostavim i da se povučem, ali sam znao da je kasno. Srušili bi me čim bih izašao iza ovog mazgala.

(Znam da pričam prebrzo i smušeno, znam koliko preskačem, ali ne mogu drukčije. Sve se stislo oko mene, kao obruč, i nemam ni vremena ni strpljenja da pišem polako i pipavo. Nisam žurio dok sam bio miran, sad trčim, i sabijam, kao da mi je plamen nad glavom. Ne znam ni zašto pišem, ličim na usamljenog samrtnika što okrvavljenim noktom urezuje u stijenu znak o sebi.)

I Hasan se sve više udaljava. U početku sam mislio da mu je Mula-Jusuf ispričao o hadži-Sinanudinu, ali sam se uvjerio da je razlog sasvim drugi. Nije ni zbog Dubrovkinje: pobjegla je od naše oštne zime, i znao je da će je proljeće vratiti.

Na nesreću, svoju i moju, otišao je po neke rođake u okolini Tuzle, što su u pobuni stradali, kao i mnogi drugi. Miralaj Osman-beg dobro je obavio svoj posao, pobio, popalio, sa zemlje otjerao, poslao u surgun, i svijet je dočekao zimu u velikoj nevolji. Doveo je te rođake, žene i djecu, i smjestio ih u svojoj kući. Otada je postao sasvim drugi čovjek, težak, zamoran, dosadan. Pričao je o raskopanom životu, o zgarištima, nesahranjenim mrtvacima, i naročito o djeci, pored popaljenih kuća, gladnoj, unezvijerenoj, sa živim strahom u očima zbog svega što su vidjela.

Nestalo je njegove bezbrižne površnosti, podrugljive lakoće, vedrog časkanja, građenja mostova od vazdušastih riječi. Uznemireno je govorio samo o toj posavskoj nesreći, i to nekako mučno, bez ranije igrivosti, zamučeno i otežalo.

Stradalnike, koji su ležali pobijeni pod crnom posavskom zemljom, ili su se vukli dalekim putevima u progonstvo, nazivao je samoubicama i bošnjačkim ludama. - Naša oduševljenja, govorio je, isto su toliko opasna koliko i naša nerazumnost. Šta su mislili, ako su išta mislili? Da će izaći na kraj s carskom vojskom, kojoj nije potrebna hrabrost ni oduševljenje, jer je naoružana i bezobzirna? Ili su se nadali da će ih ostaviti na miru, kao da iko može pustiti da se iskra razgori, ma koliko kuća bila trošna? Zar nam već nije dosta snage što klade valja i praznog junaštva iza kojeg ostaje samo pustoš? Zar nerazumni očevi smiju tako da određuju sudbinu svoje djece, ostavljajući im u amanet patnju, glad, dugo siromaštvo, strah od svoje sjenke, kukavičluk kroz pasove, ubošku slavu žrtve?

Ili je govorio sasvim drukčije, da ništa toliko ne unižava kao kukavičko pristajanje i sitničava razumnost. Toliko smo podređeni nečijoj tuđoj volji, izvan i iznad svoje, da to postaje naša kob. Najbolji ljudi, u najboljim svojim časovima, otimaju se iz te nemoći i zavisnosti. Nepriznavanje slabosti to je već pobjeda, osvajanje, koje će jednom, u budućnosti, postati trajnije i prostranije, i onda to nije pokušaj već početak, nije prkos već samopoštovanje.

Slušao sam i čekao da ga to prođe, jer znam da su kratkotrajna i njegova oduševljenja i njegova ogorčenja. Jedna jedina ludost mu je dugotrajna, ljubav prema Dubrovkinji, ali ona je zaista toliko neobjašnjiva, da je više potreba za ljubavlju nego sama ljubav. On se ne ostvaruje, ne prepoznaje, ne smješta u određen prostor; sve pokušava a ništa ne dovršava, dopuštajući da uvijek bude promašen. Promašiće i u plemenitosti.

Jednom mi je pokazao bogalja Džemala, koga su djeca vukla u kolicima, a izbatrgavao se u svoju terzijsku radnju na dva štapa, vukući sakate osušene noge. Dok je sjedio, iznenađivao je svakoga ljepotom i snagom, muškim licem, srdačnošću osmijeha, širokim ramenima, jakim rukama, stasom kao u pehlivana. Ali čim bi ustao, sva bi se ta ljepota porušila, a prema kolicima se batrgao bogalj koga je bilo nemoguće gledati bez žaljenja. Obogaljio se sam. U piću je ostrim nožem udarao u svoja stegna, dok nije isjekao sve žile i mišice, pa je i sad, pijuci, zabadao nož u sasušene patrljke ne dozvoljavajući nikome da mu pride, niti je ko mogao da ga savlada, tolika mu je još snaga ostala u rukama. — Džemal je naša prava slika, bosanska — rekao je Hasan. — Snaga na patrljcima. Sam svoj krvnik. Obilje, bez pravca i smisla.

— Šta smo to onda mi? Lude? Nesrećnici?

— Najzamršeniji ljudi na svijetu. Ni s kim istorija nije napravila takvu šalu kao s nama. Do juče smo bili ono što danas želimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zabezeknuti. Ne možemo više nikud. Otrgnuti smo, a nismo prihvaćeni.

Kao rukavac što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije. S nejasnim osjećanjem stida zbog porijekla, i krivice zbog otpadništva, nećemo da gledamo unazad, a nemamo kud da gledamo unaprijed, zato zadržavamo vrijeme, u strahu od ma kakvog rješenja. Preziru nas i braća i došljaci, a mi se branimo ponosom i mržnjom. Htjeli smo da se sačuvamo, a tako smo se izgubili, da više ne znamo ni šta smo. Nesreća je što smo zavaljeli ovu svoju mrtvaju i nećemo iz nje. A sve se plaća, pa i ova ljubav. Zar smo mi slučajno ovako pretjerano mekani i pretjerano surovi, raznježeni i tvrdi, veseli i tužni, spremni uvijek da iznenadimo svakoga, pa i sebe? Zar se slučajno zaklanjamo za ljubav, jedinu izvjesnost u ovoj neodređenosti? Zar bez razloga puštamo da život prelazi preko nas, zar se bez razloga uništavamo, drukčije nego Džemail, ali isto tako sigurno? A zašto to činimo? Zato što nam nije svejedno. A kad nam nije svejedno, znači da smo poštene. A kad smo poštene, svaka čast našoj ludosti!

Zaključak je prilično neočekivan, kao što je i cijelo razmišljanje čudno. Ali je zgodno, jer može da objasni sve što čovjek učini ili neće da učini. Ja nisam bolovao od te istorijske i zavičajne bolesti, budući da sam vjerom vezan za vječnu istinu i za široke prostore svijeta. Njegovo stanovište je usko, ali se nisam sporio s njim, zato što sam imao važnijih briga, zato što mi je prijatelj, i zato što sam držao da je misao doduše raskolnička ali bezopasna, jer guši sama sebe. Čak mi je ponešto objasnila ta izmišljena muka, koja je neka vrsta pjesničkog objašnjenja njegove promašenosti, ili opravdavanje velikog pametnog djeteta, svjesnog da uzalud traći svoj život. U stvari, bogat a pošten, šta je mogao drugo da učini? Nije sam stekao bogatstvo, pa ga nije ni poštovao, ali nije želio ni da ga se liši. Zato je vještački namještao da ga život žulja, izmišljajući ove male zanimljive laži, da bi umirio savjest.

Prevario sam se i u tome, kao i mnogo čemu što se ticalo Hasana.

Opet je prošlo dosta vremena kako nisam ništa zabilježio. Život je postao mučan.

A što je bivao mučniji, sve više sam mislio na Hasanovu sestru. Pamtio sam njen čudni pogled, i ruku što je odavala tugu. Nije htjela da me pusti u kuću kad sam došao da odbijem ružne glasove od sebe. Onda sam joj poručio da bih je zaprosio, ako pristaje. Odbila me, bez objašnjenja. Saznao sam da je zaista trudna. I da iskreno žali za svojim kadijom. Mislio sam da gleda mojim očima, ona je, izgleda, našla u njemu što niko nije. Ili je bio nježan prema njoj koliko je bio surov prema svakom drugom, a ona je znala samo za tu njegovu stranu. Proći će je ta udovička žalost, ali sam se javio prerano. Šteta. Ženidba s njom najbolje bi me odbranila od optužbi, a ušao bih u uglednu porodicu koja bi mi postala zaštita. Ali eto, Ajnifendija mi je smetao i iz groba.

Moj dobri Hasan je sasvim poludio. Objasnjavam to time što sve može postati strast što može ući u ljudski mozak. To nije nikakvo objašnjenje, ali je jedino. Nekoliko puta je odlazio u Posavinu, obuzet samo svojom mišlju. Čuo sam da kupuje oduzeta imanja posavskih pobunjenika. Upitao sam njegovog oca da li je to istina. Starac se smiješio lukavo.

— Istina je, kupujemo. To je dobar posao, prodavaće se jevtino.

— Imaš li novac?

— Imam.

— Zašto onda pozajmljuješ?

— Sve ti znaš. Hoću da kupim dosta, zato pozajmljujem. Ovakav posao nisam u životu napravio.

— Uzimaš sirotinjsko?

— Uzimam.

Smijao se veselo, kao dijete. Ovo će ga podići na noge. I on je pobenavio, iz ljubavi prema sinu. Uzroci su različiti, ali su posljedice iste. Uništiće se.

— Ovo će dići bolest sa tebe — smijao sam se i ja, veseo kao i on, veseo kako odavno nisam bio.

— Osjećam kako prezdravljam.

— Bićeš zdrav i siromašan. Je li to sreća?

— Biću zdrav i neću imati šta da jedem. Ne znam je li to sreća.

— Ko će te hraniti? Sin ili kćerka? Mogu ti i ja slati tekijsku hranu. I tako se može živjeti.

— Stajaću u redu pred imaretom.

Smijali smo se, kao šašavi, smijali smo se, kao da je sve to najljepša šala, kao da je nešto mudro i korisno. Smijali smo se, zato što se čovjek uništava.

— Zar znaš, lukavče? — pitao me. — Odakle znaš? Zašto ne vjeruješ da pravim dobar posao?

— Znam. Kako biste vas dvojica mogli učiniti nešto pametno? Naročito kad te sin nagovorio? Nije pametno, ali je lijepo.

— Jest, sin me nagovorio. Onda je i pametno i lijepo. Da imaš sina, znao bi to.

— Znao bih kako se od gubitaka pravi radost.

— Zar je to malo?

— Nije malo.

Sigurno neće ostati bez ičega, kupujući oduzeta imanja, da bi na njih smjestili rasturenu sirotinju. Alijagin razbor će odoljeti i svome i sinovljevom oduševljenju, ali će šteta biti velika, jer će se Hasan postarati da učini što više ludosti, kad je već počeo. On sve čini naglo, u zanosu koji ne traje dugo. Sad je uvjeren da je to jedino što treba da uradi, i dok se ne zamori, dok mu ne dosadi, a biće to uskoro, natovariće dosta dugova ocu i sebi na vrat.

Nikad nisam imao ništa, i nisam ni želio da imam, ali je moja seljačka krv sačuvala strah od rasturanja. To je početak bespuća. A ovo je ličilo na pijanstvo, kad čovjek nema mjere, na prejak zamah i zapaljenu krv, kad je zaustavljanje teško, na besmisleno oduševljenje koje ne sagledava posljedice, na Džemaila koji se uništava. Pa ipak, iza svega, što moj razum nije mogao da primi, osjećao sam nekakvo obilje vedrine i jedva uhvatljivi razlog za duboku radost. Zato što je nerazborito, zato što je smiješno, zato što podsjeća na šalu: hajde da učinimo nešto neobično. Zato što je teško naći objašnjenje.

Otriježniće se, sigurno, kad sve prođe, i vidjeće kako im je plemenitost skupa. Ali će sve postati toliko lijepo, da neće imati prilike za kajanje. Biće zaslijepljeni ponosom zbog pohvala ljudi, koje to ne stoji ni jednog jedinog groša.

A ja sam sve više uviđao da je vlast težak i složen posao. Baktao sam se sa mučnim stvarima, branio se i napadao, kopao rukama i nogama da se održim, zadavao i trpio strah, osjećao kako sa teškoćama i moja moć postaje sve veća, jer više nisam morao da odmjeravam udarce, ali sam s čudnom sjetom i neobjašnjivom zavišću mislio na Hasanovo lice, na radost s kojom se odricao sigurnog oslonca, na nadu koju je probudio u srcima ljudi. Nije mnogo ozbiljno, a opet, liči na nekakvu nesagledanu mogućnost.

Onda se desilo nekoliko važnih događaja.

(Da sam dokoniji, kao nekad, osjećao bih potrebu i zadovoljstvo da razmišljam o tome kako su u stvari slični ostalima, a postali su važni zato što se tiču određenih ljudi, i onda nisu važni događaji sami po sebi, već po zanimanju kojim ih izdvajamo između drugih. Ili nešto slično. Ima nekog posebnog uživanja u tom raspređanju, kao da smo iznad stvari. Sad sam ogrezao u njima, i stižem samo da ih zabilježim.)

U Posavini, na dan kad je zakazana prodaja oduzetih imanja, Hasan je naišao na neočekivanu prepreku. Telal je objavio da će vezirov čovjek, u ime vezira, kupiti sve, a to je bilo isto što i naređenje da niko ne ulazi u nadmetanje. Ali to je bila prepreka prema mojim shvatanjima, prema Hasanovim nije. Ne obazirući se na vezirovu želju, kupio je nekoliko imanja, ostalo, ogromnu većinu, uzeo je vezirov zastupnik, za badihava. Hasan je ostavio i novac da se koliko-toliko poprave kuće, i da se kupi hrana porodicama koje će se tu nastaniti, i vratio se u kasabu, zadovoljan.

— Šta ti je trebalo da se zavađaš s vezikom? — upitao sam ga, šaleći se, jer nisam vjerovao da će vezirova srdžba trajati dugo. — Zar se zaista nikoga ne bojiš?

Odgovorio je starac. Polako je hodao po sobi, ogrnut ćurakom:

— Boga malo, sultana nimalo, a vezira ko dorata moga.

— Zašto bih se bojao? — rekao je Hasan, vraćajući mi džilit. — Imam tebe. Valjda bi me zaštitio.

— Bolje je da ti ničija zaštita ne zatreba.

— Derviš nikad ne odgovara izravno — nasmijao se starac.

Hasan je odgovorio ozbiljno:

— Ima pravo. Bolje da mi ničija zaštita ne zatreba. Da sam sebi budem zaštita. Nije pravo da prijatelja opterećujem nevoljama koje sam stvaram. Ko ne umije da pliva, ne treba da skaće u vodu, nadajući se da će ga neko izvući.

— Ali ne bi bio prijatelj ako ga ne bi izvukao. Ti prijateljstvo shvaćaš kao slobodu, ja kao obavezu. Moj prijatelj je isto što i ja. Čuvajući njega, čuvam sebe. Zar treba da to kažem?

— Ne treba. A otac produžava uzaludan razgovor, da ne bih ispričao šta mi je učinio. Znaš li da je sakrio od mene zlato? Hiljadu dukata! Našao sam ih kad sam se vratio, u sanduku, pod ključem.

— Sam sam ti rekao.

— Rekao si kad je bilo kasno.

— Zašto bih krio? I od koga? Tvoje je, čini šta hoćeš. Neću u grob ponijeti.

Halal mu kost, starca još služi pamet!

— Pa i da sam sklonio, zar je to kakvo zlo? Ali nisam, zaboravio sam. Zar je to čudno za staračku pamet?

Po nevelikoj upornosti, po smiješku s kojim je primao starčevu naivnu odbranu, ne trudeći se čak da iznudi neko uvjerljivije objašnjenje, po obostranoj vedroj trpeljivosti s kojom se tobožnji spor rješavao, rekao bih da ni Hasan nije nezadovoljan što se tako desilo. I za dušu je učinjeno, i dukati su ostali. A ni porodica im više ne smeta u kući.

Ali svejedno, drugi ne daju ni toliko. A ovakva plemenitost, s mjerom, možda i sa žaljenjem, nekako mi je bliža i prisnija. Više je ljudska, ima granicu koju mogu da sagledam. Ne plaši me samoubilaštvom, ne vrijeđa neodmjerenošću. Neuračunljiva štedrost je rasipnost djeteta koje daje sve, jer ne zna vrijednost ničemu.

Na drugi dan ramazanskog Bajrama došao je u tekiju Piri-Vojvoda, koji je pazio na kretanje sumnjivih ljudi, a za njega je to cio svijet, i predao mi pismo Dubrovčanina Luka, Hasanovog prijatelja, upućeno dubrovačkom senatu. Bilo je kod dubrovačkih trgovaca koji su jutros otišli iz kasabe s tovarima robe.

— Zašto si ovo uzeo?

— Pročitaj, pa ćeš vidjeti zašto sam uzeo.

— Je li važno?

— Pročitaj, pa ćeš vidjeti je li važno.

— Gdje su trgovci?

— Otišli su. Pročitaj, pa mi kaži je li trebalo da odu.

Sam mi je đavo natovarao na vrat ovog čovjeka, glupog, upornog, nepodmitljivog, sumnjičavog, koji je sigurno i svoju vlastitu majku pratio podozrivim pogledom. Ne razumijevajući ništa a okrivljujući svakoga za sve, zatrpavao me prijavama, pamteći ih i raspitujući se za svaku kako je riješena. Pola nevolja, a bilo ih je dosta, dolazilo mi je od njega, i već sam počeo misliti, smatrajući ga božijom kaznom, da svako ima svoga Piri-Vojvodu. Samo je moj bio najteži. Sumnjao sam i da mi je namjerno podmetnut, kao potčinjeni koji će me nadzirati, i izbor je bio savršen. Nije bio ničiji čovjek, i nije služio nikome osim svojoj gluposti, a to je bilo dovoljno da me tri puta dnevno istjera iz kože. Sam je, međutim, bio neranjiv. Uzalud sam pokušavao da ga urazumim, u početku, poslije sam klonuo. Jedva me slušao, visoko dignute glave, ohol i prezriv, ili iskreno začuđen, sumnjajući u moju pamet i u moju ispravnost, i mučeći me i dalje svojom nepodnošljivom savjesnošću. Ostalo mi je da ga zadavim, kad jednom pobjesnim, ili da pobjegnem glavom bez obzira, kad više ne mogu da izdržim. Najgore je što si mogao naći hiljadu razloga da ga nazoveš budalom, ali nijedan da ga proglašiš nepoštenim. U njemu je bjesnilo načelo neke nakazne pravde i strasne želje da se kazne svi ljudi, za što bilo, i sva moja oštrina bila mu je nedovoljna. Drugi su me optuživali zbog surovosti, on mi je zamjerao zbog popustljivosti. Neprijatelji su prihvatili i jedno i drugo.

Ispričao je kako su hajduci napali dubrovačke trgovce pod planinom, i dok su ih odbili, pobjegao im je jedan konj, i bježeći prema kasabi, okrenuo u neko selo. Dubrovčani su ga uzalud tražili, i otišli su ne našavši ga, jer im se žurilo da planinu pređu za dana. Piri-Vojvoda je saznao za konja i odmah ga pronašao, natjeravši seljake da vrate sve što su uzeli, a vjerujem da bi mu dali i svoje a ne tuđe. Tako je našao i pismo, i odnio ga sarafu Salomonu, da mu ga pročita, jer nije znao latinicu.

Zavrtjelo mi se u glavi od te zapletene priče i od tog jedva uhvatljivog događanja, na koje bi svaki pametan čovjek samo odmahnuo rukom, a Piri-Vojvoda je tjerao do kraja, jureći sjenke, i istjerao špijunski izvještaj!

Stajao je preda mnom i čekao. Pročitao sam pismo i saznao što sam znao i ranije, da stranci pišu o onome što vide i čuju u tuđoj zemlji, i svi to znaju i svi to čine, a opet se svi zgranjavaju kad se uhvati. Pročitao sam, i odahnuo: nije pisalo ništa o Hasanu što bi moglo baciti ma kakvu sumnju na njega, ni o meni, što bi me moglo uvrijediti. Dubrovčanin je

pisao najviše o veziru i o upravljanju zemljom. Ponešto, doduše, tačno, ali ružno kad se pročita. (»Chaos uprava iscrpila je snagu zemlje... Da vidite, kakovi su to glupi ljudi, ti kajmakami i muteselimi: Vi bi se čudili, kako je moguće, da ti ljudi, koji ni u pošteno društvo nepadaju, mogu imati vladu... Mreža špijunluka u Bosni razasrta je preko činovnika i tajnih uhadah, kao u kojoj državi zapadnoj ... Vezir je uveo bezpravje i sebe poistovjetio sa carstvom, i tko nije s njim evet govorio, taj je neprijatelj ... U obće pako on postavlja, premiešta, odpušta činovnike i vlada zemljom po čefu; zakonah se izrazio više puta da ne zna ... Omrznuo je i muhamedancem i kršćanom. Ali ga vlada neće lahko dignuti, jer si je on u sedam godinah nagnuo dukatah, te se š njimi drži u Carigradu... Š njim drži se također sve njegovo pleme ... Sredstvom ovoga nečudorednoga, okrutnoga, izdajničkog društva zajašio je narodu na vrat, tako da niko nesmjede ni pisnuti... Ovaj sistem terorizma i policije, naravno je, da je morao Bosnu učiniti mrtvim udom carstva, jer više nevjerovaše prijatelj prijatelju, otac sinu, brat bratu, drug drugu, jer se svako bojaše crnih ljudi Osmanovih, i bio je sretan, ako se nije zanj čulo u zemlji...« I kupovina oduzetih imanja u Posavini je pomenuta, i cijena za koju su kupljena, za bagatel, i imena prijateljah i ljubovnikah iz vezirova plemena, sve što su uzeli, dobili, oteli. Nije Latinin sjedio zatvorenih očiju i ušiju ovdje u Bosni!)

— Strašno — rekao sam, zbog Piri-Vojvode, koji je sa zanimanjem očekivao moj sud.

— Treba ga uhapsiti.

— Nije lako uhapsiti stranca.

— Zar stranac može činiti što mu je volja?

— Ne može. Posavjetovaću se s muftijom.

— Posavjetuj se. Ali ga prije treba uhapsiti.

— Možda, vidjeću.

Izašao je, duboko nezadovoljan.

Nesreća božija! Da nije turoao nos gdje ne treba, bio bih miran bar s te strane. Ne znam i ne tiče me se. Sad znam i mora da me se tiče. Ali, ma šta učinio, mogu da pogriješim, i ništa mi ne pomaže savjest, na koju sam toliko računao. Ovo su časovi zbog kojih kosa posijedi prije vremena.

Muftija nije htio ni da čuje da na Bajram razgovara o poslovima. Nije doduše htio ni bez Bajrama, a nije mi ni važno njegovo mišljenje već njegovo ime.

Muselim nije bio kod kuće. Otišao je u čaršiju, rekli su ukućani. Našao sam ga u muselimat. Na Bajram! Sve je već znao.

— Treba ga uhapsiti — rekao je bez okolišenja.

— A ako pogriješimo?

— Izvinićemo se.

Začudila me ta njegova odlučnost, sasvim neuobičajena. Najbolje bi bilo ne poslušati ono što savjetuje, jer mi ne želi dobro, to znam. Ali ako poslušam, odgovornost je zajednička.

— Izgleda da je tako najbolje.

Pristao sam, ali nisam bio uvjeren.

Piri-Vojvoda me oslobodio te muke, ali me opteretio drugom. Došao je da nam javi, ogorčen što se to desilo, i zadovoljan što su njegove sumnje opravdane, da je Dubrovčanin, uz Hasanovu pomoć, pobjegao iz kasabe. Otišli su pješke do polja, a tamo su Dubrovčanina čekali Hasanovi momci s konjima. Hasan se vratio sam.

— Nezgodno — vrtio je glavom muselim.

Sve na njemu izgleda zabrinuto, i glas, i pognuta ramena, i ruka na bradi, sve, osim jedva vidljivog smiješka oko tankih usana. Biće čudno ako ne javi valiji da je on bio za hapšenje, ali na žalost, on ne odlučuje.

Piri-Vojvoda je već odbacivao krivicu od sebe, i optuživao:

— Ja sam govorio da se uhapsi.

— Nezgodno — ponavljao je muselim, zakucavajući mi klin u čelo.

I još kako nezgodno, znao sam to i sam. Sad više nije kriv Dubrovčanin, jer ga nema. Krivci su oni koji su ostali. Kriv je Hasan, i kriv sam ja, zato što sam mu prijatelj, i zato što sam dopustio da Dubrovčanin pobjegne. Kriv, zbog tuđeg posla, tuđe vjernosti, i tuđe gluposti. Kriv pred valijom, koji mi je bio zaštitnik.

Poslali smo odmah po Hasana, i ja sam sa zešnjom očekivao da se pojavi uvrijeđen što ga saslušavamo, prezriv, prijek, a nisam mogao da ga opomenem, da ga privolim na opreznost, jer mu naglost ne bi pomogla. Nadao sam se samo da će razumjeti i svoj i moj položaj, a potpuno sam se umirio kad sam čuo kako odgovara. Jest, rekao je, Dubrovčanin

je otišao kući, a žurilo mu se, dobio je vijest da mu je majka na umoru. Dao mu je momke i konje, zato što u menzilhani nije bilo odmornih konja. A otpratio ga je do polja, kao što uvijek prati prijatelje. Pričali su o običnim stvarima, toliko običnim da ih se jedva i sjeća, a sjetiće se ako baš treba, iako ne vidi da to ima ikakva značaja. Prijatelj mu nije govorio ni o kakvom izvještaju. (— Špijunskom — objasnio je muselim.) Vrlo mu je to čudno, jer se čovjek bavio samo trgovinom, i ni u kakav drugi posao nije ulazio. I njega je nagovarao da karavane i trgovinu okrene na Dubrovnik, umjesto na Split i Trst, ako bi se opet počeo time baviti. S ostalim Dubrovčanima nije otišao zato što je pismo od kuće dobio tek kad su oni otišli (to, je lako provjeriti: čovjek koji mu je donio pismo, još je u hanu), i spremio se na brzinu, uzevši samo najpotrebnije stvari.

Kad smo mu pokazali izvještaj, preletio ga je očima i mašući glavom, izrazio čuđenje ako je to pisao njegov prijatelj, on ne zna, doduše, jer se nikad nisu dopisivali, da bi mogao prepoznati rukopis, ali je moguće prepoznati misao, a baš nju ne vidi. A ako je to zaista njegovo, a po svemu izgleda da jest, onda on ima dvije duše, i ovu mu do sad nije pokazivao. Nasmijao se čitajući izvještaj, i rekao da bi mu bilo krivo što je ispao budala, kad bi od ovog moglo biti kakve štete. Ali, srećom, ne može, jer sve što je ovdje napisano, mogao bi svako o svačijoj zemlji reći, i niko se više ne čudi takvim stvarima. Nije njegovo da nam išta savjetuje, niti mu je to običaj, ali misli da vatru ne treba raspirivati bez potrebe, ni gasiti kad se sama ugasila. Bruka i uvreda je izbjegnuta, jer bruka nije ono što se čini, a pogotovu što se ne učini, već ono što se razglasi. Ostala je samo osujećena namjera. Onda nema ni uvrede, osim ako nam je potrebna. I tako, od svega još može ispasti i korist. Ne, zaista se ne slaže s ovakvom rabotom, mada već odavno ljude ne smatra anđelima, ali svoga prijatelja ne želi da grdi, jer bi bilo ružno, niti da opravdava, jer to više nikome ne treba. Može da govori samo o sebi i, mada nije kriv, spreman je da izrazi žaljenje, nama i veziru, što je umiješan u jednu besmislicu, koja nam je zadala više brige nego što zaslužuje.

Slušao sam ga sa zanimanjem. Sumnjam da nije znao za razlog Dubrovčaninova bijega, ali je ostavljao utisak da mu je savjest čista, a sigurno i jest, jer ga se ne tiče ni pismo ni vezirov ugled. Na sve je imao miran i uvjerljiv odgovor. Možda sam samo ja osjećao podsmješljiv prizvuk u svakoj njegovoj riječi, jer sam pažljivo pratio sve što kaže, radostan što uspješno odbija sumnje. Uvidio sam, još jednom, koliko mi je stalo do njega, i koliko bi me pogodila njegova nevolja. Ne bih ga lako prepustio ničijoj osveti, ali mi je drago što se sam opravdao. Volim ono što jest, nego ono na što bih bio prisiljen.

Za sebe se nisam mnogo brinuo pred vezikom: bio sam mu potreban.

U petak, poslije džume, Mula-Jusuf mi javi da me u mešćemi čeka valijin defterdar. Koji ga je šejtan doveo ovamo po ovako ružnom vremenu!

Svratio sam do muselima. Malo prije je otišao kući, obuzela ga neka vatruština, rekli su mi. Znao sam kakva je to vatruština, spašava se njome od svake neprijatnosti, ali mi nije lakše što to znam.

Dočekao me ljubazno, predavši mi selam od valije, i rekavši da bi volio da odmah svršimo ono zbog čega je i došao, a nada se da neće trajati dugo, umoran je od puta i dugog jahanja, i želio bi da se što prije okupa i odmori.

— Zar je posao toliko hitan?

— Moglo bi se reći i da je hitan. Još danas moram javiti valiji šta je urađeno.

Ne okolišeći, izrekao je sve odjednom, naglasivši odmah da je valiju naljutilo i uvrijedilo ono pismo. (To je namijenjeno meni, da bi me upozorio na ozbiljnost cijele stvari), a krivo mu je i zbog mene, što sam pustio Dubrovčanina da pobjegne, iako sam to mogao spriječiti. (Te riječi su otišle odavde, pa su se, eto, opet vratile u mjesto rođenja!) Pisao je dubrovačkom senatu i tražio da se krivac kazni zbog laži i uvreda koje mu je nanio, uvrijedivši tako i zemlju kojom on, po carskoj milosti, upravlja. Ako krivac ne bude zaslužen kažnjen i ako ga o tome ne obavijeste, uz dužno izvinjenje, biće prisiljen da zabrani svu trgovinu i sve veze s Dubrovnikom, jer bi to značilo da nema ni prijateljstva, ni volje s njihove strane da se održe dobri odnosi, korisni i nama i njima, ali više njima nego nama. Žao mu je takođe što je za pruženo gostoprimstvo, koje ne uskraćujemo nikome dobronamjernom, plaćeno gnusnim izmišljotinama i o njemu lično i o najuglednijim ljudima vilajeta, što pokazuje kako je malo istinoljublja a mnogo mržnje u srcu pomenutog trgovca koji je to pismo pisao. Zato, ako postupe kako je pravo, i ako naše veze ostanu dobre, što od svega srca želi, a što je sigurno i želja časnog senata, neka pošalju pravog prijatelja, i našeg i njihovog, a takvih sigurno ima, jer naše veze nisu od juče, i čovjeka od reda, koji će poštovati običaje i vlast zemlje koja ga prima, a neće pljunuti na naš hljeb i so, niti će se

ponašati nedostojno, na sramotu svoju i republike koja ga šalje, niti će sklapati prijateljstvo s najgorim ljudima, kakvih svugdje ima, pa i kod nas, koji ne misle dobro ni sebi ni zemlji koja ih je rodila, a čije je usluge pomenuti trgovac kupio na ružan način, što je časnom senatu svakako poznato.

— Sigurno znaš na koga vezir misli.

— Ne znam.

— Znaš.

Pun je, mekan, obao, zamotan u prostrano svilenom odijelo. Liči na staru ženu, kao svi koji godinama čuče uz velikaše.

— Valija želi da se on uhapsi.

— Zašto da se uhapsi? Opravdao se, nije kriv.

— Vidiš, sjetio si se o kome govorim.

Da, sjetio sam se, znao sam sve čim sam čuo da si došao, znao sam da ćeš tražiti njegovu kožu, ali ga ne dam. Svakog drugog bih pustio, njega ne dam.

Rekao sam defterdaru da je želja svijetlog vezira za mene uvijek bila zapovijest. Zar nisam poslušao sve što je od mene tražio? Ali sad molim da odustane od svoje namjere, zbog ugleda vezirova i zbog pravde. Hasana ljudi vole i cijene, i ne bi im bilo pravo da ga uhapsimo, pogotovo što se zna da nije kriv. Ako valija nije upućen, ja bih otišao da mu sve objasnim i da ga molim za milost.

— U sve je upućen.

— Zašto onda to traži?

— Je li Dubrovčanin kriv? Onda je i Hasan. Možda i više. Od stranca možemo očekivati da bude neprijatelj ove zemlje, od našeg čovjeka ne možemo. Neprirodno je.

Volio bih kad bih smio reći: zar su vezir i ova zemlja isto? Ali u razgovoru s moćnicima čovjek mora da proguta sve pametne razloge, i da prihvati njihov način mišljenja, a to znači da je unaprijed pobijeden.

Uzalud sam tvrdio da Hasan nije neprijatelj, i da nije kriv; defterdar je samo odmahivao rukom, rekavši da smo slijepo povjerovali u njegovu drsku priču.

— Je li tvrdio da Dubrovčanin nije mogao dobiti odmorne konje u menzilhani? A nisu ni odlazili u menzilhanu.

— Ko to kaže? Muselim?

— Svejedno ko kaže. Tačno je, provjerili smo. I ne samo to, ima i drugih laži u njegovoj priči. Jeste li razgovarali s čovjekom koji je njegovu prijatelju tobože donio pismo iz Dubrovnika? Niste. Lagao je, i kriv je, zato je hapšenje opravdano. A što valija želi da to vi ovdje učinite, to je zato da se ne kaže kako on vrši nasilje, jer nasilje nije, a neće ni da se miješa u vaše poslove. Svako treba da izvrši svoje, po savjesti.

— Po kakvoj savjesti? Hasan mi je najbolji prijatelj, jedini.

— U toliko bolje. Svako će vidjeti da nije po srijedi osveta, već pravda.

— Molim vezira i tebe da me poštedite u ovom slučaju. Ako bih pristao, učinio bih strašnu stvar.

— Učinio bi pametnu stvar. Jer, valija se pita, kako su oni mogli tako brzo doznati za sve.

Eto, svojim mlitavim rukama počeo je da mi steže čvrstu omcu oko vrata.

— Hoćeš li da kažeš da valija sumnja u mene?

— Hoću da kažem, kako bi za sudiju najbolje bilo kad ne bi imao prijatelja. Nikad. Ni jednog. Jer, ljudi griješe.

— A ako ga ima?

— Onda mora da bira: ili prijatelj ili pravda.

— Neću se ogriješiti ni o prijatelja ni o pravdu. Nije kriv. Ne mogu to učiniti.

— Tvoja stvar. Vezir te ne prisiljava ninašto. Samo...

Znao sam ja to samo. Obljetalo je oko mene kao crna ptica, stajalo odasvud kao zatvoreni krug uperenih kopalja. Znao sam, a govorio sebi odlučno: ne dam prijatelja. Bila je to hrabrost koja mi nije donijela olakšanje. Sjenka oko mene postala je još crnja.

— Samo — rekao je, zimogrožljivo trljajući debele ruke — znaš valjda koliki te ne vole, i koliko je tužbi otišlo u Carigrad. Svi traže tvoju glavu. Većinu je vezir zadržao kod sebe. On ti je odbrana, bez njegove zaštite odavno bi te raznijela tuđa mržnja. Ako to ne znaš onda si budala, a ako znaš, kako možeš biti toliki nezahvalnik? A zašto te vezir štiti? Zbog lijepih očiju? Zato što je mislio da se može na tebe osloniti. A ako vidi da ne može, zašto bi te i dalje čuvao? Vlast nije prijateljstvo, već savezništvo. Čudno je, međutim, da si ti strog prema

svakome, a blag jedino prema valijinim neprijateljima. A prijatelje svojih neprijatelja valija takođe smatra svojim neprijateljima. Ako su valija i zemlja uvrijeđeni, a ti nećeš da ih odbraniš, i ti si prešao na drugu stranu.

— Pročitaj ovo — pružio mi je neko cage.

Jedva sastavljajući slova i jedva shvatajući smisao, pročitao sam pismo zemljaka carigradskog mule, u kome pita valiju zašto tako uporno brani kadiju Ahmeda Nurudina, koji je podstakao pobuni čaršije i, zbog lične mržnje, skrivio smrt ranijeg kadije, čestitog alima i sudije, što je tužbom njegove udovice i izjavama svjedoka dokazano, a postoje i tužbe najuglednijih ljudi, ogorčenih zbog Ahmed Nurudinove samovolje i težnje da svu vlast uzme u svoje ruke, čime se ogriješio o šerijat i o visoku carsku želju da vlast, koja je Padišahu od Boga data i koju on prenosi na svoje službenike, nigdje ne može držati jedan čovjek, jer je to put do zuluma i nepravde. A ako sve nije tako, i ako valija ima drukčije mišljenje i druge razloge, neka mu javi, da bi znao da se ravna.

Pismo me porazilo.

Znao sam za spletku i žalbe, ali sam prvi put vidio pravi dokaz. Učinilo mi se da je strijela prohujala tik mimo mene. Osjetio sam strah.

— Šta kažeš?

Što sam imao da kažem? Čutao sam. Ne iz prkosa.

— Hoćeš li napisati rješenje?

Alahu, pomoz mi, ne mogu ni napisati ni odbiti. Najbolje bi bilo da umrem.

— Hoćeš li napisati?

Na šta me ovo prisiljavaju? Da osudim prijatelja, jedino stvorenje koje sam sačuvao za svoju nezadovoljenu i gladnu ljubav. Šta bih onda ja bio? Ništavilo, koje bi se stidjelo sama sebe, najusamljeniji bijednik na svijetu. Sve što je ljudsko u meni, on je čuvao. Sebe ću ubiti, ako im ga predam. Ne prisiljavajte me na to, suviše je surovo.

Rekao sam nemilosrdnom čovjeku:

— Ne prisiljavajte me na to, suviše je surovo.

— Nećeš da napišeš?

— Neću. Ne mogu.

— Kako hoćeš. Pročitao si pismo.

— Pročitao sam, i znam šta me čeka. Ali shvati me, dobri čovječe! Zar bi tražio da ubijem oca ili brata? A on mi je više od njih. Više mi je i od mene samog. Držim se za njega, kao za kotvu. Bez tog čovjeka svijet bi mi bio tamna špilja. On mi je sve što imam, i ne dam ga. Učinite od mene što god hoćete, neću ga izdati, jer neću da utulim posljednju svjetlu zraku u sebi. Stradaću, ali ga ne dam.

— To je lijepo — rugao mi se defterdar — ali nije pametno.

— Da imaš prijatelja, znao bi da je i lijepo i pametno.

Na žalost, nisam rekao ni to ni išta slično. Docnije sam mislio kako bi možda bilo pošteno da sam tako kazao.

A desilo se sasvim drukčije.

— Hoćeš li napisati rješenje? — pitao me defterdar.

— Moram — rekao sam, gledajući pred sobom pismo, gledajući prijatnju.

— Ne moraš. Odluči po savjesti.

Oj, ostavi savjest na miru! Odlučiću po strahu, odlučiću po užasu, i dići ću ruke od sebe sanjanog. Biću ono što moram: đubre. Sramota neka padne na njih, natjerali su me da budem ono čega sam se gadio.

Ali ni to nisam mislio tada. Bilo mi je teško, osjećao sam da se dešava nešto strašno, toliko nečovječno da se ni domisliti ne može. Samo je i to potisnuto, pokriveno strahom što me prozeo kao omama, i divljim kлокotanjem krvi što me gušila nabujalošću i vrelinom. Želio sam napolje, da udahnem vazduha, da se oslobodim crne omaglice, a znao sam da se sve mora riješiti odmah, u tom času, i onda ću se riješiti svega. Otići ću na brdo, na najviši greben, ostaću do večeri, sam. Ništa neću misliti, disaću, disati.

— Ruka ti dršće — začudio se defterdar. — Zar ti je toliko žao?

Osjećao sam muku u stomaku, povraćalo mi se.

— Ako ti je toliko žao, zašto si potpisao?

Htio sam nešto da odgovorim na to rujanje, ne znam šta, ali sam čutao, pognute glave, dugo, dok se nisam sjetio, i počeo da molim, mučajući:

— Ne mogu više ostati ovdje. Treba da odem nekud, kud bilo. Samo daleko.

— Zašto?

— Zbog svijeta. Zbog svega.

— Kakva si ti ništarija! — rekao je defterdar mirno, s dubokim prezirom, iako nisam znao, niti sam mogao misliti o tome, zbog čega me prezire. Nije me ni zaboljelo, samo sam ponavljao u sebi tu ružnu riječ kao brojanicu, ne razumijevajući njen pravi smisao. Jedino što je u meni živjelo, to je osjećanje potpune ugroženosti, kao pred hajkom. Sve je zatvoreno oko mene, izlaza nema. A nije mi svejedno, bojim se.

— Ko će otići po Hasana?

— Piri-Vojvoda.

— Neka ga vodi u tvrđavu.

Izašao sam u hodnik, i susreo se s Mula-Jusufom. Vraćao se odnekle u svoju sobu.

Samo jedan trenutak, jedan jedini, oči su mu zastale kad me pogledao, i odmah mi je sinulo: prisluškiavao je, i zna. Ako izađe, obavijestiće ga. On je rekao i za Dubrovčanina, kako se do sada nisam sjetio!

— Nemoj nikud izlaziti, bićeš mi potreban.

Sagnuo je glavu i ušao u sobu.

Čekali smo, čuteći.

Defterdar je drijemao na minderluku, ali je na svaki šum otvarao oči, brzo dižući podbuhle kapke.

Kad se Piri-Vojvoda vratio, znao sam da je sve svršeno. Nisam se usudio da pitam defterdara šta će učiniti s Hasanom. Nemam više prava da to pitam, niti imam snage da budem licemjerman. Ostao sam sam. Kuda i da pođem?

Nisam čuo kad je Mula-Jusuf ušao, njegov hod je tih. Stajao je kraj vrata i gledao me mirno. Prvi put sam vidio da nije uznemiren preda mnom. Zato što smo sad jednaki.

Još mi je samo on ostao. Mrzio sam ga, gadio se, bojao, a evo, u ovom času želio sam da mi priđe, da čutimo zajedno. Ili da mi kaže nešto, ili ja njemu, šta bilo. Da mi makar stavi ruku na koljeno. Da me pogleda drukčije, ne ovako. Da me bar prekori. Ali ne, na to nema pravo. Već i na samu pomisao da to učini, javio se u meni otpor, čak bijes, i osjetio sam kako bih primio blagu riječ, ili ništa. Na granici sam da postanem slomljen čovjek ili zvijer.

— Rekao si da ću ti biti potreban.

— Nisi više.

— Mogu li da idem?

— Znaš li šta se desilo?

— Znam.

— Nisam kriv, natjerali su me, prijetnjom.

Čutao je.

— Ništa nisam mogao da učinim. Stavljeno mi je nož pod grlo.

Čutao je i dalje, sav odbojan, ne dozvoljavajući da mu priđem.

— Zašto čutiš? Želiš da pokažeš kako me osuđuješ? Na to nemaš pravo. Ti nemaš pravo.

— Dobro bi bilo da odeš iz kasabe, šejh Ahmede. Strašno je kad ljudi okreću glavu od tebe. Ja to znam najbolje.

Ne, ovako nije trebalo da govori sa mnom. Ovo je gore nego prijekor, ovo je studeni savjet iz daljine, prezrivo likovanje. A opet, kao da je moje stegnuto srce očekivalo ma šta, utjehu ili uvredu, da bi se vratilo u život. Možda je uvreda čak i bolja; utjeha bi me potpuno iscrpla.

— Kakva si ti ništarija! — rekao sam, gušeći se, ponavljajući riječ koja me boljela. — Baš zato što znaš, mislio sam da ćemo drukčije razgovarati. Nemaš mnogo pameti, izabrao si rđav čas za osvetu. Ne, neće ljudi okretati glavu od mene. Možda će me gledati u strahu, ali me neće prezirati. Nećeš ni ti, budi siguran u to. Natjerali su me da žrtvujem prijatelja, zašto bih imao obzira prema ikome drugom!

— Neće ti od toga biti lakše, šejh Ahmede.

— Možda i neće. Ali neće ni drugima. Zapamtiću da si i ti kriv za njegovo stradanje.

— Ako će ti spasti teret sa srca što me grdiš, samo nastavi.

— Da Dubrovčanin nije pobjegao, Hasan bi sad mirno sjedio kod kuće. A Dubrovčanin nije gledao u bob da bi vidio šta mu se sprema.

— Znao je da je pismo uhvaćeno, zar mu je trebalo još nešto?

— To ti znaš.

— Da li me pitaš ili optužuješ? Izgleda da je zaista najteže onima koji ostanu.

— Ti nisi ostao. Ti si ostavljen. A sad, napolje!

Izašao je, ne okrenuvši se.

Uzalud je, nesreće nailaze kao čavke, u jatima.

Sutradan smo prespavali sabah, i defterdar i ja. Defterdar zbog duga puta i dobro svršena posla, ja zbog besane noći i sna što me savladao tek pred zorom. Ali sam strašnu novost saznao prvi, a tako je i pravo, mene se najviše tiče. I pravo je što sam je čuo od Piri-Vojvode, odvratna je kao i on.

Isprva nisam ništa razumio šta mi govori, toliko je bilo nevjerovatno i neočekivano. Poslije je izgledalo isto toliko nevjerovatno, ali sam razumio.

— Izvršili smo nalog — rekao je mrski čovjek. — Dizdar se malo čudio, a ja sam mu kazao da ga se ne tiče. Njegovo je da sluša, kao i moje.

— Kakav nalog?

— Tvoj. Za Hasana.

— O čemu govoriš? O onome što se desilo juče?

— Ne. Već o onome što se desilo noćas.

— Šta se desilo noćas?

— Predali smo Hasana sejmenima.

— Kakvim sejmenima?

— Ne znam. Sejmenima. Da ga vode u Travnik.

— Je li ti nalog dao defterdar?

— Nije, već ti.

— Čekaj, molim te. Ako si pijan, treba da se ispavaš. Ako nisi...

— Ja nikad ne pijem, kadi-efendija. Nisam pijan, i ne treba da se ispavam.

— Kamo sreće da jesi, bolje bi bilo i za tebe i za mene. Jesi li baš vidio da je nalog od mene? Ko ga je donio?

— Kako da nisam vidio, tvojom rukom pisan, tvojim pečatom potvrđen. Donio ga je Mula-Jusuf.

Tad sam. sjeo, jer me noge više nisu držale, i saslušao lijepu priču o tuđoj drskosti i o svojoj nesreći.

Negdje poslije ponoći probudio ga je Mula-Jusuf i pokazao mu svoj nalog da tvrđavski dizdar, u prisustvu Piri-Vojvode, preda zatvorenika Hasana sejmenima, koji će ga, u pratnji Mula-Jusufovoj, odvesti u Travnik. U nalogu je još stajalo da se pomenutom Hasanu ne odvezuju ruke, i da se iz kasabe izvede prije zore. Sejmeni na konjima ostali su pred tvrđavskom kapijom, njih dvojica su probudili dizdara i predali mu svoj nalog. Dizdar je gundao što mu nije rečeno ranije, pa ne bi zatvorenika slao u donje podrume, ovako ćemo svi popričekati a on će izgubiti noć, više i ne zna kad je noć a kad dan, a Piri-Vojvoda mu je rekao ono što je maloprije pomenuo, da je njihovo slušati, pa se i Mula-Jusuf potužio, nama je ovo posao a njemu nije, ali eto, mora da radi i ono što mu nije drago, jer je važno i jer valija tako želi, a neće da se sazna za Hasanov odlazak, ovaj svijet je lud, onomadne se vidjelo, i bolje je da se sve izvede tiho i neprimjetno. Još je dodao, kako je molio mene da Piri-Vojvoda ide sa sejmenima i Hasanom, jer on nije vičan jahanju, dobiće rane do Travnika, ali sam ja rekao da nikako ne mogu pustiti Piri-Vojvodu, potreban mi je ovdje, bez njega bih bio kao bez ruke, na čemu mi se on zahvaljuje. (Nemojte nikad reći da ste sreli najglupljeg čovjeka; uvijek se može desiti da ga neko pretekne!) Kad su Hasana doveli, vezana, tražio je da mu oslobode ruke, pitao kud ga vode, nazvao ih noćnim kukuvijama, bunio se što su ga probudili iz najslađeg sna, a kad mu je Mula-Jusuf mirno objasnio da oni samo postupaju po naređenju, upitao je, kad će već jednom odrasti i početi da misli svojom glavom a ne po naređenju, a vrijeme je, sigurno je punoljetan, ili misli da naslijedi njega, Piri-Vojvodu, što mu ne bi nikako preporučio, jer nikad neće dostići takvo savršenstvo, i može biti samo mali Piri-Vojvoda. Nije to razumio, ali misli da je nešto uvredljivo. Zatim je taj Hasan zahvalio dizdaru na udobnu smještaju i na savršenoj tišini kojom je bio okružen; toliko mu je bilo lijepo da bi, iz zahvalnosti, želio to isto i dizdaru. Piri-Vojvoda je prekinuo to brbljanje i naredio da se krene. — Imaš pravo — rekao je Hasan — toliki vas poslovi čekaju, šteta da gubite vrijeme. — Kad je ugledao sejmene, upitao je: — Šta treba da radim, age i efendije, da bih vam ostao u lijepoj uspomeni? Hoću li jahati ili ću kaskati za vama? — Ne brbljaj mnogo! — odvratio je jedan krupan sejmen i, popevši ga na konja, vezao mu i noge konopom. — Selam ćeš mome prijatelju kadiji — doviknuo je kad su krenuli.

— Otišli su kasom?

— Kako znaš?

— Sad je uzaludno sve što znam. A tebi, izgleda, još nije jasno.

— Šta treba da mi bude jasno?

— Da su pobjegli. I da si im ti pomogao.

— Vidio sam tvoj nalog.
— Nikakav nalog nisam izdao. Napisao ga je Mula-Jusuf.
— A sejmieni? Još su ga i vezali.
— Odriješili su ga možda u prvom sokaku. Sigurno su njegovi momci.
— Ne znam jesu li njegovi momci, ali znam da je rukopis bio tvoj. I tvoj pečat. Nisam jedan nalog dobio od tebe. Znam svako tvoje slovo. To ne može drugi napisati.
— Kažem ti, budalo, nizašto nisam znao, sve sam od tebe čuo.
— Oh, nije istina, sve si ti znao. Ti si smislio, ti si napisao. Zbog prijatelja. Samo, zašto si mene upropastio? Zašto mene? Zar nisi mogao naći nekog drugog? Dvadeset godina služim časno i pošteno, a sad sam tvoj kurban. I Mula-Jusuf će to potvrditi.
— Ni Mula-Jusuf se neće više vratiti.
— Eto vidiš da znaš!
Uzalud je bilo govoriti, za njega sam ja bio jedini krivac.
Defterdar je ušao, brišući debelo lice svilenom mahramom, crven od uzbuđenja, ali je govorio tiho i na izgled mirno.
— Šta je to, dervišu, počeo si otvoreno da se rugaš? Pa, u redu, ti si učinio svoje, sad je red na drugom da učini svoje. Reci mi samo, u što si se uzdao? Ili ti je svejedno?
— Ništa ja nisam učinio. Iznenađen sam kao i ti.
— A šta je ovo? Tvoj nalog i tvoj pečat.
— To je napisao moj pisar, Mula-Jusuf.
— Ma šta kažeš! A zašto bi to pisar učinio? Je li bio rod tom Hasanu? Ili prijatelj, kao ti?
— Ne znam.
— Nije mu bio prijatelj — umiješao se Piri-Vojvoda. — Mula-Jusuf je kadijin čovjek, slušao ga je u svemu.
— Nisi baš pametan, Ahmede Nurudine. Koga si mislio da prevariš ovom drskom igrom?
— Da sam stavio svoje ime, onda bih zaista bio budala. Ili ne bih bio ovdje. Zar ti to nije jasno?
— Mislio si da smo mi budale i da ćemo povjerovati u tvoju dječiju priču.
— Mogu da se zakunem na Kuran.
— Siguran sam da možeš. Iako stvar ne može biti jasnija. Hasan je tvoj prijatelj, jedini i najbolji, sam si rekao. Juče sam vidio koliko ti je stalo do njega. A tvoj pisar nije imao nikakva ličnog razloga da oslobodi zatvorenika. Samo je poslušao tebe, kao tvoj povjerljiv čovjek. Budući da je i on pobjegao, svu krivicu treba svaliti na njega. Dobro, da je preda te došao takav slučaj, šta bi ti presudio?
— Kad bih poznavao čovjeka, kao ti mene, vjerovao bih u njegovu riječ.
— Jak dokaz!
— I ja sam mu rekao: sve si ti napisao. Zbog prijatelja.
— Ti ćuti! Tebe su zadjenuli za fermen, kao bosiljak. I dobro su te pronašli da zakitiš sav taj džumbus. Valija će se veoma obradovati.
Tako sam se našao u čudnom položaju. Što sam se više pravdao, sve se manje vjerovalo mojoj priči, dok i meni samome nije postala neubjedljiva. Ljudi su vezali moje ime uz prijateljstvo i vjernost, jedni s osudom, drugi s priznanjem. Jedno bih primio, drugo odbio, ali to, izgleda ne ide jedno bez drugog. Prihvatio sam ono što je ugodnije. Hafiz Muhamed samo što mi nije poljubio ruku, Alihodža me nazvao čovjekom koji se ne plaši da to bude, kasabalije su me gledale s poštovanjem, nepoznati ljudi su donosili ponude i ostavljali kod Mustafe, za mene, a Hasanov otac, Alijaga, uputio mi je po hadži-Sinanudinu posebnu zahvalnost. Nisam se mogao odbraniti od tihog divljenja, pa sam se počeo navikavati na tu misao i čutke primati naklonost, kao nagradu za najveću izdaju koju sam učinio. Zar je ljudima prijateljstvo toliko izvan sumnje? Ili su dirnuti, zato što nije tako često? Ličilo je na grubu šalu: mnogo šta sam u životu uradio, i dobro i korisno, da bih stekao poštovanje ljudi, a donijelo mi ga je ružno djelo, koje je svako smatrao plemenitošću. Znao sam da nije zaslužno, ali mi je godilo, a ponekad me mučila misao da je tako trebalo i učiniti. Doduše, ništa ne bi bilo drukčije, osim u meni. Pa ipak, ovako je bolje (nije dobro, ali je bolje), ljudi su me uvažavali kao da sam i učinio, a siguran sam da ću se odbraniti od optužbe, jer znam da nisam ništa učinio. A kad je od Hasana i Mula-Jusufa stiglo pismo muftiji, odnekle sa zapadne granice, u kojem su me opravdavali, rekavši svu istinu, to je ljude potpuno utvrdilo u uvjerenju da smo u dogovoru (jer, zašto bi me branili ako sam im kriv). Ja sam to pismo primio kao dokaz kojim ću svakoga uvjeriti u svoju nevinost. Nadao sam se da ću sad naći i dosta svjedoka u svoju korist, ako dođe do ispitivanja.

Ali do ispitivanja nije došlo. Sve se svršilo bez mene, iako se ono posljednje može svršiti jedino sa mnom.

Predveče me našao Kara-Zaim, usplahiren, više zbog sebe nego zbog mene. Možda čak ne bi ni došao da nije trebalo da mu isplatim njegovu mjesečnu nagradu, a tada bi obično donosio vijesti za koje je smatrao da su važne. I za ovu je smatrao da je važna, i ovaj put je imao pravo.

Prvo je želio da poveća iznos, jer je morao da plati momku koji služi muftiju, a od njega je i doznao.

— Je li toliko važno?

— Pa, mislim da jest. Znaš li da je jutros stigao tatarin iz Carigrada?

- Znam. Ali ne znam zašto.

- Zbog tebe.

- Zbog mene?

— Zakuni se da me nećeš izdati. Stavi ruku na Kur-an. Tako. Zatvoriće te večeras.

— Je li donio kakvo naređenje?

— Izgleda da jest. Katul-ferman.

— Znači, udaviće me u tvrđavi.

— Znači, udaviće te.

— Šta mogu, taksirat.

— Možeš li da pobjegneš?

— Kuda da pobjegnem?

— Ne znam, kažem onako. Zar nemaš nikog da ti pomogne? Kao ti Hasanu.

— Ja nisam pomogao Hasanu.

— Svejedno ti je sad. Jesi, i neka ostane tako. Jesi, pomogao si, ne ruši sam svoju zadužbinu.

— Hvala ti što si došao, izložio si se opasnosti zbog mene.

— Šta ću, moj šejh Ahmede, sirotinja me natjerala. I neka znaš da mi je žao.

— Vjerujem.

— Mnogo si mi pomogao, živahnuo sam s tobom. Često te pomenemo, ja i žena. A sad ćemo još češće. Hoćeš li da se poljubimo, šejh Ahmede? Bili smo nekad na istim bojištima, pa ja ostao iskrpljen a ti zdrav, a eto, sudbina hoće da ti odeš prije.

— Hodi da se poljubimo, Kara-Zaime, i pomeni me kadgod po dobru.

Otišao je, suznih očiju, a ja sam ostao u sumračnoj sobi, ubijen ovim što sam čuo.

Ne mogu da sumnjam, sigurno je istina. Uzalud sam se zavaravao ludim nadama, drukčije nije moglo biti. Valija je digao ustavu, i bujica me ponijela.

Ponavljam, nemoćan: smrt, kraj. I ne shvaćam potpuno, kao nekad, u tvrđavskim podrumima, dok sam je čekao, ravnodušan. Sad mi izgleda daleka, nepojmljiva, iako sve znam. Smrt, kraj. I odjednom, kao da sam progledao pred tamom što mi je prijetila, obuzeo me užas od nepostojanja, od tog ničega. Pa to je smrt, pa to je kraj! Konačan susret s najstrašnijom kobi.

Ne, nikako! Hoću da živim! Ma šta da se desi, hoću da živim, na jednoj nozi do smrti, na uskoj litici do smrti, ali hoću da živim. Moram! Boriću se, zubima ću gristi, bježaću dok mi koža ne otpadne s tabana, naći ću nekog da mi pomogne, nož ću staviti pod vrat i tražiću da mi pomogne, i ja sam pomagao drugima, svejedno ako i nisam, pobjeći ću od kraja i od smrti.

Odlučan, sa snagom koju daje strah i želja da se živi, pošao sam prema izlazu. Mirno, samo mirno, da me ne izda naglost i usplahiren pogled, uskoro će noć, skriće me mrak, biću brži od hrta, tiši od sove, zora će me zateći u nekoj dubokoj šumi, u nekom dalekom kraju, samo da ne dišem tako bučno, kao da sam već trčao pred potjerom, i srce da mi ne bije ovako žestoko, odaće me, kao zvono.

Ali sam odjednom klonuo. Nestalo je bodrosti, i nade. I snage. Sve je uzaludno.

Pred meščemom je stajao Piri-Vojvoda, a na ulici su se šetala tri naoružana sejmena. Znao sam, zbog mene.

Pošao sam prema tekiji.

Nisam se osvrnuo da pogledam meščemu, možda sam posljednji put ovdje, ali me ne veže ničim. Niti sam htio, a nisam ni mogao, da mislim ni o čemu. Sve je u meni prazno, kao da mi je utroba izvađena.

Na sokaku, kod mosta, prišao mi je neki mladić.

— Oprosti, htio sam da uđem u meščemu, ali me nisu pustili do tebe. Ja sam iz Devetaka.

Nasmijao se kad je to rekao, i odmah objasnio.

— Nemoj se ljutiti što se smijem. Uvijek tako, naročito kad sam zbunjen.

— Zar si zbunjen?

— Pa, jesam. Čitav sat ponavljam šta ću ti reći.

— Jesi li rekao?

— Sve sam zaboravio.

I opet se nasmijao. Nimalo ne izgleda zbunjen.

Iz Devetaka! Moja majka je iz Devetaka, pola djetinjstva sam u tom selu proveo. Ista brda nas opasuju, istu rijeku gledamo, iste topole uz obalu.

Zar je u svojim nasmijanim očima donio moj zavičaj, da ga vidim još jednom, pred svršetak?

Šta hoće? Je li se odvojio od sela, kao i ja nekad? Traži li šire puteve u životu nego što su devetački! Ili se sudbina šali, da me njime podsjeti na sve, pred veliki put? Ili je znak, ohrabrenje, koje mi Bog šalje.

Zašto se baš sad javlja ovaj seljački momak, koji mi je bliži nego što misli? Je li došao da mene zamijeni na ovom svijetu?

Piri-Vojvoda i sejmeni išli su za nama. Omeđili su moje staze, dopustiće mi samo jedan izlaz.

— Gdje si na konaku?

— Nigdje.

— Hajdemo u tekiju.

— Jesu li ono tvoji momci?

— Jesu. Ne obraćaj pažnju na njih.

— Od čega te čuvaju?

— Takav je običaj.

— Jesi li ti u kasabi najvažniji?

— Nisam.

Kad smo ušli, sjeo je na ćilim u mojoj sobi, nejakom svjetlo svijeća posrće po udolinama njegovog koščatog lica, ogromna je sjenka iza njega, na podu i na zidu, gledam kako žrvnja jednostavnu tekijusku hranu isturenim gvozdenim vilicama, možda i ne znajući šta jede, jer misli kako će se završiti ovaj susret. Ali nije ni zabrinut, ni nesiguran. Ja sam bio sve to, onda. Sjećam se prvog obroka, jedva sam tri zalogaja progutao, davili su me.

Različiti smo, a opet isti. To sam ja, drukčiji, od druge građe, ponovo počinjao isti put.

Možda bih opet sve isto učinio, a svijest mi se pomračuje od tuge.

— Sigurno želiš da ostaneš u kasabi?

— Kako znaš?

— Ne bojiš se grada?

— Zašto bih se bojao?

— Nije lako ovdje.

— A zar je kod nas lako, Ahmed-efendija?

— Očekuješ li mnogo?

— Pola tvoje sreće bilo bi mi dosta. Je li mnogo?

- Želim ti više.

Smijao se vedro.

— Neka te Bog čuje. A počelo je dobro. Ni u snu nisam sanjao da ćeš me ovako dočekati.

— Došao si u dobar čas.

— U svoj dobar čas.

Možda. Zašto bi staza bila ista svima.

Posmatrao sam ga sa zanimanjem, možda čak i s nježnošću, kao da sam gledao sebe, nekadašnjeg, nepojmljivog mladog, bez iskustva, bez trunja u srcu, bez straha od života. Jedva sam se uzdržao da ga ne uhvatim za ruku, koščatu, tvrdu, sigurnu, i da zatvorenih očiju vratim prošlost. Samo još jednom, makar i za kratko.

U mome pogledu je vidio tugu, koja se nije ticala njega. Upitao je, oslobođen mojom neočekivanom pažnjom.

— Gledaš me čudno, kao da me prepoznaješ.

— Sjećam se jednog mladića koji je isto tako došao u kasabu, davno.

— Šta je s njim?

- Ostario je.
- Neka to bude jedino zlo?
- Jesi li umoran?
- Zašto pitaš?
- Htio bih da razgovaramo.
- Možemo, vala, cijelu noć, ako hoćeš.
- Čiji si?
- Emina Bošnjaka.
- Onda smo rod. I to blizak.
- Jesmo.
- Pa zašto ne kažeš?
- Čekam da pitaš.
- Koliko ti je godina?
- Dvadeset.
- Nemaš dvadeset.
- Devetnaesta.

Davilo me uzbuđenje. Govorili smo o njemu, o starom hodži, o ljudima koje sam poznao, obilazeći oko onoga što me jedino zanimalo. Ne da saznam, već da govorimo, da ponovo dotaknem sve, kad se već desilo čudo da mi ga sudbina pošalje baš u ovu noć, da potonem u misao o onome što je samo jednom bilo stvarnost, a sad je samo sjenka. Ali to je sve što imam. Ostalo je tuđe. Ostalo je užas.

— Kako su mi otac i majka?

— Pa, dobro su. Moglo je biti i gore. Harunova pogibija ih je teško pogodila. I sve nas. Sad su se malo smirili, ali još hude, posvršavaju ono najnužnije, pa sjednu, gledaju u vatru. Tuga.

Nasmijao se. Smijeh mu je zvonak, veseo.

— Oprosti. Otme mi se, i kad sam žalostan. I tako, žive. Ljudi im pomažu, koliko mogu. A još im traje i ono što si ti poslao.

— Šta sam poslao?

— Novac. Pedeset groša. To je kod nas pravo bogatstvo. A njima ne treba mnogo, jedu ko tiče, krpe ono što imaju, nije to najteže.

Ko je poslao pedeset groša? Hasan, sigurno. Ovo je noć nepotrebne nježnosti, noć lijepih vijesti, pred najgoru. Odavno me nije pohodila, i neće nikad više.

Zašto se ustručavam da idem do kraja? Poslije ovoga, nježnosti neće biti. Biće ono što mora.

— A tvoji roditelji, kako su? Kako je Emin?

— Zdravljem su dobro, hvala Bogu. Ali živi se tanko: ili voda poplavi, ili sunce sprži. Samo, moj otac ima dobru narav, pa sve bude lakše. Jedna mi je nevolja što nemam, kaže on, a druga bi bila kad bih tugovao. Pa tako i ova jedna ispadne manja.

— A majka? Zna li da si došao meni?

— Zna. Kako ne bi znala! Otac kaže: ima on i svojih briga, to ti. A majka: neće mu glavu razbiti, to meni.

— Je li ostarila?

— Nije.

— Bila je lijepa.

— Zar je se sjećaš?

— Sjećam se.

— I sad je lijepa.

— Došao sam tad iz vojske. Ima dvadeset godina od toga.

— Bio si ranjen.

— Ko ti je pričao?

— Majka.

Da, sjećam se. Svega se sjećam večeras. Dvadeset godina mi je bilo tada, ili nešto više, vratio sam se s vojne, iz zarobljeništva, sa svježim ožiljcima rana, tek zacijeljenih, ili još rovitih, ponosan na svoje junaštvo, i tužan zbog nečega što mi je ostalo nejasno poslije svega. Možda zbog sjećanja koje sam neprestano obnavljao, zbog svečanosti žrtve što nas je digla u nebesa, pa je poslije bilo teško hodati zemljom, prazan i običan.

A jedan dan je izdvojen iz drugih.

I u snu sam vidio tu sliku, kad smo u rano jutro, znajući da smo opkoljeni i da nam nema spasa, odlučili da umremo kao vojnici Boga velikoga. Pedeset nas je bilo na šumovitom proplanku, nad pustom jesenjom ravnicom, na kojoj su se dimile vatre neprijateljskog tabora. Poslušali su me, bio sam uvjeren da svi misle kao i ja, uzeli smo abdest, pijeskom i prašinom, jer vode nije bilo, proučio sam ezan, ne stišavajući glas, klanjali smo sabah, svukli sve da budemo lakši, ostavši u bijelim košuljama, i sa golim sabljama izašli iz šume upravo kad je sunce granulo nad ravnicom. Ne znam kako smo izgledali, jadno ili strašno, nisam mislio o tome, osjećao sam samo vatru u srcu i snagu u tijelu, što nije znala granicu. Poslije mi se činilo da sam vidio taj lanac mladih ljudi, u bijelim košuljama, ogoljenih mišica, sa sabljama na kojima je odsijavalo rano sunce, kako zbijeni koračaju ravnicom. To je najčistiji čas moga života, najveći samozaborav, zamamljujući bljesak svjetla, svečana tišina u kojoj se čuje samo moj korak, miljama daleko. Začudio se Kara-Zaim kad sam to rekao, mislio je da samo on zna šta misli ratnik. (Ništa sad ne želim toliko kao to osjećanje; ali se ono ne može vratiti.) Bojali su nas se, i dugo izmicali, dugo nas vrebali, ali ih je bilo mnogo više nego nas, i nastala je krvava sječa, zbog koje je mnoga majka zakukala, i naša i njihova. Bio sam prvi, i prvi sam pao, isječen, izboden, izlomljen, ali ne odmah, ne brzo. Dugo sam nosio pred sobom okrvavljenu sablju, probadajući i sasijećajući sve što nije nosilo bijelu košulju, a i bijelih košulja je sve manje, postale su crvene, kao i moja. Nebo iznad nas bilo je crveni čaršaf, zemlja ispod nas bila je crveno gumno. Crveno smo gledali, crveno disali, crveno vikali. A onda se sve pretvorilo u crno, u mir. Ničeg više nije bilo kad sam se probudio, osim sjećanja u meni. Zatvarao sam oči i oživljavao veliki trenutak, ne želeći da znam za poraz, za rane, za pokolj divnih ljudi, ne želeći da vjerujem da su se desetorica predala bez boja, odbijao sam ono što jest, ružno je, grčevito sam čuvao sliku velike žrtve, u bljesku i vatri, ne dozvoljavajući joj da izbljedi. Poslije sam plakao kad je varke nestalo. U proljeće sam se kaljavim putevima vraćao iz zarobljeništva kući, bez sablje, bez snage, bez vedrine, bez sebe nekadašnjeg. Čuvao sam samo sjećanje, kao hamajliju, ali je i ono onemoćalo, izgubilo boje i svježinu, i bodrost, i raniji smisao. Vukao sam se, čutljiv, kroz blato sumornih ravnica; noćivao, čutljiv, po seoskim sjenicima i hanovima; išao, čutljiv, pod proljetnom kišom, pogađajući pravac kao životinja, vučen željom da umrem u zavičaj, među ljudima koji su mi dali život.

Ispričao sam mladiću, jednostavnim, običnim riječima, kakav sam došao u selo tog proljeća prije dvadeset godina. Ispričao sam bez razloga, zbog sebe, kao da sam sa sobom razgovarao, jer se njega ne tiče. Ali bez njega ne bih mogao da ispričam, ne bih mogao da razgovaram sa sobom. Mislio bih o sutrašnjem danu.

Gledao me ozbiljan, začuđen.

— A da si bio zdrav, i veseo, ne bi došao u zavičaj?

— Kad sve izda, čovjek traži utočište, kao da se vraća majčinoj utrobi.

— A poslije?

— Poslije zaboravi. Goni ga nemir. Želja da bude što nije bio, ili što je bio. Bježi od svoje nafake i traži drugu.

— Onda je nesrećan, ako misli da mu je nafaka uvijek na drugom mjestu, gdje on nije.

— Možda.

— A ono svjetlo i bljesak na bojnopolju, to ne razumijem. I zašto je to najčistiji čas u životu?

— Zato što čovjek zaboravi sebe.

— Šta ima od toga? I šta drugi ima od toga? Ovaj neće znati za naša oduševljenja. Ne znam je li to dobro ili rđavo.

— Šta je bilo dalje?

— Zar ti majka nije pričala?

— Kaže da si bio tužan.

Da, bio sam tužan, i ona je to znala. Znala je dok me nije vidjela. Čuli su da sam poginuo, a ja sam se tako i osjećao, kao da sam se vratio iz mrtvih, ili još gore, kao da me čeka smrt, od pustoši, od nekog tupog stišavanja, od jada, od tame, od straha što nisam znao šta se to desilo, negdje sam bio, sunčani bljesak i crveni, odsjevi me bole, jer plamte iz mraka, kao u bolesti, nešto se srušilo tamo gdje sam bio i ovdje gdje je trebalo da budem, osipalo se kao pijesak obale dok voda raste, i ne znam kako sam isplivao, i zašto.

Majka mi je gasila ugljevlje i salijevala stravu, bacajući vrelo olovo u času vode nad mojom glavom, jer sam ćutao budan i vikao u snu. Pisali su mi zapise, da nisam naišao na

ćini, vodili u džamiju i učili dove, tražili lijeka od Boga i ljudi, još više uplašeni što sam pristajao na sve, i što mi je svejedno.

— Je li ti majka još štogod rekla?

— Jest. Da ste ašikovali. Otac se uvijek smije kad o tome govorimo. Srećni ste obojica, kaže. On, otac, što se čulo da si poginuo; ti, što nisi poginuo. Jer, da majka nije čula za tvoju smrt, ne bi se za njega udala. Ovako ste svi na broju, i sve troje srećni.

Zna dosta, ali ne zna sve. Čekala je i kad je čula, čekala bi još, bogzna dokle. Nije se udala, udali su je. Nekoliko dana prije moga dolaska. Da sam manje spavao, da sam i noću putovao, da je bilo manje umora, da su bile manje ravnice i niža brda koja je trebalo pregaziti, došao bih na vrijeme, ona se ne bi udala za Emina, a ja možda ne bih otišao iz sela. I ničeg ne bi bilo od ovog što me boli, ni Harunove smrti, ni ove noći, posljednje. A možda bi i bilo, jer neka noć mora biti posljednja, i nešto mora biti što boli, uvijek.

On hoće da sazna više.

— Je li ti bilo teško kad se majka udala?

— Bilo mi je teško.

— I zato si bio tužan?

Pa, i zato. I zbog rana, i zbog umora, i zbog drugova što su izginuli.

— I onda?

— Ništa. Sve se zaboravi, preboli.

Šta očekuje da mu kažem? Da nisam zaboravio i prebolio? Ili da mi je bilo svejedno? Izraz mu je napregnut dok me gleda, nezadovoljeno je ostalo nešto u njemu. Smijeh mu je usiljen, kao da krije neku misao. Je li to sinovska ljubomora zbog čistote majčine, u koju ne želi da sumnja? A nešto ga uznemiruje.

— Mnogo voliš majku?

— Kako je ne bih volio!

- Imaš li braće, sestara?

— Nemam.

— Jeste li često govorili o meni?

— Jesmo. Ja i majka. Otac sluša i smije se.

— Ko te je poslao meni?

— Ona. Otac se složio.

— Šta ti je rekla?

— Ako ti Ahmed-efendija ne pomogne, veli, onda nema ko.

— Otac se složio. A ti?

— I ja sam. Evo, došao sam.

— Ali ti nije pravo.

Pocrvenio je, suncem opaljeni obrazi buknuhli su vatrom, i rekao u smijehu:

— Pa, čudio sam se. Zašto baš ti?

— Zato što smo rod.

— I oni to kažu.

— Rekao sam Eminu, kad ti sin odraste, pošalji ga meni. Pobrинуću se za njega. Toliko ću valjda moći.

Lagao sam, da ga umirim.

Osjetljiviji je nego što sam mislio. Izgledalo mu je neprilično da mole baš mene, nešto mu je bilo čudno.

Meni nije bilo čudno. Saznao sam, eto, sad, na kraju svega, da me nije zaboravila. I ne znam da li mi je drago, jer je tužno. Često me pominjala, znači da je mislila o meni. I povjerava mi sina jedinca, da mu pomognem, da ne ostane seoska sirotinja. Voli ga, sigurno, voli ga toliko da pristaje i na rastanak, samo da ga odvoji od seoskog kala i nesigurnosti. Možda sam i ja krivac što šalju djecu u kasabu, zavodi ih glas o meni. Pokajaješ se, lijepa ženo, kad čuješ.

Ne znam kakva je sad, ja je pamtim po ljepoti. I po izrazu patnje na licu kakvo nikad više nisam vidio, niti sam dugo mogao da ga zaboravim, jer sam tu patnju ja prouzrokovao. Zbog te žene, jedine koju sam volio u životu, nisam se oženio. Zbog nje, izgubljene, zbog nje, otete, postao sam tvrdi i zatvoreniji prema svakome: osjećao sam se poharan, i nisam davao ni drugima što nisam mogao dati njoj. Možda sam se svetio sebi, i ljudima, nehotice, i ne znajući. Boljela me, odsutna. A onda sam zaboravio, zaista, ali je sve bilo kasno. Šteta što svoju neistrošenu nježnost nisam dao ma kome, roditeljima, bratu, drugoj ženi. Ali možda

to govorim bez razloga, sad, svodeći račune. Jer i nju sam ostavio i otišao na vojnu, ne žaleći, a požalio sam kad ništa više nisam mogao izmijeniti.

Trećeg dana po dolasku, zamoren pažnjom i zabrinutošću roditelja, odlutao sam od kuće u jutro i obreo se na visoravni iznad sela, iznad šume, iznad rijeke, u krševitoj pustoši nad kojom samo orlovi krstare, dodirnuo dlanom ploču velikog kamenog stečka, usamljenog između pustoši neba i zemlje, vijekovima smirenog i nikome otkrivenog, osluškičivao da čujem glas kamena, ili groba, kao da je pod njim skrivena tajna života i smrti, sjedio nad provalijom, nad beskrajem šuma i krša, i slušao zmijsko cicanje visinskog vjetra, u dvostrukoj pustinji samoće i nepostojanja, kao prastari mrtvac ispod ploče. — Hej! — vikao sam mu, dalekom, u prazninu vremena, i glas se teturao preko šiljatog kamenja. Usamljen glas i usamljen vjetar.

Potom sam se spustio u šumu, udarao čelom u koru stabala, razbijao koljena o kvrgave žile, zaustavljao se u raširenim rukama žbunja, grlio se s bukvama, i smijao se, padao i smijao se, ustajao i smijao se. — Hej! — vikao sam onom dalekom, usamljenom, što je, i u grob zatvoren, htio da bude u visinama. — Hej! — vikao sam, i smijao se, bježeći.

Zaobišao sam njeno selo, da je ne bih vidio, sišao do rijeke, ovdje nema usamljenosti, ponio sam je odozgo, donio sam je iz daljine, hodao ravnim obalom i gazio u riječni plićak, ulazio i izlazio, kao pijan, omamljen tihim grgorom brzaka, stajao u vodi do koljena i zamišljao kako tonem, sve dublje, u vir, sve dublje, voda mi je do brade, do usana, iznad glave, nada mnom žubori matica, oko mene zelenkasta tišina, lelujava trava mi se omotava oko nogu, lelujav sam i ja, kao vlat, ribice mi ulaze u usta i izlaze kroz uši, rakovi se hvataju štipaljka za moje nožne prste, o bedro se lijeno češe velika spora riba. Mir. Svejedno.

— Hej! — viknem, bez glasa, i sjednem u šumarak između rijeke i puta, između života i smrti.

Nikoga nema, niko ne prolazi ovom udolicom između dva sela, ljudi su na njivama i oko kuća, samoća me ugodno boli, žao mi je zbog nje a ni s čim je ne bih zamijenio, miriše topla vlaga proljetne zemlje, na topole slijeću gugutke, u plićaku se kupaju golubovi, rašepurenih krila, prskajući oko sebe zelene i crvene kapljice, daleko negdje calaka troma klepetuša. Poznat kraj, poznate boje, poznati zvući; gledam oko sebe: moje, mirišem: moje, slušam: moje.

Moje je i ovo što je prazno, čega nema.

Žudio sam da dođem ovamo, mirisao sam vjetar, kao kurjak, moja je želja nalazila pravac, i evo me, ovdje sam, nema čuda kome sam se nadao, ali je dobro, ali je lijepo, ali je tiho. Tiho, kao u snu, tiho, kao u prezdravljanju.

Dodirnom dlanom mekanu travu, tek izraslu, nježnu kao dječija koža, i zaboravim na probuđenu zemlju.

Mislio sam na zavičaj, na rodnu kuću, žureći ovamo, i na nju, ponekad.

Sad sam mislio samo na nju.

Bilo bi bolje da si me čekala, šaptao sam, u sebi, bilo bi lakše. Ne znam zašto, ali bi lakše bilo. Možda si ti važnija od zavičaja, i rodnog doma, sad, kad te nema. Kamo sreće da te nema, bilo bi lakše, bilo bi bolje. Bez tebe, više me bole tuđe daljine, i prazni drumovi, i čudni snovi koje sanjam i na javi, a ne mogu da ih odagnam, bez tebe.

Ne želim, svejedno je, a dozivam njenu sjenu, njen nestali lik, da se oprostim, posljednji put, da je ostavim još jednom.

I uspio sam da je prizovem, da je stvorim od zelenog šiblja, od odsjaja vode, od sunčeva svjetla.

Stajala je, daleka, sva od sjena. Ako se dašak vjetra javi, nestaće.

Želim to, i strahujem.

— Znao sam da ćeš doći — rekao sam. I odmah, bez stanke:

— Kasno je, ničega više nema, osim u mojim mislima. Pa neka ni toga ne bude.

— Alahemanet — rekao sam, za oproštaj. — Neću ti dozvoliti da me progoniš kao avet. Uvijek stojiš između ovih brda, kao mjesec, kao rijeka, kao alem na munari, kao svijetla prikaza, ispunila si ovaj prostor sobom, kao ogledalo, natopila ga mirisom, kao postelju. Otići ću u svijet, tamo te nema, u tom drugom kraju, ni tvoje slike neće biti u meni.

— Zašto držiš glavu u dlanovima? — upitala me. — Jesi li tužan?

Otići ću, rekao sam, i zatvorio oči, spustio kapke, kao vizir, kao kapiju, da utamničim njenu nestalu sliku. Otići ću, da te ne gledam, otići ću, da ne mislim na izdaju.

— Znaš li kako mi je bilo? Znaš li kako mi je i sad?

Otići ću, da te ne mrzim, da mi postane svejedno. Rasuo sam tvoj lik po dalekim putevima, raznijeće ga vjetrovi i sprati kiše, nadam se. U meni će ga potrti pozlijedenost.

— Zašto si otišao jesenas? Čovjek nikad ne treba da ode, kad ima razloga da ostane.

— Morao sam da odem.

— Ostavio si me. Šta si tražio po svijetu? Vratio si se tužan. Je li to sve što si dobio?

— Tužan sam zbog rana, umora, zbog mrtvih drugova.

— Tužan si i zbog mene.

— Tužan sam i zbog tebe, ali neću da ti kažem. Danima i sedmicama sam putovao, da te vidim. Uveče sam lijegao pod šumsko drvo, gladan, izubijanih nogu, promrzao od ledene kiše, i zaboravljao na sve, razgovarajući s tobom. Koračao sam drumovima bez kraja, uplašio bih se koliko ih ima i kakve su strašne razdaljine na svijetu, da te nisam držao za ruku, išao uz tvoje bedro, uz tvoj bok, jedva čekajući ravan drum, da zatvorim oči, da mi budeš bliža i jasnija. Zašto plačeš?

— Govori još, kako si mislio o meni.

Obrazi su joj blijedi, pod očima duboka sjenka od trepavica, savijena koljena drhte na zemlji, pored njih položene ruke, dlanovima dodiruju travu, kao moje maločas.

— Zašto si došla?

— Hoćeš li da pođemo zajedno u svijet? Sve ću ostaviti i pobjeći s tobom.

Već tri dana je tuđa žena, tragovi tuđih ruku su ostali na njoj, tuđa usta su skinula mašak s nje.

Rekao sam to, užasnut.

— Baš zato — odgovorila je nerazumno, nerazumljivo.

Uhvatio sam je za mišice, kao davljenik, tuđu, svejedno mi je, svoju, oduvijek, nisam znao šta je oduvijek, znao sam samo za taj čas, jedini važan, što je potirao vrijeme, i žaljenje, drhtavi prsti su se zaboli kao klinovi, niko mi je ne bi mogao oteti, osim mrtvu, držao sam je oštrim kandžama pribodenu za zemlju, utihnula je rijeka, zvonila su samo moja zvona, nepoznata i nezaljuljana dotad, sva zvona, kao na uzbinu, okupiće se ljudi, ne tiču me se ljudi, nema ljudi, o, snu moj, koji si postao žrtva.

Onda su se zvona zaustavila, vratio se svijet, pogledao sam i vidio je novorođenu, udavljenu, bijelu na travi zelenoj kao ijed, pretvorenu u goli bjelutak, uraslu u zemlju, kukurijek joj cvjeta iz pazuha, visibaba između bedara, maca s topola praminja po svijetloj koži, da li da je ostavim da je zatrpa, ili da je položim u duboki vir, ili odnesem pod kamenu mogilu iznad šume. Da li da legnem pored nje, i postanem trava proljetna, i šibljika vrbova?

Otišao sam, ne osvrnuvši se, ne znam da li me dozivala, i zapamtio je čudnu, kao stećak.

— Hej — viknuo sam ponekad kroz prostranstvo vremena, dozivajući bijelu proljetnu mogilu, ali iz daljine nije bilo odjeka.

Tako sam i zaboravio.

I ne bih se, vjerujem, ni sada sjetio, da ove noći, baš ove noći, nije došao njen sin. I moj, možda.

Znam, mogao bih da kažem, kao i svaka budala: da se nije desilo to što se desilo, moj život bi bio drukčiji. Da nisam otišao na vojnu, da nisam pobjegao od nje, da nisam pozvao Haruna u kasabu, da Harun nije... Smiješno. Šta bi onda bio život? Da je nisam ostavio, da mi nije izgledalo lakše pobjeći nego prkositi cijelom svijetu, možda ne bi bilo ni ove noći, ali bih tu ženu sigurno zamrzio, misleći da je stala na put mojoj sreći, omela me da ne uspijem u životu. Jer ne bih znao ovo što sad znam. Čovjek je proklet, i žali za svim putevima kojima nije prošao. A ko zna šta bi me i na drugim čekalo.

— Sreća tvoja što si otišao iz sela — kaže mi mladić sneno.

— Idi, spavaj, umoran si.

— Sreća tvoja.

— Probudiću te rano. Idem na put.

— Daleko?

— Hafiz Muhamed će se pobrinuti za tebe. Hoćeš li da ostaneš u tekiji?

— Meni je svejedno.

I meni je. Neka sam izabere, neka okuša. Ništa mu ne mogu pomoći. Niko nikom ne može pomoći.

Htio je da me poljubi u ruku, tako su ga sigurno nasavjetovali, da bi me odobrovoljio i da bi pokazao zahvalnost koju ne osjeća. Nisam dozvolio.

Otišao je, umoran, dalek je put od sela do kasabe (još dalje od kasabe do sela), možda malo začuđen što se sve dobro svršilo, možda i ožalošćen što će ostati. Mismoišli smo se, hladni i tuđi.

Gotovo s gađenjem sam mislio kako je moglo da bude i drukčije, da ga zagrlim, da se poljubimo, da mu govorim pametne savjete, da suznih očiju držim njegovu čvornovatu ruku, šapćući žalostivo: sine moj, da maloumno tražim svoje crte na njegovom licu, da ga raznježim posljednjom svojom slikom koja će mu ostati u sjećanju. Zaista je bolje da mu u sjećanju ostane nešto ljepše i pametnije.

Da, stajao sam nad njim, sa svijećom u ruci, dok je spavao najčvršćim snom, koji je dat samo mladima, i glupacima, i uzalud tražio nježnost u sebi. Svjetlo je skakalo po izbočinama njegova lica, koščata prsa su disala spokojno, jaka usta, slična mojima, smiješila su se nečemu što je ostavio, još nerazdvojen. Mislio sam: zamijeniće me na ovom mjestu, i u životu, moja kost, možda, ja nekadašnji; življenje se nastavlja. Ali se u meni ništa nije zatalasalo, prisiljena misao je ostala hladna, nisam se sagnuo da ga poljubim ni dlanom dodirnom. Nisam sposoban za nježnost.

Pa ipak, želim ti sreću, mladi čovječe.

Pasvandžija je negdje u mraku oglasio ponoć. Posljednju moju ponoć, posljednji dan: svojim krajem dočekaću mu početak.

Znam to, a začudo, izgleda daleko sve što treba da se desi, i sasvim nestvarno. Duboko u sebi vjerujem da se neće ni desiti. Znam da hoće, ali se nešto u meni smješka, opire, odbija. Desiće se, ali je nemoguće. Ono što znam nije dovoljno. Još je suviše života u mom srcu, i ne pristajem da shvatim. Možda i zato što ovo pišem: nisam klonuo, otklanjam smrt.

Ali čim sam spustio kalem, dugo nisam mogao da ga uzmem u utrnulu ruku, zbog umora ili bezvoljnosti, zbog misli što se javila kukavički, da nikakva smisla nema to što radim. I pošto sam ostao bez odbrane, oživio je svijet oko mene. A svijet je tišina, i tama.

Ustao sam i prišao otvorenom prozoru. Tišina, tama. Potpuna, konačna. Nigdje ničega, nigdje nikoga. Prestala je da kuca i posljednja žila, utulilo se i posljednje vidjelo. Ni glasa, ni daha, ni truni svjetla.

O, svijete, pustoši, zašto baš sad tako?

Tada se u toj gluši, u toj smrti, javio negdje jedan glas, vedar, mlad, čist, i zapjevao čudnu pjesmu, snenu i tihu, ali svježu i otpornu. Kao pijev ptice. Tako je i utihnuo, kako se i javio, nenadano. Možda udavljen, kao ptica.

Ali je ostao u meni, živ, raznježio me, uzbudio, uzbunio. Taj obični nepoznati ljudski glas, na koji se do sad ne bih ni osvrnuo. Možda zato što se javio u tišini s onoga svijeta, možda zato što se nije plašio, ili što se plašio, ili zato što se oglasio meni, saučesno i ohrabrujuće.

Javila se zakašnjela nježnost. Čovječe koji pjevaš u zastrašujućoj tami, čujem te. Tvoj krhki glas mi liči na pouku. Ali čemu sad?

Gdje si, Ishače, odmetniče, da li si ikad i postojao?

Grdna si varka, zlatna ptico!

U drugoj sobi bdije hafiz Muhamed, možda je saznao i čeka da ga pozovem ili da mu dođem, pušta me da posvršavam račune sa sobom i da izmolim od Boga milost. Sigurno plače nemoćnim staračkim suzama nad tugom ovoga svijeta. On žali sve ljude. Ne voli ih na jedan način, ja na drugi. Zato smo usamljeni.

A možda bi mene požalio posebno, možda bi me izdvojio iz tog opšteg jada, i prihvatio me kao posljednji čovjek posljednjeg čovjeka.

Da mu kažem: sam sam, hafiz-Muhamede, sam i tužan, pruži mi ruku i samo za čas budi mi prijatelj, otac, sin, drag čovjek čija me blizina raduje, pusti me da zaplačem na tvojim usahlim prsima, zaplači i ti, zbog mene, ne zbog svih ljudi, zadrži mi svoj vlažni dlan na tjemenu, kratko će trajati, a potrebno mi je; kratko, jer evo već prvi pijetlovi pjevaju.

Prvi pijetlovi! Pakosni trubaci, podstiču vrijeme, mamuzaju ga da se ne uspava, požuruju nesreće, dižu ih sa njihovih legala, da nas sačekaju, nakostriješene. Umuknite, pijetlovi, stani vrijeme!

Da li da vičem u noć, da sazivam ljude, da tražim pomoć?

Uzalud. Pijetlovi su nemilosrdni, već dižu uzbunu.

Sjedim na koljenima, slušam. U tišini sobe, negdje iz zida, iz stropa, iz nevidljivog prostora kuca kudret-sat, nezaustavljiv hod sudbine.

Potapa me strah, kao voda.

Živi ništa ne znaju. Poučite me, mrtvi, kako se može umrijeti bez straha, ili bar bez užasa. Jer, smrt je besmisao, kao i život.

*Pozivam za svjedoka mastionicu i pero i ono što se perom piše,
Pozivam za svjedoka nesigurnu tamu sumraka i noć i sve što ona oživi,
Pozivam za svjedoka mjesec kad najedra i zoru kad zabijeli,
Pozivam za svjedoka sudnji dan, i dušu što sama sebe kori,
Pozivam za svjedoka vrijeme, početak i svršetak svega — da je svaki čovjek uvijek
na gubitku.*

Svojom rukom napisao Hasan, sin Alijin:

Nisam znao da je bio toliko nesrećan.

Mir njegovoj namučenoj duši!

1962—1966.

KRAJ